ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Кам'яна доба України

Випуск 10

До 70-річчя В.М.Гладиліна

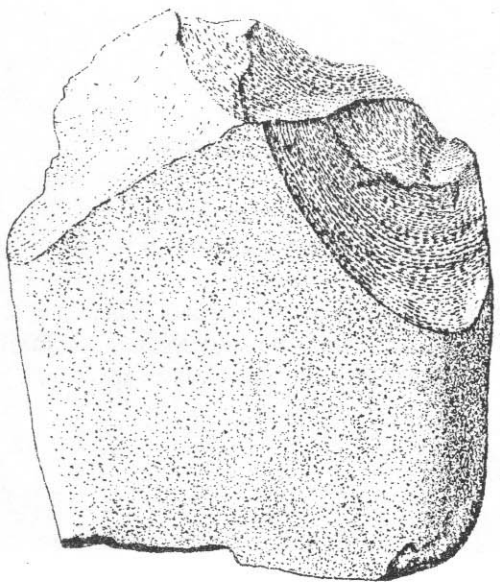
КИЇВ
ШЛЯХ
2007

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

КАМ'ЯНА ДОБА УКРАЇНИ

Випуск 10

До 70-річчя В.М.Гладиліна

КИЇВ
ШЛЯХ
2007

УДК 902(477)"631/634
ББК 63.4 (Укр)
К18

Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. - Вип. 10.- Київ: Шлях, 2007. - 268 с.; іл.

К18 **ISBN 978-966-650-220-2**

Періодичне видання відділу кам'яного віку Інституту археології НАН містить статті з актуальних питань кам'яної доби України та суміжних територій. Матеріали цього випуску присвячені 70-літньому ювілею відомого українського археолога-первісника В.М.Гладиліна.

ББК 63.4 (Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор видання)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., с.н.с.	Зубар В.М.
д.і.н., проф.	Телегін Д.Я.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевий Л.Г.
д.і.н., п.н.с.	Ситник О.С.
д.і.н., п.н.с.	Чабай В.П.
д.і.н., п.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

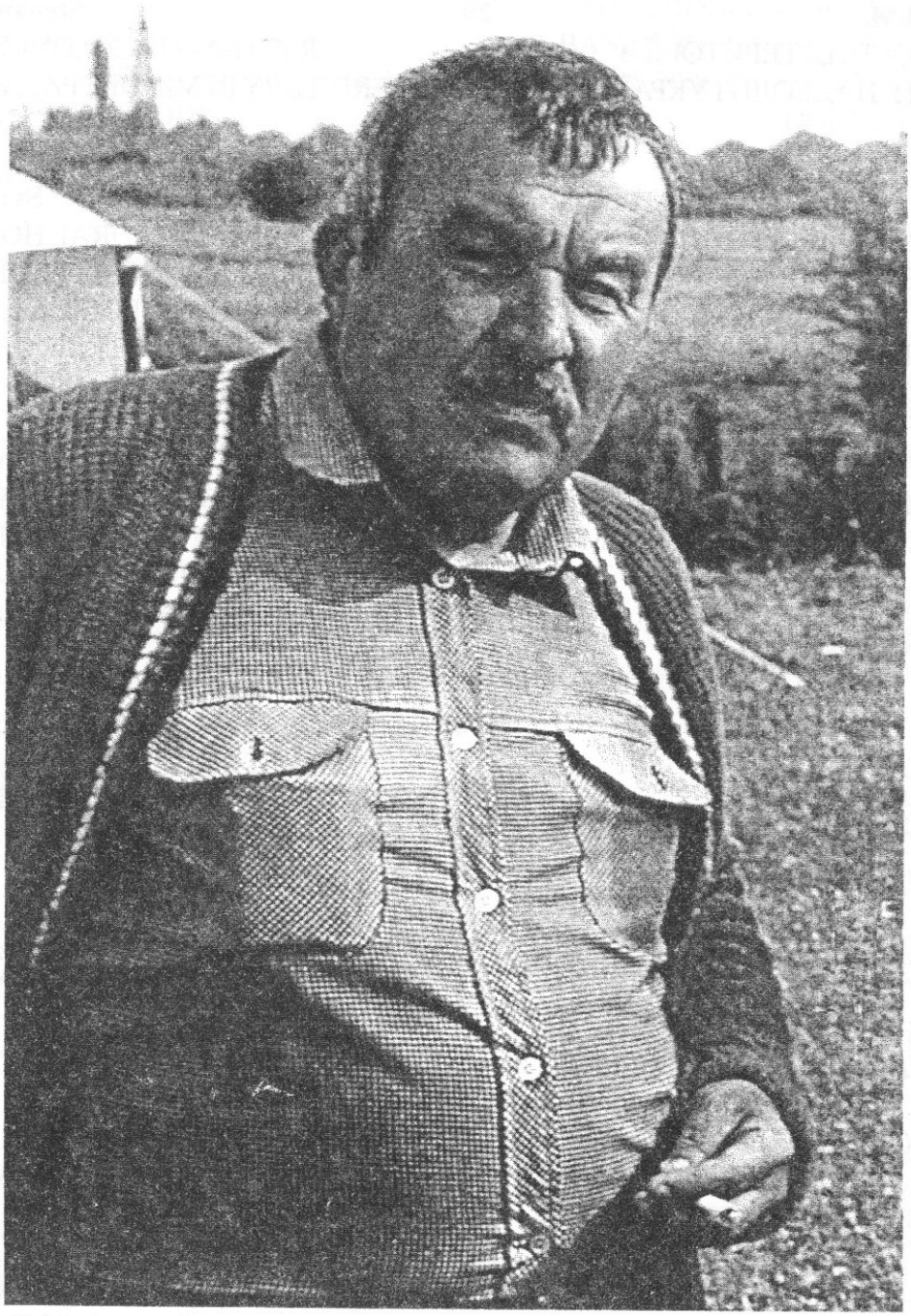
РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. Гладких М.І.
д.і.н. Отрощенко В.В.

Свідоцтво про державну реєстрацію засобу масової інформації КВ№8605 від 01.04.2004р.
Зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання в галузі археології

ISBN 978-966-650-220-2

© Інститут археології НАН України, 2007
© Видавництво "Шлях", 2007

ВЛАДИСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ ГЛАДИЛІН

ЗМІСТ

Ткаченко В.І. 6
КОРОЛЕВЕ: ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ...

Кухарчук Ю.В. 9
ЗАКАРПАТСЬКА ОДІССЕЯ
В.М.ГЛАДИЛІНА

Степанчук В.М. 29
РИТМИ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ В
СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

Ситник О.С. 40
МІКОКСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ
ГОРИЗОНТ ЄЗУПОЛЯ І ДЕЯКІ
ПРОБЛЕМИ ТЕХНІКО-
ТИПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
ІНДУСТРІЙ ПРИДНІСТРОВ'Я

Пясецький В.К. 62
СТРАТИГРАФІЯ ДЕЯКИХ
ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК КРИМУ,
ДОНБАСУ, ПРИДНІПРОВ'Я,
ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ,
ЗАКАРПАТТЯ

Федорченко О.С. 78
ПЕРШИЙ ЕТАП ПОЛЬОВИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК
ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Сапожников І.В. 86
ВНЕСОК П.П.ЄФИМЕНКА У
ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ПЕЧЕРИ ІЛЛІНКИ

Нужний Д.Ю., Кротова О.О. 92
МИСЛИВСЬКА МЕТАЛЬНА ЗБРОЯ З
АМВРОСІЇВСЬКОГО КІСТКОВИЩА

Залізняк Л.Л., Степанчук В.М., 102
Вєтров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І.
ГРАВЕТСЬКА СТОЯНКА ТРОЯНОВЕ 4
ПІД НОВОМИРГОРОДОМ

Сапожникова Г.В. 126
ПРО ЕЛЕМЕНТИ ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО
ГОСПОДАРСТВА В ПІЗНЬОМУ
ПАЛЕОЛІТІ І МЕЗОЛІТІ УКРАЇНИ

CONTENTS

Tkachenko V.I.
KOROLEVO: HOW IT WAS BEGUN...

Kukharchuk Yu.V.
TRANSCARPATHIAN ODISSEA
OF V.M. GLADILIN

Stepanchuk V.M.
RYTHMS OF COLONIZATION OF
TERRITORY IN MIDDLE PALAEOLITHIC
OF UKRAINE

Sytnyk O. S.
MICOQUIAN CULTURAL HORIZON OF
JEZUPIL' I AND SOME PROBLEMS OF
TECHNICAL-TYPOLOGICAL ANALYSIS
OF THE INDUSTRIES OF DNISTER
REGION

Pyasetski V.K.
STRATIGRAPHY OF SOME
PALAEOLITHIC SITES OF CRIMEA,
DONBASS, DNIEPER AREA, ZHITOMIR
POLISSYA, AND TRANSCARPATHIA

Fedorchenko O.S.
THE FIRST STAGE OF FIELD STUDY OF
THE UPPER PALEOLITHIC SITES IN THE
SOUTHERN PART OF EASTERN EUROPE

Sapozhnikov I.V.
P.P. EFIMENKO' CONTRIBUTION IN
STUDY AND INTERPRETATION OF
ILLINKA CAVE

Nuzhnyi D.Yu., Krotova O.O.
PROJECTILE HUNTING WEAPONRY
FROM AMVROSIEVKA BONE BED

Zaliznyak L.L., Stepanchuk V.N.,
Vetrov D.A., Tovkailo M.T., Ozerov P.I.
GRAVETTIAN SITE OF TROIANOVO 4
NEARBY NOVOMIRGOROD

Sapozhnikova G.V.
ABOUT ELEMENTS OF FOOD-PRODUCING
ECONOMY IN THE UPPER PALAEOLITHIC
AND MESOLITHIC OF UKRAINE

Гавриленко І.М. 131 **Gavrilenko I.M.**
ЖИТЛА МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В'ЯЗІВОК 4А: ПЛАНІГРАФІЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВИЙ СКЛАД ЇХ МЕШКАНЦІВ
DWELLINGS OF MESOLITHIC SITE OF VYAZIVOK-4A: PLANIGRAPHY, SEX AND AGE COMPOSITION OF THEIR INHABITANTS

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т. 148 **Zaliznyak L.L., Tovkailo M.T.**
ПРОБЛЕМИ НЕОЛІТИЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК СТОЯНКИ ДОБРЯНКА 3 У 2006 РОЦІ
THE PROBLEM OF RISE OF RIGHT-BANK UKRAINE NEOLITHIC IN THE LIGHT OF 2006 INVESTIGATIONS OF DOBRYANKA 3 SITE

Манько В.О. 168 **Manko V.O.**
ПЕРСПЕКТИВИ ДАТУВАННЯ КЕРАМІКИ РАДІОКАРБОННИМ МЕТОДОМ
PROBLEMS OF CERAMICS DATING BY RADIOCARBON METHOD

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. 181 **Matviishina Zh.M. , Parkhomenko O.G.**
ГРУНТИ НЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК БІЛЯ С.ДОБРЯНКА НА ЧЕРКАЩИНІ ЯК ІНДИКАТОР ДАВНІХ ПАЛЕОЛАНДШАФТІВ
SOILS OF NEOLITHIC SITES NEARBY DOBRIANKA VILLAGE, CHERKASSY REGION, AS INDICATOR OF ANCIENT PALEOLANDSCAPES

Михайлова Н.Р. 191 **Mikhailova N.R.**
ПЕЧЕРИ З ОЛЕНЯЧИМИ РОГАМИ У ДАВНІХ МИСЛИВЦІВ ПІВНІЧНОЇ ЄВРАЗІЇ
THE CAVES WITH DEER ANTLERS OF THE ANCIENT HUNTERS OF NOTHERN EURASIA

Яневич О.О. 203 **Yanevich O.O.**
ОЛЕКСІЇВСЬКА НЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА РІВНИННОГО КРИМУ
OLEXIIVKA NEOLITHIC CULTURE OF CRIMEAN PLAINS

Товкайло М.Т. 222 **Tovkailo M.T.**
РЕПРЕСОВАНА СТАТТЯ П.В.ХАРЛАМПОВИЧА 1931 РОКУ – ПЕРША НАУКОВА ПРАЦЯ З НЕОЛІТУ ПОБУЖЖЯ
REPRESSED P.V. KHARLAMPOVICH' PAPER OF THE YEAR 1931: THE FIRST SCIENTIFIC WORK ON THE NEOLITHIC OF RIVER BUG AREA

Манько В.О., Сапожников І.В. 235 **Manko V.O., Sapozhnikov I.V.**
НЕОЛІТИЧНИЙ ГОСПОДАРЧО-ПОБУТОВИЙ КОМПЛЕКС ПЛЮТОВИЩЕ І У ЧОРНОБИЛЬСЬКОМУ ПОЛІССІ
NEOLITHIC ECONOMIC-HABITATED COMPLEX PLIUTOVISCHE I IN CHORNOBIL POLISSYA

Переверзев С. В. 243 **Pereverzev S.V.**
ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ МАТВІЄВОКУРГАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
CONCERNING PERIODIZATION OF MATVEEVOKURGANSKAYA CULTURE

Гладких М.І. 263 **Gladkikh M.I.**
УЧИТЕЛІ ТА УЧНІ
TEACHERS AND STUDENTS

ТКАЧЕНКО В.І.

КОРОЛЕВЕ: ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ

TKACHENKO V.I.

KOROLEVO: HOW IT WAS BEGUN...

На кінець шістдесятих років минулого століття в Закарпатті було відомо лише кілька невиразних палеолітичних об'єктів, виявлених упродовж півстоліття місцевими археологами та краєзнавцями Т.Легоцьким, Й.Скутілом, К.Берняковичем, П.Совою-Гмитровим [Борисковский, 1953, с.142-143; Сова, 1964, с.180-187; Ткаченко, 2004, с.5-11]. У 1968 р. кримський геолог В.Петрунь неподалік Хуста (с.Рокосово) зібрав на поверхні численну колекцію виробів з вулканічної та кварцитової сировини, віднесених до ранньопалеолітичного віку. В свою чергу ленінградський археолог М.Анісюткін відкрив кілька невиразних палеолітичних пунктів на Мукачивщині. Заглядали сюди вряди-годи і львівські археологи – О.Черниш та Л.Мацкевий, які виявили поодинокі пункти палеоліту й мезоліту [Черныш, Демедюк, 1972, с.129-133]. Проте всі знахідки були перевідкладені ще в давнину або сильно еродовані. Оце й усе, що було відомо про закарпатський палеоліт.

Створена при Археологічному музеї Інституту археології АН УРСР Закарпатська палеолітична експедиція на чолі з Владиславом Гладиліним – молодим, але вже досвідченим українським ученим-палеолітознавцем – розпочала археологічні пошукові роботи в Закарпатті з 1969 року. Спочатку археологи продовжили дослідження пізньопалеолітичної пам'ятки на Малій Горі (мадярська назва Кішгейдь), що під Береговим, де відновилися каменедобувні роботи в сільській каменоломні. Ця пам'ятка була відома ще з початку 30-х років минулого століття, завдяки невеликим дослідженням чеського археолога Йожефа Скутіла. Оскільки більшість знахідок, що зберігалися в Берегівському краєзнавчому музеї, загубилися, доцільно було провести рятувальні роботи. Отже, основним завданням Закарпатської експедиції на початквому етапі досліджень полягала в тому, щоб ґрунтовніше дослідити пам'ятку та визначити її культурно-хронологічну приналежність. А опосередковано головна мета, яку ставив перед собою В.М.Гладилін, полягала дещо в іншому, а саме: знайти найдавніші палеолітичні пам'ятки в краї, зафіксовані *in situ* (оскільки, в районі с. Рокосово вже були відмічені пункти знахідок з вельми виразними ашельськими рисами, але, на жаль, нестратифіковані). Отож паралельно з дослідженням Малої Гори (тепер це місцезнаходження більше відоме як Берегове I) здійснювалися ще й широкомасштабні розвідувальні роботи. Того сезону в експедиції також працювали такі авторитетні палеолітознавці, як Іван Шовкопляс та Станіслав Смирнов.

Наступного року роботи не велися, і лише в 1971 році продовжили рятівні розкопки на Малій горі, де робітники встигли знищити значну частину площі пам'ятки, грубо порушивши Закон про охорону пам'яток. Зрештою каменоломню закрили, але знахідок уже не повернути. Всього на пам'ятці виявлено понад 1 тис. знахідок і підтверджено їхнє оріньякське походження, серед яких траплялися численні нуклеуси, відщепи, пластини, скребачки, різці тощо [Смирнов, 1974, с.32-41]. За цей сезон на Берегівщині В.Гладилін побіжно відкрив декілька нових палеолітичних пунктів зі зруйнованими в давнину культурними шарами, на яких було зібрано на поверхні значну кількість знахідок кам'яного віку [Смирнов, 1973, с.59-67; Смирнов, 1975, с.57-61 та ін.].

У 1972-1973 рр. Владислав Гладилін досліджував печеру Молочний Камінь на Тячівщині, відому в науковому світі як оріньякська пам'ятка та місце полювання палеолітичних мисливців на викопних печерних ведмедів, де довелося вже й мені попрацювати [Гладилин, Пашкевич, 1977, с.106-112; Ткаченко, 1995, с.81-83]. Однак широкомасштабний пошук найдавніших місцезнаходжень не припинявся. У 1974 році В.Гладилін провадив пошукові роботи в цьому районі з метою виявлення нових печер, які б містили археологічний матеріал.

Закінчувався черговий сезон, а обнадійливих результатів так і не було досягнуто. Майже всі роз'їхалися – хто на роботу після відпустки, а хто на навчання. Змушений був від'їхати на навчання в університет і я, розчарований відсутністю будь-яких результатів. Щоправда, з'явилися нові пункти палеоліту, виявлені Владиславом Миколайовичем у різних кінцях області. Це завдяки йому за короткий період роботи експедиції значно поповнився список палеолітичних пам'яток у краї. Однак усі вони були, як правило, з перевідкладеними ще в

давнину культурними шарами (тобто, мова йшла лише про знахідки з поверхні).

Та В.Гладилін не з тих людей, які легко впадають у відчай від невдач... Пригадується одна, на перший погляд малопомітна деталь. Десь за день чи два перед моїм від'їздом ми вирішили здійснити розвідку в Хустському районі, яка принесла нам чергову невдачу. Тож повертаючись ні з чим, зупинилися за Хустом, завернувши на берег Тиси, щоб перехопити щось, оскільки не їли з ранку, а було вже далеко за обідню пору. Пригадую, небо було похмуре, проте дощу не було. Розташувалися біля води, яка розлилася далеко долиною після затяжних проливних дощів. Кинувши поглядом на гірське підвищення, що круто здіймалося над річкою зліва, Владислав Миколайович завважив, що хоче туди попасти та як слід розвідати діючий кар'єр-завод. Мовляв, уже давно збирався здійснити туди поїздку, але якось руки не доходять. Старий Петро Сова-Гмитров – місцевий краєзнавець, чудова й надзвичайно цікава людина, а в минулому ще й відомий громадський діяч, якось жваво зреагував і зголосився супроводжувати шефа найближчими днями до кар'єру, на території якого він побував кілька років тому і в межах якої вже існувала археологічна пам'ятка, виявлена ще в другій половині XIX ст. Там було зібрано знахідки неоліту та фракійського гальштату Тивадаром Легоцьким в позаминулому сторіччі. І дійсно, вже значно пізніше, завдяки Й.Кобалю, я натрапив на записи в щоденниках Легоцького (зберігаються в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї), що підтверджували відомості про пам'ятку. На жаль, ті матеріали не збереглися, як я не намагався відшукати їх у фондах згаданого музею, коли працював над дисертацією. Однак, що цікаво, Петро Петрович заперечував там наявність палеоліту, оскільки, мовляв, він уважно обстежував той кар'єр. В думках я пожалкував, що не зможу з ними поїхати, адже мав повертатися до Києва.

Отже, настав той день, коли в експедиції залишилися лише В.Гладилін та О.Моця (тодішній рядовий співробітник музею, а нині відомий археолог, член-кореспондент НАН України) з водієм Володимиром і вантажівкою, яку люб'язно надав нам батько Моці аж на Черкащині, бо в нашому академічному автопарку завжди відчувався гострий дефіцит на зайвий транспорт. Тож і тоді, напередодні виїзду нашої експедиції всі вантажівки вже встигли розхапати інші керівники експедицій. Існувала й інша поважна причина, від усунення якої залежало майбутнє експедиції. Це питання своєчасного фінансування роботи експедиції, яке тоді завжди було під постійною загрозою зриву.

У цей пам'ятний день (а це був початок вересня) до них завітали знайомі ужгородські студенти, майбутні біологи, що проходили чергову практику в 1973 році поблизу нашого археологічного табору на берегах гірського потічка Велика Уголька. Я їх також чудово знав. Щороку хлопці полюбляли мандрувати мальовничим краєм на гоночних велосипедах. Вони й пізніше до нас приїздили. Як і обіцяв, цього дня прибув до експедиції, що тимчасово розташувалася на подвір'ї обласної сейсмологічної станції, завжди невтомний Петро Сова-Гмитров, незважаючи на свій уже вельми й вельми поважний вік. Якщо не помиляюся, вже тоді йому було вісімдесят чи близько того.

Виїхали вони зранку, і вже десь через дві-три години були на місці. Піднялися машиною на передостанню терасу кар'єру, де в вертикальному розрізі кількаметрової східної стінки, утвореному екскаваторами, чітко виднілися потужні геологічні нашарування різнокольорових суглинків та глин, а подекуди у відкладах – скупчення уламків каменю, різних за своїми розмірами. У свіжих відвалах також виднілися подібні кам'яні зразки. Як розповідав мені Владислав Миколайович, він одразу натрапив у відвалах та в стінці на археологічні знахідки. Жодного сумніву в тому, що це таки артефакти, у нього не виникло. І що цікаво, поверхня одних була або гладенька, або шершава, наче побита шашелем, що свідчило й неозброєним оком про різний вік знахідок. Одразу ж В.Гладилін вирішив поставити зачистку, щоб остаточно пересвідчитися в цьому. У перших зачистках (а їх було поставлено дві) виявлено стратиграфічно (що було тоді надзвичайно важливо!) принаймні чотири горизонти залягання знахідок, віднесених попередньо до ранньопалеолітичного віку. На користь такого підтвердження вказувало не тільки стратиграфічне положення, а й техніко-типологічні особливості виробів. Серед найдавніших знахідок (найнижчий горизонт, що залягав під жовто-коричневими суглинками й підстилався строкатими глинами) виявилися аморфні нуклеуси, масивні відщепи, архаїчні рубальні знаряддя – рубила й чопери, а також грубі й масивні скреблоподібні інструменти. Їхня брудно-сіра поверхня була щільно дірчаста.

Вище залягав горизонт знахідок у жовто-коричневому суглинку над чітким прошарком, насиченим залізистими конкреціями-бобовинами. Знахідки репрезентовані масивними дископодібними, віялоподібними та площадковими нуклеусами (у т.ч. черепахоподібними), великими й масивними відщепами, уламками рубальних виробів, іншими інструментами. Поверхня сіра, пориста, проте

дірчастість помітно менша, аніж на знахідках, що зафіксовані нижче.

Наступний горизонт виявлено також у суглинку, насиченому рясними залізистими вкрапленнями. Культурний шар характеризувався переважно різноманітними відщепами й підстилався стерильною суглинковою товщею, яка відділяла їх від зафіксованих нижче знахідок. І останній культурний шар залягав над ще одним прошарком з залізистими конкреціями-бобовинами, зафіксованим у верхній частині жовто-коричневого суглинку. Це були дископодібні й площадкові нуклеуси, відщепи, скребла-ножі, покриті жовтувато-білою патиною й без помітних ознак пористості. Вони були визначені В. Гладиліним як пізній ашель-мустьє [Гладилин, Солдатенко, Моця, 1975, с.266-267]. Загалом зібрано понад тисячу знахідок з різних порід каменю, де значно переважали вироби з андезиту – вулканічної сировини.

Це було по-справжньому епохальне відкриття, оскільки подібних стратифікованих багатошарових місцезнаходжень на території України – та ще й ранньопалеолітичних – досі ніде не зафіксовано. Принагідно завважити, що й у тодішній Європі такі пам'ятки були поодинокі.

Отже, наступного року поблизу минулорічних зачисток було закладено перший розкоп. Працювати доводилося буквально в екстремальних умовах, адже нас підганяли екскаватори, що невпинно знищували значні площі пам'ятки для вивільнення їх під видобування каменю, призначеного для підсипки полотен залізниці, а також будівництва нових залізничних ділянок чи навіть магістралей. Кар'єр-завод як об'єкт всесоюзного значення мав значні плани видобутку каменю та переробки його на гравій. Тож неважко уявити в яких умовах доводилось досліджували надзвичайно складну в науковому значенні та за своєю великою площею пам'ятку. Якби не отримання особливого статусу постійно-діючої експедиції зі своїм гарантованим кошторисом, а також штатом кваліфікованих працівників, хтозна – чи змогли б ми осягнути й виконати той об'єм науково-дослідницьких робіт, що покладалися на нас.

Так, невпинно й з року в рік ми наближалися до своєї наміченої мети, яка поступово втілювалася в численних і ґрунтовних наукових статтях, наукових монографічних збірках та монографіях... На базі досліджень пам'ятки проводилися наукові конференції з проблем палеоліту, польові колоквіуми – як регіональні, так і міжнародні. Та це буде в далекому майбутньому, і пройде ще багато по-справжньому драматичних копітких років, коли накопичиться вагомий науковий здобуток, гідно пошанований авторитетною світовою науковою спільнотою.

З 2006 року поновилися науково-рятувальні роботи на пам'ятці і матимемо тверду надію, що вони проводитимуться без особливих ускладнень, оскільки це унікальне місцезнаходження потребує постійної й належної уваги з боку численних науковців різнопрофільного напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. Палеолит Украины. //МИА. – 40. – М.-Л., 1953. – С.142-143.

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В., Моця А.П. Закарпатская палеолитическая экспедиция. //АО 1974 года. – М., 1975. – С.266-267.

Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень. //Палеоэкология древнего человека: К X конгрессу INQUA, Великобритания, 1977. – М., 1977. – С.106-112.

Смирнов С.В. Крем'яний комплекс оріньякського місцезнаходження Берегове II в Закарпатті. //Археологія. – Вип.8. – К., 1973. – С.59-67.

Смирнов С.В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове I на Закарпатті. //Археологія. – Вип.13. – К., 1974. – С.32-41.

Смирнов С.В. Нові пізньопалеолітичні місцезнаходження на Закарпатті. //Археологія. – Вип.16. – К., 1975. – С.57-61.

Сова П.П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді. //Археологія. – Вип.17. – К., 1964. – С.180-187.

Ткаченко В.І. До питання про датування печери Молочний Камінь на Закарпатті // Археологический альманах. – Вип.4. – Донецк, 1995. – С.81-83.

Ткаченко В.І. Історія досліджень пізнього палеоліту Закарпаття. // Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів. – Вип.31. – Ужгород, 2004. – С.5-11.

Черныш А.П., Демедюк Н.С. Новые данные о палеолите Закарпатья. //Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода Европы. – Вып.38. – М., 1972. – С.129-133.

Tkachenko V.I.

KOROLEVO: HOW IT WAS BEGUN...

Paper contains data on the first years of field investigations of Transcarpathian Palaeolithic expedition led by Vladislav N. Gladilin. Special attention is paid to discovery and first years of investigation of the earliest in Eastern Europe Palaeolithic site of Korolevo.

КУХАРЧУК Ю.В.

ЗАКАРПАТСЬКА ОДІССЕЯ В.М. ГЛАДИЛІНА

KUKHARCHUK Yu.V.

TRANSCARPATHIAN ODISSEA OF V.M. GLADILIN

Стаття одного із учасників досліджень Королевського палеолітичного місцезнаходження у Закарпатті присвячена спогадам про хід тих досліджень.

1969-й рік є знаковою датою в українському полеолітознавстві. Саме цього року Інститут археології АН УРСР заснував дві нові експедиції, які мали розпочати планомірне вивчення найдавніших палеолітичних пам'яток на півдні України – в Криму і на Закарпатті. Першу – Кримську палеолітичну експедицію очолив Юрій Георгійович Колосов, другу – Закарпатську палеолітичну – Владислав Миколайович Гладилін. Цікаво, що вирішальним фактором, який вплинув на створення обох експедицій, стали кам'яні вироби, знайдені і в Криму і в Закарпатті однією й тією ж людиною – геологом-петрографом В.Ф.Петрунем. Ще однією паралеллю між двома археологами, яких до схилу літ єднала справжня наукова дружба, є те, що обидва прийшли в палеоліт не одразу. Ю.Г. Колосов, перш ніж захистив у 1967 р. кандидатську дисертацію на матеріалах мустьєрської стоянки Шайтан-Коба, займався мезо-неолітичною проблематикою, відкривши і дослідивши у степовій частині Кримського півострова низку цікавих пам'яток цього періоду. Шлях В.М. Гладиліна в археологічній науці розпочинався з Кам'яної Могили, дослідженню таємничих петрогліфів якої він присвятив кілька польових сезонів. Далі об'єктом наукових інтересів молодого вченого став палеоліт Донбасу та Приазов'я, де він здійснив розкопки дуже непростих у стратиграфічному відношенні середньо-палеолітичних стоянок Антонівка I і II. Техніко-типологічний аналіз отриманої розкопками цих пам'яток багатотисячної крем'яної колекції ліг в основу розробленої ним власної класифікаційної схеми.

Отже, дослідники, які очолили дві новостворені експедиції, вже досить упевнено заявили себе в палеолітичній проблематиці, що й визначило масштабність розгорнутих ними упродовж двох наступних десятиліть археологічних робіт у Криму й Закарпатті. Для Криму цей період феноменальних відкриттів у первісній археології становить "епоху Колосова", для Закарпаття – "епоху Гладиліна". Для мене ж особисто ці дві непересічні особистості українського палеоліту стали першими учителями в археології. В "аккайській" експедиції Колосова я ще в студентські роки "захворів" на палеоліт; у "королевській" експедиції Гладиліна зростав як археолог-палеолітознавець.

В експедицію Владислава Миколайовича Гладиліна я потрапив не випадково. Пройшовши після першого курсу істфаку обов'язкову археологічну практику в експедиції Ю.Г. Колосова, а надалі вже працюючи в ній за власним бажанням по кілька місяців на рік ("висмикувало" мене з неї тільки грізне письмове попередження деканату про відрахування з університету, якщо я негайно не з'являюся на заняття), я обрав темою диплому статистичну обробку крем'яної колекції 4-го культурного горизонту багатошарової мустьєрської стоянки Заскельна V. Використав для цього щойно опубліковану класифікаційну схему В.М.Гладиліна [Гладилін 1976]. Працюючи над дипломом, звертався за консультаціями до автора схеми, відтак познайомився з ним особисто.

Дипломна робота, яка була першим не-авторським застосуванням техніко-типологічної класифікації В.М. Гладиліна і першим статистичним аналізом одного із яскравих мустьєрських комплексів Криму, отримала відмінну оцінку. Не менш високою винагородою для мене, учорашнього студента, було й те, що Ю.Г.Колосов, характеризуючи на представницькій міжнародній конференції 1978 р. крем'яну індустрію досліджених ним у Червоній Балці пам'яток, послався й на мої статистичні підрахунки. Але попри успішний диплом, перспектива потрапити в Інститут археології для мене, іногороднього, виявилася нульовою – Ю.Г.Колосов тут був безсилим. Більше можливостей мав В.М. Гладилін, виконуючий обов'язки завідувача Археологічного музею, на той час уже адміністративно підпорядкованого іншій академічній установі – Інституту зоології.

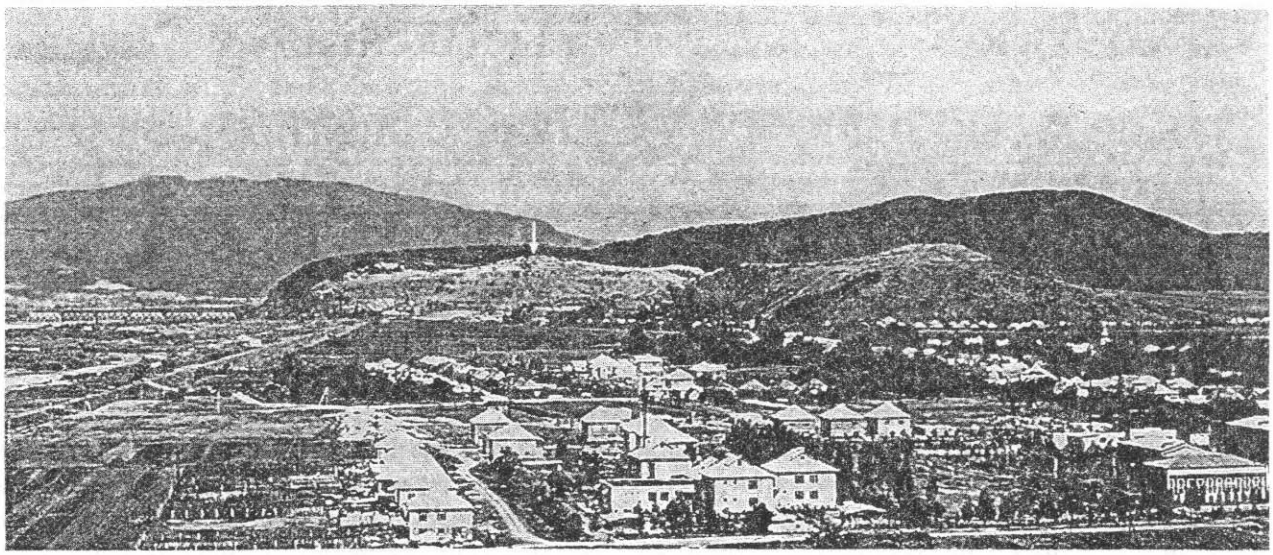

Рис.1. Вид на масив Соргейдь з руїни середньовічного замку. Стрілка вказує на кар'єр

І він зробив усе, щоб мене було зараховано спочатку в штат експедиції, а потім – і Археологічного музею. Так улітку 1977 р., уже як дипломований спеціаліст, я вперше поїхав в експедицію не в Крим, а в Закарпаття.

Початковий період досліджень Закарпатської палеолітичної експедиції у загальних рисах висвітлює у статті, вміщеній у цій збірці, мій колега по університету, а потім і по роботі в Археологічному музеї – В.І. Ткаченко. Як я в експедиції Ю.Г. Колосова, він під час навчання щоліта працював у Закарпатській палеолітичній експедиції і навіть отримав там авторитетне псевдо "Боцман", яке закріпилося за ним на довгі роки. З монографії "Ашель Центральной Европы" [Гладилин, Ситливый, 1990], дізнаємося, що до розгортання пошукових робіт експедиції Гладиліна Закарпаття вважалося малоперспективним щодо палеоліту регіоном. Два відомі ще з довоєнних часів місцезнаходження з крем'яними знахідками палеолітичного вигляду біля Мукачевого й Берегового П.Й. Борисковський назвав у своїй узагальнюючій праці з палеоліту України малодостовірними, як і "окремі, ще недостатньо вивчені обсидіанові знаряддя" [Борисковский, 1953, с.142]. Але коли у 1968 р. на XIII науковій конференції в Києві В.Ф. Петрунь продемонстрував подібні обсидіанові вироби, зібрані ним на поверхні біля с.Рокосове Хустського району, досвідчене око В.М. Гладиліна безпомилково розпізнало в них ашельсько-мустьєрську типологію.

І все ж треба було мати неабияку рішучість, щоб поміняти вже обжиті донецькі терени з достовірними мустьєрськими пам'ятками на регіон, який для В.М. Гладиліна становив на той час суцільну "terra incognita" і, судячи з висновків інших дослідників, аж ніяк не нагадував "палеолітичний клондайк". Але те, що на суміжних з Закарпаттям територіях Центральної Європи – в Румунії, Угорщині, Чехословаччині – на той час уже були відомі палеолітичні стоянки, вік яких налічував близько півмільйона років, вселяло надію. То чому б не пошукати аналогічні пам'ятки і в Закарпатті?

Рокосовські знахідки В.Ф. Петруня становили вагомий аргумент на користь доцільності такого пошуку.

Для повноти картини нагадаю те загальне тло, на якому розгорталися пошукові роботи Закарпатської палеолітичної експедиції. Сенсаційні відкриття 60-х років у Східній Африці посилили інтерес до найдавнішого, нижньопалеолітичного періоду людської історії і серед вітчизняних дослідників. У число першочергових завдань палеолітознавства висунулася проблема часу та шляхів початкового заселення Східної Європи. Але в нових розробках цієї проблеми, серед яких варто відзначити передусім низку статей В.П. Любіна, О.М. Бадера і С.М. Бібікова [Любин, 1953, 1957; Бадер, 1955, 1960; Бибиков, 1959, 1961а, 1961б], дискусія точилася головним чином довкола питання про час проникнення найперших поселенців на цю територію. Стосовно ж висхідного центру розселення протиріч практично не було: ним вважався Кавказ, де відомі були печерні стоянки з рубилами ашельського типу.

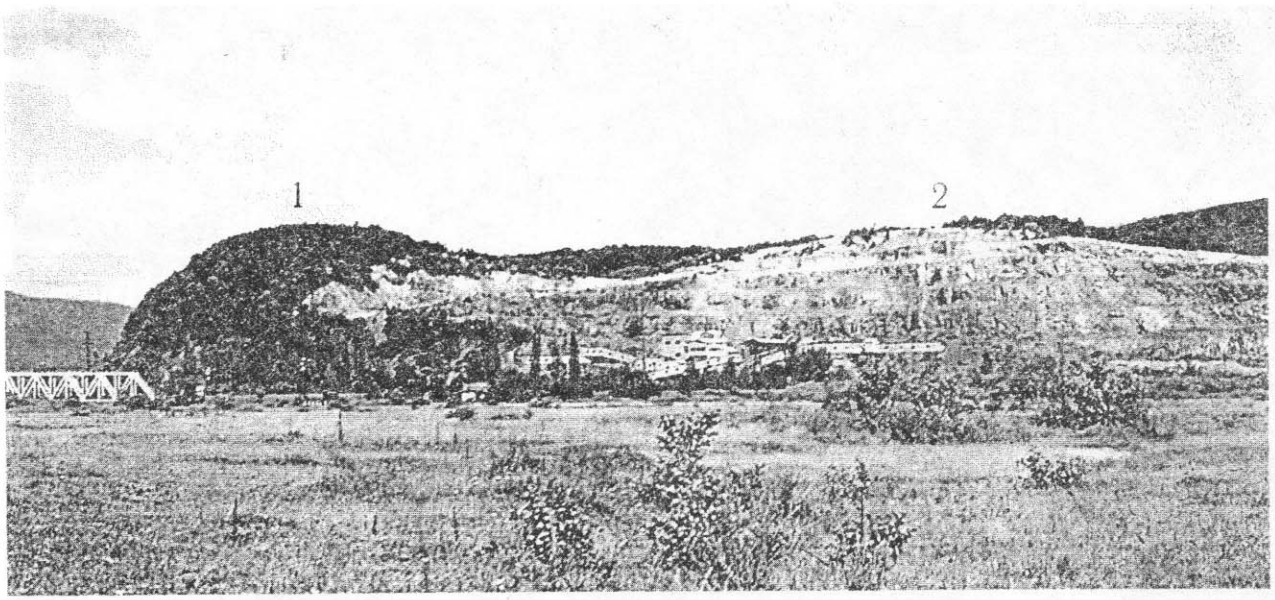

Рис2. Вид на місцезнаходження Королеве з табору експедиції. 1 – Гострий Верх; 2 – Бейвар

Долучившись у кінці 60-х років до цієї дискусії, В.М. Гладилін висунув ідею, головною родзинкою якої було спостереження, що деякі палеолітичні індустрії на території України знаходять паралелі не так на сході, як на заході [Гладилін, 1969, с.101-109]. Були запропоновані й можливі шляхи проникнення у Східну Європу носіїв таких індустрій. Залишалося матеріалізувати цю ідею – знайти на заході України стоянки такої ж давності, як у Центральній Європі. Отже, завдання, яке ставив перед собою В.М. Гладилін, мало значно ширший зміст, ніж картографування та фахова оцінка вже відомих закарпатських місцезнаходжень з кам'яними виробами.

Польовий сезон 1969 року розпочався з обстеження кар'єру та терас р.Тиси довкола с.Рокосового. Було локалізовано з десяток пунктів обсидіанових та кварцитових знахідок, архаїчний вигляд яких підтверджував попередній висновок про дуже давній вік пам'ятки. Але жоден із них не мав скільки-небудь задовільної стратиграфії: усюди четвертинні відклади були розмиті, і кам'яні вироби зі слідами штучної обробки лежали безпосередньо на третинній корі вивітрювання гірських порід, що чітко виявляла себе характерним червоно-фіолетовим відтінком. Відмінності в типології та різний стан збереженості поверхні виробів свідчили про їх різночасовий характер, але без стратиграфічного контексту наукова вартість таких знахідок значно зменшувалася.

Пошукові роботи перших польових сезонів у Закарпатті довелося поєднувати з рятівними розкопками пізньопалеолітичної стоянки на Малій Горі під Береговим, де знову почав функціонувати давній кар'єр. Не вдаючись до деталей початкового періоду діяльності Закарпатської палеолітичної експедиції, відзначу лише, що за кілька років досліджень В.М. Гладилін не тільки обстежив та ідентифікував усі відкриті раніше місцевими краєзнавцями пункти кам'яних знахідок зі слідами штучної обробки, але й наніс на археологічну карту цілу низку нових палеолітичних пам'яток. Вагомим здобутком цих років стали також розкопки у 1972-73 рр. першої в Закарпатті печерної стоянки доби пізнього палеоліту – Молочний Камінь на Тячівщині.

З рокосовських пагорбів добре помітний великий каменедобувний кар'єр біля с.Королеве Виноградівського р-ну. Шлях до нього перепиняє повноводна р.Тиса, і щоб дістатися туди з Рокосового автотранспортом, треба зробити чималий гак, об'їжджаючи одну з найвищих вершин цієї місцевості – Чорну Гору. Необхідність терміново провести розкопки на Малій Горі змусила В.М. Гладиліна у перший рік досліджень відкласти поїздку до Королевського кар'єру "на потім". Але сталося так, що "потім" затягнулося на роки. Пошукові маршрути наступних польових сезонів всі більше віддалялися від Королевого. І тільки під кінець польового сезону 1974 р., об'їхавши мало не все Закарпаття, експедиційна машина, нарешті, прибула в кар'єр Королевського щебзаводу.

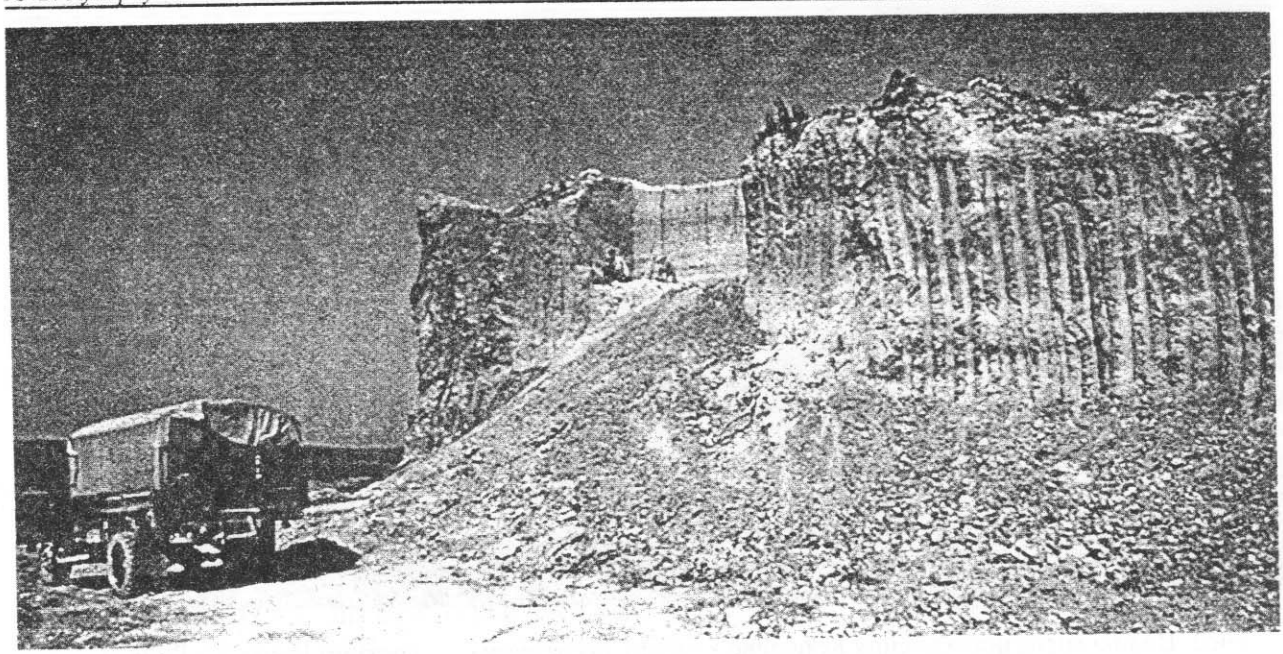

Рис.3. У перші роки розкопки Королевського місцезнаходження носили рятівний характер: досліджувалися передусім найбільш насичені артефактами ділянки, яким загрожувало знищення

Діючий з незапам'ятних часів кар'єр на околиці с.Веряця, що злилося з смт. Королеве, розкраяв кількома ярусами від підніжжя до верхів'я 120-метрову (4-у) терасу р.Тиси. Ця тераса підпирає зі сходу гірський масив Соргейдь (рис.1), котрий і досі зберігає сліди давніх вулканічних виверженъ. Невелика балка розділяє терасу на дві вершини – Гострий Верх і Бейвар (рис.2).

На час, про який іде мова, роботи кар'єру велися тільки на Бейварі. У зрізі верхнього ярусу та в осипах біля його підніжжя одразу були виявлені безсумнівні артефакти ашельсько-мустьєрського вигляду, виготовлені, однак, не з обсидіану, а з андезиту. Ця порода, що також утворилася з вулканічної лави, хоча й відрізняється від блискучого, склоподібного обсидіану матовою поверхнею, але має аналогічну властивість вкриватися з плином часу патиною і вилуговувати із себе менш стійкі сполуки, внаслідок чого поверхня стає губчастою, ніздрюватою – густо вкритою кавернами-лунками різної глибини. Одразу було помічено, що, як і в Рокосовому, стан збереженості поверхні виробів був різним. Зачистка, поставлена на утвореному ковшами екскаваторів зрізі верхнього ярусу кар'єру, підтвердила візуальний висновок про наявність тут щонайменше трьох різночасових комплексів.

У перші роки стратегія дослідження пам'ятки носила рятівний характер: розкопувалися головним чином найбільш насичені артефактами ділянки, яким загрожували знищенням ковші потужних екскаваторів (рис.3). Але починаючи з 1977 року, коли вже було накопичено достатньо матеріалу для попереднього висновку про відкриття багатошарової палеолітичної стоянки, шурфами 2х2 м почали зондувати і віддалені від краю ділянки вершини Бейвар – на предмет виявлення перспективних щодо стратиграфії й насиченості матеріалом зон. Ці шурфи засвідчили, що вироби з андезиту (рідше – кварциту) трапляються практично всюди. На одній ділянці було більше знахідок одного комплексу, на другій – іншого, на третій вони лежали один над одним. Тепер уже не було жодного сумніву, що це місце періодично заселялося різними палеолітичними колективами упродовж величезного відрізку часу.

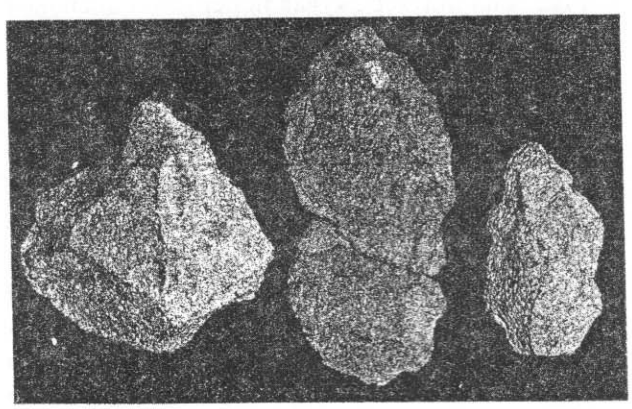

Рис.4. Найбільш архаїчні, ашельські за типологією знаряддя на Бейварі лежали упереміш, відрізняючись лише щільністю патини та вилуженістю поверхні

Рис.5. В.М.Гладилін розповідає про дослідження в Королевому на виїзному засіданні секції палеоліту учасникам Всесоюзної археологічної конференції, яка пройшла в Ужгороді у 1978 р. Зліва направо: В.О.Ранов, П.Й.Борисковський, І.К.Іванова, В.М.Гладилін, О.М.Адаменко

Але ув'язати ці періоди заселення (особливо початкові) з певними літологічними горизонтами виявилося непросто: шурфування показало, що потужність четвертинних відкладів на Бейварі не перевищує 3-х метрів. Причому, їх низи були розмиті, і найбільш архаїчні артефакти різного ступеня збереженості (рис.4) лежали, як правило, упереміш, нерідко безпосередньо на корі вивітрювання. Чітко виявляв себе лише рисвюрмський викопний ґрунт, що абсолютно горизонтально перекривав на всіх ділянках тераси давніші літологічні горизонти.

Звісно, дослідника, який поставив перед собою мету відшукати в Закарпатті ранній палеоліт, особливо цікавила стратиграфічна позиція найдавнішого археологічного матеріалу. На цей час В.М. Гладилін уже отримав від колег-петрографів авторитетне підтвердження власного спостереження, що між ступенем ніздрюватості поверхні андезитових та обсидіанових виробів і давністю їх обробки існує пряма залежність: чим давніше виготовлено виріб – тим більше на ньому лунок-каверн і тим глибше проникають вони в тіло вулканічної породи. Найкращим доказом дієвості цього унікального критерію відносної хронології для диференціації змішаного андезитового та обсидіанового матеріалу була б ув'язка його даними геології. А для цього треба було знайти ділянки з краще збереженою товщею четвертинних відкладів.

З цією метою у 1977 р. В.М. Гладилін вирішив прозондувати шурфом вершину Гострий Верх. Саме це завдання й поставив він переді мною та В.І. Ситливим (тоді ще студентом-другокурсником), з яким я приїхав в експедицію одразу після отримання диплома. Площа шурфу (11-го за порядковим номером) була традиційною – 2х2 м, оскільки на більшу ніж 4 м глибину В.М. Гладилін не сподівався. Та дійсність перевершила усі прогнози: кора вивітрювання заявила про себе фіолетовим кольором лише на глибині 11,6 м. Пам'ятаю, як Владислав Миколайович, заглядаючи згори у вузьку штольню, в глибині якої копирсалися ми з Валерієм Ситливим, тільки захоплено вигукував: "Фантастика! Га? Класика! Да?".

Потужність четвертинних відкладів, зафіксована 11-м шурфом, вразила й учасників Всесоюзної конференції, яка пройшла наступного 1978 р. в Ужгороді. На виїзному засіданні секції палеоліту, яке було проведене в Королевому, світила вітчизняної палеолітичної науки

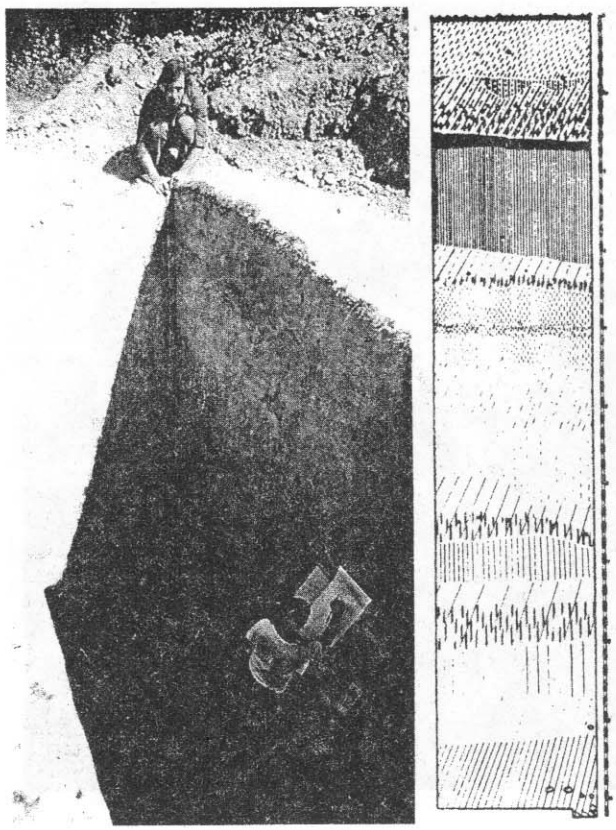

Рис.6. Шурф 14. Процес зарисовки стратиграфії і графічне зображення розрізу

заслухали інформацію В.М. Гладиліна про дослідження в Королевому та їх результати (рис.5). На жаль, присутні на конференції досвідчені геологи І.К. Іванова, М.Ф. Веклич, О.М.Адаменко та інші мало що змогли роздивитися на розмитих дощами стінках у глибині минулорічного шурфу. А відтак важко було сказати щось певне і щодо стратиграфічної позиції поодиноких кам'яних виробів, які зустрічалися у ньому на різних рівнях.

Це спонукало В.М. Гладиліна в тому ж таки 1978 р. за 40 м на схід від шурфа 11 поставити шурф 14-й. Він мав дати відповідь на кілька питань, головними з яких були: вияснення стратиграфії нашарувань та чи не є потужна лесова товща шурфа 11 якоюсь аномалією для Гострого Верху. (Останнє питання було не риторичним, оскільки поставлений у 1977 р. неподалік від шурфа 11 шурф 12 вже на відмітці 4 м "сів" на корінну скельну породу). Виключно важливим завданням було також накопичення нечисленних, зате стратифікованих андезитових та кварцитових виробів. Зіставлення їх за станом збереженості поверхні із знахідками з Бейвара мало пролити світло на геологічну позицію змішаних там різночасових комплексів.

Шурф 14 сягнув 12-и метрів. Передбачаючи таку глибину, я збільшив його площу до 4х2 м і спланував таким чином, щоб одна із вузьких стінок була стрімкою, а протилежну підпирала система сходинок і терас – для спуску в шурф і перекидання нагору ґрунту і (що в 11-му шурфі робилося за допомогою каната й відра). Це дало змогу в задовільних умовах зафіксувати стратиграфічну колонку четвертинних нашарувань (рис.6). Новим явищем, уперше зафіксованим у 14-му шурфі, було те, що на глибині 12 м, під суглинком, насиченим дрібною галькою, зустрілися поодинокі крупні екземпляри гальки, схожі на донний алювій. Якщо це дійсно давній алювій Тиси, то така галька мусила бути й ближче до краю тераси. Щоб перевірити це припущення, В.М. Гладилін доручив мені поставити зачистку на уступі, утвореному кар'єром на схилі Гострого Верху. Зачистка 8-метрової глибини за № 14 (рис.7) і закладений затим поруч розкоп Х підтвердили вірогідність такого припущення: горизонт з дрібним алювієм підстилався суцільним шаром крупної гальки. Ці

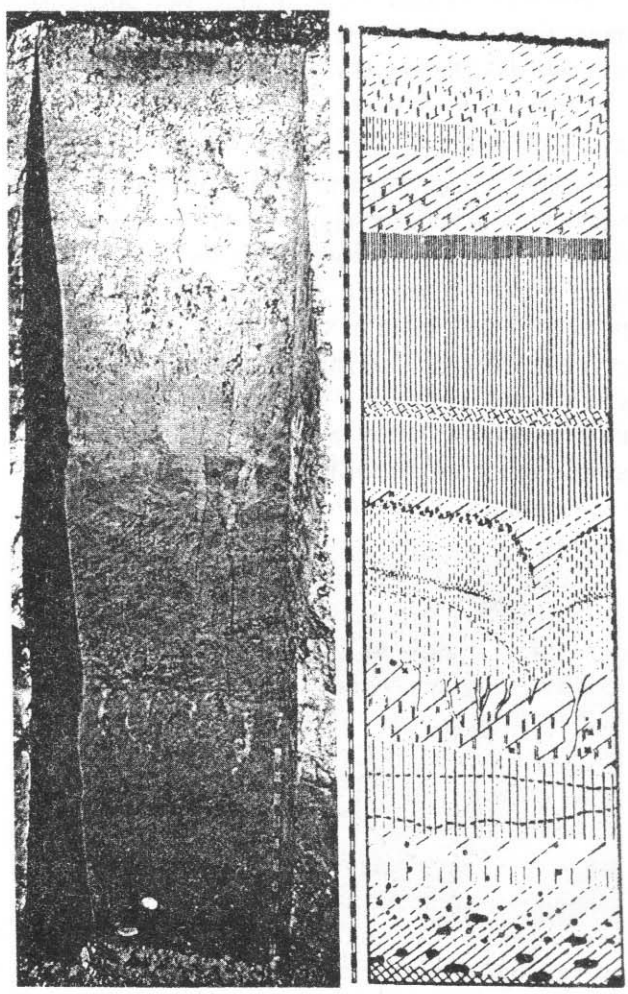

Рис.7. Зачистка 14. Фото і графічне зображення розрізу.

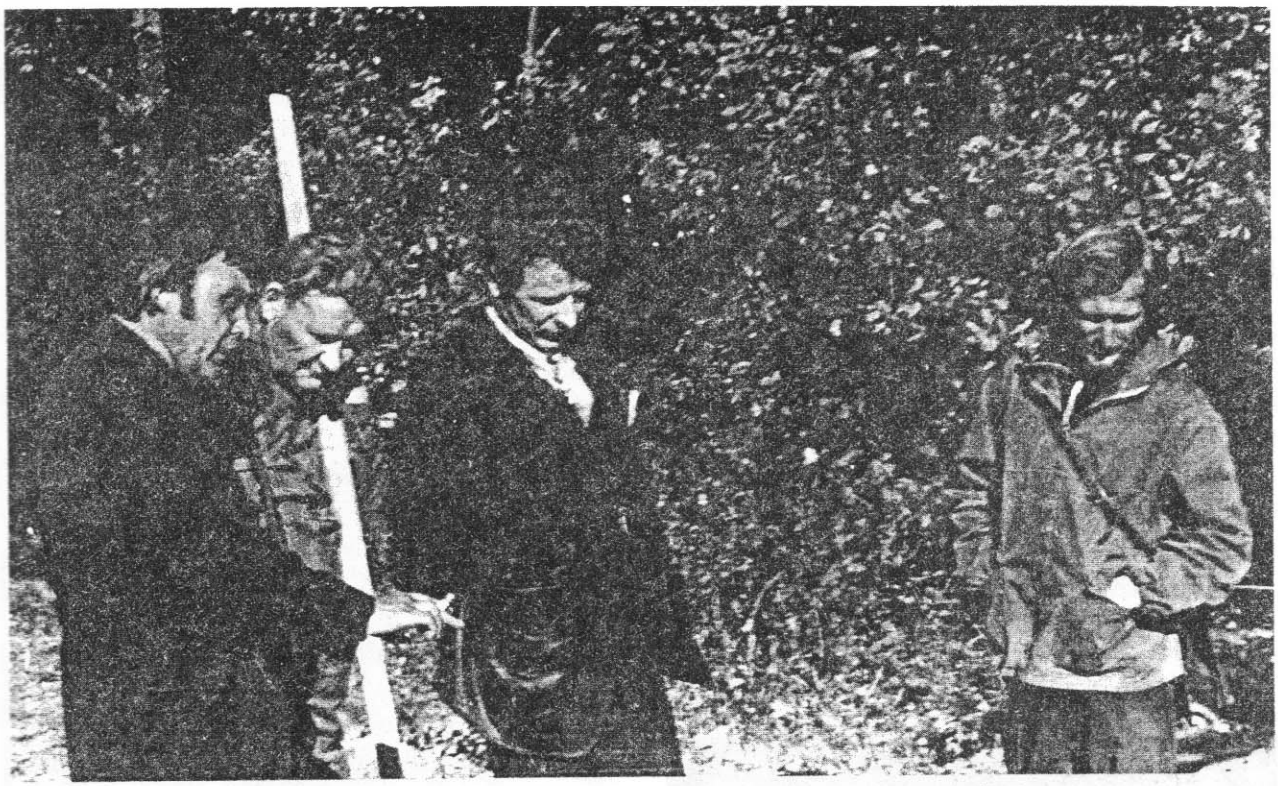

Рис.8. В.М.Гладилін показує академіку О.П. Окладникову (другий зліва) шурф 18

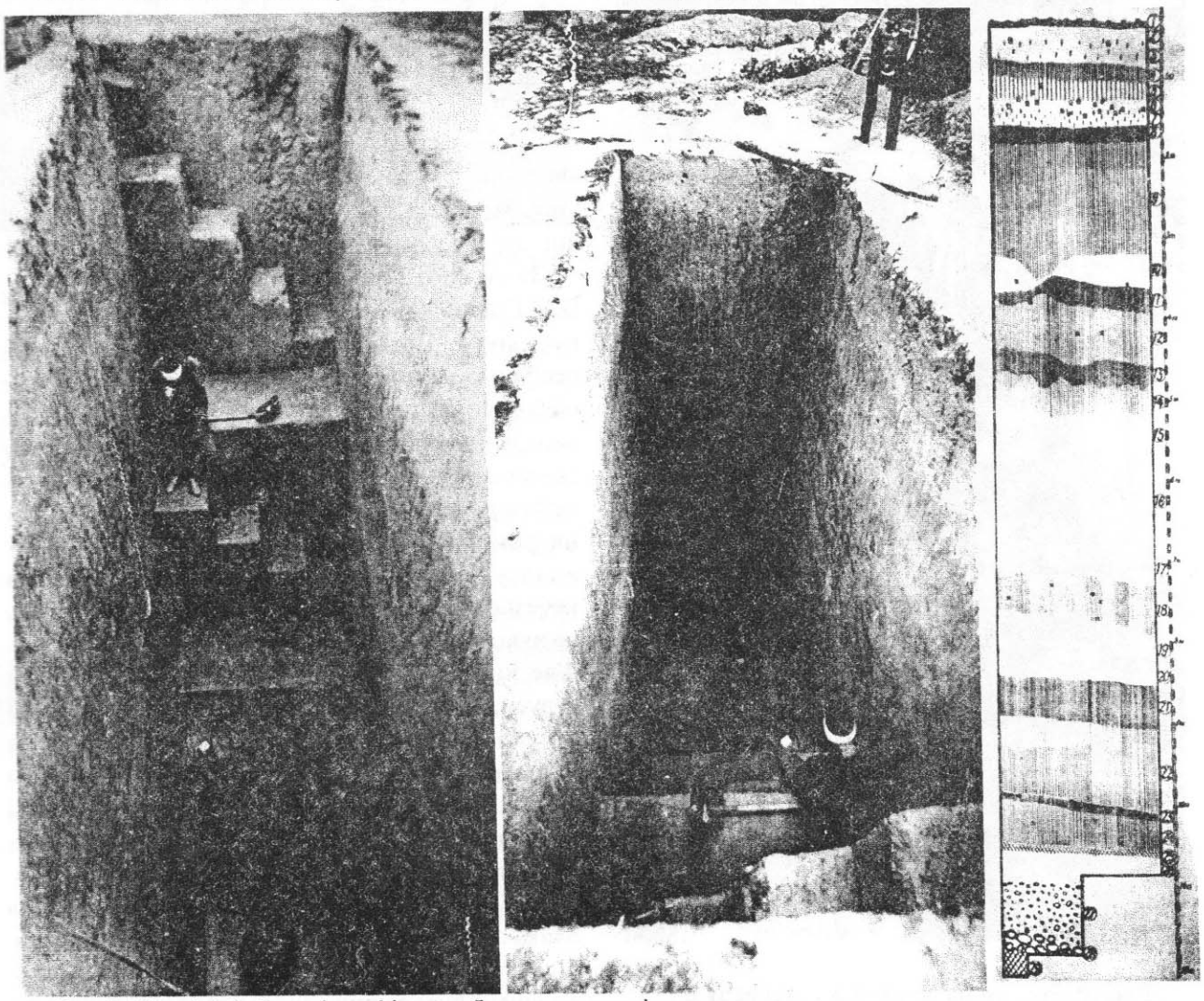

Рис.9. Шурф 18. Фото і графічне зображення розрізу

два горизонти алювіальної гальки фіксували рівень Пра-Тиси у ранньопалеолітичний час, а солідна глибина зачистки й розкопу стала ще одним свідченням того, що зафіксована шурфами 11 і 14 потужна товща ґрунтів та лесів не є аномальним явищем для Гострого Верху і що сучасна балка у давнину розкривалася до долини ріки значно ширше.

Шурф 14 дав можливість не тільки встановити стратиграфічне положення виокремлених на Бейварі за рівнем зруйнованості поверхні культурно-хронологічних комплексів, але й виділити нові, вироби яких розглядалися там як єдиний комплекс. В шурфі вони розділялися стерильними прошарками і були пов'язані з різними літологічними горизонтами.

Щоб виключити випадковість виділення нових комплексів і ще раз уточнити стратиграфію відкладів на Гострому Верху, у 1979 р. В.М.Гладилін вирішив закласти там новий шурф.

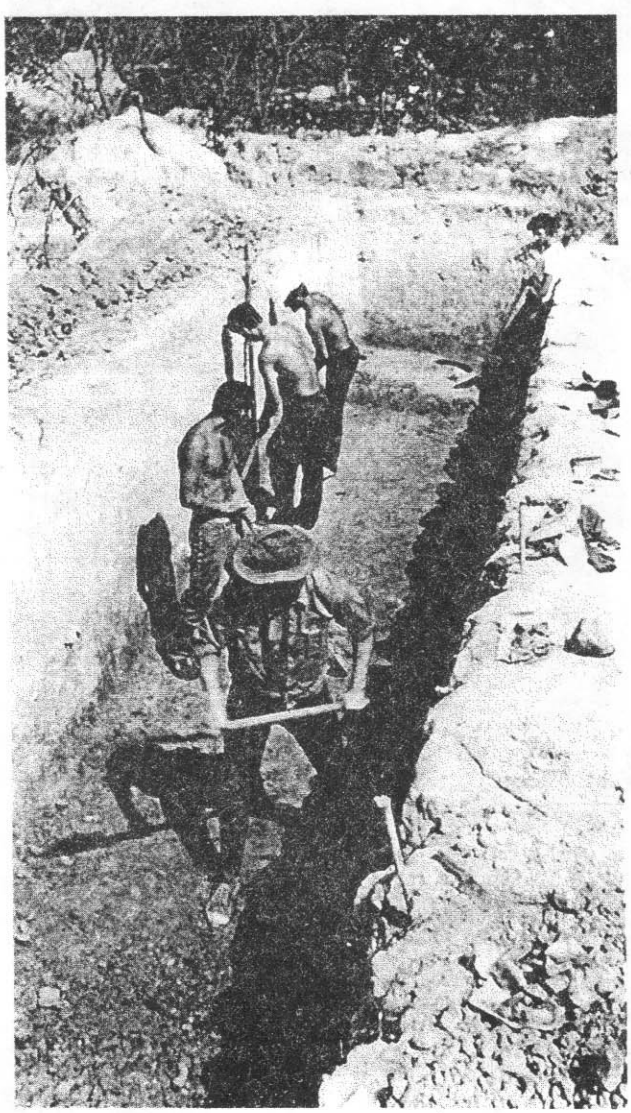

Рис.10. Роботи на розкопі XI (Бейвар)

Інтригуючим лишалося й питання поширення углиб тераси крупної алювіальної гальки (адже в шурфі 14 це були поодинокі екземпляри). Тому шурф 18 вирішено було поставити між 11-м і 14-м (за 20 м на схід від шурфа 11 і за 15 м на захід від шурфа 14). Було застосовано вже відпрацьовану на шурфі 14-му схему (одна вузька стінка залишалася стрімкою, протилежна являла собою систему сходів і терас). Збільшення площі шурфу (6х2 м) давало можливість розкрити найдавніші літологічні горизонти на більшому просторі, а відтак отримати більше ранньопалеолітичних знахідок у стратифікованому стані. Щоб прискорити транспортування нагору відвалу, на одному з кутів протилежного від терасованого кінця шурфу я зробив пристрій типу лебідки, який дав змогу паралельно з перекиданням ґрунту через систему терас використовувати й відро (рис.9).

Прибулий із Новосибірська у Закарпаття для участі в засіданні Комісії істориків СРСР академік О.П. Окладников на запрошення В.М. Гладиліна відвідав Королеве. Він був вражений як потужністю лесової товщі з низкою похованих ґрунтів, так і самою конструкцією шурфу 18, що надавала можливість оцінити стратиграфічну ситуацію навіть не спускаючись в нього. Але постоявши над краєм шурфу (рис.8), всесоюзний академік, котрий бачив у своєму житті і не такі урвища, взяв з В.М. Гладиліна слово, що більше він шурфів такої глибини ставити не буде.

Звичайно, і "замовник" шурфів-гігантів – В.М.Гладилін, і я, їх конструктор та виконавець, порушували всі правила глибокого зондажу, особливо щодо стрімких стінок. Але можливість обвалу чи зсувів під час роботи на шурфі в даному випадку виключалася: у кар'єрі щодня о 17 год. (коли археологи вже перебували в таборі) провадилися підривні роботи, якими нагромаджувалася нова порцію каміння для вивозу її з кар'єру наступного дня. І якби небезпека обвалу мала місце, то він стався б тоді, коли від потужних вибухів здригалася вся тераса. Але щільні лесові відклади витримували ці струси. До того ж, я постійно контролював, щоб відвал був відкинутий від країв шурфу на достатню відстань і не "давив" своєю масою на стінки. Спеціальний інструктаж проходили і всі учасники робіт на шурфі, завдяки чому під час їх розкопок не сталося жодної аварійної ситуації.

Та все ж прохання академіка Владислав Миколайович задовольнив: епопею з шурфами-гігантами, що забирала багато часу й сил, вирішено було закінчити. На цей час уже склалося

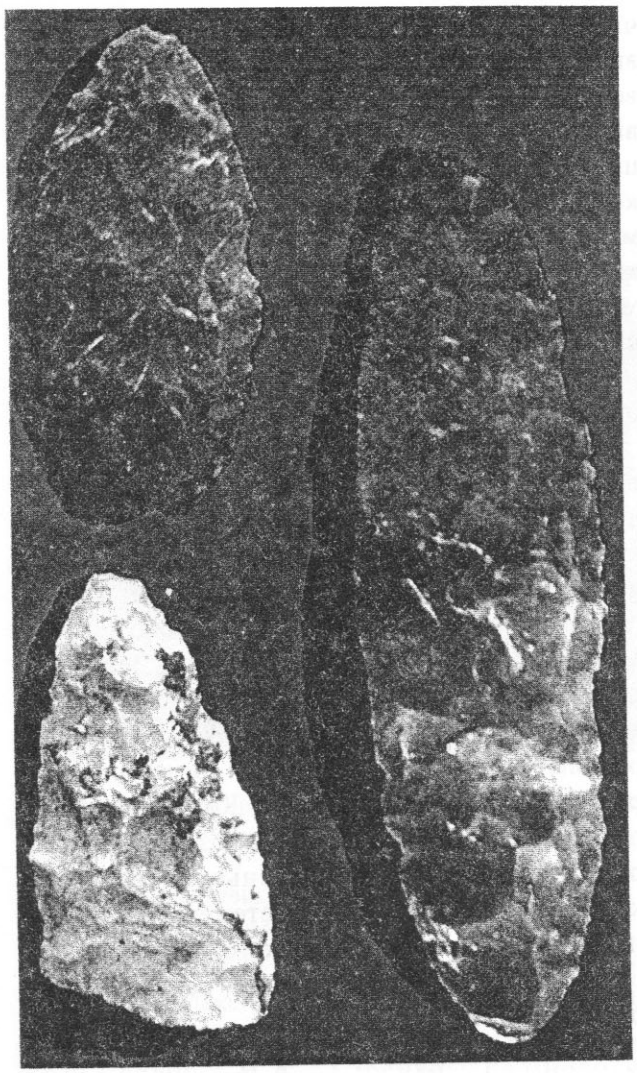

Рис.11. Крем'яні листоподібні знаряддя з V-а комплексу (розкоп XI, Бейвар)

достатньо чітке уявлення щодо послідовності залягання лесів і викопних ґрунтів. В шурфі 18 фахівці зафіксували 28 літологічних горизонтів, у тому числі 7 викопних ґрунтів. Шурф сів на потужний шар великої гальки. Тепер уже не залишалося сумніву, що це донний алювій Пра-Тиси. Була уточнена й стратиграфічна позиція низки культурно-хронологічних комплексів, яких у 1979 р. налічувалося вже 12. Постійно зростала чисельність колекцій цих комплексів, переважно завдяки роботам, які паралельно з шурфуванням Гострого Верху велися на Бейварі, під керівництвом В.І. Ситливого.

У кам'яній індустрії більшості культурно-хронологічних комплексів все чіткіше простежувався розвиток однієї й тієї ж технологічної традиції – левалуазької черепахоподібної, яка зароджувалася в ашелі (VI комплекс) і досягала свого апогею в мустьє (III комплекс). Але в розкопі XI на Бейварі, досліджуваному протягом 1979-1981 рр. (рис.10), був виявлений нетиповий для цієї лінії розвитку комплекс V-а з видовженими листоподібними наконечниками, причому окремі з них були виготовлені з кременю (рис.11). Ці знаряддя мали аномально досконалий вигляд навіть для мустьє Королевого, не кажучи вже про ашель. І хтозна, яким було б пояснення їх появи тут (залягали вони в змішаних низах розкопу), якби не знахідки подібних двобічно-оброблених знарядь із андезиту в шурфі 18, виявлені там у чіткому стратиграфічному положенні нижче артефактів V-го культурно-хронологічного комплексу.

Багатий на події польовий сезон 1979 року приніс відкриття ще двох культурно-хронологічних комплексів, різко відмінних за своїми техніко-типологічними показниками від усіх інших індустрій, що доти досліджувалися в Королевому. Ще в 1978 р., під час закладення шурфу 14 у його верхах був виявлений "точок", рясно насичений відходами виробництва. В.М.Гладилін спочатку сприйняв його за II-й (мустьєрський) культурно-хронологічний комплекс, але при ближчому ознайомленні з матеріалом дійшов висновку, що комплекс абсолютно новий, причому – з виразними

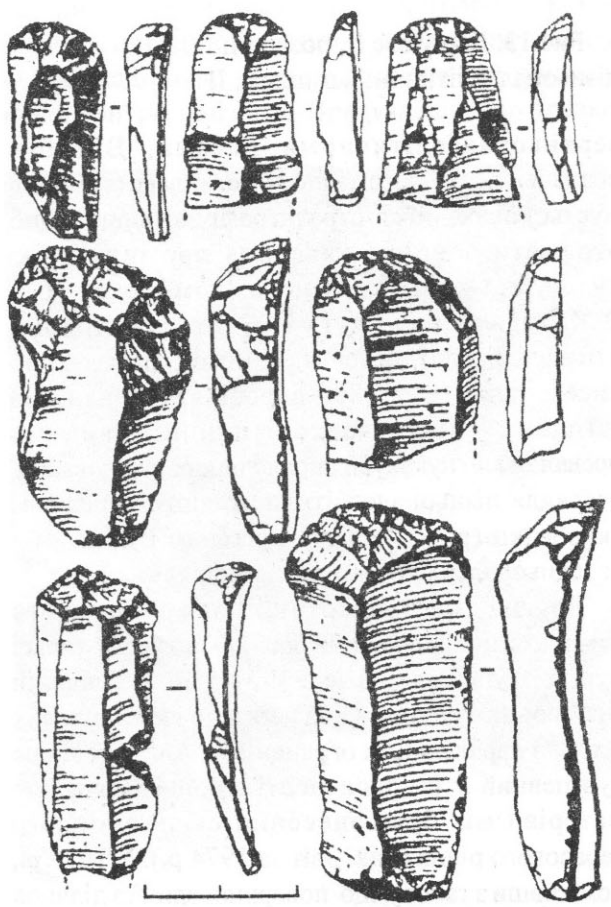

Рис.12. Розкоп XII, I-а комплекс. Скребачки

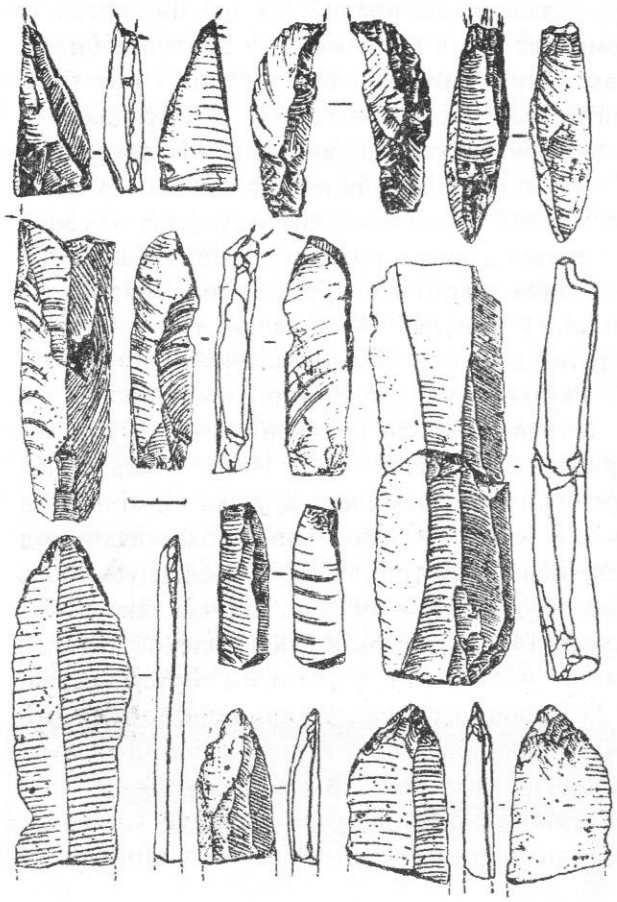

Рис.13. Королеве II, розкоп I, пізньопалеолітичний комплекс II

верхньопалеолітичними рисами. Він був позначений як I-а, тому що I-й комплекс (зубчасте мустьє) знаходився стратиграфічно вище. Щоб отримати повніше уявлення про індустрію культурно-хронологічного комплексу I-а, В.М.Гладилін заклав тут у 1979 р. розкоп XII. Вже в перший рік досліджень цей розкоп дав колекцію чисельністю понад 800 виробів. Матеріал мав загалом пізньопалеолітичний вигляд: превалювали нуклеуси паралельного сколювання, знаряддя пізньопалеолітичного типу, передусім скребачки (рис.12), хоча суттєвим був вміст і середньопалеолітичних типів знарядь.

Другий "нестандартний" для Королевого комплекс був виявлений на 20-метровій терасі біля в'їзду в кар'єр. Ще в 1974 р. В.М. Гладилін знайшов там декілька андезитових і кварцитових сколів з паралельним ограненням. Але тоді він не був певний у їх "інситності", допускаючи, що матеріал міг бути знесений сюди з вищого терасового рівня (див. Звіт за 1974 р.). У 1979 р., помітивши з табору, що поверхню однієї з ділянок терасового останця зрізають скрепери, В.М.Гладилін обстежив це місце і зібрав там чималу колекцію андезитових виробів, визначальною особливістю яких була наявність великих пізньопалеолітичних пластин, різців та вістер (рис.13). Закладений тут розкоп I показав, що вище цього культурно-хронологічного комплексу II, як і в розкопі XII, лежав малопотужний горизонт зі знахідками мустьє зубчастого. Підстилав його горизонт з індустрією мустьє типового (див. Звіт за 1979 р., с.17). З огляду на те, що знахідки були пов'язані з зовсім іншим терасовим рівнем, місцезнаходження отримало назву Королеве II.

Польовий сезон 1980 року видався надзвичайно дощовим. Попри те, що Тиса, виходячи з берегів, періодично створювала критичні ситуації для табору експедиції (рис.14), часті зливи унеможливили розбивку шурфів і глибоких розкопів (рис.15). Тому роботи були зосереджені на розкопі XII (Гострий Верх), де досліджувався культурно-хронологічний комплекс I-а, та на Королевому II. Загальна площа розкопа XII, включно з шурфом 14 і розкопом 1979 р., сягнула 188 кв.м. На Королевому II продовжувалися дослідження на розкопі I. Обидва розкопи дали багатющі пізньопалеолітичні колекції, і там і там були простежені "точки" по первинному розщепленню (рис.16), матеріал яких створив цінну базу для пізніших "ремонтажних" дослідів В.І. Усика.

Візит в експедицію знаного академіка, Героя соціалістичної праці, мав далекосяжні наслідки. Ще восени 1979 року О.П.Окладников звернувся з листом до президента АН УРСР Б.Є.Патона, у якому дав високу оцінку пам'ятці, яку він уперше озвучив як "найдавнішу в Україні і, мабуть, у Європейській частині СРСР в цілому". Відзначивши масштабність робіт, які ведуться експедицією В.М. Гладиліна "на сучасному науковому рівні, комплексно" він запропонував, виходячи з нагальної потреби продовжити дослідження пам'ятки, що руйнується кар'єром, створити при Археологічному музеї "постійно діючу експедицію з необхідним фінансуванням, автотранспортом і спорядженням" (див. Звіт за 1979 р., с.19-20). Але тільки у 1982 р., пройшовши численні експертні оцінки і здолавши всі бюрократичні перепони, рішення про реорганізацію Закарпатської палеолітичної експедиції в Постійнодіючу палеолітичну експедицію Археологічного музею набуло чинності.

Досить пристойне, як на ті часи, фінансування відкривало ширші можливості для залучення до

Рис.14. Надзвичайно дощовий сезон 1980 р. часом створював критичні ситуації для табору експедиції

досліджень фахівців суміжних природничих наук. Втім, як справедливо відмітив у своєму листі О.П.Окладников, ці дослідження з самого початку носили комплексний характер. У різні роки тут працювали геоморфологи О.М. Адаменко, М.Ф.Веклич, Н.А. Сіренко, палінологи Г.О.Пашкевич і Г.М. Левковська, фахівці з палеомагнітного (Г.А. Поспєлова), фізико-хімічного (Г.Д. Гродецька), термолюмінісцентного (В.М. Шолкопляс), радіокарбонового (Л.Д.Сулержицький) та ін. методів аналізу. У наукових дискусіях, а часом і запеклих суперечках (рис.17) народжувалася істина – вимальовувалася загальна стратиграфічна колонка, в якій окремі літологічні горизонти отримували відносні й абсолютні дати, датуючи і пов'язаний з ними археологічний матеріал. Але В.М. Гладилін знову й знову повертався до питання датування пам'ятки, використовував найменшу можливість, щоб ще й ще раз уточнити хронологічну позицію культурно-хронологічних комплексів Королевого, перевірити вже наявні дати.

Пригадую, як на початку польового сезону 1982 р., уже як начальник Постійнодіючої експедиції, Владислав Миколайович здалеку почав зі мною розмову про те, що, мовляв, коли був пречудовий розріз 18-го шурфу, то не було можливостей запросити до аналізу його відкладів А.О. Величка, а от тепер, коли такі можливості є і отримана згода маститого геоморфолога приїхати восени, то нема такого шурфу. Зрозумівши натяк і не нагадуючи про обіцянку, дану О.П.Окладникову, я засів за розробку проекту нового шурфа-гіганта. Врахувавши, що зразки

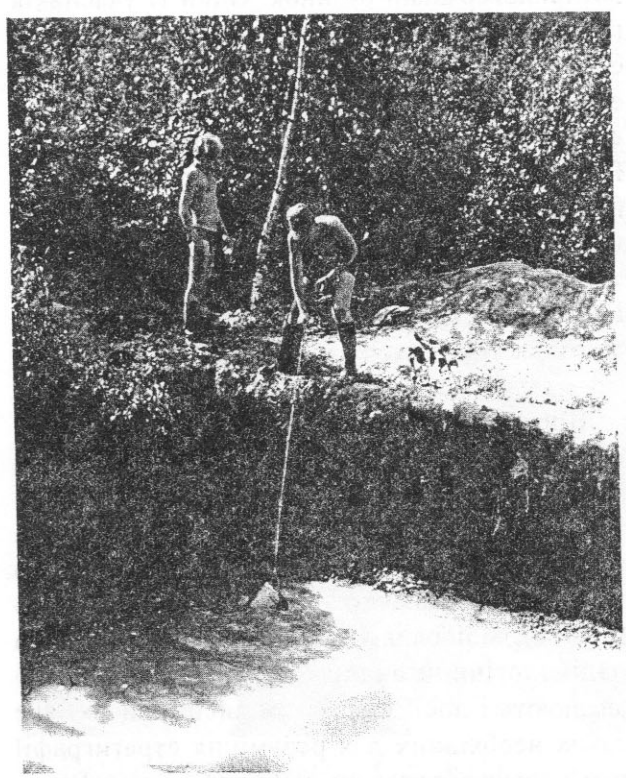

Рис.15. Після затяжних дощів розкоп іноді нагадував басейн

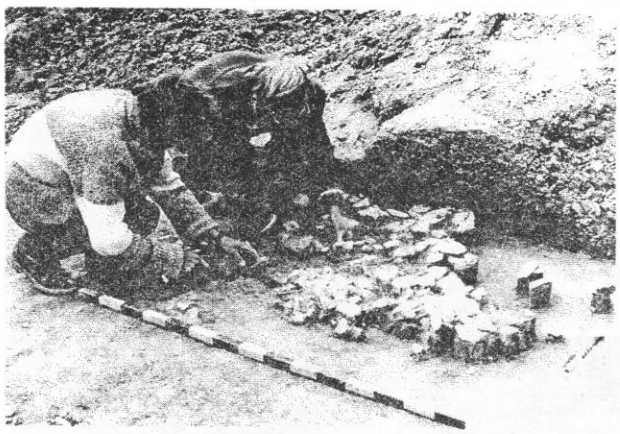

Рис.16. Дослідження "точка" з первинного розщеплення (Королеве II)

ґрунту для аналізу з нього доведеться відбирати не в процесі робіт а вже після їх завершення, я на цей раз пустив сходи й тераси серпантином – для зручності виконання цієї операції (рис.18). До того ж, за такої схеми шурф не матиме 12-метрової стрімкої стінки, яка все ж становила певну загрозу обвалу. Розрахунки показали, що на 12-метровій глибині площа шурфу буде 1,5x1,5, якщо угорі вона дорівнюватиме 6x5 м.

Сезон видався досить дощовий, на підготовку шурфу 26 пішло близько двох місяців. Годі й говорити, скільки сил пішло, щоб довести до фіналу монументальну споруду, яка нагадувала перекинуту догори піраміду висотою з чотириповерховий будинок. Один із учасників (тоді ще аспірант, нині – вже кандидат наук), одесит Геннадій Краснокутський описав цю епопею поетичними рядками, які були перетворені в пісню, що стала хітом кількох польових сезонів[1] Пам'ятаю, останні три метри докопували зі мною (основна робоча сила – студенти вже роз'їхалися на заняття) лише О.В. Беляєва – тоді студентка, а нині знана пітерська палеолітчиця, кандидат наук, і колега по Археологічному музею – археолог-античник В.І. Назарчук.

Шурф ми таки добили, а от А.О. Величко... не приїхав. Ситуацію врятувала палінолог з Ленінграду Г.М. Левковська, яка терміново прибула на запрошення В.М. Гладиліна в експедицію. Ця тендітна жіночка, щоденно відважно спускаючись у страхітливу штольню (рис.19), відібрала 100(!) зразків відкладів на палінологічний аналіз, до результатів якого апелюють і досі. Наслідком виснажливих, але таких необхідних для розуміння стратиграфії пам'ятки шурфувальних робіт на Гострому Верху став унікальний геологічний розріз, у якому знайшли свою стратиграфічну позицію щонайменше 14 культурно-хронологічних комплексів Королевської пам'ятки (рис.20).

Гарантоване фінансування Постійнодіючої палеолітичної експедиції дало змогу В.М.Гладиліну планувати масштабні, розраховані на кілька польових сезонів дослідження. Шурфи-гіганти свою справу зробили, настала черга таких же монументальних розкопів на Гострому Верху. У 1983 р. на його схилі, поруч із зачисткою 14 був закладений розкоп XIII (див. план розташування археологічних об'єктів на Гострому Верху, рис.21). Керівництво ним В.М. Гладилін доручив В.І. Ситливому, у якого в розкопі VI на Бейварі у 1981 р. були зафіксовані артефакти VIII-го культурно-хронологічного комплексу – позбавлені стратиграфічної прив'язки, але більш вилужені, ніж найдавніший до цього часу VII-й комплекс. Терасований розкоп площею 100 кв. м (рис.22) мав за головну мету накопичення матеріалу та визначення стратиграфічного положення саме ашельських культурно-хронологічних комплексів. На 1985 рік цей розкоп у найглибшій своїй частині сягнув 10 м (рис.23). В чіткій стратиграфічній

Рис.17. Дослідження в Королевому носили комплексний характер. В дискусіях фахівців різних наукових дисциплін народжувалася істина. Зліва направо: О.М.Адаменко, В.І.Ткаченко, Ю.В.Кухарчук, В.М.Гладилін, В.А.Поспєлова

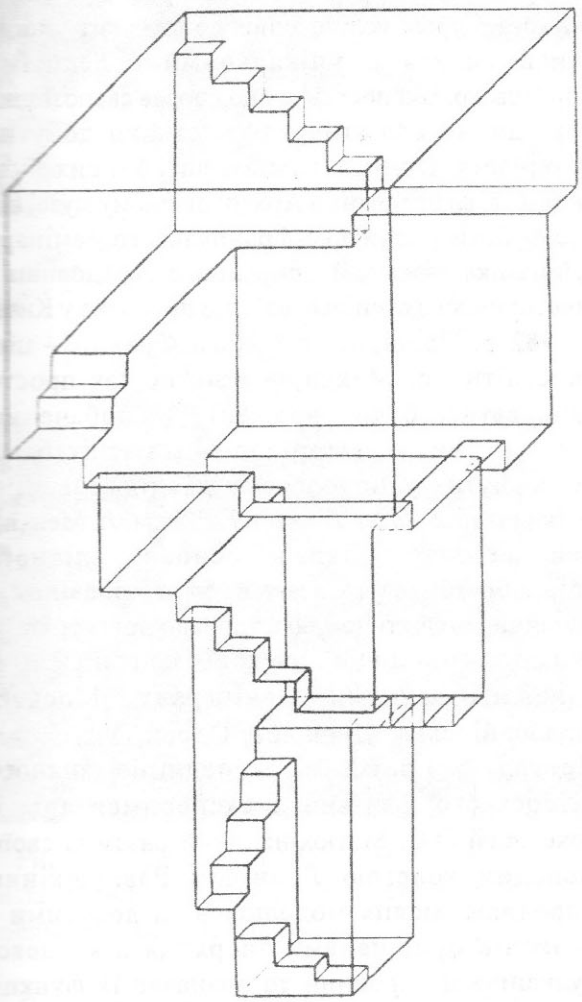

Рис.18. Проект шурфа 26

позиції були зафіксовані тут усі основні ашельські культурно-хронологічні комплекси: V, V-а, V-в, VI, VII і VIII. Особливо цінним здобутком була стратиграфічна прив'язка найбільш дискусійних VII і VIII комплексів. Було остаточно доведене залягання VII-го комплексу у дрібному гальковому алювії і встановлено зв'язок VIII-го комплексу з крупним гальковим алювієм Пра-Тиси.

До 1985 року В.М. Гладилін обережно датував Королевське місцезнаходження віком "понад 500 тис. років". Ця обачливість була спричинена до певної міри неправильним визначенням у минулому геологами віку IV-ї тераси, з якою пов'язане Королевське місцезнаходження. Так, за М.М. Жуковим, на якого посилався П.К. Заморій, він відповідає міндель-рису [Заморій, 1961, с.404-406). Слід відмітити, що ще у 1974 р.В.М.Гладилін сприйняв цю дату з певним сумнівом, зауваживши, що тераса може відноситися до "більш давнього часу" [див. Звіт за 1974 р., с.23]. У період робіт на розкопі XIII він доклав великих зусиль для датування відкладів, з якими пов'язані ашельські горизонти, отримавши докази того, що шар з дрібною галькою є заплавним алювієм і датується гюнц-міндельським міжльодовиків'ям, а шар крупної гальки (русловий алювій) – гюнцем, або часом від 1 млн. 100 тис. років тому до 700 тис. років тому. Враховуючи те, що між нижніми (6-м і 7-м) ґрунтами королевського розрізу проходив, за даними палеомагнітного аналізу, кордон полярних зон намагніченості матуяма/брюнес (730 тис. років тому), а за даними термолюмінісцентного аналізу шар з дрібною алювіальною галькою отримав дату 850 тис років, тепер можна було стверджувати, що вік VIII-го культурно-хронологічного комплексу – близько 1 млн. років.

Навіть для вже звиклого до відкриттів, які приносив практично кожен польовий сезон експедиції В.М. Гладиліна, археологічного загалу цей висновок став справжньою сенсацією. Для узагальнення результатів багаторічних досліджень Королевської пам'ятки у січні 1985 р. розпорядженням президії АН УРСР була створена представницька Комісія, до складу якої увійшли відомі палеолітознавці – П.Й. Борисковський, О.П.Черниш, Д.Я. Телегін, В.О. Ранов, Ю.Г.Колосов, В.Н. Станко, С.В. Смирнов та представники суміжних науково-природничих дисциплін В.О. Топачевський, О.М. Адаменко, М.Ф. Веклич, В.М. Шолкопляс. Комісія констатувала наступне.

"Багатошарове палеолітичне місцезнаходження поблизу смт. Королеве Виноградівського р-ну Закарпатської області є унікальною пам'яткою найдавнішої історії, що має загальносоюзне і світове значення. За

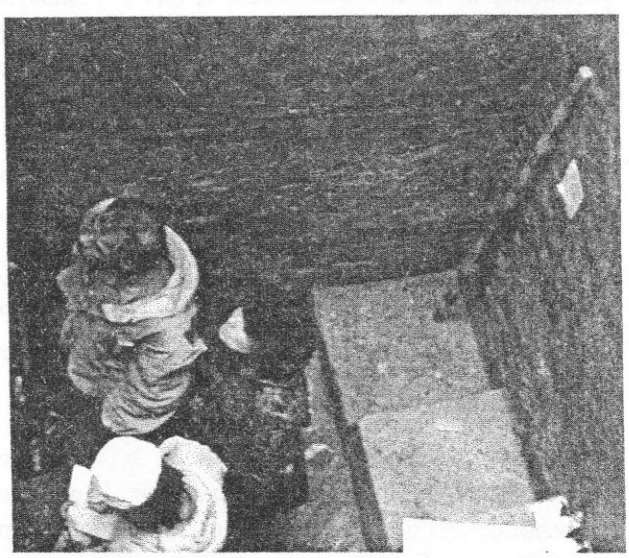

Рис.19. Відбір зразків для палінологічного аналізу в шурфі 26. На знімку: В.І.Ткаченко, Г.М.Левковська, В.І.Ситливий.

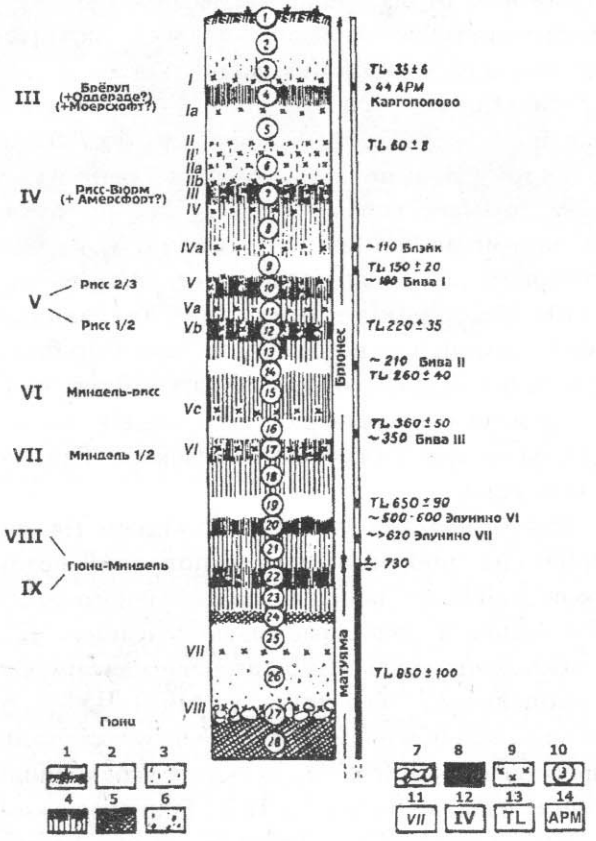

Рис.20. Загальна стратиграфія четвертинних відкладів на Королевському палеолітичному місцезнаходженні

кількістю культурних нашарувань ашельської та мустьєрської епох, чіткістю геологічної ситуації, багатством та виразністю археологічних матеріалів, наявністю комплексів перехідних від ашелю до мустьє і від мустьє до пізнього палеоліту Королевське місцезнаходження не має собі рівних не тільки в Радянському Союзі, але й у межах усього Євразійського континенту. Стратифікований характер пам'ятки, рідкісна повнота представленої на ній культурно-хронологічної колонки раннього палеоліту, масовість зібраних колекцій кам'яних виробів (загалом близько 70 тис. предметів), нарешті, розташування в географічному центрі Європи – усе це робить Королеве опорною пам'яткою у вивченні палеоліту Європейської частини СРСР та сусідніх країн Центральної Європи" [див. Звіт за 1985 р., с.10-11].

Дослідження Закарпатської, а пізніше Постійнодіючої палеолітичної експедиції і раніше не залишалися без уваги палеолітознавців; тепер же табір над Тисою щороку приймав іменитих колег – як вітчизняних, так і з закордону. Сприяло цьому й те, що Владислав Миколайович як завідувач Археологічного музею робив усе, щоб якомога ширше коло фахівців з палеоліту могло ознайомитися з унікальними колекціями Королевого. Він постійно оновлював експозицію, періодично влаштовував виставки добутих матеріалів. Однією з наймасштабніших була виставка, влаштована в Археологічному музеї під час роботи радянсько-французького семінару "Динаміка взаємодії природного середовища і доісторичного суспільства", що проходив у Києві в 1982 р. Провідні археологи Франції – цієї палеолітичної Мекки, – яких не так просто здивувати, були вражені і побаченим археологічним матеріалом, і масштабами розгорнутих у Королевому досліджень. Для деяких із них (Ж.М. Женест, Е. Боєда, Л. Меньїн) цей семінар заклав основи плідного співробітництва та взаємообміну досвідом з музейним колективом, яке тривало довгі роки.

Плідними були наукові контакти і з палеолітознавцями Ленінграду, Москви, Новосибірська, Душанбе, Одеси, Ужгорода. Пригадую приїзд в експедицію знаного пітерського фахівця з експериментальної археології О.Є. Матюхіна, який разом із своїм молодим колегою Леонідом Равнушкіним упродовж місяця моделював за добутими з розкопів оригіналами знаряддя з місцевої вулканічної сировини та визначав їх функції шляхом практичного застосування. Експериментуючи щодня в ліску на вершині Бейвара (який так чи інакше мав бути знищений невблаганним кар'єром), вони у прямому сенсі "нарубали дров", які довго потім ми використовували для вогнища. У мене вдома кілька років зберігався добрячий дубовий опецьок, зрубаний експериментаторами на моїх очах андезитовим сікачем за якісь хвилини.

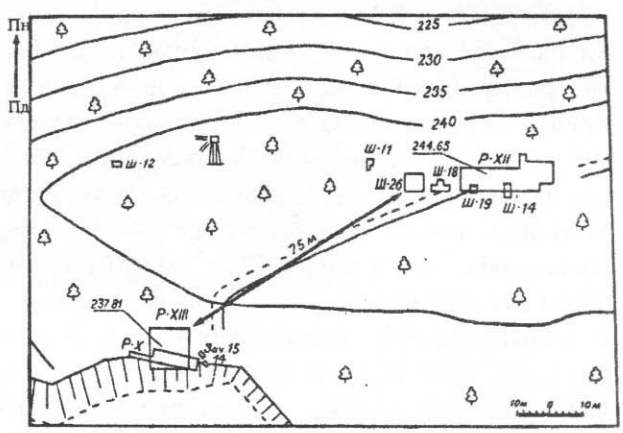

Рис.21. План розташування археологічних об'єктів на вершині Гострий Верх

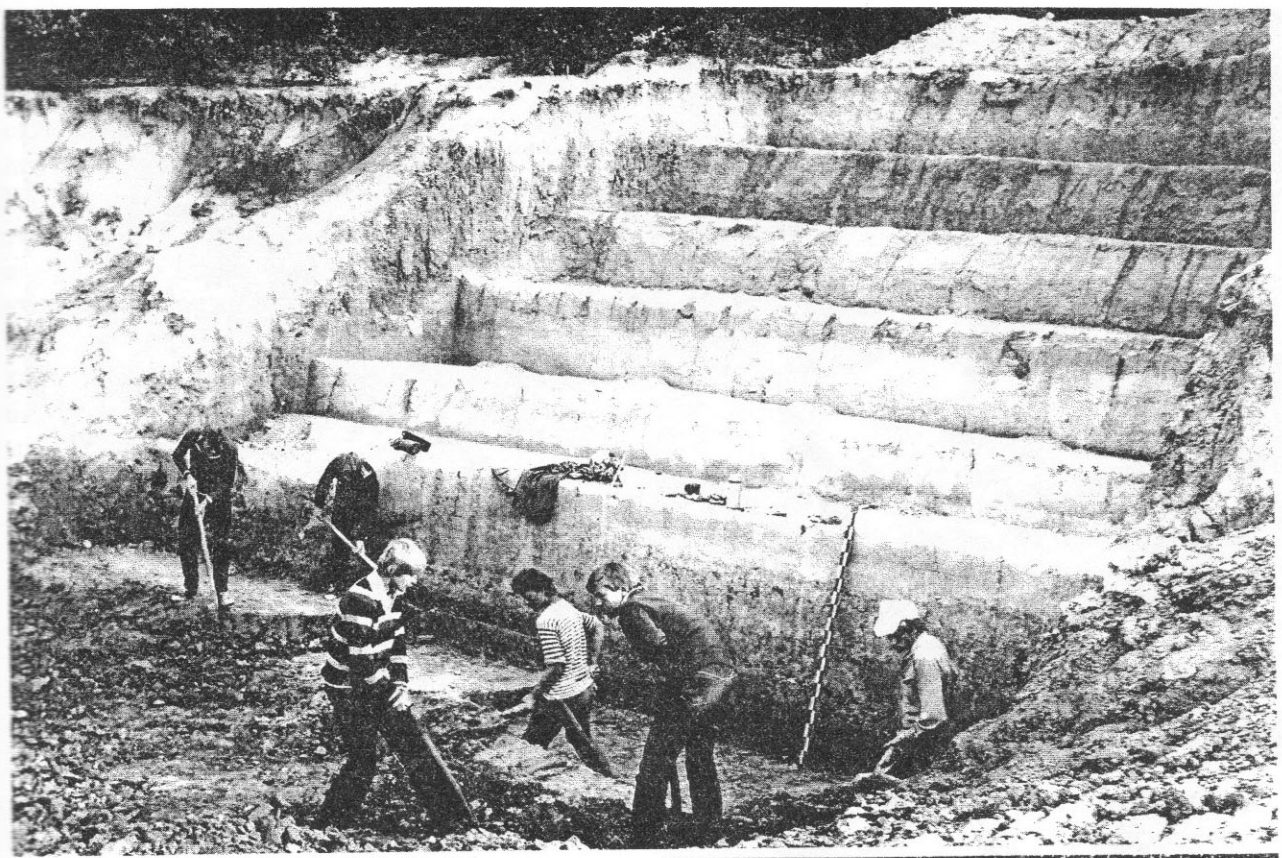

Рис.22. Розкоп XIII площею 100 кв. м, закладений з метою визначення стратиграфії ашельських комплексів

Спілкування з провідними вченими у невимушеній обстановці експедиційного життя чимало давало археологічній молоді, вихованню якої В.М. Гладилін приділяв багато уваги. А вихователь ський стаж у Владислава Миколайовича був солідний: з молодих років він вів археологічний гурток у палаці піонерів, пізніше здійснював керівництво палеолітичною секцією Малої академії наук, заняття якої проходили в Археологічному музеї, а польова практика – в Королевому. Саме звідти, з Малої академії наук і, можна сказати, з Королевого вийшли нині вже знані археологи-палеолітознавці кандидати історичних наук Ю.Е. Демиденко й В.І.Усик. Педагогічний хист Владислава Миколайовича виявлявся не так у "натаскуванні" та підштовхуванні своїх учнів ("в науку не тягнуть" – любив повторювати він), як в умінні помітити творчі здібності, потяг до певного роду діяльності. А помітивши – починав підшукувати тему для дисертації, щедро ділячись своїм "королевським" багатством. Своїй першій учениці Л.В. Кулаковській він віддав один із найбільш ласих шматків королевського "пирога" – мустьєрські колекції; В.І. Ситливий захистив

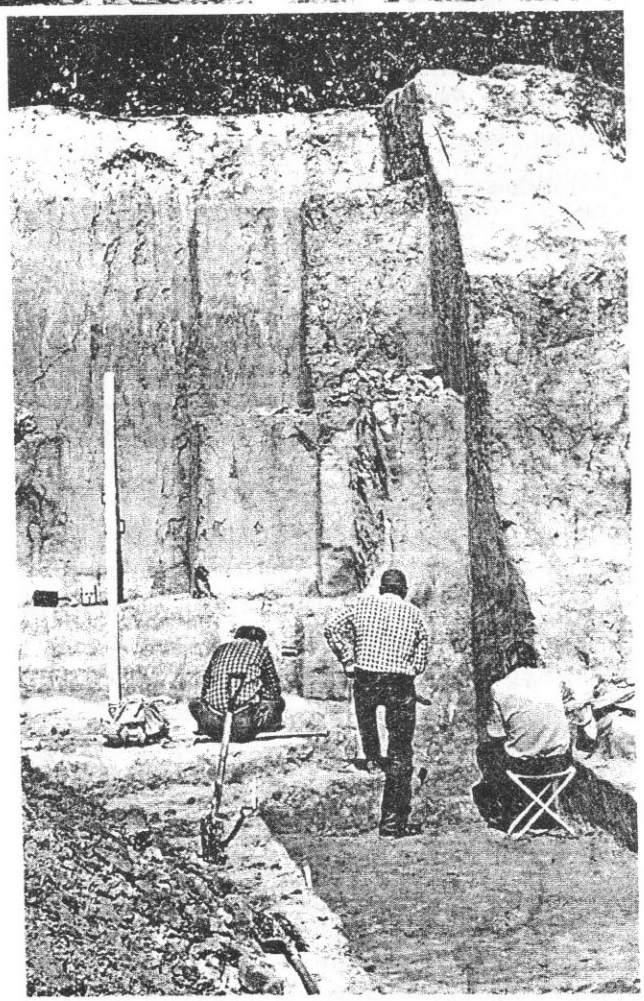

Рис.23. У найглибшій своїй частині розкоп XIII сягав глибини 10 м

Рис.24. Розкоп XIV (Гострий Верх). Робочий момент

кандидатську дисертацію на ашельському матеріалі; Ю.Е. Демиденко – на матеріалах, перехідних від мустьє до пізнього палеоліту; В.І.Усик, виявивши неабиякий хист до ремонтажу відходів виробництва з досліджених у пізньопалеолітичних шарах Королевого "точків-майстерень", успішно захистився в галузі реконструкції пізньопалеолітичної технології первинного розщеплення; дисертація В.І.Ткаченка узагальнила матеріали всіх пізньопалеолітичних пам'яток Закарпаття.

Так само чітко розподіляв В.М. Гладилін обов'язки "командного складу" і в експедиції. Мабуть віддавши належне моїй ретельності й старанності в роботі на розкопках 1977 року, він уже в наступному польовому сезоні призначив мене відповідальним "за науку", довіривши навіть польовий щоденник експедиції, який я вів довгі роки. Керівна робота на розкопі (спочатку – головним чином на Бейварі) лягла невдовзі й на плечі В.І. Ситливого, який почав працювати на півставки в музеї ще навчаючись в університеті. На В.І. Ткаченка, який мав здібності до малювання і тонко відчував кольорову гамму літологічних горизонтів, Владислав Миколайович поклав відповідальність за креслення стратиграфічних розрізів та малювання артефактів; на Л.В.Кулаковську – нагляд за процесом миття та шифрування археологічного матеріалу. Ю.Е.Демиденко і В.І. Усик з набуттям польового досвіду були підключені до керівництва розкопками перехідних від середнього до пізнього палеоліту та верхньопалеолітичних комплексів.

Дослідженню цих комплексів учений приділяв не меншу увагу, ніж ранньо- й середньопалеолітичним, одразу зрозумівши, що, з одного боку, вони поповнюють досить бідну фактологічну базу для вивчення проблеми переходу у Східній Європі від середнього палеоліту до пізнього; з іншого, що вони (виходячи з наявних фактів залягання пізньопалеолітичних комплексів стратиграфічно нижче від зубчастого мустьє) є конкретним відображенням ідеї нерівномірності розвитку людського суспільства в палеоліті, становлять вагомі аргументи на користь революційної на той час думки про співіснування протягом певного періоду носіїв мустьєрських і пізньопалеолітичних індустрій.

Розробку цієї виключно цікавої теми В.М.Гладилін запропонував дозрілому на той час для подібного дослідження Ю.Е. Демиденку. Щоб визначити межі поширення поселення І-а горизонту, у 1984 р. йому було доручено провести зондаж місцевості довкола розкопу XII. Закладені тут шурфи 29-32 засвідчили, що розкоп XII накрив якраз центральну частину поселення. Цікавий факт перешарування комплексів різних

археологічних епох було зафіксовано у цей же період на Королевому II: у розкопі III був виявлений 0-й комплекс на крем'яній та сланцевій сировині, ідентифікований як розвинута пізньопалеолітична індустрія граветського кола. Нечисленну доти (хоча й достатньо виразну в техніко-типологічному відношенні, щоб визначити її як зубчасте мустьє) колекцію I-го культурно-хронологічного комплексу вдалося суттєво поповнити завдяки відкриттю у 1987 р. за кар'єром, на відділеній балкою 40-метровій терасі біля підніжжя гори Соргейдь, однойменного місцезнаходження, яке дало понад 2 тис. андезитових знахідок того ж самого зубчастого мустьє, з ідентичним I-му комплексу рівнем збереженості поверхні [див. Звіт за у 1987 р., с.12-21].

Ще цікавіший культурно-хронологічний комплекс – II-б був досліджений у 1986-1988 рр. розкопом XIV під керівництвом Ю.Е. Демиденка та В.І. Усика на Гострому Верху (рис.24). Розкоп був закладений за 100 м на схід від розкопу XII. В його андезитовому інвентарі чільне місце займали типові левалуазькі вістря (рис.25) та платівки. Стратиграфічне положення (кінець рис-вюрму – амерсфорт) та техніко-типологічні особливості комплексу свідчили про перехідний характер цієї індустрії від середнього до пізнього палеоліту. На цьому матеріалі В.І. Усику вдалося шляхом ремонтажу відтворити своєрідний спосіб виготовлення вістер левалуа [див. Звіт за 1987 рік, с.1-12, табл.I-VI]. Слід відзначити, що знахідок I-а комплексу не було в розкопі XIV, і навпаки, в розкопі XII не траплялися знахідки II-б комплексу, що говорить на користь "чистоти" обох комплексів.

У 1989 р. під керівництвом В.І.Ситливого було проведене інтенсивне шурфування периферії Гострого Верху, зокрема й перешийка, який з'єднував поза балкою цю вершину з Бейваром. Всього було поставлено 17 шурфів (рис.26). Глибина їх коливалася в межах 1,5-4,0 м, тому вони прояснили ситуацію тільки щодо післяашельських комплексів – їх тут не виявилося, що дало підстави для висновку, що углиб лісу пізньопалеолітичний і мустьєрський матеріал не поширюється. Натомість біля підніжжя Гострого Верху шурфами 41 і 42 був зафіксований матеріал I-а, III-го і V-а комплексів.

У 1990 р. для ознайомлення з всесвітньо відомою пам'яткою на місці розкопок пройшов міжнародний палеолітичний семінар, на який були запрошені провідні палеолітознавці з Німеччини, Чехо-Словаччини, Польщі, Угорщини. За

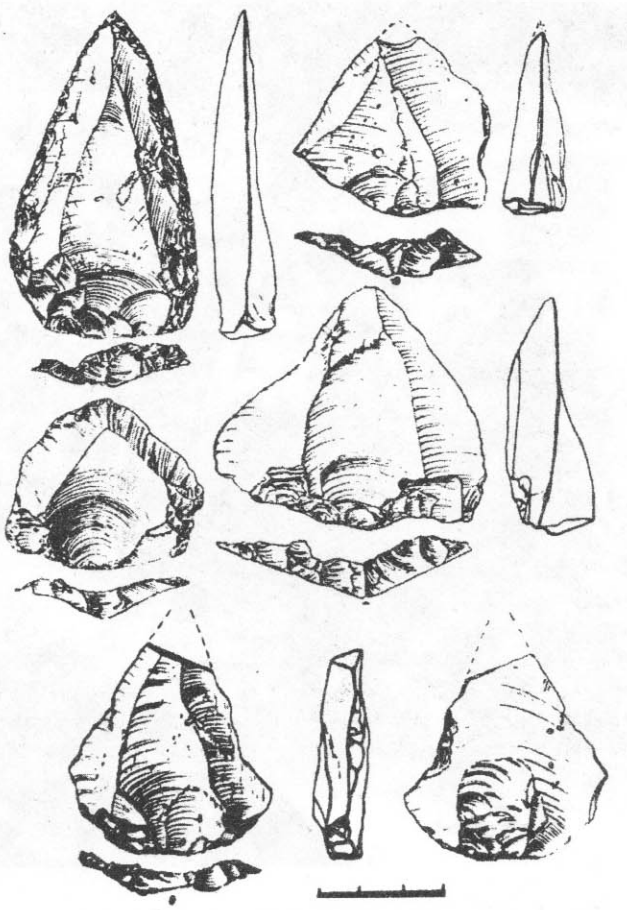

Рис.25. Розкоп XIV, комплекс II-б

дорученням В.М. Гладиліна, який разом із В.І.Ситливим відбув для участі в міжнародному конгресі до Новосибірська, я підготував до цієї події демонстраційний розкоп XVI площею 80 кв. м, прирізавшись до північно-східного кута розкопа XIII. Знаючи вже, на якому рівні лежить той чи інший ашельський комплекс, зробив розкоп терасованим, щоб центральноєвропейські колеги мали змогу при бажанні власноруч добути з землі найдавніші артефакти Королевого (рис.28). В.І.Усик і Ю.Е. Демиденко підготували для

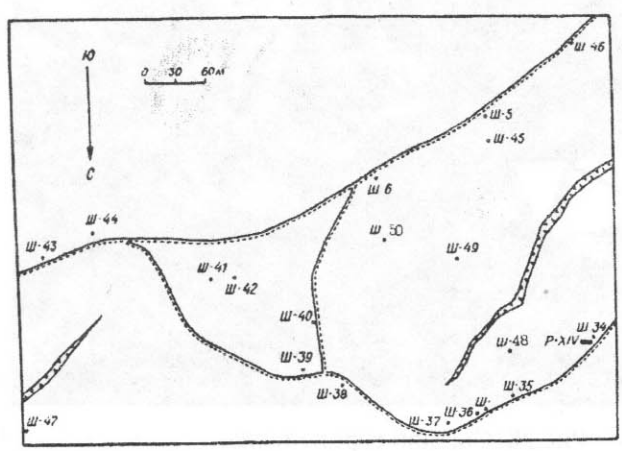

Рис.26. План розташування шурфів 1989 р

Рис.27. Учасники міжнародного робочого семінару 1990 р. оглядають розкоп XVI.

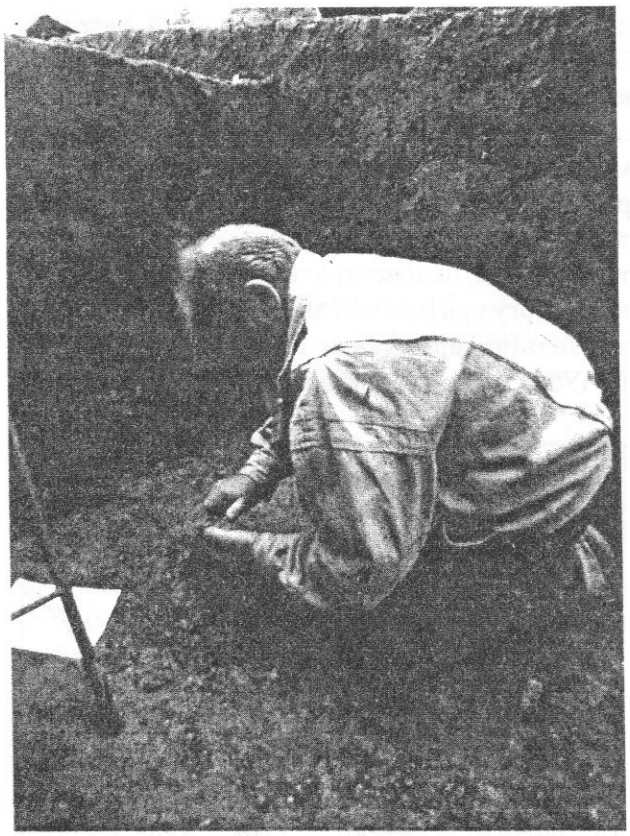

Рис.28. Світило європейського палеолітознавства Г.Бозинський власноруч добуває на розкопі XVI знаряддя VII комплексу

демонстрації пізньопалеолітичних та перехідних від середнього до верхнього палеоліту комплексів два неглибокі шурфи на Гострому Верху і Королевому II. Учасники семінару підводячи підсумки багаторічним дослідженням експедиції В.М. Гладиліна у Королевому, високо оцінили її здобутки і наголосили на виключно важливому значенні пам'ятки для вивчення європейського палеоліту. У цьому контексті доцільно навести й слова одного із класиків вітчизняного палеолітознавства – П.І. Борисковського, написані ним ще в 1984 році: "Королеве – пам'ятка єдина у своєму роді" [див. Звіт за 1985 рік, с.14].

З далини тих незабутніх літ щорічних досліджень (що тривали іноді по 5-6 місяців), того безперервного пошукового марафону, у якому понад 20 років свого життя постійно перебував начальник Постійнодіючої палеолітичної експедиції, знову й знову народжуючи нові ідеї і ставлячи нові цілі перед собою й виплеканим ним колективом палеолітознавців; з висоти тих монументальних літ щоденної виснажливої і водночас приємної праці на розкопі – дрібними і недолугими виглядають сьогоднішні спроби декого із згаданих вище учнів В.М. Гладиліна

Рис.29. Учасники міжнародного робочого семінару 1990 р.

переглянути висновки свого вчителя про зміст Королевської пам'ятки. За інших обставин можливо й не варто було б так детально описувати ту колосальну археологічну одіссею непростої у своїй неординарності, але безперечно талановитої постаті вченого, який лишив би помітний слід в археології і без Королевого, ще раніше сказавши своє вагоме слово в одному з найскладніших і дискусійних розділів науки про палеоліт. Можливо в іншій ситуації було б зайвим нагадувати тут про розкопки майже кожного з археологічних об'єктів Королевого, акцентувати увагу на деталях, посилатися на численні експедиційні Звіти (автор навмисно не вдавався до детальної характеристики кожного з літологічних горизонтів чи культурно-хронологічних комплексів – це докладно висвітлено в численних публікаціях періоду досліджень Королевого). Та коли читаєш ті незграбні але все безапляційніші месиджі, якими дехто, "сидячи в кабінетній тиші", намагається переписати сьогодні і стратиграфію пам'ятки, і хронологію та культурний зміст її багатократно вивірених археологічних комплексів, піддаючи огульній критиці запропонований ученим і обгрунтований шляхом численних уточнень і перевірок оригінальний метод відносного датування виробів з вулканічних порід; коли спостерігаєш з якою зарозумілою легкістю закреслюється те, що роками вибудовувалося спільними зусиллями цілої когорти визнаних фахівців різних галузей природничих наук, – приходить розуміння того, що й сам процес дослідження *такої* пам'ятки (рис.29) мусить залишитись в історії.

Якщо ж спогади про хід тих досліджень, наведені тут далеко не останнім їх учасником, покажуться комусь занадто суб'єктивними – то нехай він напише краще…

ЛІТЕРАТУРА

Бадер О.Н. Ранний палеолит Урала и Поволжья // Ученые записки Молотовского госуд. ун-та. – Т.7. – Вып.2. – Молотов, 1955.

Бадер О.Н. Из истории Урала и Волгокамья в эпоху древнего и среднего каменного века // Из истории Урала. – Свердловск, 1960.

Бибиков С.Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита // Советская археология. – №.4 – М.: Наука, 1959 – С.18-28.

Бибиков С.Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита // Четвертичный период. – Вып.13-15 – К.: Наукова думка, 1961а – С.339-362.

Бибиков С.Н. О первичном заселении Восточной Европы // КСИА АН УССР – Вып.11 – К.: Изд-во АН УССР, 1961б – С.3-6.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953.

Заморій П.К. Четвертинні відклади Української РСР. – К., 1961.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1976. – 230 с.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К.: Наукова думка, 1990. – 268 с.

Любин В.П. Каменнный век Юго-Осетии. – Автореф. канд. дисс. – Л. 1953.

Любин В.П. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества // Советская археология – Т.27 – Л.: Наука, 1957 – С.71-90.

НАУКОВІ ЗВІТИ

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В. Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1974 году// Научный архив Института археологии АН УССР. - 1974/95

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В. , Кухарчук Ю.В., Ткаченко В.И. Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1978 г. // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1978/77.

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В., Кухарчук Ю.В., Ткаченко В.И., Ситливый В.И. Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции в 1979 г. // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1979/106.

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В. Отчет о работах Закарпатской палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1980 г. // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1982/66.

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В., Кухарчук Ю.В., Ситливый В.И. Отчет о работах Палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР 1981 г. // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1981/109.

Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В., Ситливый В.И., Кухарчук Ю.В., Ткаченко В.И. Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1982 году // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1982/66.

Гладилин В.Н., Кухарчук Ю.В., Ситливый В.И., ТкаченкоВ.И. Усик В.И. Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1984 году // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1984/103.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И., Демиденко Ю.Э., Кухарчук Ю.В., Усик В.И. Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии им. И.И.Шмальгаузена АН УССР за 1985 год / / Научный архив Института археологии АН УССР. - 1985/121.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И., Демиденко Ю.Э., Усик В.И. Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1987 году // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1987/169.

Гладилин В.Н., Демиденко Ю.Э., Усик В.И., Кухарчук Ю.В. Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции 1988 года // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1988/184.

Гладилин В.Н., Кухарчук Ю.В., Ситливый В.И., Ткаченко В.И. Отчет о работах Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1989 году // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1989/110.

Гладилин В.Н., Кухарчук Ю.В., Демиденко Ю.Э., Рыжов С.Н., Ситливый В.И., Ткаченко В.И., В.И.Усик. Отчет о работе Постояннодействующей палеолитической экспедиции Археологического музея Института зоологии АН УССР в 1990 году // Научный архив Института археологии АН УССР. - 1990/203.

ПРИМІТКИ

[1] Пісня "Шурф 26" на вірші Геннадія Краснокутського.

Бог, помощь нам подай в последний час
И не оставь нас, ищущих, одних,
Прочти на выбор свой библейский стих,
Себя потешь и помолись за нас.
Давно на этом шурфе мы торчим
И время, как заблудший пилигрим,
Уходит мимо нас в тумана дым
Над горизонтом – серым и сырым.

Мы глину месим уж который день,
Черпаем воду, выгребаем грязь
И глядя в небо шепчем, матерясь,
Когда ж пройдет вся эта дребедень.
Но вот уходят ливни и дожди
И за пластом земли срезая пласт,
Мы времени тугую ипостась
Читаем в недрах глиняной груди.

Да, странное занятие у нас –
Разгадывать чужое бытие
И к раннему ашелю из мустье
Идти сквозь время по ступням террас.
Мы мало здесь говаривали слов,
Молчал и шурф – таинственный, как жрец,
Но все ж когда-нибудь ему конец
Придет. А что потом, в конце концов?

Мы причастимся хлебом и вином
Пугающе красивой глубины,
Затем засыпать мы его должны –
Наш шурф умрет, а мы? А мы уйдем.
Мы далеко уедем – кто куда,
И наши затеряются следы,
А из обильной дождевой воды
Родится родниковая вода.

Бог, помощь нам подай в последний час…

Kukharchuk Yu.V.

TRANSCARPATHIAN ODISSEA OF V.M. GLADILIN

The author has been a participent of investigation of Koroleve palaeolithic site in Transcarpathian. The article discribe the history of excavatings.

СТЕПАНЧУК В.М.

РИТМИ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ В СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ УКРАЇНИ

STEPANCHUK V.M.

RYTHMS OF COLONIZATION OF TERRITORY IN MIDDLE PALAEOLITHIC OF UKRAINE

Статтю присвячено питанням динаміки, механізмів і форм освоєння території країни в середньому палеоліті. На підставі археологічних, хронометричних та палеоекологічних даних робиться висновок про пульсуючу ареальну модель заселення. Із залученням даних антропології, комп'ютерного моделювання та аналогій з традиційними суспільствами мисливців-збирачів розглядаються деякі більш детальні аспекти обговорюваної проблематики.

Проблема заселення території країни не зводиться лише до встановлення часу першого проникнення населення і напрямків вірогідних шляхів розселення. Важливою складовою питання є демографічні аспекти в їхньому взаємозв'язку з природними процесами. Вперше у вітчизняній літературі питання про взаємозалежність між демографічними процесами та палеокліматичними умовами було поставлене В.М. Гладиліним [Гладилин 1974]. Про можливий зв'язок між зникненням левалуа-мустьєрських індустрій в пруто-дністровському ареалі (та його появою в Криму) і погіршенням кліматичних умов пише В.П. Чабай [Чабай 2003; 2004]. Концентрацію середньопалеолітичних пам'яток в окремих регіонах країни (Подільська височина, Донецький кряж) схильні пояснювати палеоекологічними умовами О.С. Ситник та О.В. Колесник [Ситник 2003; Колесник 2003]. На істотній ролі кліматичного фактору в заселенні східноєвропейської рівнини акцентує Дж. Хоффекер [Hoffecker 2002]. Питанням кореляції археологічних, палеоландшафтних та палеокліматичних даних у руслі проблематики заселення території України присвячено кілька робіт автора [Степанчук 2006; 2006а].

Однак і дотепер в узагальнюючих працях, дотичних до проблеми заселення території сучасної України в середньому палеоліті [Гладилин 1976; 1985; 1997; Праслов 1984; Hoffecker 2002] залишаються практично не розробленими питання загальних закономірностей освоєння територій, з'ясування ролі екологічних, демографічних і антропологічних чинників у таких аспектах процесу заселення, як його безперервність, наступність і т. ін. Врахування цих чинників дозволяє скорегувати уявлення про динаміку заселення країни, зокрема в середньому палеоліті, і запропонувати більш деталізовану оцінку цього процесу.

Визначальні фактори розселення. Пульсуюча ареальна модель заселення

Екологія і демографія виступають двома основними чинниками, що визначають розселення мисливців-збирачів [Козлов 1988]. Зростання чисельності населення і супутнє освоєння нових територій могли мати місце лише в сприятливих умовах великої кількості, різноманітності і доступності (прогнозованості) біоресурсів. Чинником, що суттєво лімітував розселення, виступала також доступність мінеральних ресурсів. Глобальні погіршення кліматичних умов негативно впливали на забезпеченість біоресурсами, і – внаслідок цього – зумовлювали скорочення чисельності населення і запустіння раніше вже освоєних територій. Ритмічно повторювані катастрофічні кліматичні явища (засухи, тривалі багатосніжні та морозні зими), також напевно виступали додатковим чинником, що впливав на демографічну ситуацію в локальних регіонах.

Динаміка кліматичних змін на території України часу середнього палеоліту демонструє численні ландшафтно-кліматичні перебудови [Веклич и др. 1984; Герасименко 2004; Мельничук 2004]. Доступність біологічних і мінеральних ресурсів у плейстоцені була нестабільною. Це означає, що деякі з ареалів території України не могли бути заселеними в палеоліті постійно, а деякі, не виключено, взагалі не були освоєні.

Найбільш придатними для заселення були регіони, де поєднувалися багатство і передбачуваність біоресурсів, первинні поклади кам'яної сировини, розвинена гідрографічна сітка. Лише кілька регіонів України характеризувалися таким поєднанням: передгір'я Криму, Карпат,

долина Дністра, Донецька височина. Хронологічне положення пам'яток середнього палеоліту демонструє тяжіння до теплих проміжків часу [Степанчук 2006]. Ця тенденція є менш виразною лише для пізнього етапу середнього палеоліту, але й для цього часу спостерігається скорочення ареалів поширення пам'яток у посушливі і холодні періоди (OIS 5d, OIS 4) і, навпаки, розширення цієї території в більш теплі проміжки часу (OIS 5c-a, OIS 3) [Степанчук 2006, рис. 5-8]. Слід підкреслити, що навіть у найбільш комфортні кліматичні епізоди населення тяжіло до південних і західних ареалів (рис. 1).

Виходячи з даних про поширення пам'яток у часі й просторі, можна припускати множинний характер повторних заселень і наступних запустінь ареалів, іншими словами: припускати *пульсуючий характер заселення*. Оскільки головним чинником виступають зміни середовища, є підстави вважати, що ритміка заселення принципово співпадала з ритмами глобальних палеоекологічних змін. Пульсуючий характер заселення стає більш наочним при порівнянні просторового поширення пам'яток для різних хронологічних зрізів [Степанчук 2006, рис. 4-8]. Виразний приклад скорочення чисельності пам'яток і ареалу їх поширення в залежності від палеокліматичних умов, демонструє, наприклад, Подністров'я, де у комфортній фазі OIS 5c-a відомо до 12 стоянок (Колодіїв, Єзупіль, шар II, Кетроси, основний шар, Молодова V, шари 12-11б, Молодова I, шари V, IV, III, Пронятин, Буглів V, шар II), у фазі погіршення кліматичних умов OIS 4 їхня кількість скорочується до 2-3 (Стінка I, нижній шар, Молодова I, шари II і I), а у фазі поліпшення клімату OIS 3 знову зростає до 9-10 (Жорнів, Стінка I, верхній шар, Молодова V, шари 11а, 11у, Кормань, шари 12-8).

Враховуючи те, що біоресурси були менш багатими і менш прогнозованими на відкритих рівнинних просторах, можна припускати, що просування населення, яке переживало демографічний сплеск, насамперед було направлене в регіони передгір'їв і височин з мозаїчним ландшафтом, а також у долини великих річок. Ця закономірність рельєфно виявляє себе, наприклад, при порівнянні поширення пам'яток у фази більш суворого (OIS 6; OIS 4) та більш комфортного клімату (OIS 5). Так, у прохолодні та посушливі фази пам'ятки присутні в Закарпатті (Королеве I, кхк V, II та II-а), Придністров'ї (Великий Глибочок I, шар III-Б, Стінка I, нижній шар, Молодова I, шари II і I). З різною мірою вірогідності аргументується їх наявність у Криму (Шари I-III, Кіїк-Коба, шар VI, Заскельна IX, 7 – Старосілля, шар 3, Кабазі II, шар IIA і ін.) та на Донбасі (Курдюмівка, удайський комплекс, Антонівка II).

Стосовно України мова йде, таким чином, про 3-4 ареали: Закарпаття, Середнє Придністров'я, Крим, та, можливо Донбас. Кількість пам'яток при цьому в кожному ареалі є мінімальною, близько 1-3 на кожну кліматичну фазу. Натомість для фази OIS 5 фіксується як збільшення ареалів (з'являються пам'ятки у Верхньому Подністров'ї, Подніпров'ї, існують достовірні пам'ятки в Донбасі) так і зростання чисельності пам'яток. Так, зокрема, у Придністров'ї кількість пам'яток зростає від 4 до 14, у Донбасі від 2 до 5, а в Криму від 5 до 20 [Степанчук 2006, рис. 4-8].

Таким чином, можна сформулювати ще одну характерну рису динаміки заселення: воно було не тільки пульсуючим, але й *ареальним*. Протягом стадій OIS 6 – OIS 3 пам'ятки існували у Закарпатті, Подністров'ї, Подніпров'ї, Донбасі, Криму. Але присутність населення в цих ареалах була непостійною: відзначимо, наприклад, відсутність пам'яток стадій OIS 6 та 5d у Донбасі, стадій OIS 4 у Верхньому Подністров'ї. Стабільне освоєння рівнинних просторів могло бути зумовлене лише значним зростанням чисельності населення, і навряд чи мало місце в час, що передував верхньому палеоліту.

Важливим аспектом пульсуючої ареальної моделі заселення є оцінка найбільш імовірних шляхів і швидкості колонізації неосвоєних (чи раніше освоєних, але потім запустілих) ареалів. Ландшафти потенційно багаті на біологічні та мінеральні ресурси розташовувалися на території країни нерівномірно і розмежовувалися великими рівнинними просторами. З огляду на жорстку залежність населення від багатства та передбачуваності біологічних і мінеральних ресурсів, щодо шляхів і швидкості розселення можна припускати два ймовірних сценарії. По-перше, це поступове розширення освоєного ареалу в рамках звичного продуктивного ландшафту (передгір'я, височини). По-друге, це цілеспрямований рух: від одного ареалу з продуктивним ландшафтом до іншого – через рівнинні, менш багаті ресурсами території. Природними шляхами такого цілеспрямованого руху могли служити долини великих рік, що й досі слугують звичними коридорами міграцій, зокрема, великих ссавців [Волох, Ткачук 2001].

У першому випадку швидкість розселення може визначатися значеннями, обчисленими

згідно дифузійної моделі т.зв. "хвилі поступу" палеолітичного населення. Відповідно до оцінок моделі, ця швидкість становить близько 0,4 км/рік [Fort et al. 2004]. У другому випадку швидкість пересування груп населення могла бути більшою, оскільки більш вузьким був фронт і більш спрямованим – сам рух. Таким чином, освоєння раніше покинутих ареалів з багатими біологічними і мінеральними ресурсами в рамках території сучасної України могло тривати не більше 1-2 тис. років (тобто, – в масштабах сучасної точності хронологічної оцінки подій у середньому палеоліті – відбувалося практично миттєво).

Основні фактори механізму розселення

Механізм *розселення* в умовах збільшення чисельності населення описується універсальною моделлю популяції мисливців-збирачів, запропонованої Дж. Нілом [Сукерник та ін. 1988]. Відповідно до цієї т.зв. моделі "дроблення-злиття", в умовах сприятливої ситуації з біоресурсами відбувалося зростання чисельності населення та періодичне подрібнення зростаючої групи на менші колективи. Розселення в цьому випадку приймає форму дифузії. Інший аспект механізму розселення – в умовах стабільної чисельності населення, але погіршення екологічної ситуації і, відповідно, невиправданого зростання витрат на видобуток ресурсів життєзабезпечення – описується, зокрема, Р.Л. Келлі [Келли 1997]. Вважається, що за таких обставин могли мати місце порівняно віддалені і швидкі переміщення груп населення: тобто мова йде про міграції. Принципово подібну дію механізмів розселення можна припускати і для середньопалеолітичного часу. Не виключено, що в періоди різкого погіршення екологічної ситуації відступ населення в ареали з більш комфортним кліматом і багатими ресурсами набирав вигляду міграцій. Так, не виключено, можливим прикладом міграції, викликаної погіршенням екологічної обстановки, може служити рух носіїв левалуа-мустьє з Подністров'я в Крим [Чабай, 2003]. Освоєння нових чи реколонізація раніше покинутих ареалів у періоди поліпшення кліматичної обстановки могли приймати форму дифузії, порівняно з неспішним рухом груп населення з ареалів-рефугіумів, які на той час переживали демографічний сплеск.

Знову слід наголосити, що єдиним *об'єктивним* фактором, що міг призводити до освоєння нових територій в середньому палеоліті, був фактор екологічний. Численні приклади свідчать про прямий взаємозв'язок між багатством доступних ресурсів, демографічними характеристиками, і освоєнням нових територій [Кабо 1986; Тишков 1988; Арутюнов 1989]. Найпродуктивнішими стосовно відтворення ресурсів у середньому палеоліті України були ареали з мозаїчними ландшафтами, особливо на півдні і заході країни. Невипадковим є збіг територіальних концентрацій середньопалеолітичних пам'яток з цими ареалами, багатими також і на кам'яну сировину [Ryzhov et al. 2006]. За сприятливих умов саме ці ареали виступали як вторинні (чи повторні) центри розселення. Ці ж ареали виступали в якості рефугіумів в умовах погіршення екологічної й демографічної ситуації.

На основі даних В. Денхема [Denham 1971] і В.Р. Кабо [Кабо 1986] можна побудувати загальні моделі взаємозв'язку між екологічними умовами і деякими соціо-демографічними характеристиками приматів і мисливців-збирачів-рибалок (табл. 1). Популяції приматів і людини неоднаково реагують на зміни заселеного ними середовища, виражені через показник щільності (великої кількості) і прогнозованості (легкодоступності) харчових ресурсів.

Так, територіальність, тобто жорсткість, непроникність границь "кормової території", посилюється в міру поліпшення ситуації з кількістю і доступністю харчових ресурсів як у популяціях людини, так і в популяціях приматів. Навпаки, ознака концентрації/ дисперсії демонструє різнонаправлені тенденції. У випадку приматів, поліпшення ситуації з харчовими ресурсами веде до розосередження популяції. А у випадку людських груп аналогічне поліпшення призводить до концентрації населення. Разом з тим, існував певний кількісний бар'єр такої концентрації, об'єктивно заданий природними умовами навколишнього середовища і рівнем технічної та технологічної озброєності суспільства [Кабо 1986; Тишков 1989]. Порушення балансу між, якщо можна так висловитися, "людиноємністю" локального ареалу і чисельністю проживаючого в ньому населення регулювалося, зокрема, подрібненням груп і освоєнням нових територій.

Можна припускати існування в середньопалеолітичний час аналогічних ритмів. Мається на увазі: 1) концентрація груп населення в періоди з найбільш стабільними і багатими харчовими ресурсами та тимчасове розосередження цих груп у періоди погіршення харчової ситуації, і 2) поділ кількісно зростаючих

груп на кілька самостійних – в умовах, що стабільно сприяли життєзабезпеченню і відтворенню. Таке припущення прогнозує кількісне збільшення населення і, відповідно, пам'яток, у періоди більш сприятливих екологічних умов. Це, дійсно, підтверджується динамікою зростання чи скорочення чисельності пам'яток за археологічними даними. Показовим є приклад пізнього етапу середнього палеоліту (стадії OIS 5d – OIS 3). Так, для фази 5d-а (комфортний клімат) відомо близько 30 достовірних пам'яток, для фази 4 (погіршення клімату) до 10, для фази 3 (поліпшення клімату) – до 30 пам'яток [Степанчук 2006].

Ресурси життєзабезпечення та динаміка розселення

В умовах помірних широт східної півкулі, з якими пов'язані пам'ятки середнього палеоліту України, були відсутні рослинні ресурси, що могли б забезпечувати життєдіяльність колективів *без* залучення їжі тваринного походження. Тут варто нагадати також, що здогадки про скільки-небудь великі обсяги рослинної їжі в раціоні неандертальців на сьогодні не мають переконливих аргументів [Richards et al. 2001]. Тому немає підстав припускати, що рослинні ресурси могли забезпечувати стабільну основу сезонного харчування [Баришников, 1998], чи призводити до сезонного збільшення чисельності палеолітичних груп.

Отже, можна припускати, що динаміка заселення залежала в першу чергу від тваринних біоресурсів. Основні тваринні ресурси, що регулярно використовувалися в середньопалеолітичний час (стадні копитні тварини, можливо хоботні) також можуть бути віднесені до числа стабільно прогнозованих лише умовно. Крім того, прогнозованість і стабільність ресурсів залежить не тільки від багатства ресурсів довкілля, не менш важливим є рівень технологічної і технічної озброєності. Навряд чи слід вважати, що неандертальці могли максимально використовувати переваги освоєних ними ареалів. Звичайно, оцінити обсяги дійсно реалізованих ресурсів неможливо, але слід наголосити на *відносності* багатства і прогнозованості ресурсів оточуючого середовища для палеолітичного часу. Є, отже, підстави думати, що верхній ліміт "людиноємності" ландшафту у середньому палеоліті був меншим, ніж у більш пізні часи. Немає підстав безпосередньо переносити на нього кількісні показники суспільств мисливців-збирачів, відомих за етнографічними даними. Тим більше, що і тваринний світ плейстоцену суттєво відрізнявся від сучасного. Локальні угруповання середньопалеолітичного суспільства об'єктивно не могли бути складені стабільними великими групами з багатьох десятків, чи навіть сотень людей, як про це іноді йде мова [Вишняцкий 2002 з посиланнями; Steele 1996].

Виходячи з даних про значне переважання на багатьох пам'ятках решток того чи іншого виду (ослів, бізонів, або мамонтів і т.ін. (Рис. 2)) можна припускати, що неандертальці вміли прогнозувати час і місце сезонних чи більш локальних переміщень промислових тварин. Час сезонної концентрації середньопалеолітичних груп міг збігатися з моментами масового проходу стадних тварин через урочища, що контролювалися неандертальцями. Показовим в цьому відношенні є переважна локалізація середньопалеолітичних пам'яток передгірського Криму у вузьких долинах прориву річок через друге пасмо гір. Беручи до уваги куестовий характер місцевості, це були єдино можливі шляхи міграцій тварин із степу в передгір'я. Такі масові переміщення тварин підкорялися сезонній ритміці, як наприклад, у випадку весняно-літніх міграцій сайги та гідрунтінових ослів у степ і на яйли Криму, і зворотних – осінньо-зимових – міграцій цих тварин у передгір'я.

Вже давно вважається, що основу соціальної структури неандертальського суспільства складали общини [Григорьев 1968; Гладилин 1976; 1997; Праслов 1981]. Однією з характерних рис общини за етнографічними даними [Кабо 1986] є сезоні концентрації /дисперсії, час і тривалість яких залежить від обсягів потенційно доступних харчових ресурсів. Можна припускати, що циклічність концентрації/ дисперсії груп населення в середньопалеолітичний час безпосередньо залежала від ритміки сезонних міграцій чи сезонних рухів копитних тварин, викликаних різкими погодно-кліматичними змінами. Ця ритміка, в свою чергу, обумовлювалася особливостями поведінки тварин у різних ландшафтах. Отже, закономірності поведінки основних видів промислової фауни середньопалеолітичного часу і палеоекологічні характеристики навколишнього середовища є ключем до розуміння довгострокових стратегій заселення й освоєння території неандертальськими общинами.

Успішне використання прісноводних чи морських ресурсів сприяло сезонній концентрації населення в більш пізній, ніж середній палеоліт,

час. Але підстав припускати регулярне використання цих ресурсів неандертальцями – немає. Сезонній концентрації середньопалеолітичного населення не могли сприяти і рослинні ресурси, надто бідні в умовах середніх широт. Отже, для середньопалеолітичного часу і теоретично не можна припускати стабільного освоєння населенням відкритих просторів чи морського узбережжя – з багатими прісноводними і морськими ресурсами. Це узгоджується з наявними даними про те, що переважна більшість пам'яток середнього палеоліту України пов'язана з ареалами мозаїчних пересічених ландшафтів передгір'їв та височин.

Демографічні аспекти заселення

Демографічна динаміка метапопуляції древнього населення недостатньо вивчена. У той же час зрозуміло, що немає ніяких підстав сумніватися, що демографічні фактори істотно впливали на процеси і форми освоєння території. Тут мається на увазі не стільки нечисленність древнього населення сама по собі, скільки високий (у силу цієї нечисленності) ступінь залежності демографічних показників від випадкових факторів, що приводили до вимирання окремих груп населення.

Оцінити статистично ймовірний перебіг подій допомагають комп'ютерні моделі демографічних процесів. У вітчизняній літературі практично відсутні дослідження з вивчення загальних закономірностей демографічного процесу в середньому палеоліті. Чи не єдиним винятком є кілька робіт В.Л. Носевича [1991; 1994; 1995]. У нашому контексті значний інтерес представляє ряд висновків автора. Моделювання з урахуванням ефектів вторинних міграцій і вимирання окремих популяцій продемонструвало, що за 3-4 тисячоріччя вимирає більш ніж 95% вихідних общин. При цьому, чисельність основної маси (більш 80%) популяцій, що вижили, залишається на рівні, що близький початковому. Лише деякі популяції (кілька відсотків від тих, що вижили) збільшуються в десятки і сотні разів [Носевич 1991; 1994]. Збільшення чисельності популяції значно уповільнює швидкість вимирання і знижує ймовірність повного зникнення. Просторове розміщення популяцій, що вижили, через порівняно короткий час упорядковується в модельованому просторі таким чином, що утворюються ареали з переважанням представників однієї генеалогічної лінії. Важливим є висновок про нестійкість популяційної структури, її неминучу нестабільність, якщо мова йде про тривалі (тисячоліття) відрізки часу [Носевич 1991; 1995].

Запропонована модель реконструкції популяційних процесів минулого, зрозуміло, є ідеальною і значно спрощеною в порівнянні з минулою дійсністю. Разом з тим, на увагу заслуговують математично підтверджені високі темпи первинного освоєння великих територій і значно більш низькі темпи заселення у випадку наявності аборигенного населення; генетична спорідненість популяцій, що займають великі ареали; тривале співіснування в рамках ареалів популяцій різних генетичних ліній і ряд інших закономірностей. Відзначимо, що прогноз моделі щодо спорідненості популяцій в межах великих територій знаходить певне підтвердження в останніх даних досліджень мтДНК неандертальців. Так, центрально-європейські та іберійські неандертальці являють собою відносно гомогенну (і відмінну від східно-європейської та італійської) групу із спільною демографічною історією [Lalueza-Fox et al. 2006].

Спостереження В.Л. Носевича знаходять прямі і цікаві паралелі в археологічних даних. Зокрема: у встановлюваній для території України наявності великих ареалів, складених техніко-типологічно близькими індустріями, а також у факті тривалого існування таких ареалів у часі. Виходячи з даних цієї моделі є певні підстави розглядати великі угруповання індустрій часу середнього палеоліту (наприклад, двобічні чи левалуа-мустьєрські індустрії) як такі, що були залишені генетично спорідненими популяціями. Математична популяційна модель демонструє сталу статистичну ймовірність тривалого співіснування генетично неспорідненого населення в межах невеликих ареалів. Це теж знаходить аналогії в фактах з середнього палеоліту України і є вірогідним поясненням черезполосної локалізації індустрій різних типів у межах окремих, навіть територіально обмежених, регіонів.

Антропологічні аспекти заселення

Твердження про постійне освоєння території древньою людиною далеко не означає сталості самого населення, його генетичної спорідненості. Гомініди різних хронологічних етапів були різними у фізичному відношенні. Для середнього палеоліту, на самому загальному рівні, мова може йти про *Homo heidelbergensis* і *Homo neanderthalensis*. Різний антропологічний статус носіїв середньопалеолітичних індустрій додає значної дискусійності питанню про безперервну генетичну спорідненість населення.

Таблиця 1

Динаміка взаємозв'язку між екологічними умовами та деякими соціо-демографічними показниками у приматів і сучасних мисливців-збирачів-риболовів

		примати	*мисливці-збирачі-риболови*
Прогнозованість та щільність харчових ресурсів	велика	розосереджена популяція = = = = = = територіальність	сконцентрована популяція = = = = = = територіальність
	мала	сконцентрована популяція = = = = = = границі непроникні	розосереджена популяція = = = = = = границі проникні

Таблиця 2

Повторне заселення місць перебування в середньопалеолітичний час

min N епізодів заселення	Середній палеоліт			
	Ранній етап		Пізній етап	
	гори	рівнина	гори	рівнина
1		2	2	7
2		1	3	4
3				2
4	1			1
5				4
>5			5	1
Всього пам'яток	1	3	10	19
в т.ч. багатошарових	1	1	3	12
Всього епізодів заселення	4	4	>33	>50

По суті справи, проблема заселення території країни, і, особливо, питання про наступність населення, не може вирішуватися без залучення антропологічних даних (огляд української джерельної бази див. [Степанчук 2006б]). Фахівці припускають мінімум дві масштабні міграції з Африки в Європу. При цьому перша хвиля розселення – ранніх *Homo heidelbergensis*, які, як вважається, далі еволюціонували у неандертальців [Зубов, Васильев 2006] – пов'язується з нижнім плейстоценом. Друга хвиля, що залучила територію Передньої Азії близько 100 тис. років тому, представлена групою Кафзех-Схул і, далі, анатомічно сучасною людиною [див. Хрисанфова 1999]. Аргументується, що між 200-30 тис. років тому Східна Європа являла собою фрагмент великого міграційно-метисаційного ареалу, що охоплював Передню і Центральну Азію і тут мали місце процеси метисації еректоїдних, неандерталоїдних і сапієнтних форм [Васильев 2006]. Таким чином, антропологічний склад населення сучасної України в середньому палеоліті перетерпів істотні зміни.

Тривалість освоєння окремих ареалів

З положення про те, що тривалість поселень неандертальців обумовлюється природними екологічними причинами і залежить від кількості і доступності ресурсів, випливає, що найбільш висока ймовірність тривалих концентрацій груп могла мати місце в ареалах з найбільш стабільно прогнозованими і багатими біологічними і мінеральними ресурсами. Розподіл біоресурсів був не однаковим у межах України. Існувала істотна різниця між рівнинними ареалами більшої частини території, і ареалами з пересіченим ландшафтом на півдні і заході країни. Отже, можна припускати особливу концентрацію

населення в ареалах з більш багатими ресурсами. Археологічні дані цілком погоджуються з таким прогнозом. Вже також відзначалася пряма кореляція між ареалами з виходами якісної кам'яної сировини, ландшафтними і гідрографічними особливостями території і просторовими концентраціями пам'яток.

Теоретично, для рівнини не можна виключати ймовірності існування відносно довгострокових (сезонних) поселень на шляхах сезонних міграцій стадних тварин (бізонів, коней), чи в ареалах низин у долинах великих рік, що регулярно служили зимовими притулками травоїдних копитних [West 1996] і, ймовірно, мамонтів.

Сталість сезонних маршрутів міграцій тварин і чітка повторюваність таких переміщень могли надавати вірогідним концентраціям населення порівняно стабільного сезонного ритму. Повторюваність цього ритму посередньо підтверджується даними з повторного заселення тих самих урочищ (Табл. 2). Показовими в цьому відношенні є багатошарові стоянки Подністров'я (Молодова I і V, Кетроси, Єзупіль, Великий Глибочок та ін.) і Донбасу (Білокузьминівка, Курдюмівка, Антонівка) [Анисюткин 2001; Колесник 2003; Ситник 2000; Черныш 1982; 1987]. Вибір для заселення того самого місця може розцінюватися як відображення систематичного використання неандертальцями таких особливостей сезонного міграцій тварин, як їхня повторюваність у часі і незмінність маршрутів.

Дещо інша ситуація складалася в мозаїчних ландшафтах передгір'їв. Археологічні джерела вказують, наприклад, на чисельність і розмаїтість великої фауни в передгір'ях Криму, при цьому ряд видів не відноситься до числа мігруючих (гігантський і шляхетний олень, козуля), а для інших (сайга, гідрунтиновий віслюк, можливо північний олень, мамонт і носоріг) можна припускати цілорічне перебування в регіоні [Барышников и др. 1990; Burke 1999 та ін.]. Така порівняно велика кількість ресурсів теоретично цілком могла стимулювати велику частоту і тривалість концентрацій населення. Крим протягом усього пізнього етапу середнього палеоліту (стадії OIS 5d – OIS 3) являв собою найбільш комфортний у кліматичному відношенні регіон України [Мельничук 2004; Герасименко 2004; Степанчук 1996]. Велика кількість середньопалеолітичних пам'яток у цьому регіоні може пояснюватися тафономічними причинами (переважання печерних пам'яток), і, у той же час, є прямим наслідком великої кількості і порівняної стабільності харчових ресурсів на крайньому півдні території України під час останнього заледеніння. Можна припускати також, що, внаслідок перманентного відносного статку ресурсів, такі концентрації не характеризувалися чітко вираженою, сезонною ритмікою, а мали в значній мірі ситуативний характер.

Таким чином, у порівнянні з рівнинними ареалами, для регіону передгір'їв – як, можливо, і для височин з пересіченим ландшафтом, і плавнів у долинах великих рік – можна припускати велику ймовірність існування відносно довгострокових поселень, що функціонували безперебійно протягом, як мінімум, кількох місяців. Практично ті ж ареали: зони передгір'їв, височини, каньйоноподібні врізи рік – були стабільним джерелом кам'яної сировини у вигляді його первинних відслонень. Варто пристати до думки, що освоєння локального регіону ставало можливим за умови сполучення т.зв. статичних (вода, виходи сировини, притулки) і динамічних ресурсів (промислова фауна) [Колесник 2003]. Поєднання цих умов сприяло також більш тривалому проживанню на одному місці.

Можна зробити попередній висновок про те, що в середньому палеоліті України існував об'єктивний зв'язок між прогнозованістю і щільністю харчових ресурсів, з одного боку, і ступенем концентрації та осілості населення – з іншого. Несталий характер параметрів середовища, який викликався глобальними кліматичними ритмами, призводив до пульсуючої, а не стабільної моделі заселення, яке мало вигляд численних припливів і відтоків населення. Місцеві неандертальці не були оригінальними щодо цього. Такі припливи й відтоки населення є характерними і для інших регіонів Європи, заселених неандертальцями [Gamble, 1999]. Поєднання життєво необхідних ресурсів в межах локальних ареалів проявлялося в ареальному характері освоєння території. Імовірність існування порівняно довготривалих (що функціонували протягом 1-2 сезонів) стоянок з більш-менш численним населенням уявляється вищою в ареалах з пересіченим і мозаїчним ландшафтом. Теоретично можна припускати більш виражений сезонний аспект концентрацій груп населення в рівнинних областях, і менш виражену сезонну ритміку концентрацій/дисперсій населення в областях з пересіченим ландшафтом, особливо в зоні передгір'їв Криму. Багатство ресурсів було умовою, що спричиняла до демографічних сплесків населення. Ритмічна динаміка екологічних змін могла позначатися на зміні циклів росту населення і зайнятих ним

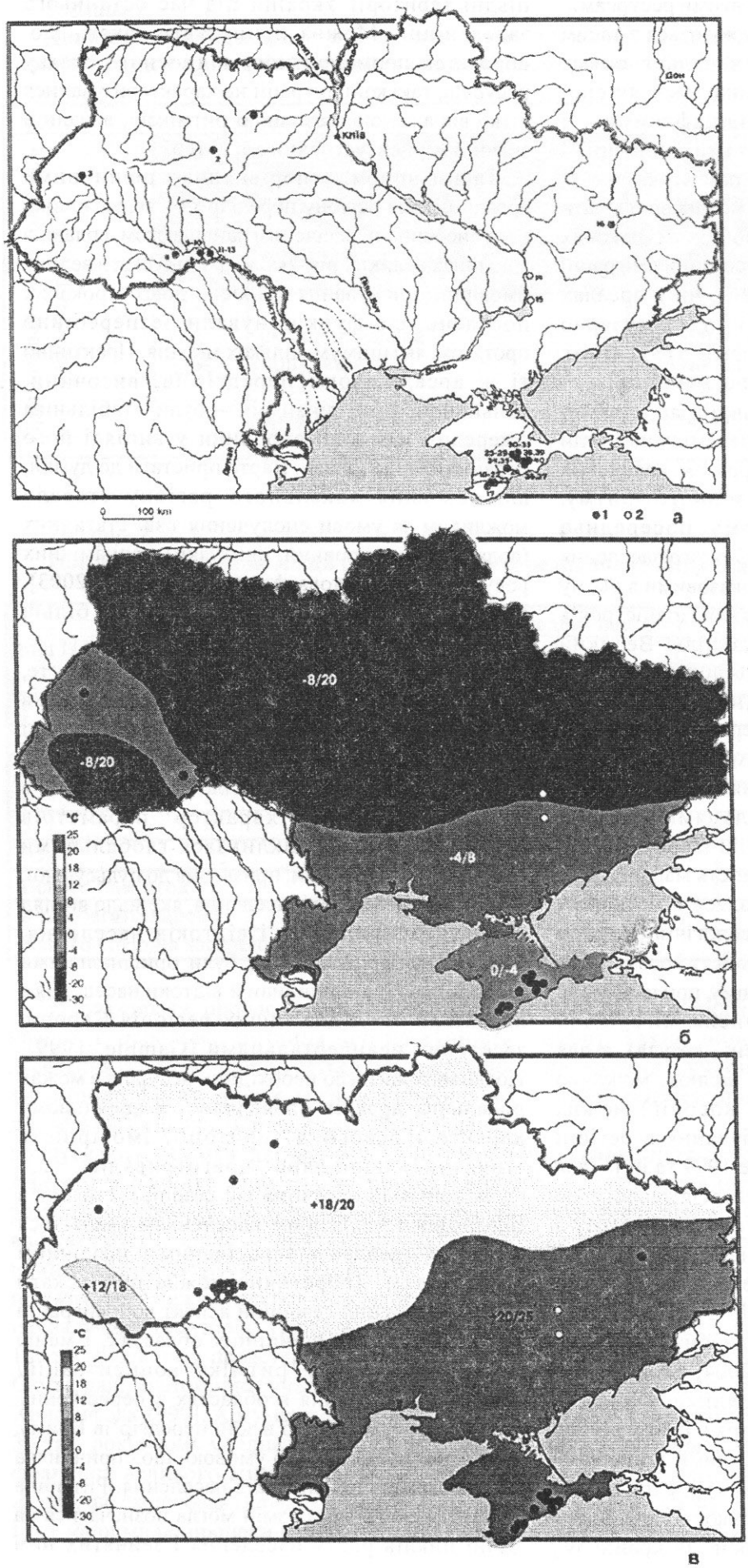

Рис.1. Присутність населення на території Україні у стадії OIS 3 (температурні режими за [van Andel, 2002]):

а – стоянки та місцезнаходження: 1 – Точильниця; 2 – Жорнів; 3 – Прийма I; 4 – Стінка, верхній шар; 5-10 – Молодове V, шари 11, 11а, 10в, 10а, 10б; 11-13 – Кормань IV, шари 12, 11, 10; 14 – Орел; 15 – Балки; 16 – Білокузьминівка; 17 – Старосілля, шари 1 і 2; 18-22 – Кабазі II, шар/горизонт IIA/3-IIA/4B, IIA/2, IIA/2-3, IIA/1-II/8C, II/1A-II/7E, A3A-A4; III/1A-III/3; 23 – Кабазі V, шар/горизонт II/3-II/4A; 24 – Київ-Коба, шар IV; 25-29 – Заскельна V, шари IV, III, II, Ia, I; 30-33 – Заскельна VI (Колосовська), шари IV, III, IIIa, II; 34, 35 – Альошин Грот, шари I, II; 36, 37 – Пролом II, шари III, II; 38, 39 – Пролом I, шари II, I; 40 – Буран-Кая III, шар B.

б – зимовий період (грудень-січень-лютий);

в – літній період (червень-липень-серпень).

ареалів, циклами скорочення кількості населення і ареалів його поширення в рамках *пульсуючої ареальної моделі* заселення.

Разом з тим, існували регіони, щодо яких можна припускати стабільне освоєння протягом десятків тисяч років. До таких передусім належить Крим, де середньопалеолітичні пам'ятки, що мають чітку хроно-стратиграфічну позицію, зафіксовану з рис-вюрму до кінця вюрму II [Чабай и др. 1998; Чабай 2004; Степанчук и др. 2004]. При цьому, з огляду на острівне положення Криму в останньому інтергляціалі та на початкових етапах вюрму I [Лазуков и др. 1981], можна припускати його безперервну заселеність щонайменше з часу, що передував карангатській трансгресії. Щоправда, існують й інші інтерпретації обрисів чорноморського басейну в карангатський час, що припускають зв'язок Криму з континентальною територією України [Чепалыга 2002]. Як би то не було, насиченість Криму пам'ятками середнього палеоліту пояснюється крайнім південним положенням регіону. Це обумовлювало відносну комфортність кліматичних умов, насиченість його біоресурсами, і, отже, привабливість для заселення. Судячи з наявних даних, освоєння і тривалу присутність населення в інших регіонах країни можна припускати для Середнього Подністров'я і Донбасу приблизно з амерсфорту – брьорупу [Анисюткин 2001; Колесник 2003]. Слід, однак, мати на увазі: це припущення може зазнати корективів з отриманням нових аргументів на користь більш молодого віку молодовських стоянок [Анисюткин 2001; Haesaerts et al. 2003]. По-справжньому широке освоєння і постійне заселення великих ареалів території сучасної України має місце лише після 20 тис. років тому [Stepanchuk 1999].

Висновки

Процеси розселення і освоєння нових територій у середньому палеоліті України обумовлювалися екологічним і тісно пов'язаним з ним демографічним чинниками. Доступність і багатство біоресурсів є висхідною причиною кількісного росту населення і супутного освоєння нових територій. Додатковим чинником, що лімітував розселення, виступала доступність мінеральних ресурсів. Ритмічні кліматичні зміни плейстоцену супроводжувалися багаторазовими ландшафтно-кліматичними перебудовами і пов'язаними з ними змінами ресурсної бази. Множинний характер ландшафтно-кліматичних змін обумовлював ритмічність і повторюваність заселень і наступних запустінь ареалів у рамках пульсуючої ареальної моделі заселення. Для більшого відтинку середнього палеоліту не може йти мова про постійне освоєння території України. Більш адекватною уявляється картина численних припливів і відтоків населення, що підтверджується археологічними даними. Тривалу присутність населення, і, отже, його ймовірну культурно-генетичну наступність у межах стабільно освоєних ареалів можна припускати тільки для пізнього етапу середнього палеоліту.

ЛІТЕРАТУРА

Анисюткин Н.К. Мустьерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины. – СПб: Европейский Дом, 2001. – 310 с.

Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 246 с.

Барышников Г.Ф. Палеоэкология древнейших обитателей горного Алтая // Палеоэкология плейстоцена и культуры каменного века Северной Азии и сопредельных территорий (Материалы международного симпозиума) /А.П. Деревянко (ред.)/. – Новосибирск, 1998. – Т.1. – С. 42-49.

Барышников Г.Ф., Каспаров А.К., Тихонов А.Н. Сайга палеолита Крыма // ТЗИН, 1990. – №212. – С. 3-48.

Васильев С.В. Неандертальцы и неандерталоидность // Доисторический человек: биологические и социальные аспекты. – М.: ИЭА РАН, 2006. – С. 121-170.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Адаменко О.М. и др. Палеогеографические этапы и детальная стратиграфическая схема плейстоцена Украины. – К.: Наук. думка, 1984. – 140 с.

Вишняцкий Л.Б. Введение в преисторию. – Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2002. – 312 с.

Волох А.М., Ткачук Ю.Б. Значение карпатских млекопитающих в формировании популяций некоторых видов в Причерноморье // Геоэкологические и биоэкологические проблемы Северного Причерноморья. – Тирасполь, 2001. – С. 60-61.

Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на Україні. – Автореф.дисс….докт.геогр.наук. – К., 2004. – 41 с.

Гладилин В.Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия человека и природы в каменном веке // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – М., 1974. – С. 71-78.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы – К.: Наукова думка, 1976. – 230 с.

Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР. – Том 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 12-54.

Гладилін В.М. Найдавніше населення на території України // Давня історія України. – Том 1. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 17-44.

Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. – Л.: Наука, 1968. – 220 с.

Зубов А.А., Васильев С.В. Первоначальное заселение Европы человеком по данным антропологии // Доисторический человек: биологические и социальные аспекты. – М.: ИЭА РАН, 2006. – С. 53-92.

Кабо В.Р. Первобытная доземледельческая община. М.: Наука, 1986. – 304 с.

Келли Р.Л. Добывание пищи охотниками-собирателями и колонизация Западного полушария // Человек заселяет планету Земля. Глобальное расселение гоминид. – М., 1997. – С. 211-225.

Козлов В.И. Этническая экология и история аборигенного населения Америки // Экология американских индейцев и эскимосов. – М.: Наука, 1988. – С. 32-43.

Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2003. – 294 с.

Лазуков Г.И., Гвоздовер М.Д., Рогинский Я.Я., Урысон М.И., Харитонов В.М., Якимов В.П. Природа и древний человек (основные этапы развития природы, палеолитического человека и его культуры на территории СССР в плейстоцене). – М.: Мысль, 1981. – 223 с.

Мельничук І.В. Палеоландшафти України в антропогені. – К.: ВГЛ "Обрії", 2004. – 208 с.

Носевич В.Л. Популяционно-демографические процессы в эпоху нижнего и среднего палеолита (опыт компьютерного моделирования). Автореф.дисс....канд.ист.наук. – Москва, 1991. – 21 с.

Носевич В.Л. Ветвящиеся случайные процессы в истории человеческих популяций // Компьютер и историческое знание. – Барнаул: АГУ, 1994. – С. 148 – 156.

Носевич В.Л. Зарница или заря? Компьютерное моделирование исторических процессов // Круг идей: развитие исторической информатики. Труды II конференции Ассоциации "История и компьютер". – М.: Мосгорархив, 1995. – С. 73 – 87.

Праслов Н.Д. Исследование традиций при изучении палеолитической эпохи // Преемственность и инновации в развитии древних культур. – Л.: Наука, 1981. – С. 73-76.

Праслов Н.Д. Время и пути древнейшего заселения территории СССР // Палеолит СССР. – Археология СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 42-44.

Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 372 с.

Ситник О.С. Середній палеоліт Поділля. – Автореф. дис...докт.іст.наук. – Київ, 2003. – 32 с.

Степанчук В.Н. Хозяйственно-культурные различия в среднем палеолите Крыма // АА, 1996. – №5. – С. 101-108.

Степанчук В.Н. Некоторые аспекты проблемы заселения территории Украины в палеолите // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное, ТКБАЭ ИИМК РАН, 2006. – №4. – С.223-242.

Степанчук В.Н. Динаміка заселення території України в нижньому, середньому, і на початку верхнього палеоліту // Археологія, 2006а. – №1. – С.3-12.

Степанчук В.М. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей // МДАПВ, 2006б. – Вип. 10. – С.17-49.

Степанчук В.М., Ковалюх, М.М., ван дер Пліхт Й. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // КДУ, 2004. – №5. – С. 34-61.

Сукерник Р.И., Кроуфорд М.Г., Осипова Л.П., Вибе В.П., Шефилд М.С. Первоначальное заселение Америки в свете данных популяционной генетики // Экология американских индейцев и эскимосов. – М.: Наука, 1988. – С. 19-32.

Тишков В.А. (ред.) Экология американских индейцев и эскимосов. – М.: Наука, 1988. – 336 с.

Хрисанфова Е.Н. Посткраниальный скелет в эколого-популяционном анализе современного и ископаемого человека // ВАн, 1999. – вып. 6. – С. 11-20.

Чабай В.П. Крым в контексте вариабельности среднего палеолита Восточной Европы // Варіабельність середнього палеоліту України. К.: Шлях, 2003. – С. 78-105.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004. – 324 с.

Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта) // Археологія, 1998. – №4. – С. 19-47.

Чепалыга А.Л. Черное море // Динамика ландшафтных компонентов и внутренних морских бассейнов Северной Евразии за последние 130 000 лет. Атлас-монография. Вып. II: Общая палеогеография. – М.: ГЕОС, 2002. – С. 170–182.

Черныш А.П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1982. – С. 6-102.

Черныш А.П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди и окружающая среда. – М.: Наука, 1987. – С. 7-93

Andel T.H. van. The Climate and Landscape of the Middle Part of the Weichselian Glaciation in Europe: The Stage 3 Project // QR, 2002. – P. 2-8.

Burke A. Butchering and scavenging at the Middle Palaeolithic site of Starosele // The Middle Palaeolithic of Western Crimea /V.P. Chabai, K. Monigal (eds.)/. – vol 2. – E.R.A.U.L., 1999. – Vol.87. – P. 1-27.

Denham W.W. Energy relations and some basic properties of primate social organization // AA, 1971. – Vol.73(1). – P. 77-95.

Fort J., Pujol T., Cavalli-Sforza L.L. Palaeolithic Populations and Waves of Advance // CAJ, 2004. – Vol.14(1). – P. 53-61.

Gamble C. The Palaeolithic Societies of Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 493 p.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L.,Van der Plicht J. The East Carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire, 2003.- Vol.14, №3. – P. 163-188.

Hoffecker J.F. Desolate landscapes. – New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press, 2002. – 299 p.

Lalueza-Fox C., Krause J., Caramelli D., et alii Mitochondrial DNA of an Iberian Neandertal suggests a population affinity with other European Neandertals // CB, 2006. – Vol.16(16). – P. 629-630.

Richards M.P., Pettitt P.B., Stiner M.C., Trinkaus E. Stable isotope evidence for increasing dietary breadth in the European mid-Upper Paleolithic // PNAS, 2001. – Vol.98, №11. – P. 6528-6532.

Ryzhov S., Stepanchuk V., Sapozhnikov I. Raw Materials Provenance in Palaeolithic of Ukraine: State of Problem, Current Approaches and First Results. Archaeometriai Mьhely, 2006. – №4. – P. 17-25 (Elektronikus folyyirat: http/www.ace.hu/am).

Stepanchuk V. Ecology and Cultural Development on the Territory of the Ukraine during Isotopic Stages 2 and 3 // European Late Pleistocene Isotopic Stages 2 and 3: Humans, their ecology and cultural adaptations. – E.R.A.U.L., 1999. – Vol.90. – P. 215-224.

Steele J. On predicting hominid group sizes // The archaeology of human ancestry: power, sex and tradition /J. Steele, S. Shennan (eds.)/. – London: Routledge, 1996. – P. 230-252

West D. Horse hunting, processing, and transport in the Middle Danube // Paleolithic in the Middle Danube Region /J. Svoboda, P. Jьkrdla, E.W. Oches (eds.)/. – Brno: Archeologicky ustav AV ИR, 1996. – P. 208-245.

Stepanchuk V.M.

RYTHMS OF COLONIZATION OF TERRITORY IN MIDDLE PALAEOLITHIC OF UKRAINE

Proposed paper deals with questions of dynamics, mechanisms and forms of colonization of territory of Ukraine in course of Middle Palaeolithic. Model of systaltic areas of peopling is argued coming from archaeological, chronometrical, and palaeoenvironmental data. Anthropological evidence, computer simulating data and analogies from traditional hunter-gatherers are also involved and allow to discuss in more detail some further aspects of the process under the question.

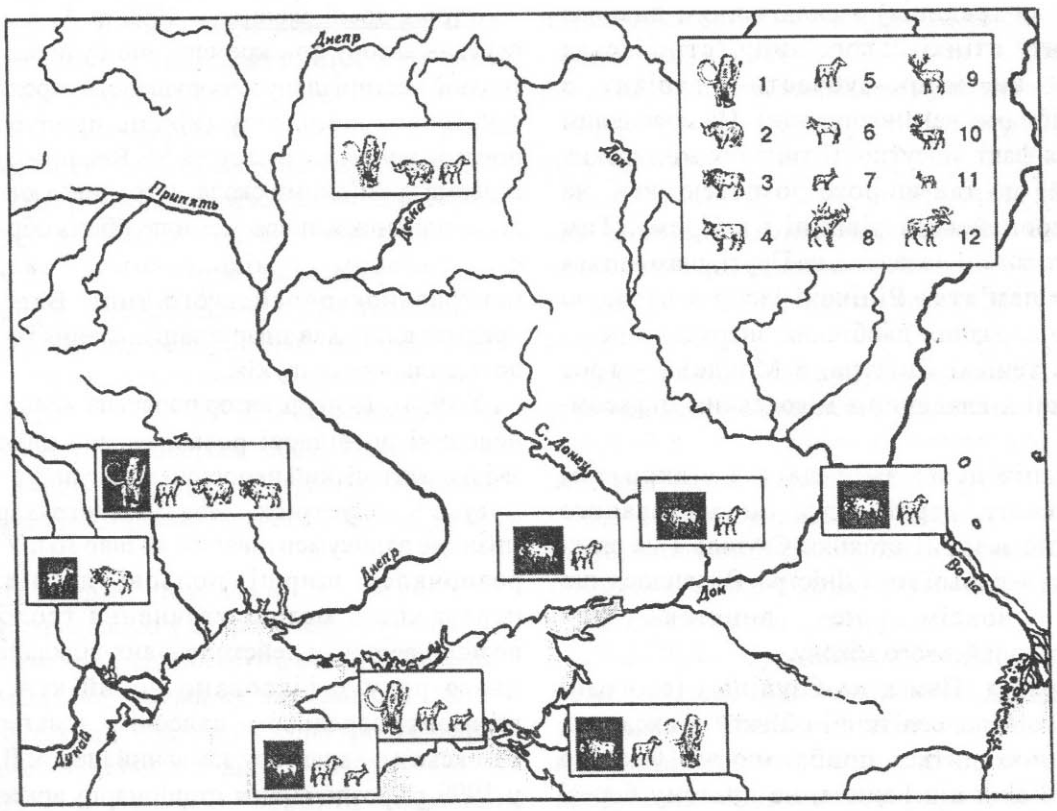

Рис. 2. Представники фауни копитних та хоботних, характерних для часу останнього зледеніння. У виносках представлені види, що найчастіше зустрічаються в матеріалах палеолітичних пам'яток конкретних регіонів. Затемнені види абсолютно домінують. Ключ: 1 – мамонт, 2 – носоріг, 3 – бізон/зубр, 4 – первісний бик, 5 – кінь, 6 – гідрунтиновий осел, 7 – сайгак, 8 – велетенський олень, 9 – шляхетний олень, 10 – північний олень, 11 – косуля/сарна, 12 – лось.

СИТНИК О.С.

МІКОКСЬКИЙ КУЛЬТУРНИЙ ГОРИЗОНТ ЄЗУПОЛЯ І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТЕХНІКО-ТИПОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ІНДУСТРІЙ ПРИДНІСТРОВ'Я

SYTNYK O.S.

MICOQUIAN CULTURAL HORIZON OF JEZUPIL' I AND SOME PROBLEMS OF TECHNICAL-TYPOLOGICAL ANALYSES OF THE INDUSTRIES OF DNISTER REGION

У статті подано аналіз стратиграфічно-хронологічної позиції, техніко-типологічного місця кам'яного комплексу культурного шару II стоянки Єзупіль I у басейні Верхнього Дністра. Встановлено мікокський характер індустрії, яка має багато спільних рис у типології сегментоподібних двобічних ножів, симетричних двобічних біфасів та листоподібних наконечників з матеріалами стоянки Ріпічені-Ізвор (шари 4-5) на Пруті, а також з центральноєвропейськими мікокськими пам'ятками Вильотне, Цємна, Кьонігсауе.

У середньопалеолітичному аспекті долина середньої течії Дністра донедавна була відома насамперед як класично левалуазька провінція (молодовська мустьєрська культура чи левалуа-мустьєрська традиція) з включенням дивного компоненту стінківського типу (стінківська культура чи мікро-зубчастий варіант з листоподібними наконечниками). Не поясненим залишався факт відсутності типових мікокських індустрій, що так широко розповсюджені на Східноєвропейській рівнині і в Криму. Тим більше, що зовсім недалеко, на Пруті, знаходиться еталонна пам'ятка Ріпічені-Ізвор з великою кількістю виразних двобічних знарядь, а дещо нижче за течією Дністра, в Молдові, – грот Вихватинці з класичним мікокським біфасом-рубилом.

Ситуація дещо змінилася з відкриттям непорушеного, стратиграфічно маркованого культурного шару II стоянки Єзупіль I на межі середньої і верхньої течії Дністра. Виявилося, що Дністер зовсім не виняток для загальноєвропейського мікоку.

Топографія. Пам'ятка Єзупіль I (сьогодні відомо уже 4 палеолітичні об'єкти в околицях селища) знаходиться приблизно за 10 км на південний схід від Галича, на правому березі Дністра (невеликий мис другої надзаплавної тераси), за 1-2 км від північних околиць смт. Єзупіль (колишній Жовтень) Тисьменецького району Івано-Франківської області (рис. 1, 2). Зі східного боку мисоподібне утворення обрамлене неглибокою, але досить довгою стародавньою балкою. Окраїна мису прилягає безпосередньо до широкої (1,5 км) заплави Дністра (рис. 2). Впродовж кількох десятків років місцеві жителі виробили тут своєрідний кар'єр-глинище, що має назву "Єнцова гора".

Історія дослідження. У 1990 р. А. Богуцький передав автору три кремені, що були знайдені у верхній частині шару непорушеного горохівського ґрунтового комплексу (кінець прилуцького – початок удайського часу, за М. Векличем). Разом із двома крем'яними сколами трапився класичний двобічний ніж напівсегментоподібних обрисів, що є типовим мікокським знаряддям центральноєвропейського типу. Власне цей предмет викликав значне зацікавлення і спонукав до подальших пошуків.

У 1994 – 1996 рр. автор провів на місці знахідок невеликі розвідкові розкопки, що дало змогу зафіксувати чіткий непорушений культурний шар мустьє з індустрією левалуазького характеру (пізніше задокументований як шар III). У 1998 р. розпочалися ширші польові дослідження, переважно з метою уточнення геологічних позицій верхньоплейстоценових відкладів. Саме цього року зафіксовано новий культурний горизонт середнього палеоліту з матеріалами мікокського характеру, названий шаром II. І лише у 1999 р. розпочалися стаціонарні археологічні розкопки пам'ятки на широкій площі, які дозволили з'ясувати стратиграфічні і планіграфічні аспекти трьох палеолітичних горизонтів і найвищого неолітичного шару (культура лінійно-стрічкової кераміки). Невеликі розкопки велися у 2001 і 2004 рр., які не змінили головних палеогеографічних та археологічних

висновків, зроблених у 1999 р. [Ситник, 2000; Bogutskyj et al., 2001; Cyrek, Sytnyk, 2002; Богуцький, Ситник, Дмитрук, 2003].

Дослідження велись комплексним методом із залученням багатьох спеціалістів різних природничих наук. Відзначимо, зокрема, плідні польові роботи геологів четвертинного періоду Андрія Богуцького (Львівський національний університет ім. Івана Франка, далі: ЛНУ), Володимира Шелкопляса, датування за ТЛ-методом (Інститут геологічних наук НАН України, Київ, далі: ІГН), Марії Ланчонт, Юзефа Войтановича (Університет М.Кюрі-Склодовської, Люблін), Терези Мадейської (Інститут геологічних наук ПАН, Варшава), геофізика Ю.Навроцького (Варшава), геоморфолога Андрія Яцишина і малаколога Романа Дмитрука (ЛНУ) та ін. Палінологічні дослідження проводила Марина Комар (ІГН). Результати досліджень минулих років уже частково опубліковані [Ситник, Богуцький, Кулаковська, 1996; Sytnik et al., 1998; Ситник, 2000; Bogutskyj et al., 2001; Cyrek, Sytnyk, 2002; Богуцький, Ситник, Дмитрук, 2003], частково знаходяться у процесі вивчення.

Природне оточення первісних поселенців Єзуполя та інших палеолітичних пам'яток Галицького Придністров'я досить повно висвітлене у спеціальній колективній монографії "Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina)" [Krakyw, 2002], під загальною редакцією Терези Мадейської. У книзі поміщені статті провідних спеціалістів із проблем палеоморфології, стратиграфії плейстоцену, ґрунтознавства, палеомагнітних інверсій, методів різноманітних датувань та ін. [Janczont, Boguckyj, 2002; Nawrocki, 2002; Seul, 2002; Racinowski, 2002; Konecka-Betlej & Madejska, 2002; Komar, 2002; Alexandrowicz, Boguckyj, Dmytruk& Janczont, 2002; Boguckyj, Dmytruk, Janczont, 2002; Boguckyj, Janczont, 2002]

Стратиграфію пам'ятки (за описом А. Богуцького) подаємо у скороченому варіанті:

0,0–1,4 м — сучасний ґрунт, складений темно-сірими макропористими суглинками. В нижній частині фіксуються залишки культурного шару 0 поселення неолітичного віку.

1,4–2,2 м — верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів. Леси пальові, однорідні, карбонатні, вертикально тріщинуваті, з великою кількістю псевдоміцелію.

2,2–2,7 м — дубнівський ґрунт (можливо, лише його горизонт В). Складений супісками жовто-коричневими з червонуватим відтінком, щільними, проте макропористими. У шарі виявлено декілька крем'яних відщепів та пластин і фрагмент ребра (ймовірно, північного оленя) пізньопалеолітичного віку – культурний горизонт I.

2,7–3,9 м — нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів. Суглинки світло-коричневі, ділянками жовтуваті, однорідні, з великою кількістю псевдоміцелію. Низ горизонту соліфлюкційно деформований. На контакті з верхньою частиною горизонту A_1 горохівського викопного комплексу ґрунтів, а також у "верхах" останнього простежуються знахідки мустьєрського культурного шару II (в середньому глибина залягання шару 3,5–3,9 м).

3,9–6,3 м — горохівський викопний ґрунтовий комплекс (микулино-калінінський вік, за О. Величком, прилуки – удай, за М. Векличем, еем – вюрм I, за північноєвропейською моделлю).

Гор. A_1 потужністю 0,6 м складений супісками темно-сірими, плямистими, з брунатним відтінком. Помітна значна кількість залізисто-марганцевих новоутворень до 3,0 мм в діаметрі. Місцями горизонт просякнутий псевдо-міцелієм.

Гор A_2 потужністю до 0,3 м сформований плямистими світло-коричневими до світло-сірих (пудра) супісками. У цьому горизонті простежується мустьєрський культурний шар III.

Гор. В морфологічно неоднорідний, потужністю до 1,5 м.

6,3 – 6,9 м — верхній горизонт середньоплейстоценових лесів. Суглинки жовтувато-сірі, плямисто-оглеєні, ділянками із зеленкуватим відтінком, однорідні (нижче – свердловина 1).

Сведловина 1. Лівий борт балки (на місці стоянки, біля вищеописаної стінки розкопу).

6,9–9,8 м. Супіски однорідні, легкі, лесоподібні, карбонатні, з дутиками.

9,8–10,2 м. Супіски карбонатні, глеюваті, сірі, голубувато-сірі. Нижній контакт за появою добре обкатаної гальки пісковику діаметром до 3,0 см. Різко зростає вологість порід.

10,2–10,4 м. Суглинки карбонатні, дуже вологі. Зони озалізнені, світло-коричневі, червонуваті. З цієї глибини розпочинається валунно-гравійно-галечниковий алювій. Отже, простежений повний профіль відкладів плейстоценового віку,

Рештки культурного шару II залягали у нижньому горизонті верхньоплейстоценових лесів на контакті з горизонтом A_1 горохівського викопного комплексу ґрунтів еему – вюрму I (рис. 3, 4, 5). Це киснево-ізотопна стадія 4, можливо, початок стадії 5А. Вироби знаходились приблизно на 1 м вище основного (левалуазького)

культурного шару III і простягались на вертикальній шкалі паралельно до нього. Обидва культурні горизонти понижуються у бік днища балки, а не в сторону долини Дністра (рис.3). Найвищий рівень залягання культурних решток фіксується поблизу крутого борта мису, власне на межі перепаду тераси і рівнинної заплави. Виглядає так, ніби частину мису було "зрізано" – підмито водами Дністра у голоценовий період.

Культурний шар II безсумнівно пов'язаний з надгорохівською соліфлюкційною пачкою на межі з непорушеним горизонтом A_1 горохова (інколи – в ньому) на глибині приблизно 3,5-3,9 м від денної поверхні (рис. 4, 5). У зв'язку з тим, що шар інтенсивно "падає" у південний бік, глибини залягання відносно нульової лінії коливаються від 2,90 до 3,70 м (рис.3). У цілому ж, шар залягає у прошарку суглинків інтенсивністю 20-40 см (рис.4).

Хронологія. За термолюмінісцентними аналізами, виконаними у лабораторії С. Федоровича у Вроцлаві, отримано єдину дату для нижнього горизонту верхньоплейстоценових лесів Єзуполя I (із відкладів західної стінки розкопу I), власне у яких залягають кам'яні матеріали культурного шару II – 100±7 тис. р. тому. На думку М.Ланчонт та А.Богуцького, дата ця є дещо задавненою порівняно з іншими датами цього геологічного горизонту. Наприклад, у Маринополі, що знаходиться за 5-7 км від Єзуполя (по прямій лінії) цей лес має дату 75 тис. р. тому, що більше відповідає дійсності [Boguckyj, Janczont, 2002, s. 133].

Планіграфія. Невеликі зачистки і розвідкові шурфи у 1999 р. об'єднані у розкоп I. Він захопив крайню частину мисоподібного виступу, на місці крутого обриву кар'єру-глинища. Розкоп орієнтовано за сторонами світу і розбито на метрові квадрати. Нульова точка встановлена на найвищій ділянці центральної частини мису.

Площа розкопу, на якій досліджувався культурний горизонт, складала трохи більше 80 м². На ній зафіксовано 165 кам'яних предметів.

У південній частині розкопу виявлено місце розщеплення (чи вторинної обробки) крем'яної сировини. Хоч скупчення артефактів не проглядалось, але промивка ґрунту, що вміщує шар II, виявила кілька десятків міліметрових лусок-скалок – відходів "місцевого розщеплення". Про це ж може свідчити крем'яне жовно з невеличким негативом контрудару на торці. Очевидно, воно використовувалося як відбійник; розламане навпіл, має конічну форму.

Найбільше великих та середніх кременів зафіксовано у північній частині розкопу, проте виробничих "центрів" чи інших палеолітичних об'єктів на рівні шару II не виявлено. Загалом, шар дуже бідний на знахідки і, враховуючи досить значне розпорошення по вертикалі (до 40 см), був частково зміщений у первісності (соліфлюкція). Крім того, досліджена безперечно периферійна ділянка стійбища.

Серед інших речей привертає увагу аморфна скалка, що побувала у вогні. Вона має білу патину, її поверхня вкрита сіткою характерних тріщин. Цей предмет, безсумнівно, вказує на наявність на стоянці відкритих вогнищ.

Сировина. За сировину правив переважно туронський високоякісний кремінь, чорний і темно-сірий на розломі. Вироби непатиновані, лише інколи помітний легкий відтінок блакитного патинування, або ж полиск (люстраж). Кремені мають винятково добрий стан збереження, що дозволяє застосування трасологічного методу датування. Один із класичних двобічних наконечників виготовлений з окварцованого пісковика (за визначенням А.Богуцького) – породи, яка вперше зустрінута у кам'яному комплексі Єзуполя I.

Аналіз кам'яної індустрії. Ніяких інших матеріалів, окрім каменю, у культурному шарі не виявлено.

Представлені такі основні категорії інвентаря:

- нуклеуси.....2
- нуклеподібні уламки.....7
- знаряддя праці і їх з заготовки.....15
- сколи з ретушшю.....6
- пластини.....10
- відщепи.....80
- уламки сколів.....3
- дрібні скалки-луски.....34
- природні гальки пісковику.....8

Всього: 165 екз.

Техіка первинного рощеплення. Перший нуклеус належить до типових дископодібних (радіальних) форм з одним великим негативом останнього зняття (рис. 6, *1*), хоч насправді ядрище не належить до левалуазьких. Взагалі, на усю колекцію припадає один-два сколи. що умовно можна віднести до левалуа.

Другий нуклеус підпризматичний, з поперечною робочою ділянкою і широкою скісною ударною площадкою, сформованою одним великим зняттям. Розщеплення підпаралельне, негативи короткі, жолобчасті. Нуклеподібні уламки також засвідчують нерегулярний паралельний і доцентровий

принципи розщеплення. Цей висновок підтверджується і характером виявлених сколів, хоч пластини становлять тільки 5%.

Відщепи без ретуші шару II первинно невеликих розмірів, в середньому 4x3x1 см. Майже кожен з них має ділянки жовнового покриття на спинці, при чому за характером кірки можна говорити про одну-дві (чи кілька?) конкрецій сировини. На окремих відщепах спостерігається фасетування ударних площадок, інші сколи % грубо розщеплені аморфні і масивні предмети. Відщепи у переважній більшості складають групу аморфних відходів виробництва.

Пластини (8 екз.) належать до типів радіальних, поздовжніх і поздовжньо-крайових. У загальних рисах вони є просто видовженими сколами. Дві мікропластини є випадковими продуктами первинного розколювання.

Отже, техніка розщеплення нелевалуазька і непластинчаста. Видається, що головною заготовкою слугував просто великий скол (пластина, відщеп), який способом інтенсивної вторинної обробки оформлявся у двобічне знаряддя типу ножа-скребла чи наконечника.

Знаряддя праці. Представлені сегментоподібні біфаси-ножі – 3 екз., листоподібний біфас-наконечник – 1 екз., листоподібні двобічні вістря – 2 екз., скребла прості – 3 екз., скобель – 1 екз., відбійник – 1 екз., заготовки двобічних знарядь – 4 екз. Враховуючи сколи з ретушшю (6 екз.), знаряддя складають досить високий відсоток – 12%. Якщо ж відкинути міліметрові луски та природні камені, то цей відсоток зросте до 15.

Опишемо основні знаряддя (вироби з вторинною обробкою), яких порівняно небагато, але типологічно вони становлять єдиний виразний комплекс.

Значне зацікавлення викликає біфас сегментоподібної форми (9,0 x 5,7 x 2,0 см) з темного туронського кременю (рис. 7, *1* – власне, цей предмет виявив Андрій Богуцький). Він виготовлений на масивному відщепі, оскільки на п'ятці заготовки помітні залишки жовнової площадки і сліди поздовжньої підправки. Інструмент суцільно оббитий з двох боків широкими і дрібними стісуючими зняттями; по периметру нанесена вирівнююча підпаралельна і лускова ретуш. Леза сходяться у верхній частині і утворюють тупий проколюючий кінець. Знаряддя можна кваліфікувати як "ніж середньоєвропейського типу", або ж мікокський ніж "типу Суха Мечетка" [Кулаковская, Козловский, Собчик, 1994, с. 59–70]. У Польщі подібні матеріали зустрічаються в індустрії Вильотного [Koziowski J., Koziowski S., 1977].

Другий біфас – скребло-ніж поздовжньо-випуклого типу, овальних, майже округлих обрисів (рис. 8, *1*). Сформоване на масивному відщепі вкорочених пропорцій способом суцільної радіальної плоскої оббивки. Робочий край вирівняний і додатково (повторно) підгострений крайовою ретушшю і навіть мікроретушшю. Про використання відщепу в якості заготовки для цього знаряддя свідчать рештки фасетованої ударної площадки, розміщеної на широкому краю виробу. Площадка має специфічне потовщення краю, який частково потоншений зі сторони животика. Знаряддя має суцільну латеральну підтеску, яка вкриває практично усю поверхню заготовки. Загалом виріб має плоско-випуклий перетин по центральній лінії (вісі) і по поперечній вісі. Розміри: 7,3 x 6,0 x 1,2 см. Кут загострення 20-30°, що свідчить про застосування знаряддя у якості ножа. Це типовий центральноєвропейський ніж типу Кьонігсауе, шар А або ж типу Ріпічені-Ізвор, шар 4.

Наступний біфас – асиметричне скребло-ніж з площадкою (рис. 7, *2*). Сформоване на масивному відщепі вкорочених пропорцій способом суцільної радіальної плоскої оббивки. Робочий край випуклий, вирівняний і додатково (повторно) підгострений суцільною крайовою ретушшю і навіть мікроретушшю. Виріб розламаний у стародавній час (можливо, його треба класифікувати як браковане знаряддя).

Ще одним типовим мікокським знаряддям є видовжений листоподібний наконечник, виготовлений з кварцитовидної породи досить великих розмірів (11,4 x 4,5 x 1,8 см), що єднає його з крупними біфасами середнього палеоліту (рис. 9). Це симетричне, пласко-випукле знаряддя, заготовкою якого слугував видовжений скол (можливо, знаряддя пройшло низку переоформлень). Двояковипуклі поздовжні краї ретельно підправлені дрібною крайовою ретушшю по широких негативах суцільної двобічної оббивки. Випукліша сторона оббита менш охайно, грубіше – в центральній частині утворилося східчасте підняття. П'ятка знаряддя потоншена і заокруглена так, що можна говорити про загострення двох протилежних кінців (на кшталт лімасу).

Типологічно виразними виробами цього горизонту є два невеликих двобічних наконечники, один з яких є класичним листоподібним знаряддям типу blattspitzen (рис. 10,*1*). Він виготовлений на пластинчастому

первинному сколі, про що свідчить фрагмент кірки на спинці і пласка обробка вентральної сторони із збереженою ділянкою площини розколу на термінальному кінчику. Знаряддя має витягнуту листоподібну форму із дещо асиметричними боковими краями. Негативи кругової плоскої обробки іноді досить глибокі і нерівномірні. Його розміри: 6,7х3,2х0,7 см.

Другий наконечник оброблений гірше і менше. Він має підтрикутну форму (рис. 10, *2*), виготовлений на відщепі із масивною ударною площадкою (частково фасетованою, частково вкритою жовновою кіркою). Зі сторони спинки заготовки обробка напівкрута, формотворча, нанесена лише по двох бокових краях. Зі сторони черевця спостерігається великий глибокий негатив удару, нанесеного з бокової площадки. Ретушшю підправлена лише базальна частина наконечника. Гострий кінчик знаряддя зламаний. Його розміри – 5,5х3,5х1,6 см.

Скребло поздовжньо-випукле на асиметричному овальному відщепі радіально-крайового типу (рис. 8, *2*). Дистальний кінець заготовки частково заломився і виявився досить масивним, у зв'язку з чим з вентральної сторони проведені зняття з метою потоншення. Заготовка вигнута у профіль, ударна площадка фасетована пряма. Робочий край також вигнутий у профіль, підправлений суцільною широкою лусковою ретушшю і мікроретушшю.

Ще одне скребло просте, поздовжньо-випукле, на масивному первинному відщепі овальної форми, вентрально-базально потоншене, з локалізованою ретушшю в дистальній і базальній частинах заготовки (рис. 11, *1*). Вторинною підправкою було вирівняно і підгострено робочий край знаряддя, але лише в місцях, де знаходилися, очевидно, природні дефекти заготовки. Крім того, вторинною обробкою потоншено базальну частину – п'ятку відщепа як з дорсальної, так і з вентральної сторін. На черевній ділянці робочого краю, яка з природних властивостей мала напівкрутий гострий (хоч і з кіркою) край, вторинної обробки не було проведено. Помітна лише мікроретуш від застосування (?). Його розміри: 13,3х7,4х2,3 см.

Важливими знахідками, як видається, є незакінчені (браковані) двобічні знаряддя. Заслуговує на увагу двобічне браковане знаряддя трикутної форми, що було сформоване на масивному конвергентному відщепі способом напівкрутої підтески з дорсального і широких сколів підправки з вентрального боку (рис. 6, *2*). Інше частково двобічне знаряддя являє собою шматок кременю, що був природньо відщеплений від ядрища. З обох плоских сторін спостерігається локалізована підтеска робочого краю (рис. 6, *3*). Ще на одному масивному трикутному відщепі з вентральної сторони нанесено кілька невеликих знять, що можуть розцінюватись як сколи оформлення двобічного знаряддя.

Один інструмент був виготовлений на майже повністю крайовому відщепі овальної форми з пласкою тупою ударною площадкою. Ретуш підгострення нанесена з вентральної сторони на привершинній ділянці заготовки (рис. 8, *3*). Ще два ножеподібних знаряддя мають ретушне підправлення зі сторони спинки. Це також поздовжньо- і радіально-крайові відщепи із дрібною крайовою і більше розповсюдженою ретушшю на поздовжніх краях.

Типологія. Основними типологічними одиницями комплексу є:

а) асиметричний, двобічний ніж без площадки, з випукло-пласким (plano-convex) перетином, середніх розмірів, видовжених і присадкуватих пропорцій (рис. 7, *1*; рис. 8, *1*);

б) асиметричний двобічний ніж з природною площадкою (рис. 7, *2*), з білатерально-випуклим перетином (bi-convex);

в) симетричний видовжений біфас – наконечник листоподібної форми, пласко-випуклий у перетині (рис. 9);

г) листоподібне, наближене до трикутного, вістря невеликих розмірів, пласко-випукле в перетині, виготовлене на сколі способом неповної і нерегулярної двобічної оббивки (рис.10, 1-2);

д) скребло звичайне, поздовжньо-випукле, з вентральною підтескою (рис. 8, *2*; рис. 11, *1*);

е) скол (відщеп чи пластина) з нерегулярною локалізованою вентральною чи дорсальною ретушшю (рис. 8, *3*).

Окрему групу складають заготовки двобічних виробів, незавершені чи браковані знаряддя. Таким чином, у колекції представлені майже усі характерні типи "східномікокського" інвентаря: асиметричні ножі, біфаси-наконечники, листоподібні вістря. Супроводжувальні знаряддя також типово мустьєрські – поздовжньо-випуклі скребла з підтескою і сколи з нерегулярною ретушшю.

Аналоги та порівняння.

Аналоги двобічних знарядь II-го шару Єзуполя І простежуються як на західних, так і на східних прилеглих територіях. Але найближчі мікокські знаряддя виявлені у майже адекватній стратиграфічній позиції (рис. 12) на пам'ятці Колодіїв (Ситник, 2000; Cyrek, Sytnyk, 2002), що

знаходиться на віддалі 20 км (рис. 1). Кілька виробів були вийняті зі стінки під час зачистки відслонень нижньої частини верхньоплейстоценових лесів, що мають вік близько 70 тис. р. тому.

Крем'яні вироби тут також виготовлені з тонкокристалічного кременю туронського ярусу верхньокрейдових відкладів. Родовища сірого і чорного туронського кременю поширені власне у Верхньому Подністров'ї і невідомі на Середньому Дністрі (Polanskyj, 1935). Знахідки непатиновані, "свіжі" на вигляд, без механічних пошкоджень. Заслуговують на увагу два знаряддя.

Перше (рис. 13, *1*) – це частково-двобічний біпоздовжньо-опуклий ніж на масивному відщепі вкорочених пропорцій. Робочий край вирівняний легкими зняттями і плоскою підгострюючою дорсальною ретушшю, яка далеко заходить на спинку виробу.

Другий крем'яний виріб (рис. 13, *2*) також належить до частково двобічних знарядь. Це поздовжньо-випуклий дорсальний ніж з вентральною підтескою.

Порівняно недалекими і, мабуть, найбільш точними аналогами є стратифіковані комплекси Ріпічені-Ізвор на Пруті. У монографії, присвяченій цій багатошаровій пам'ятці, можна помітити розвиток кам'яного виробництва у Прутo-Дністровському межиріччі, починаючи від рисвюрму (премуст'є) і завершуючи інтерстадіалом Ляско вюрму III (гравет) (Pbunescu,1993). Це справді унікальний літопис розвитку середнього і верхнього палеоліту, який може зрівнятись хіба що із стратиграфічною колонкою культурних шарів Молодового V. Мустьєрські шари (I-VI) Ріпічені-Ізвор, що залягають у суглинистих відкладах на глибині 6-10 м, датуються відрізком амерсфорт – хенгело (подградем). Однак, тільки комплекси IV-VI шарів Ріпічені-Ізвор характеризуються яскравими мікокськими традиціями двобічної обробки і широким застосуванням левалуазької техніки. Остання сягає коренями до індустрії "премустьє", матеріали якої зафіксовані майже на корінній вапняковій основі. Цікаво, що "премуст'є" і шари I – III мустьє двобічних форм не дають (Pbunescu, 1993), тобто двобічна технологія мікокського характеру з'являється тут лише після моерсхофду, у період перед хенгело (приблизно 40 тис. р. тому).

Найбагатший мікокський культурний шар IV Ріпічені-Ізвор (мустьє) має індекс левалуа 38,8 і пластин — 16,59 відсотків. Основу двобічних виробів складають мікокські ножі і скребла частково-двобічного характеру. Схоже на те, що стратифіковані мустьєрські пам'ятки з двобічними традиціями Подністров'я і Попруття (Єзупіль, шар II, Колодіїв, Ріпічені-Ізвор, мустьєрські шари) характерні перш за все мікокськими елементами двобічних знарядь— сегментоподібними ножами і скреблами видовжених пропорцій, листоподібними наконечниками пласко-випуклого перетину.

Деяку подібність асиметричних двобічних ножів Єзуполя I можна помітити у матеріалах печерних пам'яток польської Юри – Вильотного, Цємної, Окєнніка, Пєкар III, а також пам'ятки відкритого типу у Кракові (Звєржинєц) [Koziowski J., Koziowski S., 1977, s. 82 - 12]. Правда, у мустьєрських горизонтах польських стоянок відсутні blattspitzen, які трапляються пізніше, у селетських комплексах [Koziowski J., Koziowski S., 1996].

Широко відомі стоянки Ільмської долини (Східна Німеччина), особливо травертинові комплекси Веймару, Таубаху, Ерінгсдорфу, що складають своєрідні культурні групи (Mania, Toepfer, 1973, s.126). До важливих пам'яток цієї традиції треба, без сумніву, зарахувати і матеріали Рабутца, що міститься між Лейпцігом і Гаале. Дуже схоже знаряддя знайдено на місцезнаходженні Дьобріс-Піркау (Mania, Toepfer, 1973, taf. 69,*2*). Д.Маня і Ф.Топфер вказують на подібність цього інструменту до типу Прондник з печери Вильотне Ойцовської долини. Найближчими морфологічно стійкими аналогами є також матеріали з шару "А" Кьонігсауе. Спільність цих предметів простежується у формі, розмірах, техніці оформлення латеральних поверхонь і способів підправки леза [Mania, 2002, s. 45].

Крім цих пам'яток, у Німеччині відомо багато інших місцезнаходжень з характерними мікокськими формами знарядь. Це грот Гієни з Гера-Лінденталег, Гера-Пфортенер, Цвікау, Вольфтітц та ін. (Mania, Toepfer, 1973, taf. 69-71). Аналоги частково-двобічним виробам (з балально-вертральною підтескою) з Колодієва знаходяться серед матеріалів Заалефельду у Східній Німеччині (Mania, Ditzel, 1980, taf. 71,*1*).

При бажанні можна відшукати подібні форми двобічних знарядь і далі на північ і на схід від Дністра – на Житомирщині і Волині, на Дніпрі, в Криму, на Донеччині і на Волзі, але, на наш погляд, такі аналогії непродуктивні, оскільки охоплюють практично майже усю територію поширення мікоку. Крім того, багаті мікокські комплекси різних територій мають у своєму складі весь

спектр двобічних форм, характерних для різних територій.

Пам'ятки з типовими мікокськими елементами у Подністров'ї відкриті і частково досліджені тільки в останнє десятиліття. Вони представлені порівняно бідними колекціями, але, попри кількісну скупість, виявлені артефакти є типологічно визначальними виробами безсумнівного "культурного ґатунку". До недавнього часу на цій території були відомі лише виразні двобічні наконечники стінківського типу і серія двобічних форм знарядь підйомного характеру (Пилипче XI) з неясною хронологічною позицією.

Аспекти техніко-типологічного характеру індустрій Придністров'я,

В останні десятиліття для Східноєвропейської рівнини і Криму вироблено кілька схем підрозділу ашельських і мустьєрських пам'яток, що базуються на різних підходах [Борисковский, 1984, с. 10–16; Праслов, 1984, с. 94–134]. У свій час найконструктивніше вирішив це питання В.Гладилін [Гладилин, 1971, 1976, 1980, 1986]. Головні моменти гладилінської "просторової періодизаційної класифікації" середньо-палеолітичних індустрій Східної Європи уже були проаналізовані і високо оцінені у працях багатьох українських палеолітознавців [Колосов, Степанчук, Чабай, 1993; Кулаковская, 1989; Кухарчук, 1993; Степанчук, 1998, с. 62–69; Ситник, 1993, с. 15–18].

Сьогодні уже навіть якось незручно ще раз писати, що в мустьє України В.Гладилін виділив кілька варіантів індустрій, які розпадаються на ряд типів. До двобічних індустрій увійшли: варіант мустьє двобічне (типи: Старосілля, Ак-Кая); варіант мікромустьє двобічне (типи: Київ-Коба, верхній шар, Орел); варіант мікромустьє зубчасто-двобічне (тип Стінки) [Гладилин, 1976, с. 92-128]. Як бачимо, в першому варіанті – це, простіше кажучи, крупні біфаси, в другому – дрібні біфаси і, в третьому – біфаси з додатком дрібних зубчастих знарядь. Хоча насправді не все так просто.

У давнішій роботі В. Гладилін [1971] запропонував трьохсхідчасту схему, в якій між варіантом і типом знаходилася проміжна ланка – "фація". Фації були виділені спочатку на основі відмінностей у техніці первинного розщеплення і відповідно названі "примітивною", "левалуазькою" і "протопризматичною". Через деякий час дослідник повертається до цього техніко-типологічного рівня знову, але вкладаючи у нього дещо інше смислове навантаження [Гладилин, 1980, с. 34–38].

За новою моделлю мустьєрські пам'ятки Прикарпаття у техніко-типологічному аспекті відносилися до варіанту мустьє звичайного карпатської фації типу Молодове (Молодове I, шари 1–5, Молодове V, шари 11, 12, 12а), типу Кетроси (Кетроси, Кишлянський Яр), а також варіанту мікромустьє зубчасто-двобічного стінківської фації типу Стінка (Стінка I, Стінка II, Шипот, можливо, Стінка IV, Осипка). У культурно-історичному значенні ці два варіанти складають східну область Карпатського басейну і південну зону розвитку мустьєрських культур: *молодовську і стінківську* [Гладилин,1985, с. 53]. У Пруто-Дністровському межиріччі В. Гладилін схильний виділити ще одну, давнішу культуру — дуруїторську (Старі Дуруїтори, шари 3, 4, Мерсина, комплекси 1, 2, грот Буздужани) [Гладилин,1976, с. 115].

Однак, не всі палеолітознавці погодились із запропонованим техніко-типологічним і культурно-історичним поділом пам'яток. Багато зауважень і критики було висловлено стосовно найвищого рангу підрозділу – варіанту і тих базових ознак, що покладені в основу систематизації (розміри, зубчастість, двобічність).

Окрім В.Гладиліна, питань виділення локальних варіантів і поділу індустрій середнього палеоліту у Прикарпатті торкається у своїх працях М.Анісюткін. В одній із останніх підсумовуючих робіт [Анисюткин, 1999, с. 132–148] він подає характеристику головних пам'яток досліджуваного регіону і зазначає, що у Середньому Придністров'ї "співіснували два контрасних варіанти — мустьє типове і зубчасте" [Анисюткин, 1999, с. 137]. У подальшому мустьє типове розкладається на дві групи – молодовську і північно-молдовську (недоречна співзвучність – *О.С.*). У чому причина варіабельності типового мустьє – невідомо, адже "обидві групи – молодовська і північно-молдовська – знайдені в межах одного шару стоянки Кетроси, але в різних локалізаціях" [Анисюткин, 1999, с. 138].

Мустьє зубчасте в одній із останніх редакцій назване "дуруїторо-стінківською єдністю", яке "ніде не має повних аналогій крім стоянки Мамая в Добруджі" [Анисюткин, 1999, с. 139]. Мустьє зубчасте ділиться на ряд хронологічних етапів і розвивається у цьому регіоні впродовж усієї першої половини пізнього плейстоцену, генетично пов'язуючись із місцевими пам'ятками середньоплейстоценового віку [Анисюткин, 2001, с.170].

У найновішому монографічному опрацюванні дослідника "стінківська індустрія" не може бути віднесена ні до зубчастого мустьє, ні до мікоку. Від зубчастого мустьє вона відрізняється наявністю біфасів, а від мікоку – наявністю зубчастих форм та верхньопалеолітичних знарядь. Тепер це "преселет типу Стінка" [Анисюткин, 2005, с. 143]. Про зв'язок нижнього шару Стінки і селетських індустрій автор писав ще у 1999 р.: "Ці громади, конвергентно розвиваючись у напрямку до "селетоїдних культур", залишили по собі яскраві Blattspitzen, що дозволяє умовно назвати їх "протоселетоїдними" чи "східноселетськими" [Ситник, 1999, с.191]. Після кількох гостро-критичних зауважень (і несприйняття нових думок) у бік автора М. Анісюткін все-таки визнав протоселетський характер стінківських індустрій. Можливо, це сталося завдяки великому авторитету Я.К.Козловського, який вперше висловив думку, що зубчаста індустрія з листоподібними наконечниками Стінки I могла бути підосновою "молдовського селету" верхнього палеоліту у Пруто-Дністровському межиріччі [Kozlowski,1995, s. 95, 97].

Багато інших дослідників торкалися теми двобічних індустрій чи мікоку зазначеної території. Наприклад, проаналізувавши головні пам'ятки мікокського шляху розвитку Східноєвропейської рівнини, О. Євтушенко виділив 9 локально-географічних груп, серед яких окреме місце займає Пруто-Дністровська [Євтушенко, 1999, с.10]. До цієї групи увійшли лише Вихватинці та Ріпічені-Ізвор (IV-V шари), оскільки в Ріпічені присутня багата колекція листоподібних двобічних скребел-ножів та вістер (за А.Паунеску [1993], – виробів мустьє з ашельською традицією), а у гроті Вихватинці знайдено класичне рубильце "а Ля Мікок" та кілька площадкових двобічних ножів. За висновками М. Анісюткіна та М. Кетрару (1999), найбагатший і напрезентабельніший середній шар Вихватинців слід віднести до того варіанту мікока, для якого характерне широке застосування левалуазької техніки і використання під заготовки пластинчастих сколів [Анисюткин, Кетрару, 1999, с. 151].

Услід за Г.Бозинським [Bosinski, 1967], О. Євтушенко орієнтується на головні типи мікоку, до яких належать підтрикутні рубила, "рубильця", асиметричні ножі (переважно з площадками), крупні листоподібні біфаси, невеликі листоподібні вістря. Так само, як і у Центральній Європі, на Східноєвропейській рівнині вичленовуються провідні мікокські технокомплекси – Бокштайн, Клаузеніше, Шамбах і Рорсшайн. Правда, у Східній Європі не виявлено ранньої фази – бокштайнської, для якої характерні рубила, крупні біфаси і площадкові ножі типу Бокштайн (навіть для Криму). Взагалі, на схід від Карпат рубила і крупні біфаси – рідкість [Колесник, 1998, 2003]. Переважають "мініатюрні рубильця", різні листоподібні вістря і асиметричні (та симетричні) двобічні скребла-ножі з пласко-випуклим перерізом. В такому випадку, чому поза мікокським колом залишилися стінківські комплекси, у яких провідним типом – так чи інакше – виступають листоподібні наконечники? О.Євтушенко пояснює це тим, що у Стінці відсутня обов'язкова супровідна мустьєрська група знарядь – "шарантоїдна" та "кіноїдна", зате широко представлена нетипова для мікоку зубчасто-виїмчаста домішка знарядь [Євтушенко, 1999, с. 10].

До Пруто-Дністровських мікокських комплексів В.Чабай відносить лише багаті шари IV-V Ріпічені-Ізвор та нововідкриті стоянки Єзупіль, шар II і Колодіїв, зазначаючи, що східноєвропейський мікок є системою адаптації техніко-типологічних структур кам'яного інвентаря до умов навколишнього середовища і господарської специфіки стоянок [Чабай, 2004, с.251], а також, що проблеми походження та розвитку мікокських індустрій ще далекі до свого вирішення.

Дійсно, ситуація насправді складна і достатньо заплутана висловлюваннями різних авторів у різні роки. Але головною перешкодою для чітких логічних техніко-типологічних конструкцій як і раніше виступає недостатня вивченість пам'яток як з боку геохронологічних позицій, так і з боку "чистоти" чи гомогенності колекцій. Крім того, повноцінних пам'яток критично мало.

Однак, сьогодні ні у кого не виникає сумніву, що у Верхньому Подністров'ї існувала своєрідна мікокська традиція, представлена на сьогодні стратифікованими матеріалами Колодіїва і кам'яним комплексом шару II Єзуполя.

За геологічними умовами залягання ці комплекси належать до надгорохівської соліфлюкції, на межі з нижнім горизонтом верхньоплейстоценових лесів. Непорушений шар II Єзуполя у більшій мірі тяжіє до добрьорупського часу вюрму I.

За характером техніки первинного розщеплення (нелевалуа) і яскравим набором ранніх мікокських типів індустрія являє собою абсолютно оригінальне явище у середньому

палеоліті Подністров'я. Подібність окремих двобічних виробів мустьєрських шарів Ріпічені-Ізвор до матеріалів шару II Єзуполя свідчить про єдині генетичні підвалини цієї традиції у Прутo-Дністровському межиріччі. Водночас, наявність високенного відсотку левалуа у Ріпічені-Ізвор різнить ці індустрії.

Правда, існують думки, що "мустьє" і "мікок" є багатоскладовим, тісно переплетеним феноменом, і немає можливості показати їх добре розділеними культурними спільнотами у часі і просторі" [Рихтер, 1999, с.94-95], тобто, що левалуа і мікок могли існувати у єдиному технокомплексі (що, з наших позицій, сумнівно).

Проблеми мікокських індустрій у Східній Європі досить яскраво висвітлені у спеціальному збірнику "Археологического альманаха", № 8, в якому ряд авторів торкаються історіографії питання і пропонують власне бачення неоднозначної ситуації [Кухарчук, 1999; Колесник, 1999; Чабай, 1999 та ін.]. За однією з періодизаційних схем східного мікоку, поділеного на ранній, розвинутий і пізній періоди [Євтушенко, 1999], індустрія шару II Єзуполя у попередньому варіанті може належати до розвинутого (середнього) етапу (інвентарні типи Клаузеніше, Шамбах, Вильотне). Найближчий аналог – шар IV Ріпічені-Ізвор.

Таким чином, у Придністров'ї вималювалося два техніко-типологічних варіанти розвитку середнього палеоліту: **левалуазький** (єзупільсьська, шар III, пронятинська, молодовська індустрії) і **нелевалуа-двобічний** (мікокська єзупільська, шар II, протоселет-стінківська індустрії).

ЛІТЕРАТУРА

Анисюткин Н.К. Итоги изучения среднего палеолита Приднестровья и Северной Молдовы // Stratum. ВАШ археологический журнал. – Санкт-Петербург – Кишинев – Одесса.– 1999.– № 1.– С. 132–149.

Анисюткин Н.К. Мустьерская эпоха на юго-западе Русской равнины. –Санкт-Петербург: Европейский Дом, 2001.- 310с.

Анисюткин Н.К. Палеолитическамя сттоянка Стинка I и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. – Санкт-Петербург, 2005. – 186 с.

Анисюткин Н.К., Кетрару Н.А. Выхватинский грот (история иссле-дования, стратиграфия, фауна, каменные индустрии) // Археологический альманах.– Донецк, 1999.– № 8.– С. 141–153.

Богуцький А., Ситник О., Дмитрук Р. Стратиграфія пам'яток середнього палеоліту Східної Європи // Варіабельність середнього палеоліту України. – Київ: Шлях, 2003. – С. 63 – 77

Борисковский П.И. Введение. Краткая история изучения палеолита. Обзор источников // Палеолит СССР. Археология СССР. – Москва, 1984. – С 9– 16.

Гладилін В.М. Ранній палеоліт // Археологія Української РСР.– Київ, 1971.– Т. 1.– С. 9–37.

Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы.– Киев: Наукова думка, 1976.– 229 с.

Гладилин В.Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита // Первобытная археология. Поиски и находки.– Киев: Наукова думка, 1980.– С. 21–38.

Гладилин В.Н. Ранний палеолит // Археология Украинской ССР.– Киев: 1986.- Т.1. – С. 12-53.

Евтушенко А.И. Проблемы "восточного микока" // Археологический альманах.– Донецк, 1999.– № 8.– С. 3–24

Кетрару Н.А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавской ССР.– Кишинев, 1973.– Вып. 1.– 176 с.

Колесник А.В. Ручные рубила среднего палеолита Восточной Европы // Археологический альманах.– Донецк.– 1998.– № 7.– С. 3–25.

Колесник А.В. «Восточный микок» - миф или реальность? // Археологический альманах. – Донецк, 1999. - № 8. – С.37-50.

Колесник А.В. Средний палеолит Донбасса. Археологический альманах. – Донецк, 2003. - № 12. – 294 с.

Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма.– Киев: Наукова думка, 1993.– 222 с.

Кулаковская Л.В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна. – К.: Наукова думка, 1989. – 125 с.

Кулаковская Л., Козловский Я., Собчик К. Микокские ножи: определения и классификация // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 3. – С. 59-71.

Кухарчук Ю.В. Ашельський комплекс Житомирской стоянки // Раннепалеолитические комплексы Евразии. – Новосибирск, 1993. – С. 130-145.

Кухарчук Ю.В. Метаморфозы микока // Археологический альманах. – Донецк, 1999. - № 8. – С. 25-36.

Рихтер Ю. Двусторонние индустрии позднего среднего палеолита из Сеселфелсгрота Южной Германии // Археологический альманах. – 1999. – №8. – С. 91-98.

Ситник О. До питання про класифікацію нижньопалеолітичних крем'яних виробів за схемою В. Гладиліна // Studia archaeologica. – Львів, 1993. – № 1. – С. 15-18.

Ситник О. Стінківська мустьєрська культура: аналіз та інтерпретація джерел // Археологический альманах. – Донецк, 1999. – № 8. – С. 171-192.

Ситник О. Середній палеоліт Поділля. – Львів, 2000. – 372 с.

Ситник О.С., Богуцький А.Б., Кулаковська Л.В. Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. – 1996. – № 3. – С. 86–97.

Степанчук В. До питання про просторову класифікацію мустьєрських індустрій // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998.– Т. CCXXXV. – С. 62-69.

Чабай В.П. Аккайцы в Западном Крыму: Кабази II, культурный слой III // Археологический альманах. – Донецк, 1999. – № 8. – С. 51-76.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004. – 324 с.

Alexandrowicz W. P., Boguckyj A. , Dmytruk R. & Łanczont M. Małakofauna lessów Naddniestrza halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 253-291.

Boguckyj A. & Łanczont M. Stratygrafia lessów Naddniestrza halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 315-328.

Boguckyj A., Cyrek K., Konecka-Betlej K., Lanczont M., Madeyska T., Nawrocki J., Sytnyk O. Palaeolithic loess-site Yezupil on Dnister (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures // Studia Quternaria. An interdisciplinary jornal on the Quaternary. – Warszawa, 2001. – Vol. 18. – P. 25-47.

Bosinski G. Die Mittelpalaolithischen Funde im westlichen Mitteleuropa // Fundamenta.– A/4.– Köln, 1967.– 406 s.

Cyrek . K., Sytnyk O. Paleolit Naddniestrza halickiego // Studia Geologica Polonica. Czwartorzend Europy Środkowej. – Część III (pod redakcią T. Madeyskiej) – Kraków, 2002. – Voll. 119. – S. 293 – 312.

Komar M. Analiza pyłkowa górnoplejstoceńskich lessow i gleb kopalnych stanowisk Yezupil i Halyč // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 245-253.

Koniecka-Betlej & Madejska T. Analiza gleb kopalnych stanowiska Yezupil // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 237-244.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Epoka kamienna na ziemiach polskich.– Warszawa, 1977.– 388 s

Kozłowski J.K. La signification des "outils foliaces" // Paleo.– 1995.– 1.– P. 91–99.

Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. Le Paléolithique en Pologne // Série "Préhistoire d'Europe".– 1996.– # 2.– 240 p.

Łanczont M. & Boguckyj A. Badane profile lessowe i stanowiska paleolityczne Naddniestrza halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 33-182.

Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – 392 s.

Mania D., Toepfer V. Königsaue.– Berlin, 1973.– 237 s.

Mania D., Ditzel A. Begegnung mit den Urmenschen. (Die Funde von Bilzingsleben).– Leipzig, 1980.– C.N.R.S, Paris, 1991.– P. 49–85.

Mania D. Der mittelpaleolithische Lagerplatz am Ascherslebener See bei Königsaue (Nordharzvorland) // Praehistoria Thuringica. – Artern, 2002. – Heft 8. – S. 16-75

Nawrocki J. Paleomagnetyzm sekwencji lessowo-glebowych z odsłonięć Zahvizdja i Yezupil // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 183-198.

Pâunescu A. Ripičeni-Izvor paleolitic şi mezolitic.– Bucureşti, 1993.– 228 s.

Polanskyj G. Rekonstruktion der geographischen Verhältnisse des Jungpaläolithikums der podolisch – besarabischen Provinz // Праці геогр. комісії НТШ.– Львів, 1935.– Вип. 1.– S. 3–23 (відбитка).

Racinowski R. Badania minerałów ciężkich osadów pyłowych Naddniestrza halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 219-237.

Seul C. Analiza uziarnienia utworów lessowych Naddniestrza halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina). Studia Geologica Polonica (red. T. Madejska).- Kraków, 2002.- Vol. 119. – S. 207-219.

Sytnik A., Bogucki A., Madejska T. Mustierskic stanowisko Jezupil kolo Halicza nad Dniestrem: stratygrafia i kultura // Malerialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.- Rzeszów ,1998.- Tom XIX.- P. 5-15

Sytnik A., Bogucki A., Woloshyn P., Madejska T. Wstępne wyniki badań środkowopaleolitycznych stanowisk lessowych Podola // Studia Geologica Polonica.– Kraków, 1998.– Vol. 113.– P. 121–136.

Sytnyk O. Podolian Levallois technocomplex of Western Ukraine // The Use of Living Spase in Prehistory. Papers from a session held at the European Association of Archaeologists Sixth Annual Meeting in Lisbon 2000 (Etited dy Olena V.Smyntyna). – BAR International Series 1224. – 2004.- P. 1 – 12

Sytnyk O.S.

MICOQUIAN CULTURAL HORIZON OF JEZUPIL' I AND SOME PROBLEMS OF TECHNICAL-TYPOLOGICAL ANALYSES OF THE INDUSTRIES OF DNISTER REGION

Stratigraphical-chronological and technical-typological position of the complex of stone artifacts from cultural layer II of the site Jezupil' I in Upper Dnister basin are analyzed at the paper. Micoquian character of the industry is shown. It has many common features with materials of such sites as Ripicheni-Izvor (layers 4-5) (Prut region) and Vylotne, Ciemna, Königsaue (Central Europe) in typology of segment-like two-sided knives, symmetric two-sided bi-faces and leaf-like tips. Settlements Jezupil' I (layer II) and Kolodiiv are the first Micoquian sites in Upper Dnister valley with clear stratigraphy (isotopic stage OIS-4, probably OIS-5A) and chronology (dated between 100 000 and 75 000 BP). These sites are the western stratificated Micoquian settlements of Eastern Europe. So they have many similar characteristics with other Micoquian sites of Eastern and Central Europe.

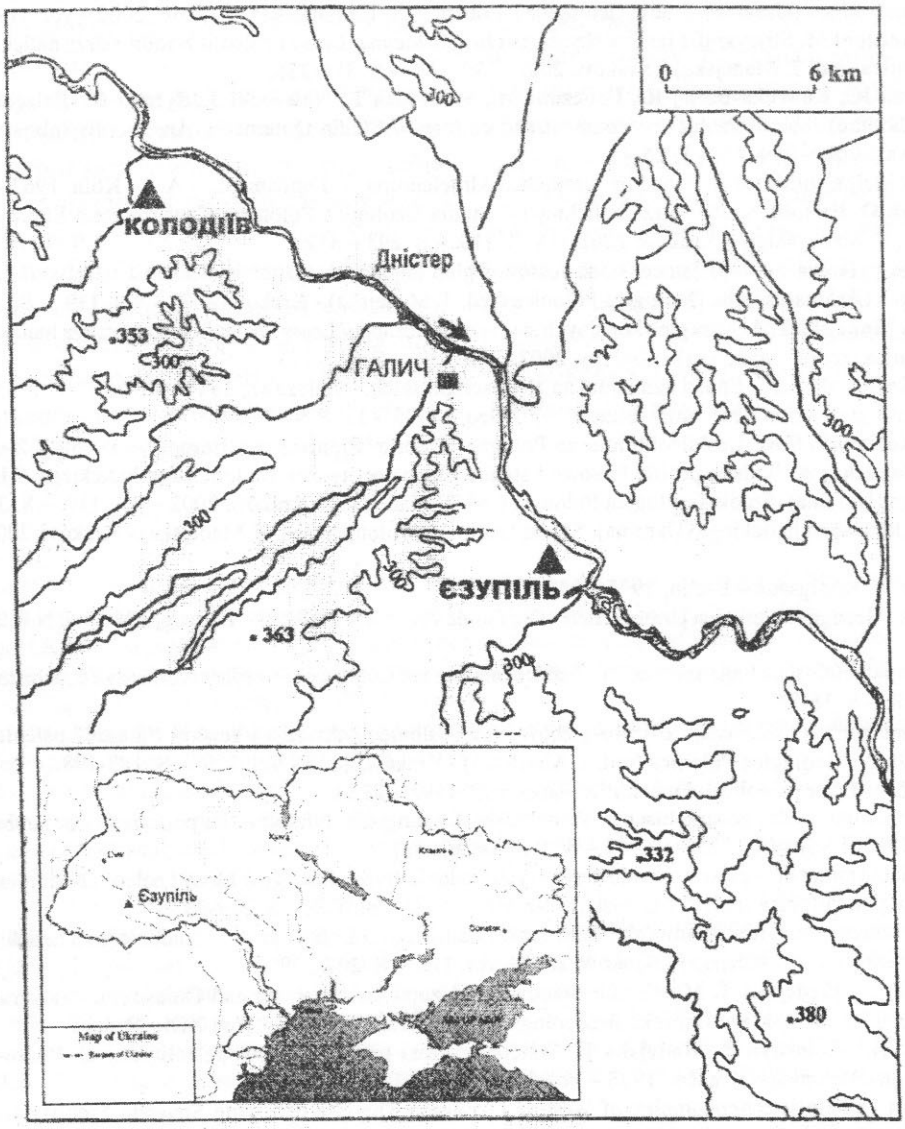

Рис. 1. Карта-схема розташування пам'яток Єзупіль I та Колодіїв.
Fig. 1. Schematic map of situation of sites Jezupil' I and Kolodiiv.

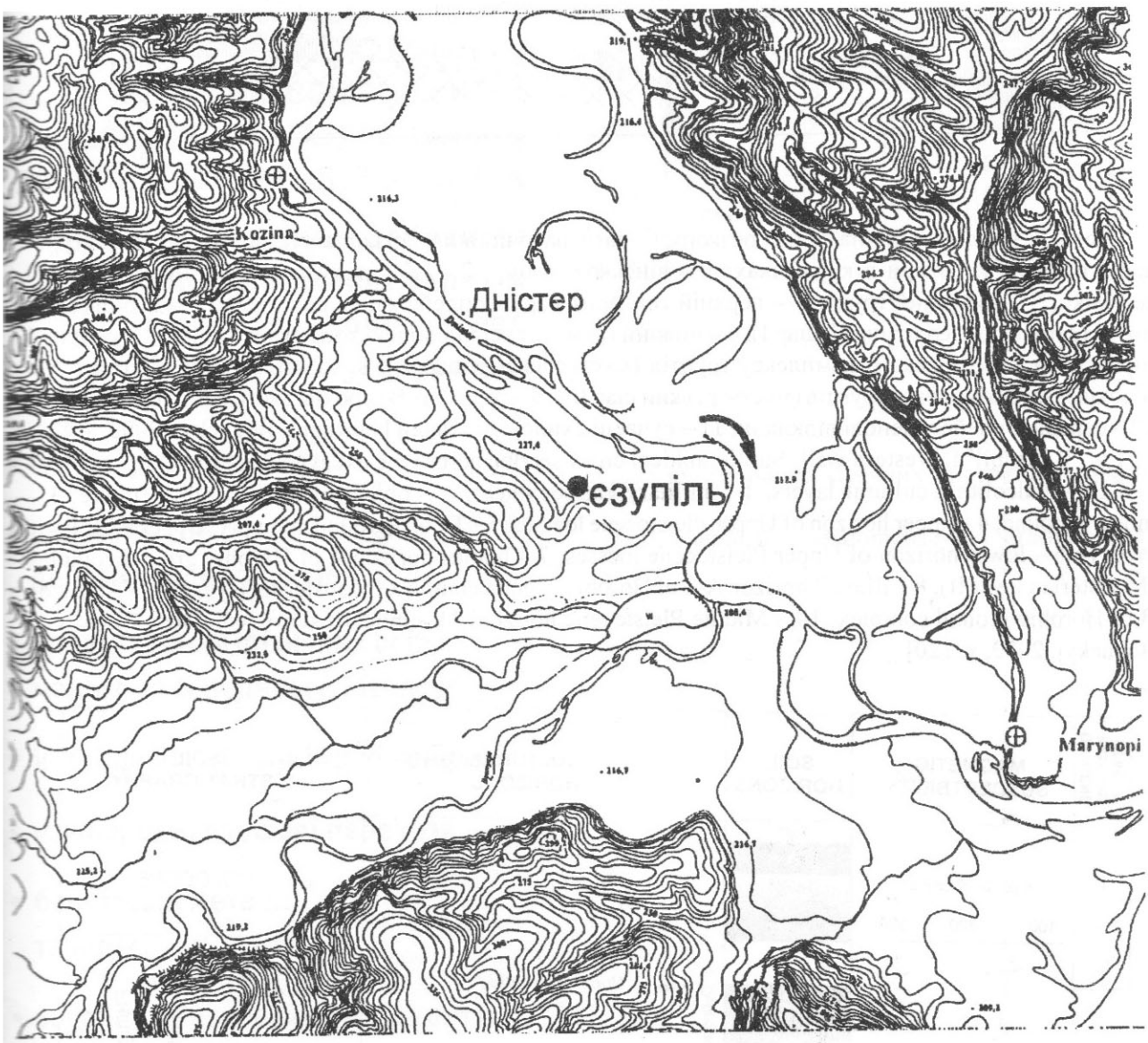

Рис. 2. Гіпсометрична карта долини Дністра та Бистриці в місці їх злиття. [Janczont, Boguckyj, 2002, s. 120]

Fig. 2. Hypsometrical map of valley of Dnister and Bystrytsia in the place of their junction. [Łanczont, Boguckyj, 2002, s. 120]

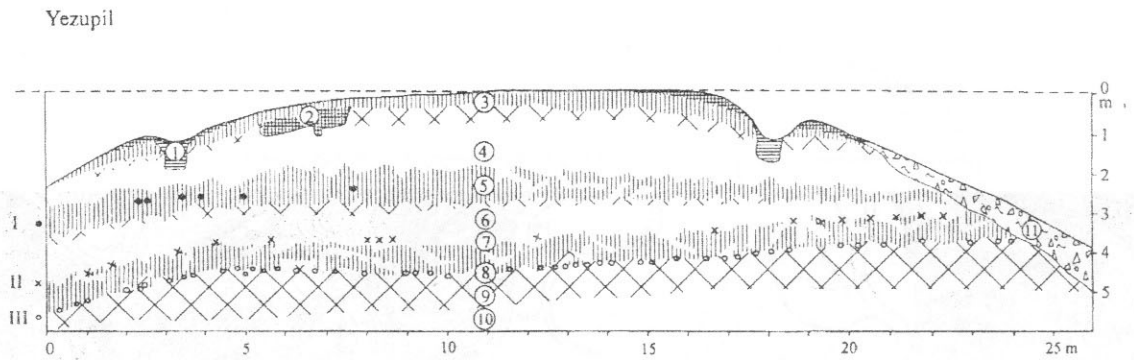

Рис. 3. Єзупіль I. Західна стінка розкопу. Стратиграфічний переріз поперек мису. I-III – культурні шари палеоліту. Цифри в кружечках: 1 – військові окопи; 2 – об'єкт культури лінійно-стрічкової кераміки; 3 – сучасний ґрунт; 4 – верхній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 5 – дубнівський ґрунт (верхньопалеолітичний шар I); 6 – нижній горизонт верхньоплейстоценових лесів; 7 – гумусний горизонт А горохівського комплексу ґрунтів (мустьєрський шар II); 8 – ілювіальний горизонт А-2 горохівського комплексу ґрунтів (мустьєрський шар III); 9 – горизонт В горохівського комплексу ґрунтів; 10 – середньоплейстоценові відклади; 11 – сучасні схилові відклади [Janczont, Boguckyj, 2002, s. 124]

Fig. 3. Jezupil', I. Western wall. Stratigraphical cross-section across the excavated area.

I-III – Paleolithic cultural layers. 1 – military entrenchment; 2 – object of the Neolithic culture; 3 – modern ground; 4 – upper horizon of Upper Pleistocene loesses; 5 – Dubno ground complex (Upper Paleolithic layer I); 6 – lower horizon of Upper Pleistocene loesses; 7 – humus horizon A of Horohiv ground complex (Mousterian layer II); 8 – illuvial horizon A-2 of Horohiv ground complex (Mousterian layer III); 9 – horizon B of Horohiv ground complex; 10 – Middle Pleistocene horizon; 11 – modern slope sediments. [Łanczont, Boguckyj, 2002, s. 120]

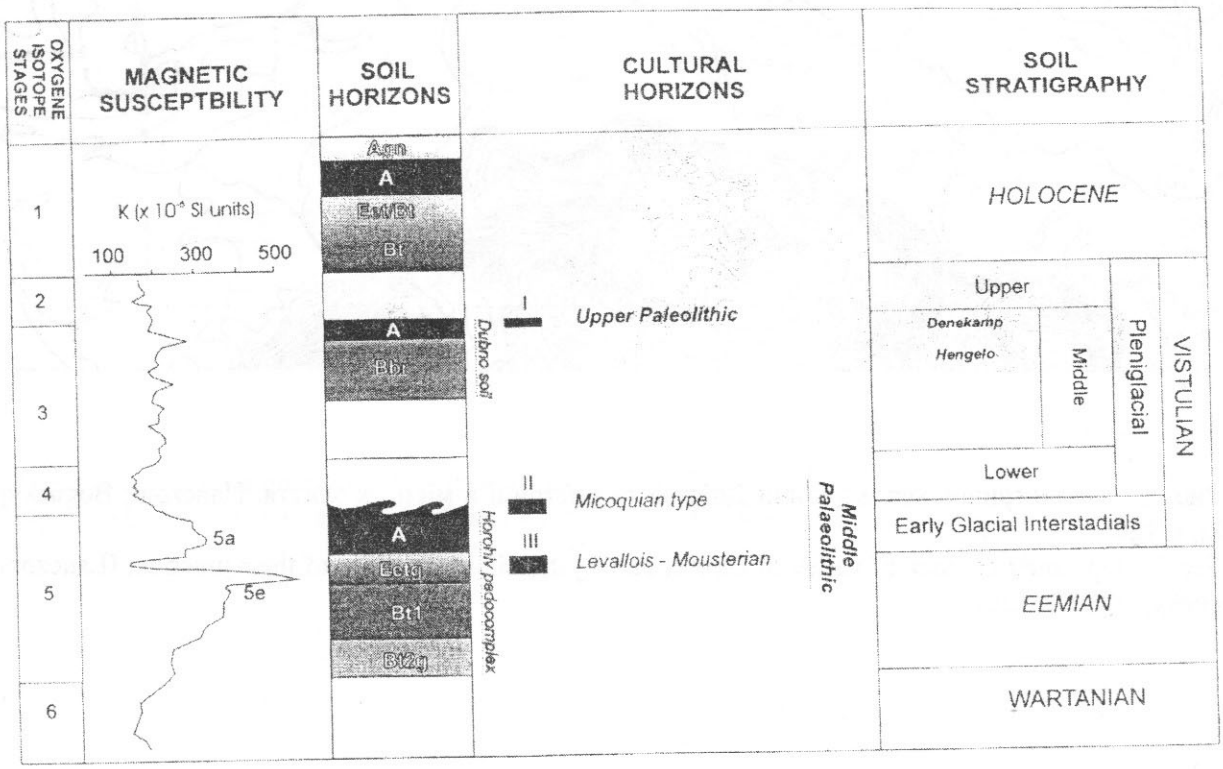

Рис. 4. Єзупіль I. Схема кореляції палеомагнітних, археологічних та стратиграфічних досліджень. [Boguckyj et al., 2001, s. 44]

Fig. 4. Jezupil' I. Scheme of correlation of paleo-magnetic archaeological and stratigraphical investigations. [Boguckyj et al., 2001, s. 44]

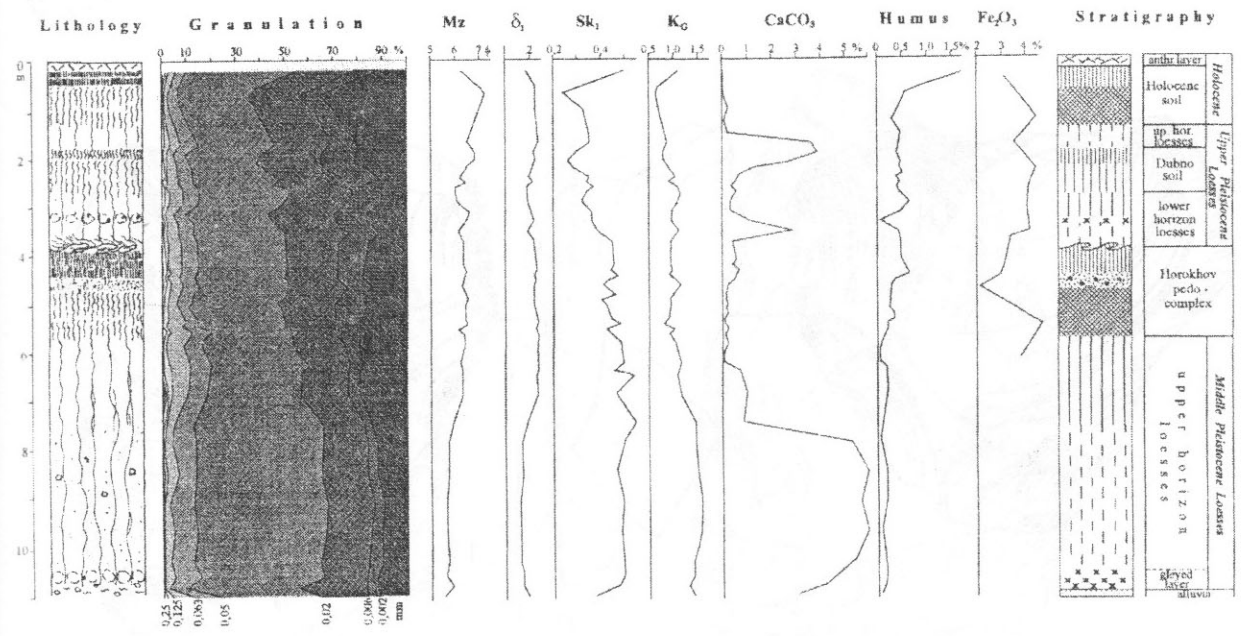

Рис. 5. Єзупіль I. Схема кореляції літологічних, гранулометричних, хімічних та стратиграфічних досліджень [Janczont, Boguckyj, 2002, s. 125]

Fig. 5. Jezupil' I. Scheme of correlation of lithological, chemical, granulometric and stratigraphical researches. [Łanczont, Boguckyj, 2002, s. 125]

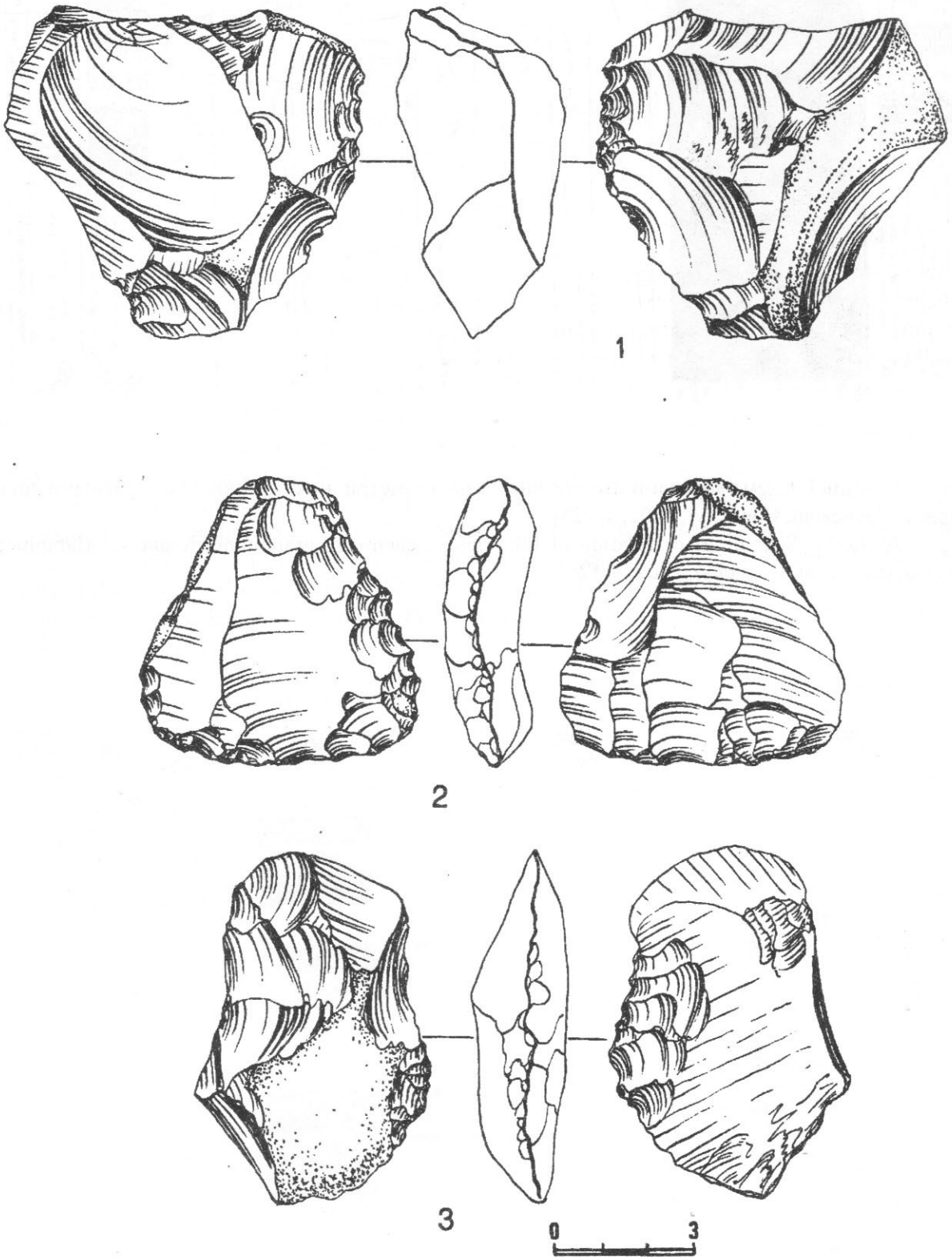

Рис. 6. Єзупіль І. Шар ІІ. 1 – нуклеус; 2,3 – заготовки двобічних знарядь.
Fig. 6. Jezupil' I. Layer II. 1 – core; 2, 3 – blanks of two-sided tools.

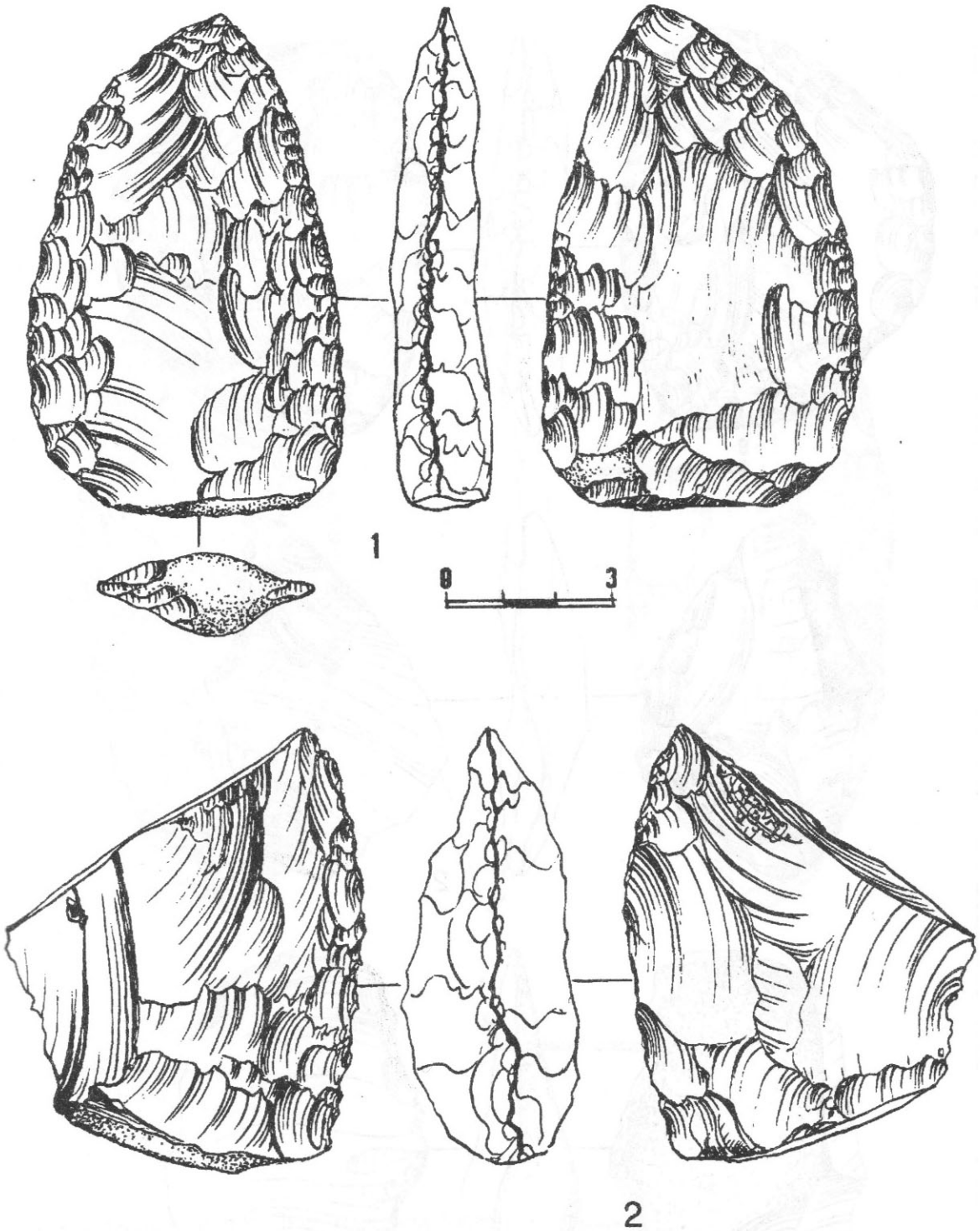

Рис. 7. Єзупіль I. Шар II. Двобічні скребла-ножі.
Fig. 7. Jezupil' I. Layer II. 1 – two-sided scrapers-knives.

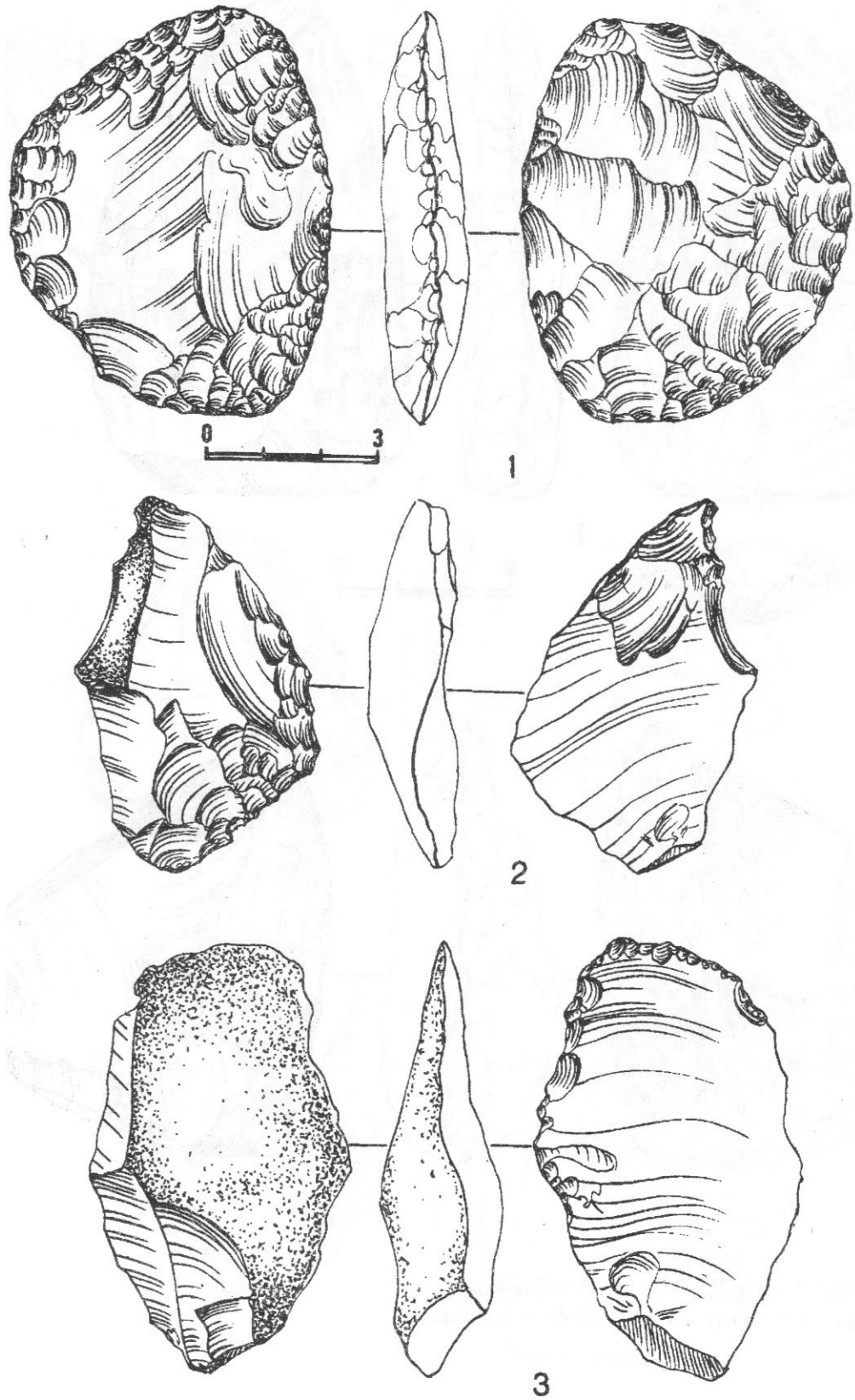

Рис. 8. Єзупіль І. Шар ІІ. 1 – класичне скребло-ніж; 2 – заготовка скребла; 3 – відщеп з вентральною ретушшю.

Fig. 8. Jezupil' I. Layer II. 1 –classical scrapper-knife; 2 – blank of scraper; 3 – flake with ventral retouch.

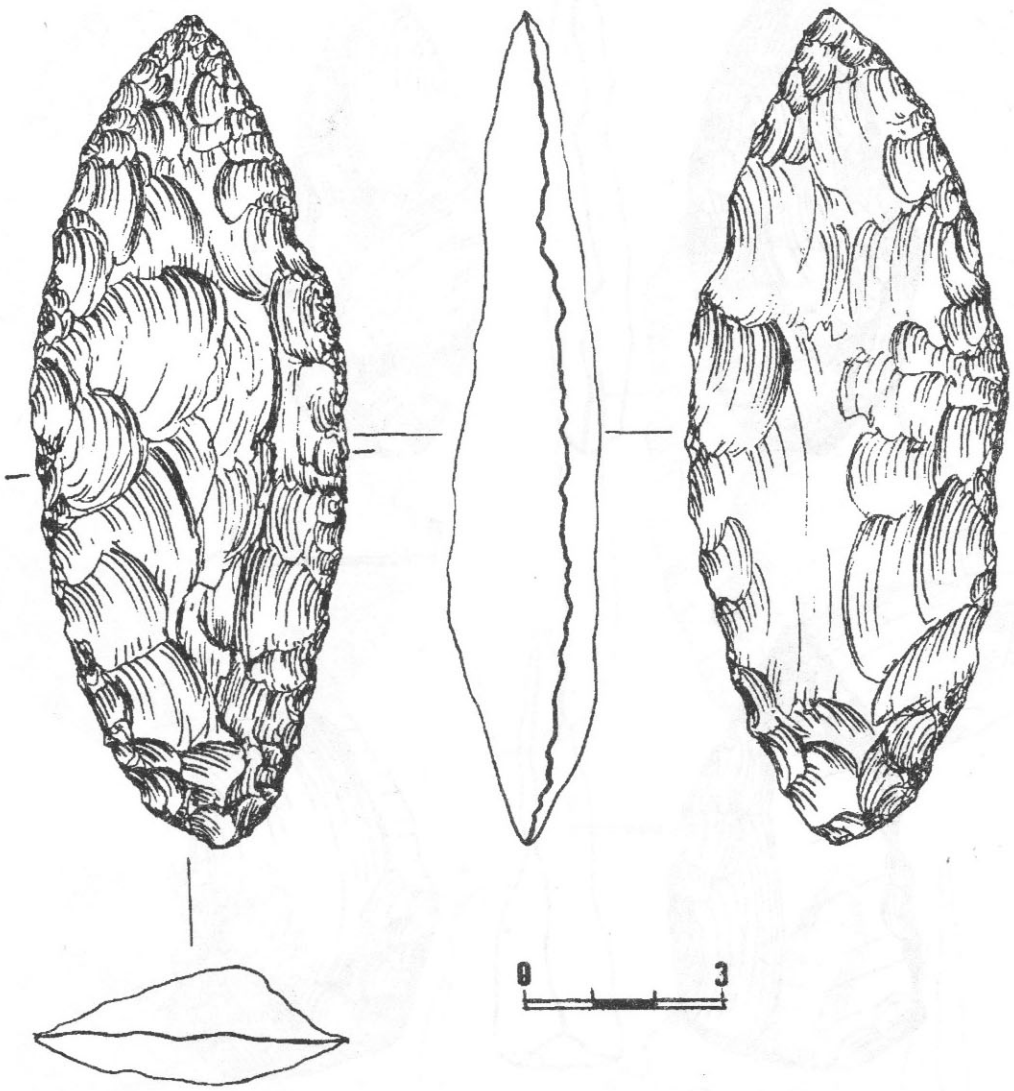

Рис. 9. Єзупіль I. Шар II. Листоподібний біфас-наконечник.
Fig. 9. Jezupil' I. Layer II. Leaf-like bifacial tip.

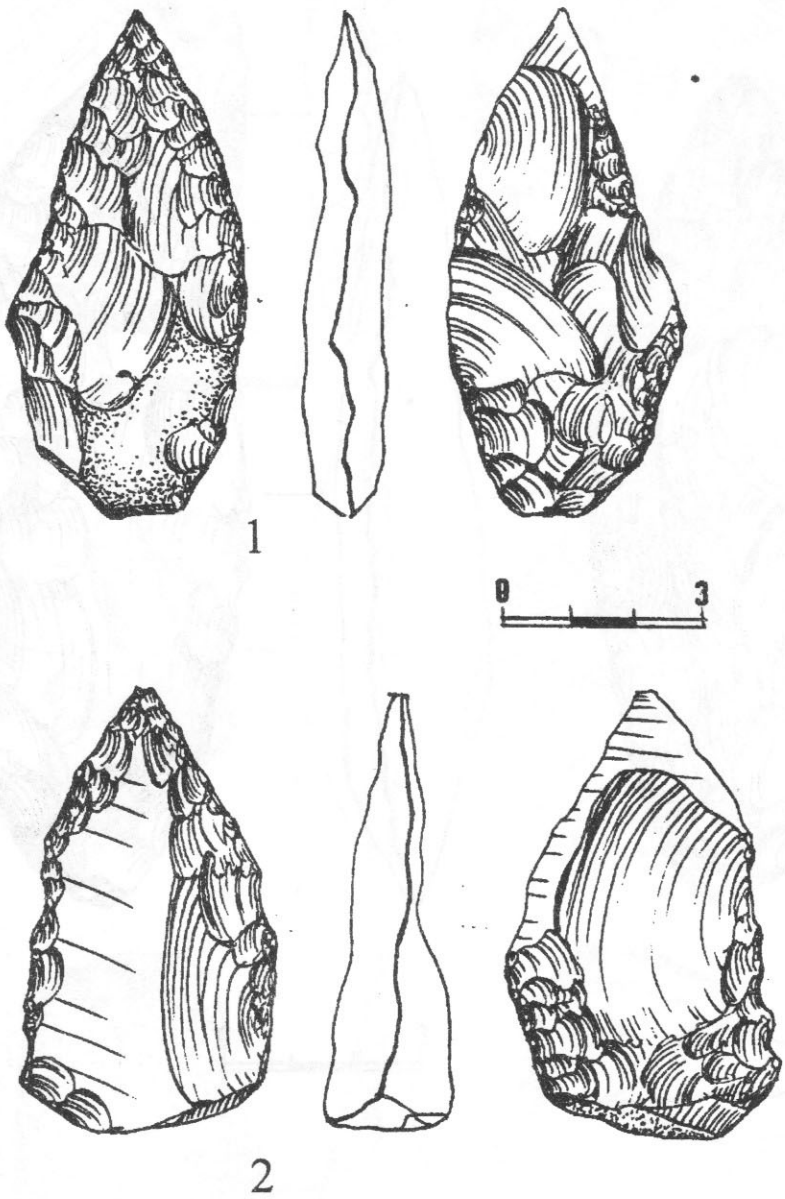

Рис. 10. Єзупіль I. Шар II. Листоподібні наконечники.
Fig. 10. Jezupil' I. Layer II. Leaf-like tips.

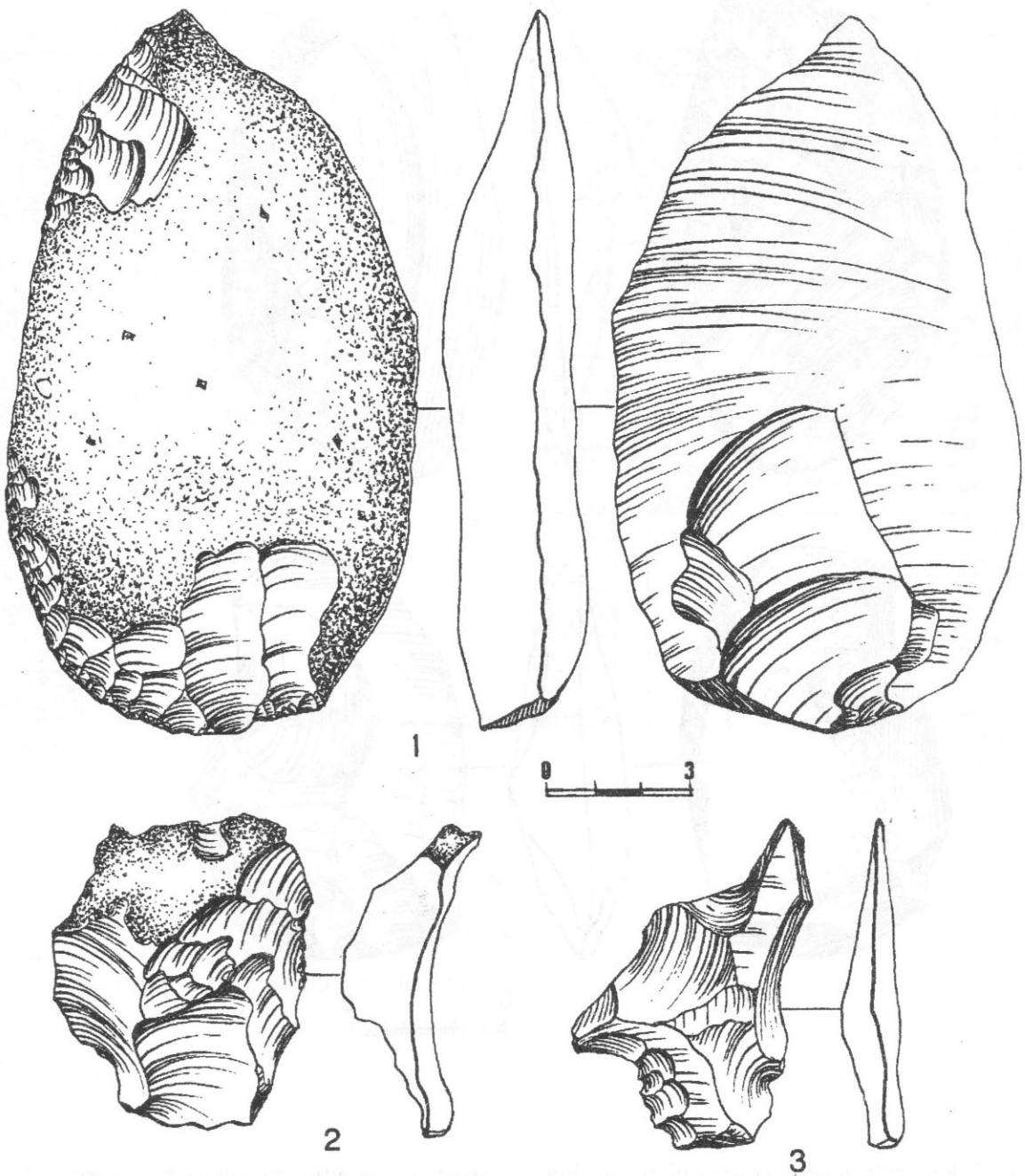

Рис. 11. Єзупіль I. Шар II. 1 – скребло з вентральною підтескою; 2-3 – відщепи.
Fig. 11. Jezupil' I. Layer II. 1 – scraper with ventral maintenance; 2, 3 – flakes.

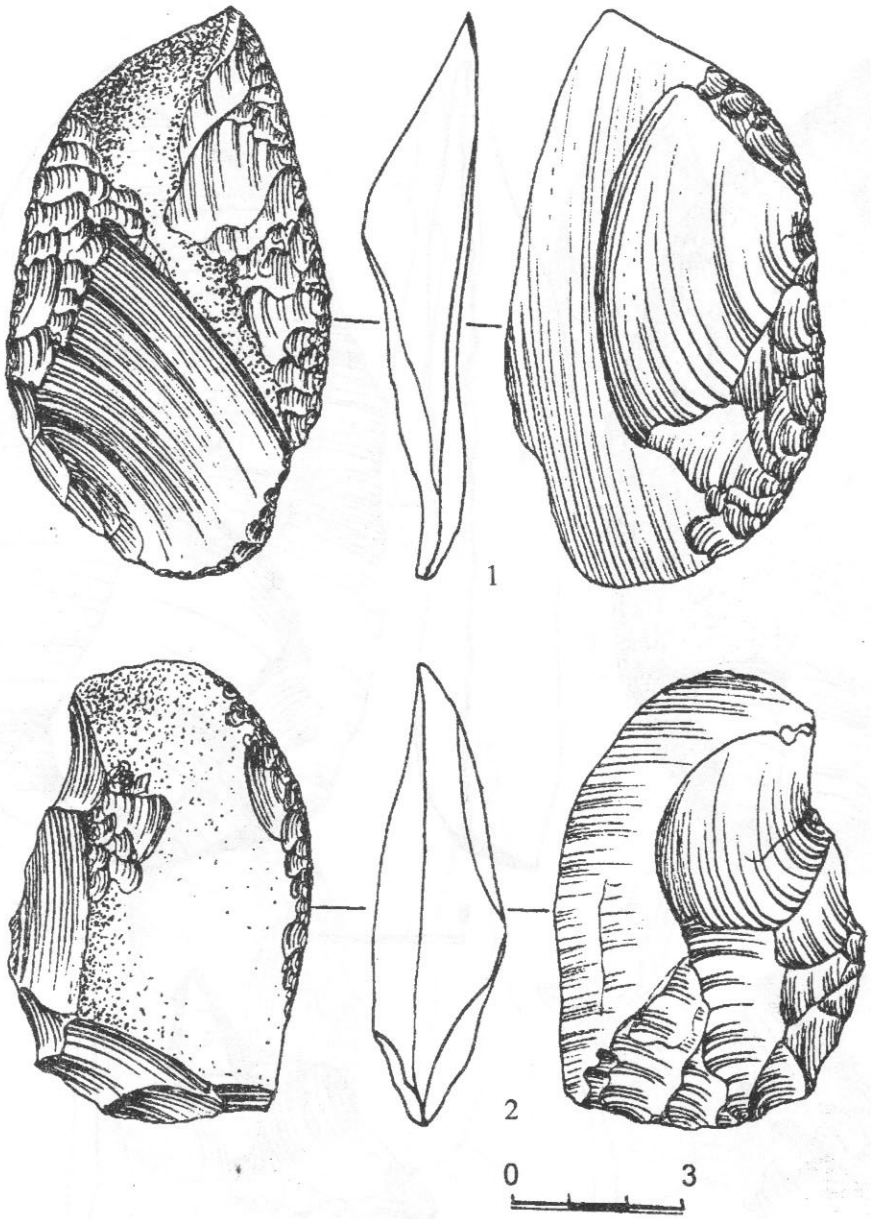

Рис. 12. Колодіїв. Схема кореляції літологічних, гранулометричних, хімічних та стратиграфічних досліджень. Зірочкою позначено місце знахідок кременів [Janczont, Boguckyj, 2002, s. 55]

Fig. 12. kolodiiv. Scheme of correlation of lithological, chemical, granulometric and stratigraphical researches. Place of finds of flints is marked by star. [Łanczont, Boguckyj, 2002, s. 55]

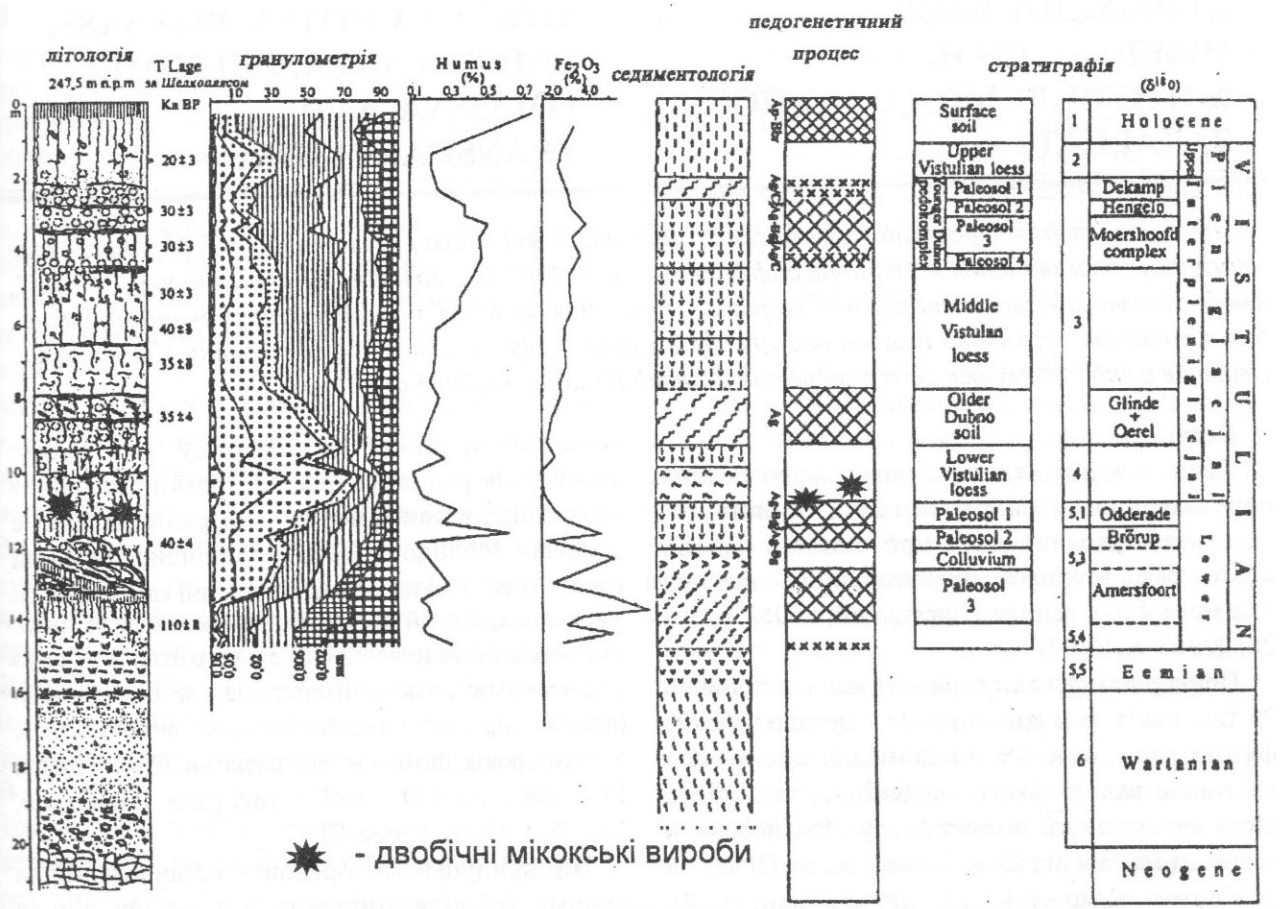

Рис. 13. Колодіїв. Двобічні скребла-ножі.
Fig. 13. Kolodiiv. Two-sided scrapers-knives.

ПЯСЕЦЬКИЙ В.К.

СТРАТИГРАФІЯ ДЕЯКИХ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК КРИМУ, ДОНБАСУ, ПРИДНІПРОВ'Я, ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ, ЗАКАРПАТТЯ

PYASETSKI V.K.

STRATIGRAPHY OF SOME PALAEOLITHIC SITES OF CRIMEA, DONBASS, DNIEPER AREA, ZHITOMIR POLISSYA, AND TRANSCARPATHIA

На основі стратиграфічної схеми М.Ф. Веклича, в якій тільки уточнено вік дофіновського горизонту, розглядається стратиграфія стоянки Кабазі II, геологічний вік оріньяку Сюрені1, Амвросієвського кістковища бізонів, стратиграфія стоянки Міра, можливий геологічний вік Рихти, геологічний вік верхнього похованого ґрунту в Королевому, стратиграфія стоянки Сокирниця I. Стаття є продовженням двох попередніх статей [Пясецький,2005 а; 2005б].

Вступ

Перш ніж розглядати стратиграфію деяких палеолітичних стоянок України, не лишнім, здається, буде нагадати про основні засади стратиграфії верхнього плейстоцену, хоч про них вже мова йшла раніше [Пясецький, 2005а, с. 23-28; 2005б, с. 40-60].

Причорноморський горизонт має вік підошви 25 тис. років. Він корелюється з осташківською фазою калінінського зледеніння, або з тією частиною валдайського зледеніння, яка слідує після дунаєвського інтерстадіалу. Дофіновський горизонт має вік від 25 до 38 тис. років. Ці дати в майбутньому можуть бути дещо уточнені. Як правило, зустрічаються 1-2 дофіновські ґрунти. Цей горизонт корелюється з мологошекснинським мегаінтерстадіалом і з штильфридом В,- навіть в випадку, коли маємо два спарені ґрунти з похолоданням між ними. Нижня частина дофіновського горизонту співставлюється з потеплінням арсі, яке розглядається як кліматичний оптимум штильфриду В. Вік арсі в стратотипі нам невідомий. Він приймається за 35-38 тис. років [Долуханов, 1972, с. 21], хоч деякі інші автори приймають інший вік без посилання на джерела. Потепління хенгело не виділяється, бо в стратотипі це дуже незначне потепління з карликовою березою, – потепління тільки на фоні безлісої арктичної тундри. Та і радіовуглецеву дату в стратотипі О.І. Москвітін вважав сильно омолодженою. До того ж, *денекамп разом з хенгело і похолоданням між ними Й.Фогель і В.Затвійн відносили до штильфриду В* [Москвитин, 1970, с. 173], *про що нерідко забувають, звужуючи хронологічні рамки штильфриду В тільки денекампом.* Бузький горизонт знаходиться, безперечно, нижче штильфриду В. У ньому виділяється ряд потеплінь, але тільки потепління моєрсхофд встановлюється по радіовуглецю в розрізах Молодови досить упевнено. Бузький горизонт відповідає основній частині калінінського зледеніння, або тій частині валдайського зледеніння, яка знаходиться нижче дунаєвського інтерстадіалу і над верхньоволзьким інтерстадіалом. Вік підошви бузького горизонту, а відтак і покрівлі витачівського, > 55 тис. років, що було стверджено на підставі даних М.Ф. Веклича і О.І. Москвітіна [див. Пясецький, 2005 б, с. 47; с. 59, рис. 7].

Вік прилуцького горизонту встановлений за даними термолюмінісцентного методу, або за даними киснево-ізотопної кривої, що практично те ж саме, що і за ТЛ методом (Веклич та інші, 1993]. Тому датування цього горизонту часом від 100 до 130 тис. років є лише орієнтовним. Прилуцький горизонт відповідає микулинському міжльодовиків'ю (R-W), що не в перший раз було підтверджено [Пясецький, 2005 б, с. 48-50].

Крим

Мустьєрська стоянка Кабазі II

Стоянка унікальна не тільки для Криму, бо тут в результаті розкопок В.П. Чабая було встановлено велику кількість мустьєрських горизонтів, починаючи від прилуцького часу і закінчуючи дофіновським (штильфридом В). Палінологічні зони виділені Н.П. Герасименко. Нею виконана і стратифікація розрізу стоянки [Gerasimenko, 1999, p. 115-141], яку розділяє В.П. Чабай в ряді своїх статей і в монографії [Чабай, 2004, с. 7-13; 33-38]. Погляди Н.П. Герасименко на стратиграфію верхнього і частково середнього плейстоцену, а

також на стратиграфію Кабазі II критично розглянуті [Пясецький, 2005 б, с. 46-50].

Спробуємо розглянути розріз Кабазі II, використавши стратиграфічну схему М.Ф. Веклича (якою вона є в дійсності). Основні засади стратиграфічної побудови представлені у вступі. Н.П. Герасименко пише, що на препарат було отримано 11-52 зерен пилку і спор, а це занадто мало. Нагадаємо, що для отримання мінімально прийнятих результатів, в препараті в кожній з груп (дерева і кущі, трави, спори) потрібно підрахувати по 150 зерен, отже в сумі 450 зерен, а при визначенні рослин до виду – і більше [Сладков, 1967, с. 197, 198]. Але і по наявним результатам певні висновки про кліматичні умови осадонагромадження в Кабазі II зробити, напевне, можна і Н.П. Герасименко їх робить. Місцезнаходження палінологічних зон на розрізі у Н.П. Герасименко і у В.П. Чабая часто доволі грубо не співпадають, в чому читач може переконатися сам. Будемо користуватись даними В.П. Чабая. Він прив'язує палінологічні зони до культурних горизонтів, що викликає певні труднощі у читача, бо деякі горизонти, до яких прив'язані зони, на розріз не винесені [Чабай, 2004, с. 11, табл. I-1; с. 34, рис.II-1; с. 37, рис.II-2 і інші]. Якщо Н.П. Герасименко починає характеристику розрізу з палінологічної зони I, то В.П. Чабай – з зони II [там же, с. 86, табл.III-1]. Тому на рис.1 зона I винесена дещо умовно і немає впевненості, що абсолютно правильно винесені деякі інші зони. Але справа, по великому рахунку, не в цьому.

Нагадаємо, який клімат Н.П. Герасименко реконструювала по розрізу Кабазі II. Палінологічна зона I (рис. 1) – клімат теплий, з дубом і ліщиною. Зона II – клімат дещо більш прохолодний, більш сухий, трави мезофільні. Зона III – деяке подальше похолодання. Зона IV, з підзонами IV а, IV б, IV с – клімат теплий, підзона IV б характеризує кліматичний оптимум міжльодовиків'я, зникає дуб, чисельна ліщина, дерен (Cornus), є ясеневі (Oleacrae). Зона V – деяке похолодання із значною участю берези. Трави мезофільні. Н.П. Герасименко чомусь пише [р. 130], що це кінець міжльодовиків'я, початок гляціалу, тоді як зона V характеризує другу половину міжльодовиків'я. Зона VI – широколистяні породи дерев, домінують граб і дуб, але кількість берези складає максимум по розрізу, різнотрав'я. Відмічається педогенез. Цю зону Н.П. Герасименко відносить до інтерстадіалу, з чим не можна погодитись. До інтерстадіалів амерсфорт-брьоруп-оддераде, *а разом з тим до прилуцького часу*, відносить зону VI і В.П. Чабай [2004, с. 11, табл. I-1], тобто він слідує за давніми ідеями О.О. Величка, який теж відносив верхню частину микулинського (прилуцького) ґрунту до брьорупу і амерсфорту. Але це означає, що генетичний профіль микулинського ґрунту в цьому разі буде розірваний, а це методологічно не припустимо. Та й вік амерсфорту – аддераде набагато молодший за вік прилуцького горизонту. Вже йшла мова про те, що амерсфорт і брьоруп повинні зіставлятись з витачівським горизонтом [Пясецький, 2005 а, с. 25], або навіть поміщатись вище нього [Пясецький, 2005 б, с. 41]. Пилковою зоною VI прилуцький горизонт закінчується. Вище в препаратах зменшується кількість зерен пилку і спор.

Прилуцький горизонт синхронізується з микулинським міжльодовиків'ям (R-W), в якому В.П. Гричук виділив дуже характерні палінологічні зони з широким часовим кліматичним оптимумом з великою кількістю пилку ліщини і без будь-яких похолодань всередині міжльодовиків'я [див. Пясецький, 2005 б, с. 47]. Палінологічні зони прилуцького горизонту в Кабазі II, як це ми бачили вище, відображають чергування потеплінь і похолодань. Зони В.П. Гричука тут не виділяються.

Зробимо деякий відступ. У бузький час в Кабазі II не було так холодно, як в районі молодовських стоянок. В Жорнові на Волинській височині при формуванні відкладів штильфриду В в часових рамках від 28 тис. років і десь до 34 тис. виявлене значне похолодання. Похолодання виявлене, як побачимо нижче, на верхньопалеолітичній стоянці Міра в межах штильфриду В – принаймні на рівні 28-29 тис. років. Але в Криму, в Сюрені 1 в штильфриді В в межах 28-31 тис. років було не так холодно (див нижче).

Тому і в прилуцький час в передгір'ях Криму повинно було бути тепліше, ніж в микулинський час на Середньоєвропейській рівнині. Але в Кабазі II в цей час було (крім кліматичного оптимуму) навіть холодніше. Тому закономірно виникає питання: а чи справді прилуцький горизонт Кабазі II є прилуцьким, і чи не маємо ми справу з рядом потеплінь і похолодань післяприлуцького часу? Крім того, на думку автора, мустьє повинне датуватись після рис-вюрмським часом, хоч питання це спірне.

Можливо в майбутньому в Криму будуть виявлені відклади, які представляють більш яскраві свідчення на користь віднесення їх до прилуцького часу. А поки що будемо вважати, що

відклади, які в Кабазі II віднесені до прилуцького часу, є прилуцькими насправді.

Продовжимо характеристику палінологічних зон в Кабазі II. Зона VII – експансія трав, пік вільхи, появи ксерофітів. Це удайський горизонт за Н.П. Герасименко, з чим потрібно погодитись (рис. 1).

На жаль, внизу розрізу палінологічні аналізи не було виведено повністю з прилуцького горизонту. Зона I, скоріше всього, характеризує тільки верхню половину літологічного шару ІЧВ з субгоризонтальним заляганням плиток вапняку. Взагалі-то шар ІЧВ потрібно було б розділити на два шари – до нижньої границі обвального вапнякового блоку і на шар, де культурні горизонти і плитки вапняку залягають похило (рис. 1). Можна допустити, що ці похило залягаючі культурні горизонти утворились вже в холодних умовах московського зледеніння, що це тясминський горизонт. Цей горизонт В.П. Чабай чомусь відносить до інтергляціалу [Чабай, 2004, с. 86, табл. III-1].

Палінологічна зона VIII – експансія широколистяних порід дерев. Це початок витачівського горизонту за Н.П. Герасименко, а насправді, як початок, так і його кінець, бо вище слідує похолодання, а в витачівському ґрунті в лісовій зоні України ніяких похолодань не виявлено, про що спеціально наголошувалось [Пясецький, 2005 а, с. 25]. В.П. Чабай до зони VIII відносить потепління моєрхофд [Чабай, 2004, с. 86, табл. III-1], тобто це потепління він поміщає в справжній витачівський горизонт, тоді як І.К. Іванова виділяла моєрсхофд в молодовських розрізах на рівні сажистого прошарку з датою приблизно 44 тис. років, а цей прошарок лежить там стратиграфічно надто високо над витачівським ґрунтом, в бузьких відкладах.

Зона IX (рис. 2) – домінує степ, пізніше більше ксерофітів, зменшення кількості широколистяних порід дерев. Це стадіал за Н.П. Герасименко, і дійсно, це початок головної стадії калінінського зледеніння, підошва бузького горизонту. Зона X – широколистяні дерева, коричневий ґрунт в шарі 9, тобто потепління в бузькому горизонті. Можливо це і є амерсфорт і брьоруп. Зона XI – деяке похолодання з сосною і зменшенням кількості широколистяних, мезофільні трави – бузький горизонт. Зона XII – домінують степові ценози, аридизація і похолодання в бузький час. Зоною XII бузький горизонт закінчується.

Зона XIII – широколистяні аж до дуба, різнотрав'я, різке зменшення ксерофітів. Це денекамп за Н.П. Герасименко, іншими словами – дофіновський горизонт.

На дати, отримані в Кабазі II різними методами (особливо методом ESR), автором цих рядків не звертається особливої уваги, бо ці дати суперечливі (і не тільки в Кабазі II). Так, якщо методом U-series для культурного горизонту II/7 отримана дата 46,5 ± 8 тис. років, то для горизонту II/7 AB, який лежить нижче, методом ESR отримані дати 36 ± 3 і 38 ± 4 тис. років. А для горизонту II/8, який знаходиться ще нижче, ESR (LU) P% 39 ± 3 тис. років і разом з тим є дата 44 ± 5 тис. років [Чабай, 2004, с. 34 рис. II-1, с. 35-38]. Приклади можна було б продовжити. Та і В.П. Чабай пише, що в Заскельній V палінологічні дані Н.П. Герасименко змушують відмовитись від дат отриманих методом ESR (LU) [Чабай, 2004, с. 17].

Ми пам'ятаємо, що вік підошви дофіновського горизонту складає 38 тис. років. Тому підошву цього горизонту в Кабазі II потрібно було б провести нижче палінологічної зони XIII, виходячи все-таки із наявних дат. Але де саме – невідомо, бо низи дофіновського горизонту (в Жорнові)I характеризуються теплим кліматом, а палінологічні зони XII і XI Кабазі II відображають похолодання.

І, нарешті, зона XIV – холодний і континентальний клімат. Отже шари 4, 3 і 2 потрібно віднести до причорноморського часу (рис. 2).

Вище наведено тільки один приклад, як з допомогою стратиграфічної схеми М.Ф. Веклича (справжньої, а не знівеченої) стратифікувати один з розрізів палеолітичних стоянок Криму. Щодо інших розрізів, то по ним майже немає палінологічних даних, а абсолютні дати не завжди достовірні. Але коли з'являться ці дані, то дослідники палеоліту Криму справляться з цією задачею, було б тільки правильне розуміння стратиграфічної схеми М.Ф. Веклича, а особливо кореляції її з іншими схемами.

Сюрень I

Тут відразу потрібно сказати, що автор знаходиться на боці В.П. Чабая і Ю.Е. Демиденка в їх полеміці з І.В. Сапожниковим відносно змісту крем'яного інвентаря гроту і особливо відносно його геологічного датування. Незважаючи на те, що автор добре знайомий з деякими оріньякськими (чи оріньякоїдними) комплексами Волинської височини [Пясецький, 1988, с. 48-56; 1995, с. 123-124], щось говорити про типологічні особливості знарядь Сюрені I тут не варто, бо по них вже не раз писали і оцінені вони були по-різному. Ці оцінки навів в своїх статтях І.В. Сапожников, який є непересічним

знавцем бібліографії [Сапожников, 2002, с. 43-56; 2005, с. 177-190].

Потрібно пояснити, чому вище вжитий термін "оріньякоїдними". Справа в тому, що не можна погодитись з ідеєю Ю.Е. Демиденка про те, що оріньякські індустрії практично однакові на території всієї Європи [Демиденко, 2003, с. 150-175]. Але не зовсім можна погодитись і з Г.П. Григор'євим, коли він виділяв окремі оріньякоїдні культури на невеликих територіях і виводив оріньяк Франції з мустьє типу Кіна [Григорьев, 1968, с.15]. У розумінні автора цих рядків термін "оріньякоїдні індустрії" означає, що вони за походженням споріднені, але типологічно дещо різні. Неможливо собі уявити наплив в Європу цілих "орд" населення з однаковими знаряддями праці. Не виключено, що з самого початку сюди мігрували групи людей, які володіли все ж дещо різними знаряддями.

Зупинимось лише на питаннях, пов'язаних з проблематикою відносно кліматичних умов, які існували в Сюрені I під час нагромадження там культурних шарів і з проблематикою відносно геологічного віку цих шарів. І.В. Сапожников пише, що всі без винятку дослідники писали про досить холодні (чи навіть дуже холодні) умови, які існували в ті часи в гроті [Сапожников, 2002, с. 84]. Незважаючи на те, що І.В. Сапожников дуже добре обізнаний з бібліографією, деякі дуже важливі висловлювання йому, і не тільки йому, явно невідомі. Мова піде про визначення вугликів дерев і кущів з оріньякських шарів Сюрені I, які були виконані ще до війни А.Ф. Гаммерманом [див. Єфименко, 1953, с. 418]. На ці визначення досі ніхто не звернув належної уваги. Але звернула увагу відомий палеоботанік А.Т. Артюшенко [1970, с. 162]. За даними А.Ф. Гаммермана в Сюрені I в оріньякських шарах було знайдено найбільше вугликів осики, далі – крушини, горобини, ялівцю (Juniperus), берези, верби. Але, як пише А.Т. Артюшенко, ці дерева і кущі не свідчать про надто холодний клімат, якщо звернути увагу на досить велику кількість вуглин крушини ламкої. Ця рослина, як відмічає дослідниця з відповідним посиланням, досить теплолюбним і, наприклад, в Фінляндії не переходить північної границі дуба, а в Альпах ледве досягає границі дуба скельного (Quercus petrea). Наведений склад рослин, за висновком А.Т. Артюшенко, свідчить лише про бореальні умови, тобто і мови не може бути про клімат надто холодний. Крім того, А.Т. Артюшенко вважає (і до цієї її думки потрібно приєднатись), що для палива відбирались найбільш легкі для збору рослини – з не надто товстим стовбуром і менш міцною деревиною.

Уявлення про холодний клімат, який нібито існував в давні часи в Сюрені I, у багатьох дослідників базується, очевидно, і на тому факті, що тут, крім кісток досить теплолюбних тварин, на зразок дикого кабана і благородного оленя, були знайдені і кістки холодолюбних тварин, зокрема північного оленя і песця [Єфименко, 1953, с. 417, посилання на Г.А. Бонч-Осмоловського, 1929]. Але І.В. Сапожников, який вважає, що клімат був все-таки холодним (а це стало одним із чинників, які дозволили цьому автору віднести всі культурні шари Сюрені I до причорноморського часу) наводить і думку О.О.Бялиницького-Бирулі, який вважав, що північний олень і песець були мігрантами в передгір'я Криму з континенту лише взимку [Сапожников, 2002, с. 54], що, як побачимо далі, дуже можливо.

Взагалі-то, потрібно віддати належне І.В. Сапожникову, бо він, на відміну від багатьох тепер, вірно зіставляє причорноморський горизонт з осташківським зледенінням, а бузький горизонт поміщає нижче дофіновського, причому цей останній горизонт він вірно корелює із штильфридом B [там само, с. 54]. Те, що він пише, що ранньопричорноморський підгоризонт збігається з початковою фазою валдайського зледеніння [там само, с. 55] є, очевидно, описку.

Немає причини не довіряти точним датам, які отримані в Сюрені I нещодавно. Так, для культурного горизонту F (за новою нумерацією), який відповідає середньому культурному шару Г.А. Бонч-Осмоловського, отримана дата 29950 ± 700 тис. років (ОхА – 5155), для горизонту G (нижній культурний шар) – 28450 ± 600 (ОхА – 5154), а для нового горизонту H – 28200 ± 440 (ОхА – 8249) [Чабай, 2004. с. 27]. Як бачимо, чим давніший шар, тим молодша дата, що дозволило І.В. Сапожникову відкинути всі дати. Але В.П. Чабай пояснює в чому тут справа [там само, с. 29, 30] і з цими поясненнями потрібно погодитись.

І.В. Сапожников для підтвердження своєї думки про причорноморський вік культурних шарів Сюрені I посилається і на дані геологів, зокрема І.К. Іванової [Сапожников, 2002, с. 46, 47], яка датувала відклади гроту післяпаудорфським часом, тобто причорноморським, за М.Ф. Векличем. Але ця відома дослідниця на цей раз явно помилилася. Помилка її базується, очевидно, на тому факті, що відклади гроту представленні переважно щебенем і плитняком, які в гротах і печерах відкладаються, як це добре відомо, переважно в холодні відрізки часу. Взагалі тільки за літологічними даними в умовах Криму датувати літологічні шари в переважній кількості випадків

практично неможливо. Цей факт відмічав В.П. Чабай і з ним потрібно погодитись.

Не зовсім теплі умови, які існували при відкладанні культурних шарів Сюрені I не суперечать тому, що культурні шари гроту потрібно відносити до штильфриду В і цим самим опосередковано підтвердити, що основні кремінні індустрії гроту є саме оріньякськими. І.В. Сапожников, очевидно, сприймає відклади штильфриду В як такі, що утворилися виключно в теплих кліматичних умовах.

Але в Жорнові на основі дуже достовірних палінологічних аналізів, виявлено, що в межах від 25 тис. років і десь до 27-28 тис. років накопичення відкладів штильфриду В відбувалось при доволі прохолодному і вологому кліматі. В межах 28 тис. років і приблизно до 34 тис. клімат був холодним і лише в межах 34-38 тис. – теплим [Пясецький, 1992, с. 113, 114; 1999, с. 10]. Похолодання в межах штильфриду В на рівні 27-28 тис. років виявлене не так давно і на верхньопалеолітичній стоянці Міра (див. нижче). Отже, дані про холодні умови штильфриду В, принаймні на відрізку 27-28 тис. років, в Жорнові і в Мірі взаємоконтролюються. Цим самим знімається гострота питання про те, яким був клімат в Сюрені I на відрізку 28-31 тис. років. Якби він навіть був холодним (а був він тільки бореальним), то це ще не означало б, що відповідні шари гроту потрібно датувати причорноморським часом, тим більше самим холодним його відрізком, як це хочеться І.В. Сапожникову [2002, с. 55]. Отже, якщо в межах 28-31 тис. років в передгір'ях Криму існували бореальні кліматичні умови, то в цей час на континенті ці умови були холодними, що потрібно підкреслити. Тому мав рацію О.О. Бялиницький-Бируля, коли писав про міграцію в кримські передгір'я взимку песця і північного оленя з континенту (див. вище).

Що стосується наявності в двох нижніх шарах Сюрені I мустьєрських виробів (за даними Г.А. Бонч-Осмоловського), то в цьому тепер не можна вбачати якоїсь загадки, знаючи, що фінальне мустьє існує саме в штильфриді В (дані Точильниці, Жорнова, а тепер і дані по Криму).

"Загадка", подібна до кримської, у Франції вирішена уже давно, бо давно відомо, що точні дати для мустьє і оріньяка в межах штильфриду В там в значній мірі взаємоперекриваються [див. Монгайт, 1973, с. 129, табл.].

Донбас

Амвросіївське кістковище бізонів

Якби не серія радіовуглецевих дат, які отримала О.О. Кротова по кістковищу, то сказати щось про стратиграфію тут було б неможливо. Ці дати складають приблизно 18 тис. років [Кротова, 2003 а, с. 194, табл. 2]. Отже, вік кістковища середньопричорноморський (див. вступ і відповідні посилання в ньому). Ранньо- чи середньопричорноморським часом датували кістковище і М.Ф. Веклич та Ж.М. Матвіїшина, хоч О.О. Кротова з цим не згідна. Вона посилається на Н.П. Герасименко (погляди якої нам вже добре відомі), яка вважає, що вік кістковища це "самий кінець пізньодофіновської стадії" [Кротова, 2003 а, с. 189]. О.О. Кротова в іншій своїй статті наводить розріз через кістковище, який подібний до того, що наводив П.І. Борисковський [Кротова, 2003 б, с. 79, рис. 2; Борисковський, 1953, с. 334, рис. 172]. На ньому ніякого похованого ґрунту, який можна було б віднести до дофіновського часу, не зображено, бо якби він був, то О.О. Кротова чи Н.П. Герасименко склали б інший розріз. Розріз представлений на рис. 3. На рисунку видно, що кістковище залягає на сіро-зеленій глині, яка майже повністю виповнює давній ярок. Відомо, що яри виникають в теплі проміжки часу. Голоценовим ярам, наприклад, не заважає часто розвиватись навіть ліс. При холодному і сухому кліматі гляціалів вони могли заноситись еоловим пилом. На пізньопалеолітичному поселенні Бармаки було відмічено, що таким пилом відносно швидко була занесена досить глибока сідловина на мисі, де розміщене це поселення.

Отже, ярок в Амвросіївці виник в теплу пору дофіновського часу. Скоріше всього по дну його тік невеликий струмок. У першу половину причорноморського часу в ярок потрапляло чимало еолового пилу. При змішуванні пилу з водою в ньому окиснені сполуки заліза переходили в закисні, в результаті чого утворились сіро-зелені глини. По-іншому їх утворення пояснити неможливо. Якщо ці міркування вірні, то кістковище залягає не на глині, а на алевриті, який відрізняється від лесу тільки кольором і щільністю. Тому не завадило б здійснити гранулометричний аналіз цього осаду. В Києві це зробити не важко.

Придніпров'я

Верхньопалеолітична стоянка Міра

Це надзвичайно цікава стоянка в відношенні стратиграфії. Тепер з'явилась геологічна характеристика її розрізу, виконана Н.П. Герасименко і П. Езартсом [Степанчук, Коєн, Герасименко, Дамблон, Езартс і інші, 2004, с. 62-64], а Н.П. Герасименко отримані деякі палінологічні дані. Є також радіовуглецеві дати,

які прийняті, бо мало відрізняються одна від одної [там само, с. 85, табл. 12]. Але, на жаль, немає загальної геолого-геоморфологічної характеристики району стоянки, невідома відстань розрізу до Дніпра, чи його заплави, невідома і висота покрівлі терасового заплавного алювію над Дніпром, чи його голоценовою заплавою.

Тому доведеться до розрізу Міри зробити деякі доповнення, виходячи з аналогій (рис. 4). Не можна твердити, що ці доповнення абсолютно вірні, та справа не в цьому. А поки що коротко нагадаємо геологічний розріз Міри за Н.П. Герасименко і П. Езартсом, об'єднавши деякі генетично близькі шари і, отже, застосувавши свою нумерацію їх (рис. 4)

1. 0,0-2,0 м – голоценовий ґрунт
2. 2,0-4,1 м – лес (за П. Езартсом)
3. 4,1-4,45 м – ініціальний ґрунт
4. 4,45-6,90 м – перешаровування суглинку, супіску і піску
5. 6,90-7,60 м – початковий заплавний гідроморфний ґрунт
6. 7,60-10,3 м – світлосірий тонкий алювіальний пісок
7. 10,30-10,85 м – ерешаровування суглинку, супіску і білого дрібнозернистого піску. Місцями слабкий педогенез. До цього інтервалу приурочений верхній культурний шар стоянки (певні аналогії в пам'ятках з індустріями селетоїдного типу, за В.М. Степанчуком) і нижній культурний шар (подібність до середземноморського гравету за В.М. Степанчуком).
8. 10,85-14,85 м – світло-сірий дрібнозернистий пісок, який чергується з зеленувато-сірим суглинком – русловий алювій. Видно 4,5 м.

Пилок і спори виявлені тільки в шарі 7 і в ґрунті шару 5, їх мало. В цілому клімат під час утворення культурних шарів був доволі холодним, про що свідчить відсутність пилку широколистяних порід дерев, а вище культурного шару II/1 – наявність пилку карликової берези. Приблизно такий же клімат був і при відкладанні шару 5.

За радіовуглецевими датами вік культурних шарів вкладається в межі 27-28 тис. років. Це денекамп (і пізній витачів), за Н.П. Герасименко. Тобто це верхи дофіновського горизонту, про що автори, звичайно, і гадки не мають.

Радіовуглецевці дати Міри дуже добре співпадають з датою, отриманою для середнього культурного шару Жорноваі, який теж відноситься до штильфриду В і для часу утворення якого характерний холодний клімат. Ця дата для Жорнова складає 28100 ± 500 років (ГИН – ЧІЧЗ) [Пясецкий,1991б, с.189; 1999, с.12,13]. Отже, отримані дати для Міри і для середнього культурного шару Жорнова взаємоконтролюються.

Алювіальні відклади надзаплавної тераси Міри складають, безумовно, першу надзаплавну терасу Дніпра, бо молодшої тераси з віком частини заплавної фації 27-28 тис. років просто не існує. Маємо унікальний випадок, коли відклади першої надзаплавної тераси (принаймні заплавної фації) точно продатовані. Але тераса відноситься не до витачівського часу, а до дофіновського (див. вступ до цієї статті, де наведені і відповідні посилання). Отже, маємо чудове підтвердження думки М.Ф. Веклича, що алювій 1-ї надзаплавної тераси рівнинних рік України датується дофіновським, (а не витачівським) часом [Веклич і інші, 1984, с. 134, табл. 7].

На рис. 4 розріз алювію Міри нарощений автором вниз за аналогіями. Потужність алювію I надзаплавної тераси Дніпра складає 15-20 метрів за даними Г.В. Горецького, а в районі Дніпродзержинська – приблизно 18 м [Горецький, 1970, с. 352, рис. 108]. Ці дані і винесені на рис. 4. На рівнинних ріках маємо справу з так званими кліматичними похованими терасами, коли вріз ріки відбувався в теплий період і відкладався часто гравій, а в холодний проміжок часу – дрібнозернистий пісок і мул (алеврит). Отже, кліматичний оптимум дофіновського часу в Мірі пов'язаний з горизонтом врізу тераси.

Про вік покровних відкладів тераси в Мірі (шари 2-4) автори нічого не сповіщають. А між тим, цей вік причорноморський. Причорноморський горизонт тут розділений на два підгоризонти (рč1 рč3) середньо-причорноморським ініціальним ґрунтом (рč2, шар3). Помітно, що потужність покровних відкладів в Мірі більша ніж нормальна потужність на плато взагалі. Тому допускається існування недалеко від стоянки уступа корінного берега невеликої ширини в напрямі від Дніпра (рис. 4). Якої саме ширини, невідомо. Завдяки наявності цього уступа і відклались поблизу тилового шву тераси відносно потужні еолові і еолово-делювіальні відклади.

Наведемо аналогії. Два пізньопалеолітичні шари Кирилівської стоянки в Києві залягають на куди більшій глибині ніж заплавні терасові відклади Міри. Так, нижній культурний шар залягає, за свідченням В.В. Хвойка [Борисковський, 1953, с. 153], на гл. 20-22 м під шаром лесу потужністю 10 м в сіро-зеленуватих

пісках (потрібно думати еолово-делювіальних). В підошві – спондилові глини київського ярусу палеогену. Відомо всім, який високий корінний берег в Києві. Отже, як і в Мірі, до надзаплавної тераси Дніпра якогось рівня виник уступ, в результаті чого і утворилась така потужна товща покровних причорноморських відкладів. Якщо еолово-делювіальні піски лежать на спондилових глинах, то це означає, що вони прихилені до пісків харківського ярусу палеогену і пісків полтавської світи неогену (їх довелось бачити в свій час в деяких кар'єрах київських цегельних заводів). Потрібно думати, що саме ці піски слугували джерелом для еолово-делювіальних пісків Кирилівської стоянки. Про те, що всю товщу відкладів Кирилівської стоянки потрібно датувати причорноморським часом, крім всього іншого, свідчить той факт, що за даними П.І. Борисковського верхній культурний шар Кирилівки датується пізнім мадленом, а залягає він не так вже і високо над нижнім [там само, с. 164].

Подібна картина і на стоянці Городок II на Волинській височині. За даними Л. Савицького верхньопалеолітичний культурний шар тут залягає в лесі на гл. 11 м, майже на крейді [Борисковский, 1953, с 145]. І тут є уступ від плато до долини річки Устя. Цей причорноморський лес прихилений до крейди і до бузького лесу. Бузький лес можна побачити не так далеко від стоянки в кар'єрі цегельного заводу, який знаходиться вже на плато. Потужність причорноморського лесу тут лише 2,5 м, – як і на І-й надзаплавній терасі р. Устя. Можна допустити, що і в Мірі на першій надзаплавній терасі, вдалині від корінного берега, потужність покровних відкладів менша ніж на стоянці.

Перша надзаплавна тераса в Мірі зрізається голоценовим алювієм Дніпра (рис. 4), бо підошва голоценового алювію цієї ріки залягає приблизно на рівні підошви алювію першої надзаплавної тераси [Горецкий, 1970, с. 139, рис. 44; с. 141, рис. 45 і багато інших]. Перша надзаплавна тераса Дніпра де-коли і в інших випадках має покров до 7 м потужності (як в Мірі) [Горецкий, 1970, с. 250, рис. 79], або його на одній ділянці тераси немає, а на іншій є [там само, с.297, рис. 91], або ж цей покров відсутній зовсім, якщо тераса широка, а корінний берег не занадто високий [там само, с. 300, рис. 92].

Звичайно, можна помилятись відносно деяких реконструкцій в Мірі, але справа не в цих помилках, а в тому, що алювій першої надзаплавної тераси рівнинних рік має дійсно дофіновський (а не витачівський) вік, про що прозорливо писав М.Ф. Веклич.

Житомирське Полісся

Мустьєрська стоянка Рихта

Ця стоянка вже добре відома палеолітознавцям [Смирнов, 1979, с. 9-14; Праслов, 1984, с. 133, рис. 59; Кухарчук, 1989, 1993], але свідчення про геологічний вік її відсутні, бо культурний шар стоянки залягає в малопотужному піску на розмитій дніпровській морені. Можна іноді від археологів почути, що культурний шар стоянки перевідкладений. Але звідки? Адже сама стоянка знаходиться на рівній поверхні і за її межами на кілометри навкруги така ж сама поверхня. Звичайно, змиті або звіяні в Пра-Рихту дрібні луски кременю і, напевне, в результаті промерзання і відтаювання ґрунту мав місце рух кременів по вертикалі. Це явище добре відоме.

Спробуємо, однак, підійти до датування культурного шару опосередковано. Через деякий час після відкриття стоянки, трохи нижче від неї по течії річки, Житомирською геологічною експедицією був пробурений профіль свердловин (рис. 5) довжиною кілька кілометрів з ціллю виявлення похованих алювіальних долин юрського, нижньокрейдового і більш пізнього часу, які були б перспективні на розсипи ільменіту (руда на титан). Автору довелось описати керн більшості з цих свердловин. Однією із свердловин були перебурені відклади надзаплавної тераси Рихти (рис. 5, розріз по лінії А-Б). Алювіальна світа тут тільки одна. Внизу неї залягає піщано-гравійний горизонт фації розмиву, який відкладався в кліматичний оптимум накопичення алювію, вище – дрібнозернистий пісок, а ще вище – зеленувато-сірий алеврит. Алювій перекривається еолово-делювіальним піском. У зв'язку з тим, що на терасі маємо одну алювіальну світу, то вік базального горизонту і руслової фації її дофіновський, а вище залягає перигляційний алювій причорноморського часу, представлений алевритом. Перекриті алювіальні відклади еолово-делювіальним піском теж причорноморського часу (рис. 5). Більш давніх алювіальних світ в долині р. Рихта не виявлено. У час функціонування стоянки, звичайно, поряд протікала Пра-Рихта. Добре відомо, що на Україні мустьєрські стоянки приурочені до похованих ґрунтів (крім Криму), тобто вони існували в доволі теплий відрізок часу. У Молодовських стоянках мустьє хоч і залягає в бузькому лесі, але теж пов'язане з зонами потепління в ньому. Тому, ймовірно, стоянка Рихта реально існувала в теплий відрізок ранньодофіновського часу, коли

відбувався вріз річки. Звичайно, боковою ерозією територія стоянки в якійсь мірі розмивалась, кремінь потрапляв у воду, осідав на дно, заносився алювієм і тому залишився не патинованим. Якщо це так, то його можна підняти разом з гравієм, пробуривши на терасі ударно-канатним способом свердловину великого діаметру. Але цим, звичайно, ніхто займатись не буде.

Л.В. Кулаковська вважає, що колекція Рихти не гомогенна [Кулаковська, 2003, с. 14]. При цьому вона вказує на присутність скребків. Скребки доводилось знаходити і автору, коли Рихта була відкрита. Вони покриті такою ж самою патиною і незначним люстражем, що й типові мустьєрські вироби. Скребки в мустьєрських колекціях не диво. Наприклад, 8 екземплярів їх, разом з двома долотоподібними знаряддями, виявлено в IV к. шарі Заскельної V в Криму [Чабай, 2004, с. 159, табл. IV-2]. Ніяк не скажеш, що в цьому шарі це верхньопалеолітичний домішок, бо шар датується часом > 46000 років (GrA – 13916) [Степанчук, Ковалюх, Ван дер Пліхт, 2004, с. 42, табл. 2]; і цій даті можна довіряти. Л.В. Кулаковська ще нагадує про верхньопалеолітичні типи нуклеусів. Вона пише, що нібито і Ю.В. Кухарчук розвиває тезу про негомогенність колекції і наводить цитату з автореферату його дисертації: "Більш розвинена в Рихті техніка паралельного розколювання, де значними й виразними серіями представлені прогресивні її форми – циліндричні і пірамідальні нуклеуси; рідко використовувались у якості заготовки для знарядь жовна, частіше – протопризматичні відщепи і, що особливо помітно, пластини (13,1 % – у Рихті…" [Кухарчук, 1993, с.15]. Як бачимо, у Ю.В. Кухарчука про домішок не йдеться, а тільки про прогресивні риси індустрії.

Не завжди пізнє мустьє має більш прогресивні риси індустрії ніж мустьє більш раннє, та в даному разі дані Ю.В. Кухарчука непогано співвідносяться з висновками автора про ранньодофіновський вік Рихти. Але наполягати саме на цьому віці не можна, бо геологічні свідчення все ж опосередковані. Їх, як це здається, потрібно було навести, що і зроблено вище.

У басейні р. Ірша (ліва притока Тетерева), куди належить р. Рихта, відомі й більш складні розрізи терасового алювію. Тераси тут, як і на Дніпрі, кліматичні, поховані, і під однією терасовою поверхнею, яка зазвичай зливається з поверхнею корінного берега, або буває нижчою, може залягати кілька алювіальних різновікових світ (рис. 5А). І чим давніша світа, тим вона глибше залягає (на відміну від долини Дністра). Але світ, давніших за прилуцькі, над дніпровською мореною не виявлено.

На рис. 5А видно, що внизу залягає витачівсько-прилуцька алювіальна світа. Вище неї без розмиву лежить перигляційний бузький алювій, представлений зеленувато-сірими алевритами. На бузькому алювію з розмивом залягає дофіновський алювій, який вище переходить в перигляційний алювій причорноморського часу (теж алеврити). Алювіальні відклади перекриті еолово-делювіальним піском теж причорноморського часу.

Якби на корінному березі, – там, де на рис. 5А зображена дніпровська морена, існувала фінально-ашельська стоянка, то час її існування пов'язувався б з прилуцьким алювієм. А якби існував фінально-мустьєрський культурний шар, то він залягав би точно в таких же умовах, що і фінально-ашельський, – на тій же висоті над сучасною заплавою. Куди б потрапляли кремінні артефакти при боковій ерозії і частковому розмиву цих стоянок і наскільки вони були б патиновані, читач легко визначить і сам.

Закарпаття

Верхній похований ґрунт стоянки Королеве

За даними В.Н. Гладиліна відомо, що для верхньої частини суглинку, який підстеляє верхній похований ґрунт на палеолітичній стоянці Королеве I (Гострий Верх), отримана радіовуглецева дата 25700 ± 400 років тому (ГИН – 2773). Цю дату потрібно вважати сильно омолодженою. Але дата 38500 ± 1000 років (ГИН – 2774), яка отримана для того ж суглинку (потрібно думати його покрівлі) в Королеве II, може тільки трохи омолоджена. Та В.Н. Гладилін відкидає не тільки першу дату, а й другу [Гладилин, Ситливый, 1990, с. 34, 35]. Він оперує термолюмінісцентною датою, яка складає для того ж суглинка в Королевому I 60 ± 8 тис. років, а тому і відносить ґрунти, про які йдеться, до брьорупу. Але добре відома здатність ТЛ методу сильно задавнювати вік тих чи інших плейстоценових утворень [див. Пясецький, 2005, с. 26]. Та й вік 60 ± 8 тис. років ніяк не узгоджується з тим фактом, що верхньопалеолітичний культурний шар в Королевому I залягає в підошві верхнього похованого ґрунту, а в Королевому II – як в підошві, так і нижче неї (рис. 6).

Отже відкинувши ТЛ дату, та і дані отримані палеомагнітним методом (бо різні аномалії магнітного поля датується тим же ТЛ методом) і врахувавши радіовуглецеву дату, отриману в Королевому II, а також умови залягання

верхньопалеолітичних шарів, верхній похований ґрунт в Королевому потрібно віднести до дофіновського часу (штильфриду В разом з арсі). Вік підошви арсі якраз складає 38 тис. років. Так що все стало на свої місця.

До правильного розуміння віку верхнього похованого ґрунту в Королевому близько підходить В.І. Ткаченко, але над ним ще тяжіють палеомагнітне датування і висловлювання авторитетів [Ткаченко, 2003, с. 242-246].

Сокирниця I

Верхній похований ґрунт стоянки з основним культурним шаром 3 Ж.М. Матвіїшина та Н.П. Герасименко датують витачівським часом [Усик, Кулаковська, Монігал, Герасименко, Матвіїшина і інші, 2004, с. 99-111] (рис. 7). В.І. Усик пише, що культурний шар 3 представлений верхньопалеолітичною індустрією, але досить оригінальною. За його даними, цей шар залягає в марганцевистому суглинку витачівського ґрунту, але де саме, читачу не зрозуміло, бо невідомо на якій глибині від покрівлі (вона, щоправда, занадто нерівна) похованого ґрунту, чи на якій висоті від підошви цей шар лежить. Зрозуміло тільки, що не в підошві, бо на 10 см нижче культурного шару 3 залягає культурний горизонт 3а.

Для культурного шару 3 отримана серія радіовуглецевих дат, яким можна довіряти. Ці дати знаходяться в межах 38 – 39 тис. років.

Ми вже добре знаємо, що вік покрівлі витачівського горизонту складає > 55 тис. років [див. Пясецький, 2005 б, с. 47; с. 59, рис. 7]. Тому він ніякого відношення до європейського верхнього палеоліту немає. По цій причині верхній похований ґрунт Сокирниці I потрібно відносити до дофіновського горизонту, про що свідчать і радіовуглецеві дати для культурного шару 3. Правда, для підошви дофіновського горизонту автором прийнята (і це доведено) дата 38 тис. років, а культурний шар 3 Сокирниці I, який залягає не в підошві цього горизонту, має вік 38-39 тис. років. Тому в майбутньому вік підошви дофіновського горизонту, можливо, потрібно буде дещо подавнити, але поки що рано, бо згадані вище дати для цього горизонту не отримані поки що ніде.

Отже, вік другого зверху похованого ґрунту в Сокириці I буде витачівським, а третього – прилуцьким (рис.7). Не допомогли правильно встановити авторам вік ґрунтів і киснево-ізотопні стадії. І не можуть допомогти, бо в киснево-ізотопній кривій, потепління і похолодання, якої датується ТЛ методом, можна побачити те, що кому потрібно.

Основний висновок по Закарпаттю такий. Самий верхній повнорозвинений похований ґрунт тут потрібно, як і всюди на Україні, відносити до дофіновського часу.

Відмітимо, що на стоянці Ворона 3 на Дніпрі Д.Ю. Нужний в покрівлі похованого ґрунту червонувато-бурого кольору виявив оріньякську індустрію (на нашу думку – пізньооріньякську). Цей ґрунт Н.П. Герасименко тоді вірно віднесла до дофіновського часу [Нужний, 1994, с. 205]. Але з тих пір, як кажуть "багато води збігло", і її погляди разюче змінились. Можна здогадуватись, чому так сталось, але тема ця прямого відношення до стратиграфії не має.

Отже, вище і в попередніх двох статтях була розглянута стратиграфія деяких палеолітичних стоянок України з позиції стратиграфічної схеми М.Ф. Веклича (справжньої, а не тотально знівеченої, що спостерігається в останній час). В цю схему, використавши відповідні кореляції, автор статті вніс тільки корективи в відношенні віку дофіновського горизонту.

Автор не проти, щоб його погляди (принаймні деякі з них) були спростовані. Критикувати, звичайно, потрібно не голослівно, без перекручування того, що писалось і, особливо, без запитання: "А хто ти такий?".

ПРИМІТКИ

1. У попередній статті [Пясецький, 2005 б] не з вини автора трапилась помилка. На ст. 43, 2-й рядок знизу надруковано – "30%". Потрібно – "300%".
2. Автор нагадує про стоянку Жорнів тому, що тут отримані чіткі геолого-стратиграфічні дані, а палеоботаніками – дуже достовірні і яскраві палінологічні результати. Тому і далі, де це буде необхідно, будуть залучатись дані по цій стоянці.
3. Помилка трапилась і в іншій статті [Пясецкий, 1991 а]. На ст. 131, 17-й рядок знизу надруковано: "аллювия"; потрібно – "элювия".

ЛІТЕРАТУРА

Артюшенко А.Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде.– К.: Наукова думка, 1970.– 175 с.

Борисковский П.И. Палеолит Украины.– М.– Л.: Изд-во АН СССР, 1953. – 464 с.

Веклич М.Ф., Сиренко Н.А., Матвиишина Ж.Н. и др. Палеография Киевского Приднепровья. – К.: Наукова думка, 1984. – 176 с.

Веклич М.Ф. и др. Стратиграфические схемы фанерозойских образований Украины для геологических карт нового поколения. Графические приложения. – К.: Геопрогноз, 1993.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель центральной Европы. – К.: Наукова думка, 1990. – 267 с.

Горецкий Г.И. Формирование долины р. Волги в раннем и среднем антропогене. – М.: Наука, 1966. – 412 с.

Горецкий Г.И. Аллювиальная летопись Великого Пра-Днепра. – М.: Наука, 1970. – 491 с.

Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens. – Л.: Наука, 1968. – 223 с.

Демиденко Ю.Э. «Крымская загадка» – среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени 1: альтернативные гипотезы для решения проблемы // SP. – 2000. – № 1. – С. 97-124.

Демиденко Ю.Е. Палеолітична стоянка Сюрень 1 (Крим): археологічний контекст та його інтерпретації // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці археологічної комісії. Том CCXLIV. Львів: НТШ, 2002. – С. 380-409.

Демиденко Ю.Э. Ориньяк Западной и Центральной Европы: систематизация данных и парадигмы интерпретаций // Кам'яна доба України. – Київ- Полтава: Шлях, 2003. – С. 150-175.

Долуханов П.М. Хронология палеолитических культур // Проблемы абсолютного датирования в археологии. – М.: Наука, 1972. – С.21.

Ефименко П.П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. – К.: АН УССР. – 664 с.

Иванова И.К. Геологический возраст ископаемого человека. – М.: Наука, 1965. – 179 с.

Иванова И.К. Геологические условия нахождения палеолита на территории СССР // БМОИП. – Отд. Геол., – 1969. – Т. XLIV (3). – С. 13-39.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України.-Київ-Полтава: Шлях.-2003а-Вип.4. – С.183-198.

Кротова О.О. Визначення сезону використання Амвросієвського кістковища бізонів // Кам'яна доба України.-К.: Шлях,2003б. – Вип.5.-С.75-81.

Кулаковська Л.В. Середньопалеолітичні варіації на заході України // Варіабельність середнього палеоліту України. – К.: Шлях, 2003.-С.10-31.

Кухарчук Ю.В. Палеолит юго-запада СССР и сопредельных территорий. Рихта. Препринт. – К., 1989. – 68 с.

Кухарчук. Ю.В. Ранній палеоліт Українського Полісся. – Автореферат канд.дис. – К., 1993.-22 с.

Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Каменный век. – М.: Наука, 1973.

Москвитин А.И. Стратиграфия плейстоцена Центральной и Западной Европы. – М.: Наука, 1970. – 287 с.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітична стація Ворона-3 на Дніпрових порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. – Донецк, 1994. – №3. – С. 204-216.

Праслов Н.Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 133, рис. 59.

Пясецький В.К. Оріняцька стоянка Іваничі на Волині // Археологія. – 1988. – № 64. – С. 49-56.

Пясецкий В.К. Палеолитическое местонахождение Жорнов: верхний культурный слой // СА. – 1991 а. – № 2. – С. 131-147.

Пясецкий В.К. Средний культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов // СА. – 1991 б. – № 4. – С. 182-191.

Пясецкий В.К. Мустьерский культурный слой палеолитического местонахождения Жорнов и некоторые вопросы стратиграфии палеолита // РА. – 1992. – № 3. – С. 113-126.

Пясецкий В.К. Ориньякская стоянка Червоный камень на Ровенщине // РА. – 1995. – № 2. – С. 123-134.

Пясецький В.К. Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita antiqua. – К.: Вид-во КДУ, 1999. – С. 8-17.

Пясецький В.К. Що собою насправді являє стратиграфічна схема М.Ф. Веклича для верхнього плейстоцену. Невдала спроба її перегляду // На пошану Софії Станіславівни Березанської (збірка наукових праць). – К.: Шлях, 2005 а. – С. 23-29.

Пясецький В.К. До проблеми стратиграфії палеоліту (Поділля, Прикарпаття, Волинь, Крим) // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2005 б. – Вип. 7.– С. 40-60.

Сапожников І.В. «Кримська загадка», або закономірне явище у пізньому палеоліті Південної України // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002. – С. 43-56.

Сапожников И.В. Ещё раз о так называемой «Крымской загадке»: поздний палеолит навеси Сюрень I // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. – СПб, 2005. – С. 177-190.

Сладков А.Н. Введение в спорово-пыльцевый анализ. – М.: Наука, 1967. – 270 с.

Смирнов С.В. Мустьерская стоянка Рихта // КСИА, 1979. – С. 9-14.

Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Пліхт ван Дер. Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 5. – С. 34-61.

Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Данблон Ф., Езартс П. і інші. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати 2000 року // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 5. – С. 62-98.

Ткаченко В.І. До питання про стратохронологію пізньопалеолітичних комплексів Королево II/II, Королеве I-А та Берегове I // Кам'яна доба України. – Київ-Полтава: Шлях, 2003. – Вип. 4. – С. 243-246.

Усик В.І., Кулаковська Л.В., Монігал К., Герасименко Н.П., Матвіїшина Ж.М., Кононенко О.М., Ковалюх М.М. Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2004. – вип. 5. – С. 99-111.

Чабай В.П. Средний палеолит Крыма. – Симферополь, 2004. – 323 с.

Чеботарёва Н.С., Макарычева. Последнее оледенение Европы и его геохронология. – М.: Наука, 1975. – 216 с.

Gerasimenko N. Late pleistocene vegetational history of Kabazi II // The Paleolithic of Crimea. The Middle Paleolithic of Western Crimea. – Liuge, 1999. – vol. 2. – p. 115-141.

Pyasetski V.K.

STRATIGRAPHY OF SOME PALAEOLITHIC SITES OF CRIMEA, DONBASS, DNIEPER AREA, ZHITOMIR POLISSYA, AND TRANSCARPATHIA

Stratigraphic sequences of a row of Palaeolithic sites of Ukraine are discussed in proposed paper coming from the authentic M.F. Veklich' stratigraphic scheme, but not from its currently popular deformed variant. Among these sites are Kabazi II and Syuren' I in Crimea. Additional data supporting the Stiellfried B age of Aurignacian of the latter site is provided. Cultural layers of the site of Mira in Dnieper area are dated to Dofinovka time, i.e. to the same age as alluvium of the first Dnieper terrace, covered by Prichernomorie sediments. Amvrosievka bison bone bed is likely aged to Middle Prichernomorie time. Indirect data concerning supposed geological age of Mousterian site of Rykhta are also represented. As it is argued, the uppermost

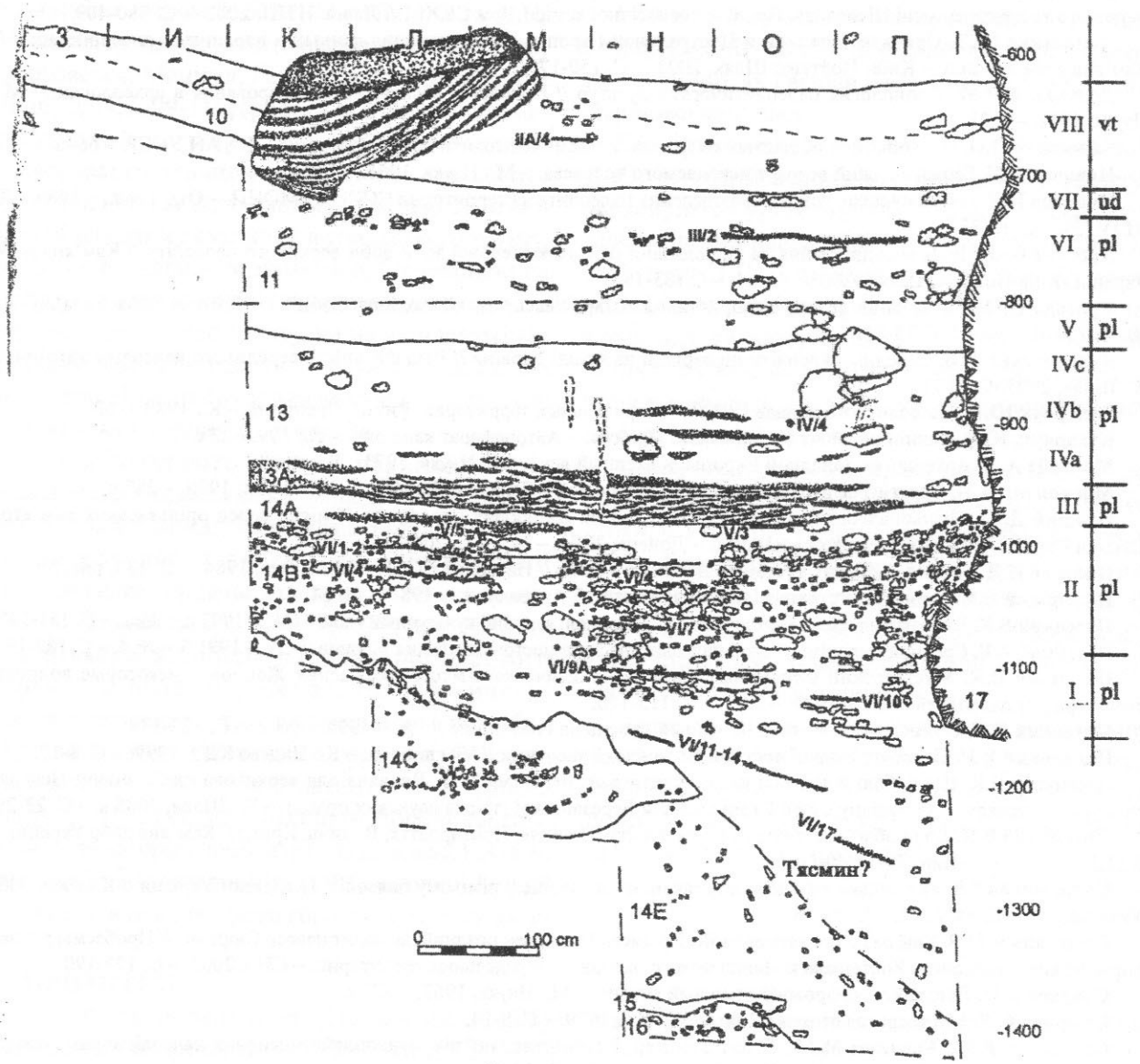

Рис.1. Кабазі II. Нижня частина розрізу (В.П. Чабай, 2004).
1-16 - Номери шарів
IIA/4 - Номери культурних горизонтів
I-XIV - Номери палінологічних зон (за N. Gerasimenko, 1999).
Індексація геологічних шарів і горизонтів за М.Ф. Векличем - В.К. Пясецький.

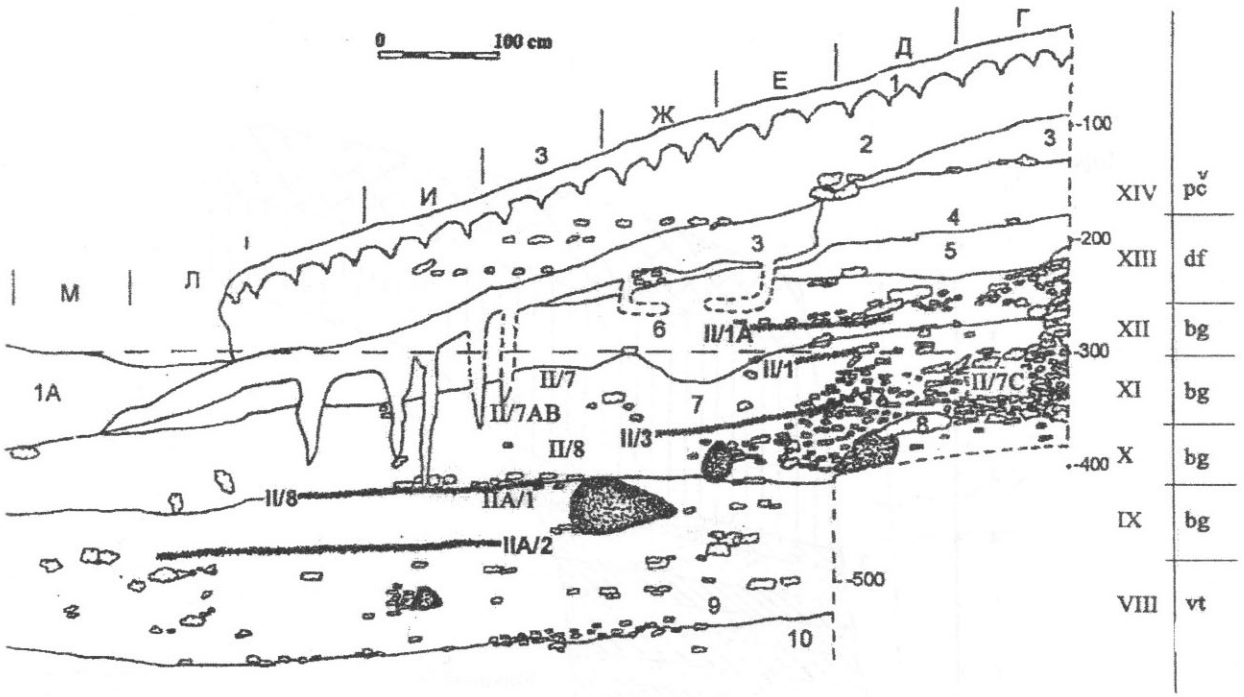

Рис. 2. Кобазі II. Верхня частина розрізу (Умовні знаки дивись на рис. 1).

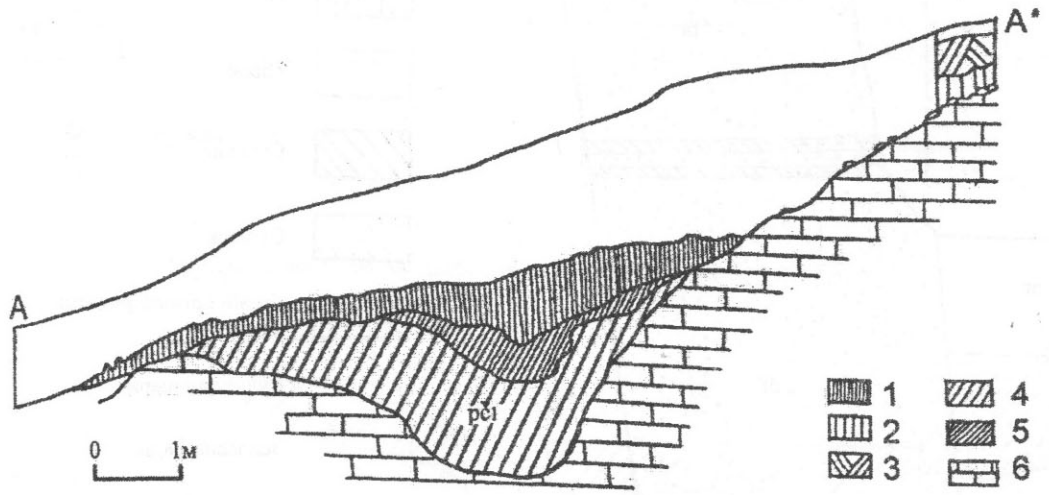

Рис. 3. Поперечний розріз через скупчення кісток бізонів в Амвросіївському кістковищі у напрямку з північного заходу на південний схід (А - А): 1 - чорнозем; 2 - бурий суглинок; 3 - культурні знахідки у бурому суглинку; 4 - сіро-зелена глина; 5 - культурні знахідки у сіро-зеленій глині; 6 - крейда (за О.О. Кротовою, 2003). pc1 - В.К. Пясецький.

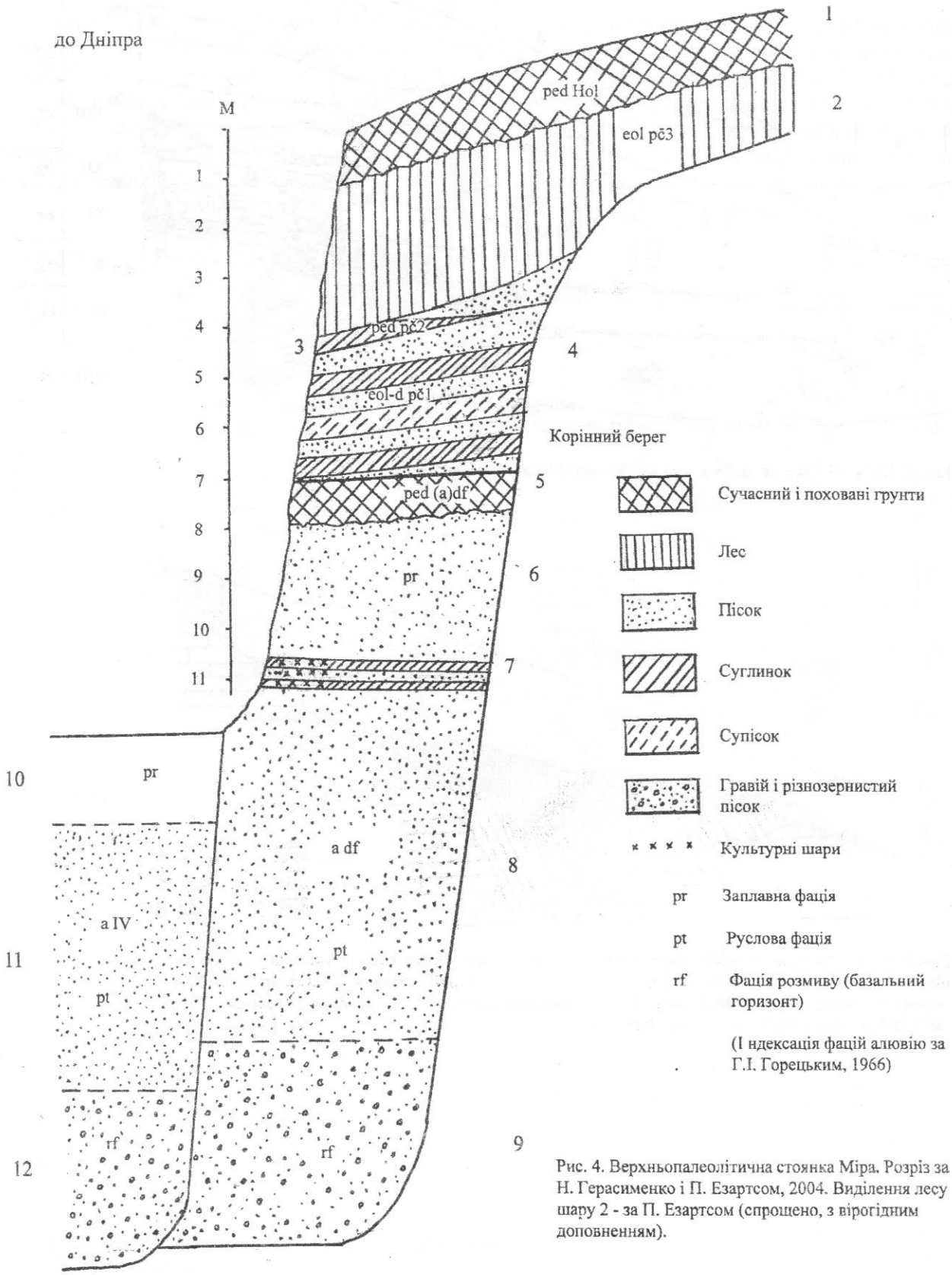

Рис. 4. Верхньопалеолітична стоянка Міра. Розріз за Н. Герасименко і П. Езартсом, 2004. Виділення лесу шару 2 - за П. Езартсом (спрощено, з вірогідним доповненням).

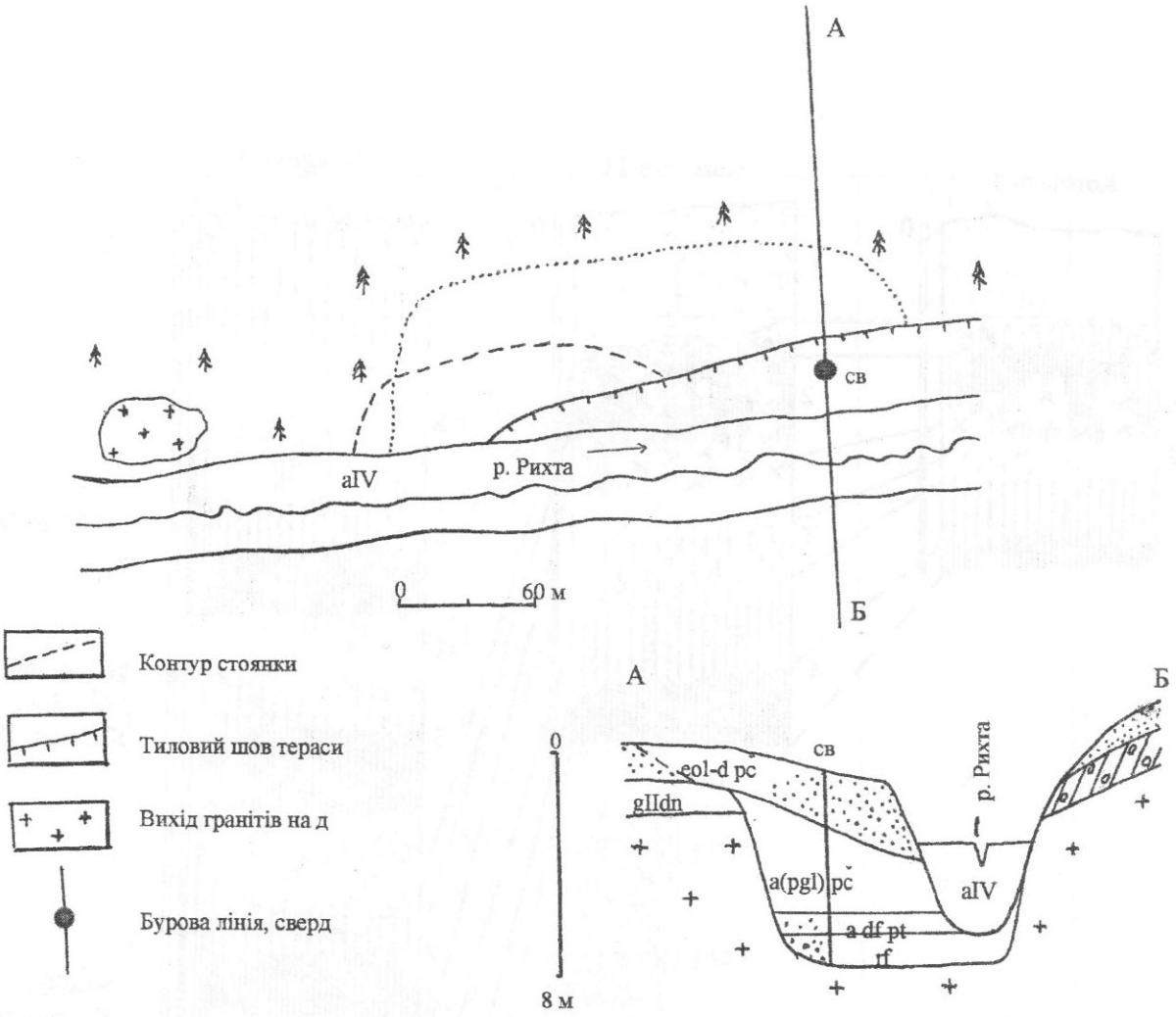

Рис. 5. Схематичний план мустьєрської стоянки Рихта. Розріз по лінії А - Б

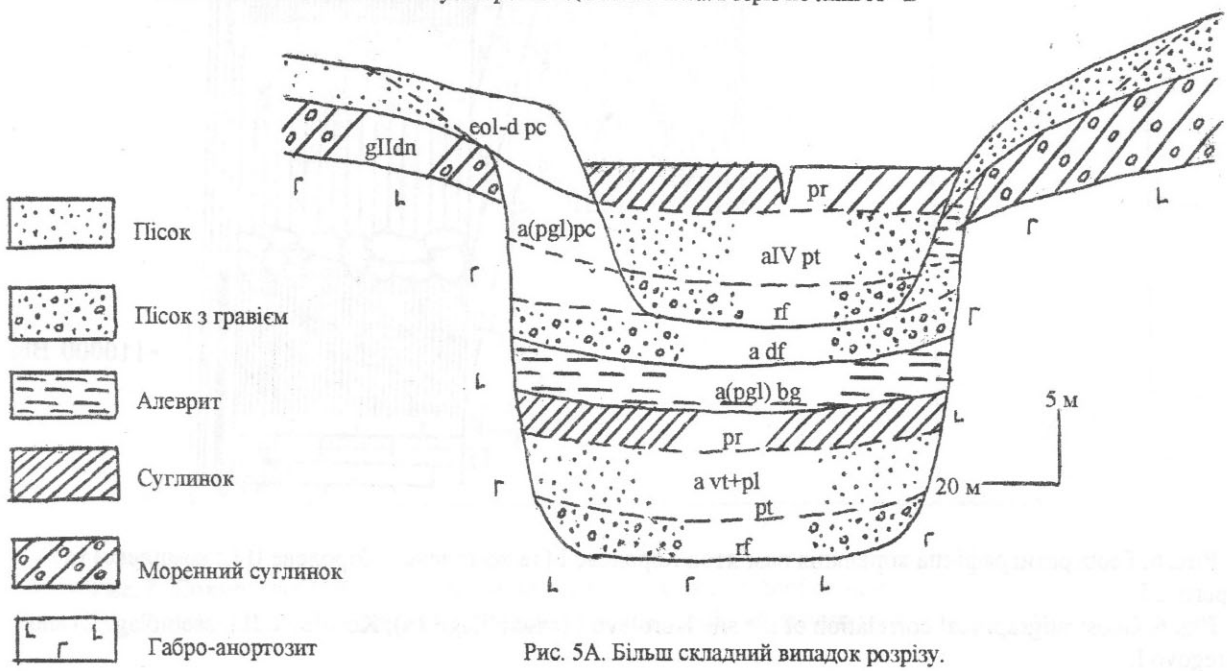

Рис. 5А. Більш складний випадок розрізу.

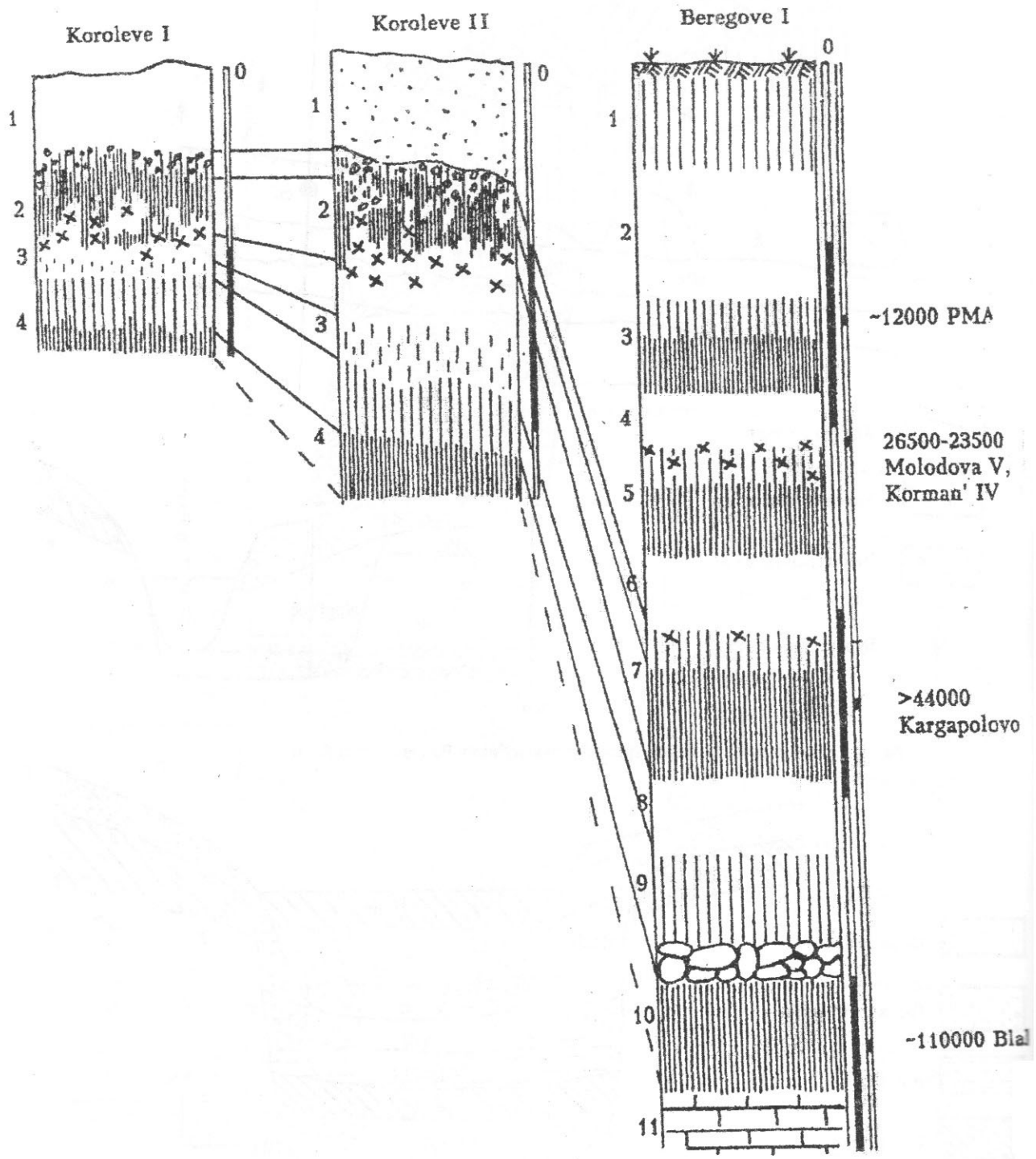

Рис. 6. Геостратиграфічна кореляція пам'яток Королеве I (1а комплекс), Королеве II (2 комплекс) та Берегове I.

Fig. 6. Geostratigraphical correlation of the site Korolevo I (assemblage 1a), Korolevo II (assemblage 2) and Beregovo I.

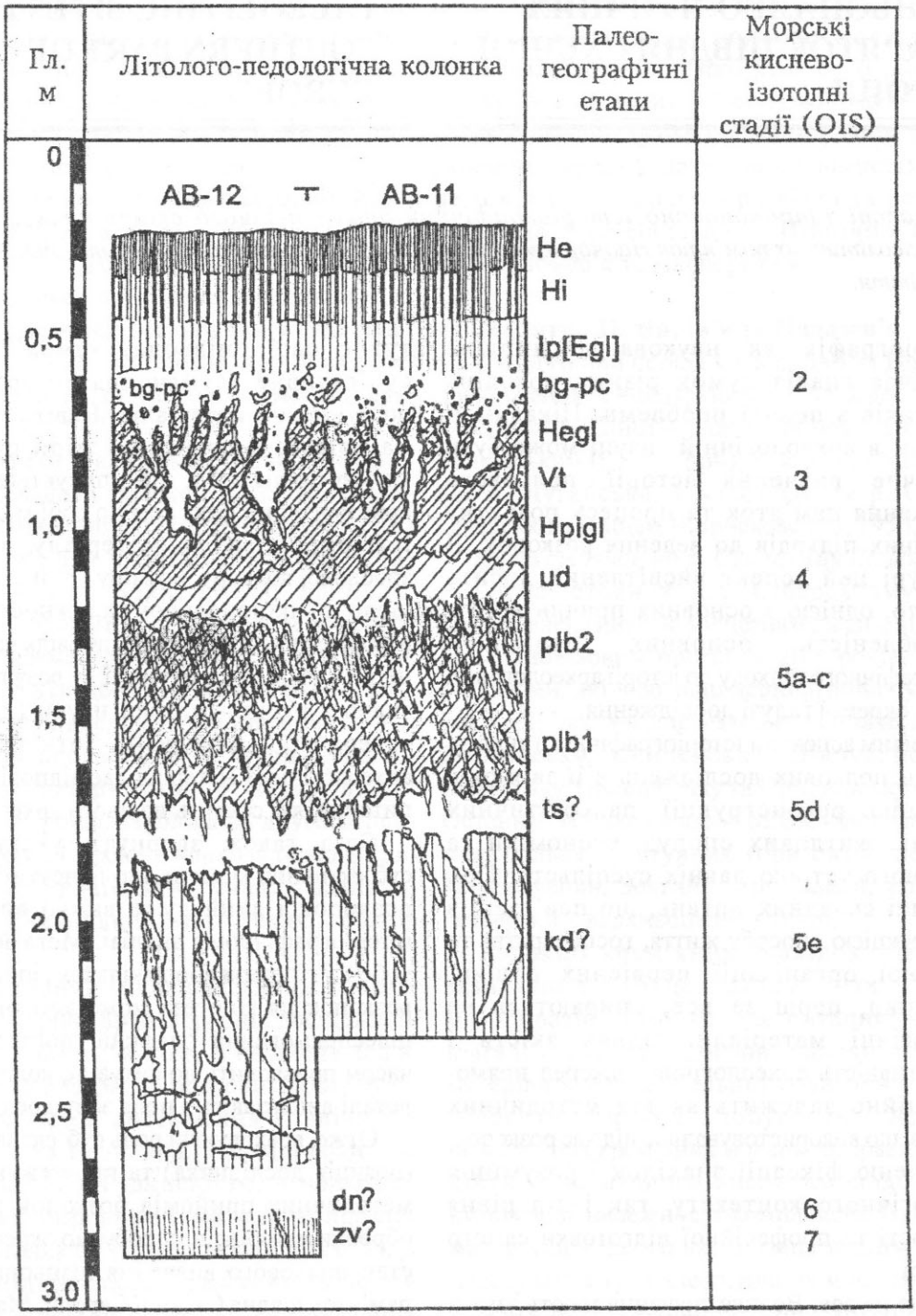

Рис. 7 Сокирниця І. Розкоп 1, північна ділянка, розріз східної стінки.
Fig. 7 Sokyrnitsa I. Excavation 1, Nothern area, the profile of Eastern wall.

ФЕДОРЧЕНКО О.С.

ПЕРШИЙ ЕТАП ПОЛЬОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

FEDORCHENKO O.S.

THE FIRST STAGE OF FIELD STUDY OF THE UPPER PALEOLITHIC SITES IN THE SOUTHERN PART OF EASTERN EUROPE

У статті запропоновано історіографічний аналіз першого етапу польового вивчення пізньопалеолітичних пам'яток Надчорномор'я та Надазов'я, який охоплює 20-ті – початок 40-х років XX століття.

Історіографія як наукова дисципліна передбачає аналіз думок різних поколінь дослідників з певної проблеми. Цікавим її напрямом в археологічній науці може бути аналітичне вивчення історії польового дослідження пам'яток та процесу розвитку методичних підходів до ведення розкопок. В літературі цей аспект висвітлений досить уривчасто, однією з основних причин чого є нерозробленість основних принципів історіографічного підходу до історії археологічної науки як окремої галузі дослідження.

Важливим аспектом історіографічного аналізу методики польових досліджень є її зв'язок з проблемою реконструкції палеолітичних поселень, житлових споруд, економіки та соціального устрою давніх суспільств. При вирішенні складних питань, що пов'язані з реконструкцією способу життя, господарства та соціальної організації первісних общин, дослідники, перш за все, спираються на археологічні матеріали. Однак якість і інформативність археологічних джерел прямо-пропорційно залежить як від методичних прийомів, що використовувались під час розкопок, від ступеню фіксації знахідок і розуміння археологічного контексту, так і від рівня обізнаності та професійної підготовки самого археолога.

І це ще не все. Велике значення мають умови подальшого збереження добутих розкопками матеріалів. Мабуть кожен дослідник стикався з проблемою депаспортизації колекції, з частковою чи повною втратою археологічних матеріалів. У цьому випадку єдиним виходом може бути залучення архівної документації (звітів, польових щоденників, фотографій, малюнків тощо). Проте тут є свої "підводні камені", передусім суб'єктивне тлумачення автором розкопок досліджених матеріалів. Навіть простий опис матеріалів є до певної міри суб'єктивним тлумаченням того, що описується. Крім того, археологічний факт сам по собі може дати лише інформацію щодо матеріалу, з якого його зроблено, кольору, розміру і т. ін. Інформацію ж щодо функціональної належності, технології виготовлення і, нарешті, відповідь на питання "що це є?" дослідник отримує в результаті синтезу знань з різних галузей науки (для первісної археології – передусім з етнографії). Отже, археологічний матеріал дає відповідь лише на ті питання, які ставить до нього археолог.

Слід також звернути увагу на інший суб'єктивний момент, що присутній при веденні розкопок і який дуже важко врахувати при історіографічному аналізі. Мова йде про вибір робочої гіпотези або декількох гіпотез. У процесі розкопок ця гіпотеза може змінюватись, однак цілеспрямований "вузький" погляд на пам'ятку часом призводить до ситуації, коли деякі суттєві деталі вислизають з поля зору дослідника.

Отже, враховуючи роль суб'єктивного фактору (позиція дослідника) та простежуючи розвиток методичних прийомів розкопок та первинної обробки матеріалів, спробуємо окреслити перший етап польового вивчення пізньопалеолітичних пам'яток півдня Східної Європи. Мається на увазі період перших знахідок та відкриттів 20-тих – початку 40-х рр. минулого століття. Війна 1941-1945 рр., коли повністю припинилися польові дослідження в регіоні, стала порубіжною подією між першим та наступним повоєнним періодом, що припадає на другу половину 40-х – середину 60-х рр.

Перші згадки про викопні знахідки кісток бізонів у Північному Надчорномор'ї містяться в праці графа О.С. Уварова "Археология России. Каменный период". Він зауважує, що "самые южные местности в России, где попадались ископаемые кости зубра, находятся в Бессарабии и на Дону, в окрестностях Азова" [Уваров, 1881, с.172]. Свідчення графа А.С. Уварова мали суто палеозоологічне значення, адже на той час палеолітичні пам'ятки в регіоні не були відомі. Палеонтологічну спрямованість мали також дослідження печер у Північно-Західному Надчорномор'ї, які проводились в середині XIX ст. А.Д.Норманом та А.А. Скальковським [Сапожников, 2002, 2003]. Повідомлення про знахідки кісток викопних тварин надходили під час геологічного вивчення регіону. Так, у 1912 році геолог Б.Ф. Мефферт сповістив про знахідки кісток (бізонів) неподалік станції Амвросіївки [Ефименко, 1953, с. 547].

Перша світова та громадянська війни, національно-визвольні змагання на кілька років зупинили археологічні дослідження в регіоні. Несприятливими для української науки були кінець 20-х – 30-ті роки, на які припала колективізація, голодомор, масові репресії серед інтелігенції, зокрема вчених. Хвиля репресій 30-х років не оминула і археологію палеоліту. На довгі роки припиняється дослідницька діяльність Г.А. Бонч-Осмоловського та М.Я. Рудинського. Перший зміг повернутись в науку лише наприкінці 30-х років. Публікації другого про розкопки початку 30-х років з'явилися тільки після війни. З інших українських учених зазнали репресій І.Ф. Левицький, Т.Т. Тесля, геолог Л.А.Лепікаш.

У таких складних і несприятливих умовах ведення стаціонарних археологічних досліджень було майже неможливим, тому й не дивно, що в цей час основною формою польових робіт були розвідки, зокрема й обстеження Північного Надчорномор'я та Надазов'я. У перші роки XX ст., за словами М.Я.Рудинського, в польових дослідженнях переважав метод "збирання підйомного матеріалу" [Рудинський, 1931, с. 145]. Дослідник підкреслював важливість збору підйомного матеріалу особливо для вивчення нетривалих стоянок мисливців та рибалок, наголосивши, що "визбирування решток з поверхні є обов'язковий етап дослідів палетнологічних" [Рудинський, 1931, с.146].

Своєрідним барометром в археології назвав В.А. Городцов 1919 рік, з якого починається поступовий перехід від руйнівної революційної діяльності до наукової творчої [Городцов, 1924, с. 1]. Саме в 1919 р. М.В. Сибільовим було розпочато археологічне обстеження Сіверського Дінця, і в тому ж році С.А.Локтюшев зафіксував першу археологічну знахідку на р. Євсуг. Тим самим було покладено початок вивченню пізньопалеолітичних пам'яток регіону.

У 20-30-ті роки польове дослідження пізньопалеолітичних пам'яток було розпочато майже на всій території степової смуги Півдня Східної Європи. Умовно можна виділити декілька окремих осередків, де більш-менш систематично на той час проводились розвідки та розкопки: Подінців'я та Надазов'я, Північно-Західне Надчорномор'я та Надпоріжжя.

Пам'ятки Подінців'я та Надазов'я

У зазначений період у Надазов'ї та Подінців'ї дослідження концентруються у двох регіонах: на Сіверському Дінці – між м.Ізюмом та селищем Баннівським (Святі Гори), і за 20 км північніше від м. Луганська, у місці злиття р. Євсуг із Сіверським Дінцем [Борисковский, 1950, с.368].

Група стоянок на р. Сіверський Донець

Група стоянок на Сіверському Дінці представлена низкою місцезнаходжень, відкритих М.В. Сибільовим протягом 20-х років, а також стоянками, які виявлено дещо пізніше, у 30-40-х роках. До таких місцезнаходжень можна віднести Дронівську, Сенченську, Шаруканську II, Каменську, Пришибську та Пристенську стоянки. Остання, за визначенням М.В.Сибільова [1946], мала кілька культурних горизонтів: перший – невизначений, другий – азильський, а третій та четвертий – верхньопалеолітичні.

Колекції крем'яних знахідок, зібрані на зазначених місцезнаходженнях загалом маловиразні. Тому постає питання: чи варто взагалі включати незначні добірки підйомних матеріалів до джерельної бази при історико-реконструктивних побудовах. Адже на нечисленних крем'яних зібрань, як правило, важко дійти однозначного висновку щодо дати та культурної належності комплексів. Втім, і такі матеріали є не тільки незаперечним доказом перебування тут палеолітичних мисливців, але й можуть бути використані при археологічному картографуванні регіону.

На початку 1920-х років П.П. Єфименко, вивчаючи колекції крем'яних знахідок Ізюмського музею, зазначав, що нечисленність наявних матеріалів не дає можливості однозначно стверджувати про заселення долини р. Сіверського Дінця в районі Ізюму в пізньому палеоліті. Увагу

дослідника привернула знахідка біля слободи Щурівки кісток мамонта разом з кількома розщепленими кременями верхньопалеолітичного вигляду [Ефименко, 1928, с.5]. Наприкінці 20-х і особливо у 30-ті роки ситуація кардинально змінюється. Завдяки плідним розвідкам М.В. Сибільова було відкрито цілу низку пам'яток в середній течії Сіверського Дінця. Це привернуло увагу археологів до "малоперспективного", як вважали, палеолітичного регіону. Зокрема М.Я.Рудинський у статті "Археологічні досліди 1926 року" підкреслив його виключне наукове значення.

Особливо цікавою є відкрита в 1924 році П.П. Єфименком багатошарова стоянка Минівський Яр [Ефименко, 1928]. У 1940 році її розкопував М.В.Сибільов. Було зафіксовано два культурних шари: верхній – неолітичний, і нижній – пізньопалеолітичний. За характером знахідок П.П. Єфименко інтерпретував пізньопалеолітичний культурний щар як залишки майстерні з первинної обробки кременю. Втім, на стоянці, очевидно, велися й інші господарчі роботи, про що свідчила значна кількість різців. На ширшу функціональну належність пам'ятки вказували й фрагменти роздроблених кісток тварин [Борисковский, 1950, с. 369].

Великий внесок у дослідження кам'яної доби басейну Сіверського Дінця зробив М.В. Сибільов. Наполегливість та безмежна відданість археології М.В.Сибільова відзначалась багатьма дослідниками [Цвейбель, 1987]. Привертає увагу та обережність, з якою він ставився до інтерпретації археологічного матеріалу в своїх наукових публікаціях. М.В. Сибільов переважно подавав лише опис знахідок, часом нарікаючи на відсутність наукової підтримки місцевих краєзнавців з боку провідних вчених. Своєрідним був і стиль публікацій М.В. Сибільова, який чимось нагадував дорожні описи XIX ст., що містять художні пасажі. Один із них, наприклад, присвячений дітям-пастушкам, які часто супроводжували його в археологічних розвідках, а іноді й приносили йому цікаві старожитності.

Група стоянок на р. Євсуг

Якщо відкриття більшості стоянок першої групи пов'язане з ім'ям М.В.Сибільова, то у справу дослідження пам'яток другої групи великий внесок зробив С.А. Локтюшев.

До другої групи пізньопалеолітичних місцезнаходжень належить знахідка 1919 р. кісток мамонта, сибірського носорога, коня, бізона, благородного оленя, та північного оленя разом з кістяним наконечником спису поблизу с. Весела Гора на Луганщині [Ефименко, 1938, с. 601; Ефименко и Береговая, 1941, с.268]. П.Й. Борисковський згодом зазначив, що наконечник нагадував кістяні вістря з Амвросіївки [Борисковский, 1950, с.369-370]. В.А. Городцов також зауважував, що за складом знайдених фауністичних решток та кістяного наконечника, пам'ятку можна віднести до "нижнього горизонту пізньої пори палеолітичної доби" [Городцов, 1924, с. 3].

Неподалік від першого місцезнаходження, при впадінні р. Євсуг в Сіверський Донець, біля хут. Рогалик, протягом 1926-1933 рр. археологічною секцією Наукового товариства Донбасу під керівництвом С.А. Локтюшева було відкрито стоянки Якимівська, Бережна, Яришинська та Африканова Мельниця. Тим самим було покладено початок вивченню фінального палеоліту в регіоні. Слід відзначити, що розкопки проводились лише на Рогалик-Якимівській стоянці, але матеріали тих розкопок за роки Другої світової війни були повністю втрачені [Локтюшев, 1930, с.17; Локтюшев, 1947, с.283; Борисковский, 1950, с.369-370]. Слід віддати належне С.А. Локтюшеву: він не тільки частково опублікував результати розкопок, а й запропонував першу інтерпретацію Рогалик-Якимівської стоянки як місця постійного проживання з рештками жител у вигляді золисто-вуглистих плям від вогнищ [Локтюшев, 1947, с.286]. Складнішим виявилось питання датування стоянки. Спочатку С.А.Локтюшев відніс до раннього неоліту [Локтюшев, 1930, с. 21], але згодом відмітив подібність її до матеріалів верхньопалеолітичних стоянок Східної Європи [Локтюшев, 1947, с. 286].

Незважаючи на те, що матеріали розкопок Рогалик-Якимівської стоянки були втрачені, а локалізацію інших, відкритих у 20-30-ті роки пам'яток зараз важко встановити, археологічні дослідження С.А. Локтюшева мали велике значення, головним чином, завдяки своєчасній публікації результатів розкопок. Згодом це дозволило П.П. Єфименку назвати цей регіон "одним із найважливіших центрів осереддя палеолітичних пам'яток різного часу" [Ефименко, 1953, с. 620].

Відкриття та перші дослідження Амвросіївського комплексу

Якщо виявлення поодиноких пізньопалеолітичних знахідок та пам'яток з невиразним крем'яним матеріалом на р. Сіверському Дінці не всіх переконувало щодо можливості заселення

регіону в пізньому палеоліті, то з відкриттям Амвросіївського комплексу останні сумніви скептиків розтанули. У 1930-ті роки вивченням старожитностей Надазов'я займався В.М. Євсєєв. Під час археологічних розвідок в 1934 році ним було зібрано колекцію крем'яних виробів неподалік від залізничної станції Амвросіївка, на мису, який був утворений балкою Казенною і яром, що в неї впадав. На наступний рік В.М.Євсєєв розпочав дослідження Амвросіївського палеолітичного комплексу, який складався з двох частин: скупчення кісток бізонів (кістковище) та розташованих на схід від кістковища ділянок з крем'яним підйомним матеріалом (стоянка) [Євсєєв, 1947]. На той час аналогій цій пам'ятці ні в Північному Надчорномор'ї, ні на прилеглих територіях не було. Відтак, принципове значення мав вибір методики розкопок та фіксації знахідок.

Як зазначав сам В.М. Євсєєв, стоянка розкопувалася траншеями глибиною до 2-х м, матеріал фіксувався по штикам лопати [Євсєєв, 1947, с. 269]. Цей поширений у XIX ст. метод розбирання культурного шару траншеями був зорієнтований, перш за все, на вивчення стратиграфічної картини та пошук археологічних об'єктів. Однак, як відомо, в 1930-ті роки вектор у методиці розкопок змінюється в бік вивчення планіграфічного розташування знахідок. Отже, можна припустити, що рівень інформованості місцевих археологів-краєзнавців про новації як в теоретичних, так і польових дослідженнях був недостатній. Давався взнаки надцентралізований характер радянської археології, коли існувало декілька великих центрів (Москва, Ленінград, Київ тощо), тоді як в регіонах працювали лише краєзнавці та поодинокі археологи.

З відкриттям нових пам'яток формувалися музейні колекції палеолітичних знахідок (М.В. Сибільовим – Ізюмського, С. Локтюшевим – Ворошиловградського, В.М. Євсєєвим – Сталінського краєзнавчих музеїв), якими цікавилися і провідні спеціалісти. Так, в 1937 році Амвросіївське місцезнаходження оглянув С.М. Замятнін.

У 1940 р. розкопки в Амвросіївці були продовжені вже експедицією Інституту археології АН УРСР, під керівництвом І.Г. Підоплічка та за участі В.І. Бібікової. Розкопки 1940 р. проходили в несприятливих умовах та продовжувались лише 20 днів. Внаслідок цього І.Г. Підоплічко зміг розібрати до кінця лише частину закладеного ним розкопу [Борисковский, 1950, с.329; Пидопличко, 1953, с. 66]. Подальша доля матеріалів розкопок 1940 року також була сумною – з часом вони були депаспортизовані, а відтак, їх важко в повному обсязі залучати до археологічних узагальнень.

Результати розкопок В.М. Євсєєва та І.Г. Підоплічка були опубліковані вже в повоєнний період. Тоді ж були поновлені археологічні дослідження Амвросіївського комплексу і висловлено декілька припущень щодо характеру й часу формування кістковища та його відношення до стоянки.

Відкриття більшості пізньопалеолітичних пам'яток в Подінців'ї та Надазов'ї відбувалось завдяки зусиллям місцевих археологів-краєзнавців або діяльності нечисленних місцевих наукових товариств та краєзнавчих гуртків. Польові дослідження пам'яток регіону перед війною відбувалося повільно, а розкопки проводились лише у виключних випадках.

Значно інтенсивніше досліджувалися пізньопалеолітичні пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.

Пізньопалеолітичні пам'ятки Надпоріжжя

Відкриття перших верхньопалеолітичних пам'яток у Надпоріжжі пов'язано з діяльністю новобудовних експедицій 30-х років XX ст., роботи яких значно більшого масштабу набувають пізніше. Прискорені темпи новобудовних експедицій були продиктовані вимогами перших п'ятирічок. Детальне археологічне обстеження порожистої частини долини Дніпра відбувалося у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу. Це завдання було покладене на спеціальну археологічну експедицію, яка працювала під керівництвом Д.І. Яворницького з 1927 по 1933 роки [Добровльський, 1952, с. 75]. Археологічні роботи також велися на будівництві Каховської гідроелектростанції, Південно-Українського та Північно-Кримського каналів. Так, у 30-ті роки Дніпробудівською експедицією виявлено дві групи палеолітичних стоянок.

Біля гирла р. Сури на правому березі Дніпра у 1931 р. І.Ф. Левицьким відкриті і частково розкопані чотири палеолітичні стоянки. Перша з них досліджена біля с. Ямбург, друга – в балці Майорка коло с. Волоське, ще дві – між Ямбургом і Волоським.

Друга група палеолітичних місцезнаходжень була локалізована на лівому березі Дніпра за 30-35 км нижче за течією від м. Дніпропетровська. Пам'ятки були зосереджені в балках Дубова, Кайстрова та Осокорівка.

З початком роботи Дніпрогесу низка виявлених стоянок потрапила в зону затоплення, а результати досліджень 30-х років, на жаль, були

опубліковані лише частково. Приміром, перша публікація матеріалів Кайстрової Балки здійснена О.М. Рогачовим [1947] тільки у повоєнний час. До того ж, за роки війни ці матеріали були частково або повністю втрачені.

Так, з колекції матеріалів багатошарової стоянки Ямбург лише одинадцять виробів, що збереглися, були описані в повоєнний період Ю.Г. Колосовим [Колосов, 1964]. Її дослідник І.Ф. Левицький простежив 11 культурних горизонтів. Рештки вогнищ, наземних конструкцій та кісток тварин були зафіксовані в горизонтах V, IV, III та II [Колосов, 1964, с.48].

Особливої уваги заслуговують стоянки в Кайстровій Балці, виявлені А.В. Добровольським. На основі польових звітів А.В. Добровольського, О.М. Рогачов припускав наявність решток наземних житлових споруд у Кайстровій Балці I та II [Рогачев, 1947, с. 252, 255]. Порівняно слабка потужність культурного шару та незначна кількість виявлених завершених знарядь свідчила, скоріше за все, на користь тимчасового перебування первісних людей на стоянках Кайстрова Балка I і II. Як місце нетривалої зупинки невеликого мисливського колективу (з метою виготовлення чи підправки зіпсованих знарядь), можна також розглядати незначні рештки культурного шару Кайстрової Балки III, в якому виявлено сліди вогнища та щільне скупчення уламків і відщепів кременю без слідів вторинної обробки [Рогачев, 1947, с.258].

Неповнота та гіпотетичність припущень щодо матеріалів зі стоянок Кайстрова Балка I-III пояснюється не тільки втратою матеріалів, але й руйнацією яром значної частини цих пам'яток. Зараз ні в кого не виникає сумнівів стосовно необхідності врахування стану збереженості культурного шару, впливу геологічних процесів формування та руйнування ґрунтів і т. ін. Підтвердженням важливої ролі цього фактору в польовому дослідженні є яскравий приклад з Кайстровою Балкою IV.

А.В. Добровольський розглядав стоянку Кайстрова Балка IV як багатошарову і виділяв десять культурних горизонтів. Проте О.М. Рогачов поставив під сумнів існування декількох виділених горизонтів, посилаючись на факт руйнування культурного шару не тільки по горизонталі, а й по вертикалі (землерийними тваринами), і вбачав тут лише один культурний горизонт [Рогачев, 1947, с. 261].

О.М. Рогачов також звертав увагу на недоліки методики розкопок стоянок в Кайстровій балці, а саме розкриття культурного шару окремими ізольованим квадратами, які вибиралися в шаховому порядку, що не могло надати чіткого уявлення про планіграфію пам'яток. До того ж, розкопки квадратами 2х2 м не могли, на його думку, забезпечити точність фіксації знахідок на плані [Рогачев, 1947, с. 258]. С.В. Смирнов, навпаки, відзначив вражаючу скрупульозність розкопок А.В. Добровольського, точність фіксації матеріалу та визначення глибин залягання окремих знахідок [Смирнов, 1973, с. 88].

Відкриття низки місцезнаходжень у Дніпровському Надпоріжжі (Осокорівка, Дубова Балка, Балка Байрачна та ін.) належить Т.Т. Теслі, якого було репресовано в 30-ті роки, а його ім'я на довгі роки зникає зі сторінок археологічної літератури.

У 1931-1932 рр. досліджувалося багатошарове місцезнаходження, відкрите Т.Т.Теслею на лівому схилі Дубової Балки. Тут було виявлено вісім культурних горизонтів, серед яких найбільш насиченим був горизонт V [Ефименко, Береговая, 1941, с. 269]. На жаль, основна частина матеріалів не збереглася, і лише декілька окремих уцілілих знахідок було описано Ю.Г. Колосовим [1964].

Протягом 1931-1932 І.Ф. Левицьким проводилось дослідження багатошарової стоянки Осокорова Балка, на якій було виявлено культурні горизонти азильського часу та шар мадленського часу із залишками жител [Левицький, 1949, с.291]. Привертає увагу запропонована І.Ф. Левицьким реконструкція палеолітичних жител, з вертикальними стінами з лози й очерету, обмазаними глиною. Згодом І.Г. Підоплічко довів помилковість подібної реконструкції [Пидопличко, 1969, с. 47].

Підводячи підсумок аналізу культурних знахідок в Осокорівці, Дубовій та Кайстровій Балці, визнаємо цілком слушним висновок П.Й. Борисковського, який вбачав у цих пам'ятках "місця сезонних перекочувань на місце стоянок, що відбувалися за порівняно короткий відрізок часу" [Борисковський, 1940, с.98]. Дослідник також висловив думку про синхронність та близькість за характером знахідок стоянок Надпоріжжя із пам'ятками, виявленими на р.Євсуг поблизу хут. Рогалик, та Журавкою. Він наголосив, що "їх культурні рештки мають той же характер і малюють той же господарсько-побутовий уклад" [Борисковський, 1940, с. 99].

Перші знахідки та відкриття в Північно-Західному Надчорномор'ї

Перші дослідження в Північно-Західному Надчорномор'ї, що мали переважно палеонтологічний характер, проводились з середини XIX століття. Відкриття перших печер із кістками викопних тварин у цьому регіоні належать А.Д. Нордману та А.А. Скальковському [Сапожников, 2002; 2003].

Палеонтологічний характер мала також знахідка кісток викопних тварин в урвищі правого берегу р. Бакшали неподалік від с. Анетівка на початку XX ст. У 30-ті роки, поблизу того ж самого села під час археологічного обстеження в зоні будівництва Бузької ГЕС Ф.О. Козубовським була відкрита перша власне археологічна пам'ятка Північно-Західного Надчорномор'я – стоянка Анетівка [Козубовський, 1933]. Матеріали стоянки було частково втрачено, і збереглася лише частина колекції виробів із вторинною обробкою та нуклеуси. Згодом різними дослідниками здійснювались спроби локалізувати стоянку Анетівку Ф.О. Козубовського, однак достеменне розташування та датування пам'ятки залишається дискусійним і досі [Станко, Григорьева, Швайко, 1989, с. 6]. Останнім часом висловлене припущення, що місце збору підйомного матеріалу розвідкою Ф.О. Козубовського слід співвіднести зі стоянкою Анетівка I, яку було відкрито в 1978 році Причорноморською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Н. Станка [Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с. 96-99].

Відкрита 1938 р Т.Г. Грицаєм на північній околиці с. Іллінка печера з кістками ведмедя спочатку розглядалась як палеонтологічне місцезнаходження. Однак виявлені згодом крем'яні знахідки та розколоті кістки печерного ведмедя свідчили про перебування в печері первісних людей [Підоплічко, 1949]. Розкопки в Іллінці проводились протягом 1938-1941 років і були відновлені в перші повоєнні роки (1945-1947рр.). Однак, за повідомленням І.Г. Підоплічка, основний крем'яний матеріал був викопаний А.Д. Рощиним у довоєнний період і переданий Т.Г. Грицаєм С.Н. Замятніну в 1940 році. Вважалося, що колекція була загублена в роки війни. Дослідники Іллінки в повоєнний період на підставі фауністичних ознак розглядали стоянку як мустьєрську [Підоплічко, 1949, с.324; Добровольский, 1950; Борисковский, Красковский, 1961, с.13-14]. Безперечно, що для остаточного з'ясування часу відвідин первісними людьми печери могли б стати у нагоді висновки С.Н. Замятніна щодо характеру колекції крем'яних знахідок з Іллінки, але його звіт та оригінали малюнків також були загублені під час війни. Однак, на щастя, збереглись негативи знімків з таблиць малюнків обробленої ним колекції матеріалів з розкопок А.Д. Рощина, на підставі яких С.Н. Замятнін дійшов висновку, що переважна більшість крем'яних знахідок належить до мустьєрського часу, виняток становлять лише поодинокі екземпляри верхньопалеолітичної (?) або мезолітичної (?) доби [Замятнин, 1950, с. 145]. Дослідник припускав, що заселення печери Іллінки відбувалося принаймні двічі: у період "розвинутого мустьє" та наприкінці плейстоцену – початку голоцену. Він виділяв також третій, проміжний між першими двома, культурний горизонт, однак підкреслював, що наявних матеріалів недостатньо для того, щоб з упевненістю говорити про цей проміжний (фінально-мустьєрський, "протосолютрейський") шар [Замятнин, 1950, с. 150].

Основні підсумки першого етапу польових досліджень у Північному Надчорномор'ї та Подінців'ї

Перші відкриття та дослідження верхнього палеоліту півдня Східної Європи відбувались у складних умовах як політичного, так і економічного характеру. 1920-1930-ті роки були складними і неоднозначними в археології. З одного боку, в цей час активно розгортається польова діяльність; накопичуються музейні колекції за рахунок систематичних розвідок у регіоні; індустріалізація, перші п'ятирічки та пов'язані з ними великі новобудови прискорюють археологічне освоєння нових регіонів (Надпоріжжя, Побужжя) та осередків пізньопалеолітичних пам'яток. З іншого боку, встановлення тоталітарного режиму, терор та масові репресії інтелігенції (І.Ф. Левицький, Т.Т. Тесля, Л.А. Лепікаш та ін.) створював значні перешкоди для творчої наукової роботи спеціалістів; надцентралізований характер радянської археології тих років ускладнював контакти дослідників периферії з провідними фахівцями в столицях. Інформаційна ізольованість регіональних краєзнавців-археологів, відсутність необхідних наукових консультацій з боку провідних учених не сприяла впровадженню новацій у польовій методиці. Тому в той час як провідні вчені вже з 20-х років починають планіграфічні дослідження, освоюючи методику розкопок широкими площами з метою виявлення

планіграфічної структури поселень, на місцях розкопки велися переважно за традиційною методикою, в основі якої лежав стратиграфічний підхід. В цілому методика польових досліджень у цей період здебільшого розвивалася емпіричним шляхом. Основною їх формою були археологічні розвідки та збір підйомного матеріалу, археологічні ж розкопки були пов'язані, головним чином, із діяльністю новобудовних експедицій.

Вивчаючи науковий доробок та життєвий шлях М.В. Сибільова та В.М. Євсєєва, не можна не захоплюватися їх мужністю та відданістю археології. Сьогодні мало хто знає, що М.В. Сибільов, котрий відкрив понад 300 місцезнаходжень (серед яких багато пізньопалеолітичних пам'яток), був напівзрячим.

Наполеглива праця М.В. Сибільова, В.М. Євсєєва, Ф.А. Козубовського, С.А. Локтюшева та зроблені ними важливі відкриття з пізнього палеоліту у Північному Надчорномор'ї та Надазов'ї привернули увагу інших палеолітознавців до раніше "безпам'яткового" регіону. Протягом першого (20-ті – початок 40-х рр. XX ст.) періоду досліджень, окрім низки інших стоянок пізнього та фінального палеоліту, було відкрито "перлину" цього регіону – Амвросіївський комплекс. Однак переважна більшість археологічних колекцій з довоєнних розкопок та підйомного матеріалу загинула в роки Другої світової війни. Тому основний масив джерел для реконструкції суспільства прильодовикових степових мисливців формувався у повоєнні часи.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковський П.І. Людина кам'яного віку на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 129 с.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. // МИА. – 1950. – № 40. – 464 с.

Борисковский П.И., Красковский В.И. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1961. – 37 с.

Городцов В.А. Археологические раскопки и разведки в Советской России с 1919 по 1923 год // Древний мир. – Вып. 1. – 1924. – С. 1-20.

Добровольський А.В. Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпорожжя в межах Запорізької області // Археологія. – Т. VII. – 1952. – С. 75-88.

Добровольский А.В. Печера коло с. Іллінки, Одеської області // Археологія. – Т. IV. – 1950. – С. 152-155.

Євсєєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївна // Палеоліт і неоліт України. – Т.І. – 1947. – С. 265-281.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – 2-е изд. – Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. – 636 с.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. - К.: Изд-во АН УССР, 1953. – 664 с.

Ефименко П.П. Стоянки каменного века в окрестностях г.Изюма // Старовинності Ізюмини. - Вип.III. – 1928. – С.5-10

Ефименко П.П., Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР. // МИА. Палеолит и неолит СССР. - № 2. – 1941. – С. 254-303.

Замятнин С.Н. О характере культурных остатков в пещере у с. Ильинка, Одесской области // Археологія. – Т. IV. – 1950. – С. 143-151.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр. – К., 1933. – 98 с.

Колосов Ю.Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубова балка, Ямбург) // САИ. – 1964. А I-5. – С. 42-49.

Левицький І. Розкопки палеолітичної стоянки на Балці Осокоровій в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. II. – 1949. – С. 289-291.

Локтюшев С.А. Доисторический очерк Средней Донетчины. – Луганск: Изд-во науч. об-ва Донбасса, 1930. – 36 с.

Локтюшев С.О. Палеолітична стоянка Якимівська балкана р.Євсуг Ворошиловградської області / / Палеоліт і неоліт України. – Т.І. – 1947. – С. 283-287.

Пидопличко И.Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА. – Вып. 2. – 1953. – С. 65-68.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. – К.: Наукова думка, 1969. - 163 с.

Підоплічко І. Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка І в 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. II. – 1949. – С. 323-325.

Рогачев О.М. Палеолітичні стоянки в Кайстровій Балці // Палеоліт і неоліт України. – Т.І. – 1947. – С. 249-264.

Рудинський М. Деякі підсумки та ближчі завдання палетнологічних вивчень у межах УСРР // Антропологія. Річник Кабінету антропології ім. Ф. Вовка. – IV. – К., 1931. – С. 145-184.

Сапожников И.В. Из истории исследований каменного века Украины: па-леолитические карстовые пещеры Северного Причерноморья // КДУ. - 2003. - Вип. 4. - С. 43-52.

Сапожников И.В. Палеолитические карстовые пещеры Северо-Западного Причерноморья // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. - С.-Пб.: Академ-Принт, 2002. - С. 18-24.

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. - Одесса -С.-Пб., 1995. – 198 с.

Сибільов М.В. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця // Наукові записки. – Кн. II. – 1946. – С. 29-37.

Смирнов С.В. Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. – К.: Наукова думка, 1973. - 172 с.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1989. – 140 с.

Уваров А.С. Археологія Россіи. Каменный періодъ. – М.: Синодальная типографія, 1881. – 439 с.

Цвейбель Д.С. Н.В. Сибилев – исследователь каменного века Донетчины // Тезисы докладов областного научно-практического семинара "Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе". – Донецк, 1987. – С. 12-14.

Fedorchenko O.S.

THE FIRST STAGE OF FIELD STUDY OF THE UPPER PALEOLITHIC SITES IN THE SOUTHERN PART OF EASTERN EUROPE

Historiographical analysis of field investigations allows to estimate comprehension and quality of archaeological records. Flint and bone assemblages came from archaeological excavations and prospections constitute the primary evidence for theoretical studies. That is why the questions of applied field methods are so closely relate to problems of reconstruction of settlements, dwellings, economy and social organization of primitive societies.

The first stage of field investigations of Upper Paleolithic sites in Black Sea and Azov Sea area is dated to between 1920th and beginning of 1940th. This period in archaeological science and whole country life was complicate and contradictory: revolutionary developments, formation of totalitarian regime, genocide famine of 1932-1933, and mass repression (I. Levyckiy, T. Teslya, L. Lepikash and others).

Archaeological prospecting and collecting of finds were the most common form of field investigation during this period. M. Sibil'yov, S. Loktyushev, V. Evseev and other scholars essentially contribute into investigations of Paleolithic sites in the area under discussion. Several archaeological expeditions in areas of Dnieper Ridges and Bug valley were conducted in frameworks of huge industrial projects. A row of Upper Paleolithic sites were studied in course of field investigations. However, the major portion of collected archaeological materials were lost during the years 1941-1945. Therefore, the major primary evidence for studying of Pleistocene steppe hunters was accumulated mainly during the further periods.

САПОЖНИКОВ І.В.

ВНЕСОК П.П. ЄФИМЕНКА У ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ПЕЧЕРИ ІЛЛІНКИ

SAPOZHNIKOV I.V.

P.P. EFIMENKO' CONTRIBUTION IN STUDY AND INTERPRETATION OF ILLINKA CAVE

У статті дається оцінка вагомого внеску П.П. Єфименка у дослідження та інтерпретацію відомої печери Іллінки, розташованої на березі Куяльницького лиману. Уперше публікуються два архівні документи, які висвітлюють маловідомі сторінки історії вивчення цієї унікальної пам'ятки пізнього палеоліту України.

Нещодавно вітчизняна археологічниа наука відзначила 120-річчя від дня народження Петра Петровича Єфименка – видатного вченого, академіка АН УРСР, директора Інституту археології АН УРСР (1945-1955 рр.), учня засновника київської палеолітичної школи Ф.К. Волкова (Хведора Вовка). Внесок ученого у вивчення кам'яної доби Східної Європи взагалі й України зокрема є дуже значним, однак і досі його роль у дослідженні палеоліту Північного Надчорномор'я залишається висвітленою вкрай фрагментарно. І якщо результати польових робіт П.П. Єфименка в Мізині (1909), Костьонках і Борщовому (1923, 1925-1926, 1928-29, 1931-34, 1936-37 рр.), у гирлі річки Деркул (1924-25, 1930 рр.), в Супонєвому (1926 р.) більш-менш відомі [Сапожников, Кухарчук, 2004], то мало хто сьогодні знає, що Петро Петрович у 1940-х роках двічі приїздив до Одеси, провадив власні обстеження печери Іллінки, розташованої неподалік від цього міста, на правому березі Куяльницького лиману.

Матеріали Іллінки, відкритої у 1938 році одеським палеонтологом Т.Г.Грицаєм і розкопаної А.Д. Рощиним (1938 р.), Д.К. Третьяковим, Т.Г. Грицаєм та І.Я. Яцьком (1939 р.), А.В. Добровольським (1941), Т.Г. Грицаєм (1944-1945 рр.) та І.Г. Підоплічком (1946 рр.)[1] в цілому опубліковані, датовані й інтерпретовані [Добровольський, 1950; Замятнин, 1950; Підоплічко, 1949; Пронин, 1999; Рощин, 1939; 1941; Сапожников, 1994, с.13-18; 2002; 2003; 2005, с.12; Сапожников, Сапожникова, 1989; 2005; *Sapozhnikov*, 2003; Djindjian, Sapozhnikov et al., 2006 та ін.].

На сьогодні майже ні в кого не виникає сумнівів у тому, що Іллінка є типовою ведмежою печерою (лігвом), яка в період раннього етапу верхнього палеоліту неодноразово використовувалася людьми в якості укриття. Вони, крім усього іншого, використовували наявні в печері кістки тварин для виготовлення кістяних знарядь праці і навіть прикрас (припущення, що ікло печерного ведмедя було просвердлене штучно, надійно підтвердив, зокрема, й трасологічний аналіз кам'яних та кісткових артефактів, проведений у 1983 р. Г.В.Сапожниковою [Сапожников, Сапожникова, 1989, с.185-186]). Натомість недоведеним і, чесно кажучи, маловірогідним залишається факт наявності в Іллінці штучних споруджень із кісток печерних ведмедів, що, на думку С.А. Семенова, А.Д.Столяра та інших учених, нібито, свідчать про наявність складних ідеологічних уявлень у неандертальців [Сапожников, 1990].

Водночас досі неопублікованими залишаються плани залягання кісток на двох ділянках печери, які присутні у звітах про польові дослідження А.В.Добровольського [1941] і І.Г. Пидоплічка[2] [1946], а також інші матеріали 1930-1940-х рр., зокрема, нотатки-звіт А.Д.Рощина про роботи в Іллінці у 1938-1945 роках (датовані груднем 1945р. [Рощин, 1946]), а також щоденникові записи П.П.Єфименка (зберегаються в архіві ІА НАНУ).

Заповнення частини з названих прогалин і є метою даної замітки. Автор цих рядків вважає за необхідне опублікувати два документи, які й через 60 років не втратили своєї інформативності та актуальності. Перший із них – власноручні польові нотатки П.П. Єфименка [1946], зроблені ним під час обстеження Іллінки у березні 1946 року (додаток 1). Другий – уривки зі стенограми обговорення його доповіді на засіданні сектора палеоліту та неоліту Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у грудні того ж року [1946-а], в якому взяли участь

С.М. Замятнін, С.М. Бібіков і П.Й. Борисковський (додаток 2).

Тут доречно сказати кілька слів про участь і роль П.П. Єфименка у дослідженнях печери. Цілком очевидно, що він одразу ж надав цій пам'ятці великого наукового значення, оскільки вже восени 1945 року, за кілька місяців після вступу на посаду директора ІА АН УРСР, приїхав в Одесу і відвідав печеру. Тепер звичайно важко з'ясувати, яким чином і коли саме він взагалі дізнався про Іллінку. Можливо його увагу привернув опублікований у 1940 році реферат доповіді А.Д.Рощина, зачитаного А.В.Добровольським у Києві на III-й конференції з дослідження палеоліту в травні 1939 року [Трусова, 1940]. Тоді учасниками конференції були продемонстровані і знахідки з печери. М.В. Воеводський та К.М. Полікарпович поставилися до них "доволі скептично", а судження інших вчених залишаються невідомими [Добровольський, 1950, с. 152].

Наступного разу П.П. Єфименко відвідав Іллінку у березні 1946 р. (додаток 1), а вже в червні присвятив їй спеціальну доповідь, прочитану на V-й конференції ІА АН УРСР [Єфименко, 1947]. Показово, що протягом травня-серпня 1946 р. в Іллінці працювала Одесько-Дністровська експедиція ІА АН УРСР (начальник – І.Г. Підоплічко), і ми можемо з великою вірогідністю припустити, що її роботи були організовані, а можливо й профінансовані, з ініціативи директора інституту. Хоча ці розкопки не дали очікуваних результатів (оскільки велися у самому віддаленому і низькому кутку печери, розкривши лише близько 10 % її площі), у цьому не було провини вчених. Справа в тому, що більша частина шару, в якому разом із кістками зустрічалися кам'яні й кісткові вироби, була раніше практично "знесена" місцевими одеськими палеонтологами без будь-якої фіксації знахідок. Винятком були лише невеликі за обсягом роботи червня 1941 р., проведені археологом А.В. Добровольським [1941; 1950].

У грудні того ж року П.П. Єфименко детально розповів про Іллінку в Ленінграді у своїй доповіді на засіданні сектора палеоліту й неоліту ЛВ ІІМК, присвяченому підсумкам досліджень кам'яної доби України в 1946 р. Наголосимо, що він не вступив у відкриту дискусію з С.М. Бібіковим і П.Й.Борисковським, які, як неважко переконатися, дали діаметрально протилежні оцінки цій пам'ятці (додаток 2). Ця доповідь у вигляді статті була опублікована в 1947 році [Єфименко, 1947], але в ній, звичайно, не були наведені точки зору опонентів. Важливо, що у 1950 р. в четвертому томі "Археології" (відп. ред. – П.П. Єфименко), за його ініціативою було надруковано одразу дві статті про Іллінку, написані А.В. Добровольським [1950] і С.М. Замятніним[3] [1950].

Вже у 1953 р., у третьому виданні своєї монографії "Первісне суспільство" П.П. Єфименко присвятив матеріалам Іллінки дві сторінки тексту, але вони, так би мовити, чималого варті. На базі аналізу матеріалів цієї та інших "ведмежих печер" вчений виділив тоді особливий тип пам'яток – тимчасові мисливські табори неодноразового використання. Даний висновок детально аргументований із залученням широкого кола аналогій від Кавказу до Альп. Слід нагадати, що П.П. Єфименко не вбачав у численних "ведмежих печерах" беззаперечних свідчень наявності культу цієї тварини [Єфименко, 1953, с.231-237]. Примітно, що роком пізніше, у рецензії на монографію свого учня П.Й.Борисковського "Палеоліт України", він поставив крапку в "дискусії" з ним[4] та С.М. Бібіковим, яка так і не відбулася[5], написавши в ній лише кілька слів – "спроба... знецінити знахідки в Іллінці... навряд чи заслуговують схвалення" [Ефименко, 1954, с. 171-172]. Надалі П.П. Єфименко більше ніколи не повертався до цієї проблеми.

Тридцять років потому, 21.11.1984 року, коли Петра Петровича вже давно не було в живих, мій учитель П.Й. Борисковський написав рецензію на нашу з Г.В.Сапожниковою статтю про Іллінку, яку деякі "скептики" (а точніше – політикани від науки), не бажали друкувати протягом п'яти років [Сапожников, Сапожникова, 1989], попри наявність позитивного відгуку Павла Йосиповича і навіть рекомендації сектора палеоліту ЛОІА АН СРСР від 05.11 того ж року. У цьому відгуку П.Й. Борисковський, по-суті, визнав слушність висновку П.П. Єфименка, написавши наступне: "Цінність рецензованої статті полягає в тому, що в ній стисло підсумовано все відоме на сьогодні про Іллінку, розглянуті різні інтерпретації цієї пам'ятки, зроблений функціональний аналіз її матеріалів та запропонована власна інтерпретація. Автори справедливо і аргументовано виступають проти спроб вивести матеріали Іллінки з наукового обігу" (Архів. І.В.С.).

Наведені факти є яскравим прикладом того, як справжні вчені мають ставитися до своїх опонентів.

І дійсно, час, а головне – наступні поглиблені дослідження інших авторів довели, що П.П. Єфименко був багато в чому правий. Щоправда, виходячи з цілої низки фактів, зокрема, з

нещодавно отриманої абсолютної дати Іллінки – 27.500±210 тис. р. тому (Ki-11681), а також ще з однієї дати (26.930±980 тис. р. тому), отриманої за кістками з розкопок А.Д. Нордмана 1846-47 років у Нерубайській печері [Kurten, 1969], припускати мустьєрський (середньо-палеолітичний) вік Іллінки зараз дуже проблематично [Сапожников, 2005, с. 12; Djindjian, Sapozhnikov et al., 2006 та ін]. Проте, сезонний, неодноразовий і короткочасний характер її відвідин прадавніми людьми не спростований ніким з сучасних палеолітознавців. Навпаки, Г.В. Сапожниковій вдалося додати до інтерпретації П.П. Єфименка дуже важливу деталь: під час своїх "візітів" до Іллінки люди використовували її насичений кістками шар як сировинну базу для виготовлення знарядь праці [Сапожников, Сапожникова, 1989, с.185]. У цьому відношенні аналогією Іллінці є відоме Амвросіївське кістковище на Донбасі [Сапожникова, 2003, с. 84; Sapozhnikova, *Sapozhnikov, 2005*].

Однак, слід зауважити, що наведені у додатках документи мають не тільки і не стільки історіографічне значення. В них є дуже цінна інформація щодо наявності на тому ж березі Куяльницького лиману ще двох або навіть трьох подібних Іллінці об'єктів, які досі не віднайдені і не досліджені. Поки що, зовсім недавно, була виконана одна з рекомендацій П.П. Єфименка – встановити місце розкопок А.Д. Нордманом ще однієї "ведмежої печери" в селі Нерубайському (додаток 1) [Нордман, 1847]. Директору печерного палеонтологічного заповідника Одеського національного університету К.К. Проніну вдалося виявити цю карстову порожнину в районі так званих Тарасівських катакомб [Пронин, 1999, с. 23]. Здавалося б, нарешті отримана унікальна можливість на практиці перевірити інтуїцію П.П. Єфименка, провівши в печері ретельні археологічні дослідження, і головне – врятувати колись втрачену і несподівано віднайдену пам'ятку від загрози остаточного знищення. Однак, розкопки там вже розпочалися без залучення археологів [Орлов, Никулин, Муха, 2005]. Отож, сучасні дослідники наступають, так би мовити, на старі граблі, а наша наука може втратити ще один унікальний шанс.

Додаток 1

П.П. Єфименко

НОТАТКИ ПРО ПАЛЕОЛІТИЧНУ СТОЯНКУ В ІЛЛІНЦІ

[Арк. 1] В этот день вместе с А.Д.Рощиным, Т.Г.Грицаем, В.В.Степановым и музейными работниками – поездка в Ильинку [*Тут і далі підкреслення І.С.*].

Сильный северный ветер помешал сделать фотосъемку и зарисовку.

Осмотр показал, что этот пункт связан с окраиной села [...].

Выемка в известняке, отвечающая находившемуся здесь ранее нишеобразному гроту с заполнявшим его костеносным слоем, представляет сейчас в плане площадку в 17 м длиной (вдоль края балки) и 14 м в глубину. В задней стенке этой ниши, как это уже мной было отмечено в прошлом году, находятся два сохранившихся участка костеносного слоя, разделенные перемычкой известняка – как бы два ответвления грота.

Возможно – двухкамерное образование, соединенное местами внутренними ходами (со слов Т.Г. Грицая).

Под тонким слоем намывного чернозема пласт известняка – рыхлый, раскрошенный на горизонтальные отдельности. Заметны следы проломов – результат оседания. Воронки, заполненные черноземом.

[Арк. 2] Полости в известняке целиком заполнены типичным палевым лессом, содержащим во всей толще обломки костей пещерного медведя. Сравнительно небольшая высота этих помещений может быть отчасти связана с осадкой породы, которая здесь разрыхленная и непрочная.

Кроме этих двух сохранившихся участков подземных помещений, заполненных костеносной лессовой породой, и в левом (смотря от входа) крыле ниши, занятой отвалами из разработок Грицая, кое-где в стене из-под завала видны обрывки костеносного слоя.

В еще большей мере можно рассчитывать *на обнаружение* [*попереднє слово нерозбірливо – І.С.*] его в правом крыле ниши, где костеносный слой заполнял нечто вроде хода (шир. около 3 м), раскрытого Грицаем на протяжении около 10 м. Этот ход и был прорезан выработками плиты и дал толчок дальнейшим работам.

Посещение Ковалевки – откуда происходит небольшое количество костей п.м., среди которых обращают на себя внимание трубчатые кости, явно расколотые намеренно. Эти находки связаны с балкой, параллельной описанной, но в 2 км к С. На левом, северном склоне. Сейчас – это завал плит, которые ранее лежали выше.

[Арк. 4] Грицай сообщил, что в той же балке, по тому же склону, но ближе к вершине, в прежнее время был заметен в обрыве костеносный слой.

Откуда *происходят* намеренно расколотые кости (1-й или 2-й пункт в Ковалевке) – выяснить не удалось.

Перспективны *также* поиски места раскопок А.Д.Нордмана 1640-х годов близ Нерубайского и в Карантинной балке.

Додаток 2

ПЕЧЕРА ІЛЛІНКА

"Пещера Ильинка. Можно считать бесспорным наличие здесь остатков древнего грота палеолитического *времени* [*останне слово закреслено*]. Это подтверждается открытием в 40-50-х годах прошлого столетия зоологом Нордманом аналогичных навесов и аналогией в пещере Выхватинцы.

В Ильинке обнаружено более 500 особей пещерного медведя. Почти никаких других остатков фауны нет. Вопрос о возрасте пещеры вызывает сомнения потому, что мы застали пещеру почти полностью разрушенной. Коллекция каменных орудий, ранее бывшая в Институте, сейчас не найдена. В настоящее время у нас имеется около 10 экз. кремня. Он весь необычен, атипичен. Только несколько экз. с небольшой подтеской. Решающим для датировки является расколотая кость, типичная для Драхенлох, Вильдкирхли. Это продолговатые кости, расколотые, с заглаженностью у концов. Техника раскола кости достаточно представлена нашими сборами; к сожалению, памятник на $^{9}/_{10}$ разрушен.

Обсуждение:

С.Н.Замятнин. В отношении Ильинской пещеры вспоминаю, что по кремневым материалам я устанавливал два слоя: мустьерский и верхнепалеолитический, и считал, что нужно копать так, чтобы также классифицировать фауну. В пещере имелась большая толща сталагмитовых образований, на которые я в свое время не обратил внимания.

С.Н.Бибиков. Ильинка это карстовая пещера, имевшая, видимо, большие разветвления, выходя своим устьем в овраг. Интересен характер напластований. В Крыму нам приходилось встречаться с костеносными пещерами. Здесь обращает на себя внимание полное отсутствие угольков. Поиски очагов с угольками не увенчались успехом. Интересен тот факт, что пещера заполнена культурными остатками до потолка, такое же явление *отмечено* в Ильинке II – пещере в той же балке, и в Покровской балке. Кроме того – нет абсолютно костей с нарезками и насечками. Заглаженные кости может быть и употреблялись человеком, но основная серия их не носит этих следов, ибо заглаженность *имеется* в самых необъяснимых местах, и редко на концах костей. Факты естественной заглаженности известны. Что касается кремней, то они настолько аморфны, что даже трудно говорить о том, были ли они в руках человека. Хотя один кремень носит следы [*имеет негатив от*] узкой пластинки верхнепалеолитической техники. Считаю, что кости могли попасть в пещеру сверху.

П.П.Єфименко. Поскольку сообщение информационное, дискуссию разворачивать сейчас нецелесообразно. Нужно отметить:

1. Такое местонахождение как Ильинка безусловно посещалось человеком для каких-то иных целей, а не для постоянного обитания здесь. Этим объясняется своеобразный характер памятника, без остатков комплекса жилого поселения.

2. Кость, встреченная в Ильинке, безусловно, расколота человеком.

3. Кремневый инвентарь достаточно типичен для времени пещерного медведя.

П.И.Борисковский. Не согласен с характеристикой П.П.Єфименко пещер, аналогичных Ильинке на территории Западной Европы. В последних встречаются очаги. Соглашается с характеристикой С.Н.Бибикова.

П.П.Єфименко. Отметил, что характерного скопления культурного слоя в пещерах Западной Европы, сопоставляющихся с Ильинкой, нет. Спорный вопрос датировки и характера памятника должен быть разрешен дальнейшими исследованиями и специальным обсуждением вопроса".

ПРИМІТКИ

[1] У роботах 1946 року брали участь М.П. Амбургер і В.І. Зубарєва (Бібікова); розкопки відвідували П.Й. Борисковський і С.М. Бібіков.

[2] До дуже стислого звіту І.Г.Підопличка, який пізніше був опублікований [1949], крім згаданих нотаток П.П. Єфименка і А.Д. Рощина, доданий також звіт та польова документація К.В. Берняковича про розкопки курганного могильника поблизу с. Іллінка (Архів ІА НАНУ. - 1946/1. - № 783-786).

[3] Для цієї статті С.М. Замятнін відновив за рисунками та чернетками своє заключення 1941 р. щодо вивчення крем'яних виробів Іллінки (з розкопок 1939-40 рр.), оскільки колекція вважалася тоді втраченою під час передання до Одеси. У 1964 р. саме ця частина знахідок (43 кам'яні вироби і

близько 20 фрагментів кісток) була знайдена М.Д. Прасловим у фондах МАЕ РАН і в 1983 р. передана ним автору статті. Сьогодні колекція зберігається у фондах ОАМ НАНУ (Інв. № 85052). Місцезнаходження ще близько 10 кременів (з розкопок 1941, 1944 і 1945 років), частина яких пізніше перебувала у розпорядженні П.П. Єфименка (додаток 2), з'ясувати не вдалося.

[4] Показово, що надалі саме так вчинив і П.Й. Борисковський, який не втягнувся у "дискусію" відносно існування так званої степової верхньопалеолітичної області, розпочату у першій половині 1960-х років М.Д. Гвоздовер і Г.В. Григор'євою [Сапожников, 2003, с. 190-191].

[5] Того разу С.М. Бібіков, на відміну від П.Й. Борисковського [Борисковский, 1953, с. 69-70, 418], був значно обережнішим, оскільки ніде письмово не засвідчив про своє ставлення до Іллінки. І хоча П.П. Єфименко навряд чи забув його виступ на обговоренні доповіді в грудні 1946 року (додаток 2), та саме С.М.Бібікова у 1954 р. він порекомендував замість себе на посаду директора ІА АН УРСР, продемонструвавши, що наукові дискусії не повинні впливати не лише на особисті, але й на службові стосунки.

[6] Рукопис без назви, датований 24.03.1946 р., олівцем, на 4 аркушах з зошита. Назва "Нотатки про палеолітичну стоянку в Іллінці" написана від руки на обкладинці папки [Ефименко, 1946]. Публікація і коментарі І.В.Сапожникова. Редакторські доповнення виділені курсивом. Незначне стилістичне скорочення позначене так: им чином.

[7] Одеський геолог-четвертинник.

[8] Звіт П.П. Єфименка про цю поїздку знайти не вдалося. У доповіді на V-й конференції ІА АН УРСР (1-5 червня 1946 р.) він повідомив, що відвідав печеру Іллінку восени 1945 р. [Єфименко, 1947, с. 215].

[9] Два попередніх абзаци є описом схематичного рисунка розрізу на арк. 3. На ньому зображені дві лінзоподібні в розрізі порожнини завширшки 4 і 4,15 м. Відстань між ними – 5,35 м, висота правої ніші –1,2 м, лівої – дещо менше (не вказана), рівень підлоги обох ніш від поверхні – 2.2 м.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Добровольский А.В. Дневник раскопок мустьерской стоянки в пещере у с.Ильинки / Архив ИА НАНУ. – Ф. 22. - № 1. (1941 р.).

Єфименко П.П. Заметки о палеолитической стоянке в Ильинке / Архив ИА НАНУ. – 1946/1. - № 837.

Єфименко П.П. Сообщение о состоянии работ по изучению палеолита и неолита на Украине на заседании сектора палеолита и неолита ЛО ИИМК 23.12.1946-а (протокол № 23) / Рук. архів ІІМК РАН. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 251. – Арк. 73-74.

Підоплічко І.Г. Короткий звіт про розкопки палеолітичної стоянки Іллінка в 1946 р. / Архив ИА НАНУ. – Ф. 1946/1. - № 837.

Рощин А.Д. Палеонтологические раскопки четвертичной фауны в с.Ильинка / Архів НАНУ. – 1946/1. - № 837.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. Палеолит Украины: историко-археологические очерки. – МИА. – 1953. – № 40. – 464 с.

Добровольський А.В. Печера коло с.Іллінки Одеської області // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 152-155.

Єфименко П.П. Короткий звіт про археологічні експедиційні дослідження Інституту археології АН УРСР у 1946 р. // Вісник АН УРСР. – 1947. – № 5. – С. 3-11.

Єфименко П.П. Стійбище мисливців на печерного ведмедя під Іллінкою // Рудинська Е. V наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія. – 1948. – Т. 2. – С. 214-215. (Авт. реферат доповіді).

Ефименко П.П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. / 3-е изд. – К., 1953. – 663 с.

Єфименко П.П. Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 168-177.

Замятнин С.Н. О характере культурных слоев в пещере у с.Ильинки, Одесской области // Археологія. – 1950. – Т. IV. – С. 143-151.

Нордман А. Об открытии в Одессе и в окрестностях сего города ископаемых остатков допотопных животных // ОВ. – 1847. – № 24. – С. 125-127.

Орлов Н.А., Никулин В.В., Муха Б.Б. Остатки плейстоценовой фауны в палеокарстовых образованиях села Нерубайское (Украина, Одесская область) // Проблемы палеонтологии и археологии юга России и сопредельных территорий. Материалы международной конференции. – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 72-73.

Підоплічко І.Г. Розкопки палеолітичної стоянки Іллінка в 1946 р. // АП. – 1949. – Т. 2. - С. 323-325.

Пронин К. Пещера Ильинка // Свет. – 1999. - № 1(20). – С. 30-32.

Рощин А.Д. Нові місця знаходження печерного ведмедя з залишками палеоліту // Вісті АНУ. – 1939. – № 9-10. – С. 68-71.

Рощин А.Д. Ископаемые млекопитающие с.Ильинки // Тези доповідей наукової сесії Одеського державного пединституту. – Одесса, 1941. – С. 79-80.

Сапожников И.В. О датировке и искусственных сооружениях пещеры Ильинка // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. Тезисы докладов конференции. – Л., 1990. – С. 29-31.

Сапожников И.В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья. Ч. I: Памятники нижнего и раннего **этапа позднего палеолита. – Одесса, 1994. – 78 с.**

Сапожников И.В. Палеолитические карстовые пещеры Северо-Западного Причерноморья // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. – СПб., 2002. – С. 18-24.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – К., 2003. – 304 с. – (Кам'яна доба України. – Вип. 3).

Сапожников И.В. Природная обстановка на западе степной зоны Восточной Европы в палеолите // АА. – Вып. 13. – Донецк, 2003. – С. 199-217.

Сапожников І.В. Пізній палеоліт степів південного заходу України: хронологія, періодизація і господарство. – Автореф. док. дис. – К.: ІА НАНУ, 2005. – 32 с.

Сапожников І.В., Кухарчук Ю.В. Кам'яна доба України та Петро Петрович Єфименко: до 120-річчя з дня народження // КДУ. – Вип. 5. – К.: Шлях, 2004. – С. 6-22.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Новое о пещере Ильинка // Четвертичный период. Палеонтология и археология. – Кишинев, 1989. – С. 179-187.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Первые научные раскопки на юге Восточной Европы // Проблемы палеонтологии и археологии юга России. Тезисы докладов международной конференции. – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 84-86.

Сапожникова Г.В. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища: за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь // КДУ. – Вип. 2. – К: Шлях, 2003. – С. 82-86.

Трусова С.А. III конференция по изучению палеолита // КСИИМК. – 1940. – Вып.3 – С. 44-52.

Kurten B. Radiocarbon Date for the Cave Bear Remains (Ursus Spelaeus) from Odessa // Soc. Scient. Fennica. Comm. Biolog. – 1969. – Vol. 31. – P. 1-3.

Djindjian F., Sapozhnikov I. Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area // IV Symposium de Prehistoria de la Cueva de Nerja "La Cuenca mediterranea durante el Paleolitico Superior 38.000-10.000 anиs". – Nerja, 2006. – P. 46-59.

Sapozhnikov I.V. Some Problems of the Early Upper Paleolithic of the South Ukraine // 9th Annual meeting European Assosiations of Archaeologist. Final Programme and Abstracts. – SPb., 2003. – P. 71.

Sapozhnikova G., Sapozhnikov I. Functional Typology of Stone Equipment of Upper Paleolithic of the Eastern Europe's Steppe Zone // "Prehistoric Technology" 40 Years Later: Functional Studies and Russian Legacy. Book of Abstracts of the International Congress. – Verona, 2005. – P. 133-134.

Sapozhnikov I.V.

P.P. EFIMENKO' CONTRIBUTION IN STUDY AND INTERPRETATION OF ILLINKA CAVE

Contribution of the prominent Ukrainian scientist Petro P. Efimenko in study and interpretation of well-known Illinka cave located on the coast of Kuyalnik firth is characterised in proposed paper. Two archival documents are published and reveal unknown pages of the history of studying of this unique Upper Palaeolith³c site of Ukraine.

НУЖНИЙ Д.Ю., КРОТОВА О.О.

МИСЛИВСЬКА МЕТАЛЬНА ЗБРОЯ З АМВРОСІЇВСЬКОГО КІСТКОВИЩА

NUZHNYI D.Yu., KROTOVA O.O.

PROJECTILE HUNTING WEAPONRY FROM AMVROSIEVKA BONE BED

У статті аналізуються комплекси кістяних наконечників списів та крем'яних мікровістер Амвросіївського кістковища бізонів з різних років розкопок. Аргументується їх використання в якості складових частин композиційних наконечників списів, припускається застосування їх як незалежної самостійної метальної зброї – наконечників стріл та неоснащених мікролітами кістяних наконечників.

Метальна зброя, складовими якої здебільшого були наконечники списів з органічних матеріалів і мікроліти-вкладені з кременю займала помітне місце у спорядженні епігравецьких мисливців азово-чорноморських степів у період максимального пізньовалдайського похолодання із домінуванням відкритих перигляційних ландшафтів зі стадами великих травоїдних.

Виразні серії кістяних наконечників списів та крем'яних мікролітів з Амвросіївського кістковища, місця забою та первинної розробки туш забитих бізонів – цінний матеріал для вивчення та реконструкції складових, технології виготовлення та засобів використання подібного роду мисливської зброї.

Амвросіївський пізньопалеолітичний комплекс, який складається із базового табору (стоянки) та місця забою (кістковища) знаходиться поблизу м. Амвросіївка Донецької області. Його відкрив В.М. Євсєєв 1935 року [1947], який тоді ж провів перші розкопки кістковища. І.Г. Підоплічко [1953] і П.І. Борисковський [1953] в 1940 – і, та О.О. Кротова [Krotova, 1999] в 1986-1994, 2005 р. р. продовжили його дослідження.

Датування пам'ятки визначає серія із 16 14С дат, отриманих за зразками кісток і зубів із кістковища (14 дат) і стоянки (2 дати). В цілому вони обіймають часовий інтервал від 21 000 до 15 000, здебільшого складаючи групу близьких між собою дат: 19 000 - 18 000 років до наших днів [Кротова, 2003а, С. 188].

Загальна відкрита на кістковищі площа становить близько 320 кв. м. Культурні залишки здебільшого складаються з розрізнених кісток бізонів (більше 500 особин з розібраних ділянок та, можливо, більше 1000 усього), зустрічаються анатомічні групи, кістки зі слідами діяльності людей: слідами різання крем'яними знаряддями, давніми зламами та, можливо, пошкодженнями наконечниками списів. Серед кісток знайдено крем'яні вироби, кістяні наконечники списів, кілька шматків червоної вохри, раковина Ceritium.

Відмічені в північно - східній частині кістковища „пороги" та стерильні прошарки у розповсюдженні кісток свідчать про кілька (не менше двох) епізодів у накопиченні культурного шару, що дозволяє припускати його неодноразове використання для загінних полювань. Не суперечить такому висновку і визначення дослідниками, згідно кількох методик, сезонів його використання, які включають різні сезони року з переважанням холодно погодних [Krotova, Belan, 1993, p. 135; Кротова, 2003б, С. 78-80].

Всього в кістковищі знайдено 27 кістяних наконечників списів, у тому числі, з розкопок 1935 року (4), 1940-х років (18), 1979, 1986 і 2005 років (5).

Колекція крем'яних виробів (більше 2500 екз.) включає пластини, відщепи, мікровістря з притупленим краєм, нуклеуси, різці, декілька скребків [Кротова, 1999, С. 123 - 126]. Згідно трасологічному аналізу, виконаному Г.В. Сапожніковою [2003, С. 83 - 84] більшість кременів використовувались як м'ясні ножі, є знаряддя для обробки кістки, рогу, дерева, а на мікровістрях сліди використання, на думку дослідниці, відсутні.

В роботі аналізуються 16 доступних на даний момент для опрацювання* кістяних наконечників з колекцій: Археологічного музею ІАНАНУ - 7 екз. (рис. 1; 2, 2-4), Донецького обласного краєзнавчого музею - 4 екз. (рис. 3, 3, 4, 6, 8), Маріупольського краєзнавчого музею - 1 екз. (рис. 2, 1), фондів ІА НАНУ (ІА) – 4 екз (рис. 3, 1, 2, 5, 7), а також 77 крем'яних мікровістер та їх фрагментів. З них 61 виріб - із розкопок 1940-х років (рис. 4, 1-61), які

досі вважалися втраченими і 16 (рис.4, 62-77) – з розкопок останніх років.

Зроблено узагальнення даних про кістяні наконечники списів та крем'яні мікровістря – складові мисливської метальної зброї. Проаналізовано дані і точки зору спеціалістів з приводу використання сировини та отримання заготовок для їхнього виготовлення, акцентовано увагу на даних про способи їх обробки та використання.

Наконечники списів представлені як цілими екземплярами так і фрагментами. Серед них переважають без пазові вироби веретеноподібної форми довжиною від 10 до 37 см, дещо зігнуті в профілі. Здебільшого вони мають перо округло-овальне у перетині в середній частині із загостреним та сплощеним кінцем і насад - округлий в перетині із загостреним на конус кінцем (d = 0,5—1.8 см) (рис. 1- 3). У більшості випадків перехід від пера до насаду - це досить плавний уступ (рис.2, 1; 1, 2 - 4; 3, 5), який іноді означений у вигляді поперечного валика (рис. 2, 2-4; 1, 3). Декілька наконечників округлі в перетині практично по всій довжині (рис. 1, 3).

На поверхні декотрих наконечників сліди обробки помітні неозброєним оком. Іноді в результаті стругання виріб у перетині набував форму, близьку до багатогранника (рис. 2, 2 - 4). В кількох випадках на поверхні насаду чітко видно сліди поперечних нарізок довжиною від 0,3 до 3,0 см (рис.1, 3; 2,3; 3, 9), можливо, спеціально нанесених для кріплення в древко.

В результаті вивчення поверхні 11 (рис. 1; 2; 3, 3-8) наконечників із застосуванням лупи та бінокуляру трасолог А.М. Усачук простежив сліди від низки послідовних операцій. Вони включали стругання та скобління крем'яними знаряддями, які провадили вздовж довгої вісі виробу, інколи – під невеликим кутом до неї. При цьому використовували або різні крем'яні знаряддя, або різні грані одного й того ж інструменту. Після цього обробку поверхні завершувала поліровка м'яким матеріалом.

Він зробив також деякі цікаві зауваження стосовно їх форми та способів використання. Він вважає, що форма наконечників відповідала їх функціональному призначенню. Кінець пера робили сплощеним для кращого входження наконечника в тіло тварини, а округлий в перетині насад – для кріплення в древко списа.

Помітні на поверхні насадів деяких виробів сліди поперечних, косих, інколи – спіральних нарізок крем'яним знаряддям, на думку А.М. Усачука, могли спеціально наносити після стругання - скобління (рис.1, 3) для кращого закріплення у древку, інколи ж вони, навпаки, могли бути слідами від закріплення (рис. 2, 3). Він також висловив припущення (усне повідомлення), що як пазові так і без пазові наконечники, які не мають слідів кріплення мікролітів, скоріш за все, могли використовувати самостійно, без оснащення мікролітами - вкладенями.

А.М. Усачук відмітив високий рівень майстерності, характерний для виготовлення наконечників, кожен з яких було зроблено впевненою рукою майстра. Він вважає, що згідно певних відмінностей в деталях обробки у виготовленні наконечників приймали участь кілька майстрів, кожен з яких мав певний стиль їх оформлення. В цілому ж, на його думку, виготовленням наконечників займалися майстри високої кваліфікації, що, можливо було результатом існування певної спеціалізації в общині амвросіївських мисливців.

Точка зору палеонтологів І.Г. Підоплічка та В.І. Бібікової, котрі вважали, що наконечники з Амвросіївки виготовляли з довгих кісток бізонів досить довго сумнівів не викликала [Підоплічка, 1947; Борисковский, 1953, С. 360; Григорьева, 1973, С. 72]. До неї приєднався і американський археозоолог Л. Тодд, який в 1994 році познайомився з частиною колекції амвросіївських наконечників і висловив думку про те, що ті кілька наконечників (рис. 3, 1 - 5, 6, 9), які він оглянув могли бути виготовлені з кісток бізонів – метаподіїв та, можливо, променевих, які мають досить рівні і товсті стінки (усна інформація).

Останнім часом один з авторів даної роботи Д. Нужний дійшов висновку, що наконечники з кістковища виготовлені переважно з рогу північного оленя, оскільки декотрі з них сягали в довжину 25 -37 см (рис. 1, 3, 4), що виключає їх виготовлення з кінцівок навіть таких великих тварин як бізони. До того ж, на частині наконечників збереглися залишки пористої частини рогу (рис. 1, 3, 4; 2, 1), якої не має середня масивна частина кісток кінцівок копитних, так звана "цівка". Подібну точку зору висловлював і А.М. Усачук (усне спілкування).

На думку О. Кротової, наведені докази є цілком слушними, тому, очевидно, не можна заперечувати можливість використання амвросіївськими мисливцями в якості сировини для виготовлення наконечників, окрім кісток бізонів і інших матеріалів, у тому числі, рогу північного оленя, хоча досі на пам'ятці не було знайдено жодного уламка рогу чи кістки північного оленя. Тобто, якщо під час полювань в Амвросіївці і

використовували наконечники з цього матеріалу, то їх, скоріш за все, тут не виготовляли, а приносили готовими.

Щодо можливості виготовлення наконечників з кісток бізонів варто згадати успішні експерименти, проведені Д. Фрізоном і Д. Зейменсом у Північній Америці. Вони виготовили наконечники із стегнових кісток бізона, подібні знайденим у культурному шарі Фолсом палеоіндіанської стоянки Егейт Бейсон і провели експерименти по їхньому використанню на тушах сучасних забитих бізонів та лосів. Результати цих експериментів продемонстрували і можливість використання кісток бізонів у якості сировини і ефективність у дії виготовлених із них наконечників [Frison and Zeimens 1980, p.231-237].

Очевидно, для вирішення проблеми сировини для виготовлення амвросіївських наконечників необхідно проведення як подібних експериментів так і інших спеціальних досліджень.

Певним аргументом на користь того, що в Амвросіївці, напевно, застосовували і ті і інші наконечники можуть слугувати знахідки 2005 року фрагментів двох наконечників. На думку палеонтологів А.В. Старкіна і В.М. Логвиненка (усна інформація), один з них виготовлено з рогу північного оленя (рис. 3, 5), а інший – з кістки (рис. 3, 7).

Згідно даних, опублікованих П.Й.Борисковським [1953, С. 336 - 340] два наконечника з кістковища мають по одному широкому і неглибокому жолобчастому пазу, а один – два, але ледь намічених. Він вважав, що ці пази призначались для кріплення вищезгаданих крем'яних мікровістер із затупленим краєм у якості композиційних бокових лез.

Запропонована дослідником реконструкція подібного складного наконечника [Борисковский, 1953, С. 339] спричинила дискусію щодо призначення жолобчастих пазів як елементів, які сприяли поліпшенню аеродинамічних якостей наконечників чи збіганню крові з тіла тварини після поранення, тощо [Ефименко, 1953, С. 464; Шовкопляс, 1965, С. 210-211; Станко и др., 1989, С.72].

Дослідження Д. Нужним двох із вказаних "пазових" наконечників показало, що тільки один з них має безсумнівний спеціально вирізьблений неглибокий жолобчастий паз (рис. 1, 1). На іншому, що раніше публікувався як пазовий [Підоплічка, 1947, рис. 10] два субпаралельних жолоба натурального походження були на поверхні оленячого рогу ще до виготовлення наконечника (рис.1, 2). Тобто, основна маса наконечників з Амвросіївки не має пазів для кріплення мікролітів.

Ще на початку 1990-х років Д. Нужний [1992, С. 120] запропонував пояснення цього феномену, висловивши припущення, що мікроліти могли кріпити просто на поверхні наконечників без пазів за допомогою смолистих речовин.

Аналіз мікролітів із досить повного комплексу (77 екз.) з кістковища, проведений нещодавно, після того, як було знайдено колекцію з розкопок 1940-х років, яка вважалася втраченою забезпечив більш достовірну аргументацію для доказу висловленого раніше припущення.

Для виготовлення мікролітів за сировину правив здебільшого якісний крейдяний кремінь темно - сірого (до чорного) та світло-сірого, іноді плямистого відтінків, рідше – жовтувато-сірий кремінь. Вироби, за виключенням декількох, не патиновані і не обкатані.

Мікровістря здебільшого є виробами видовжено-овальної, інколи підсегментовидної форми на мікроплатівках довжиною в середньому 2 - 3 см, шириною 3 - 5 мм, товщиною 1,5 - 4 мм, часто вигнутих у профілі, які отримували з підклиновидних невеликих торцевих нуклеусів. Їх знайдено в невеликій кількості в кістковищі, а в колекції нуклеусів зі стоянки вони посідають помітне місце. Можливо, мікроплатівки для вістер отримували також із нуклеусів – скребків типу "carene" та багато фасеткових різців, які зустрічаються на стоянці (Кротова, 1986, С. 45-46; 1999, С. 125).

Колекцію мікролітів було опрацьовано Д. Нужним з метою визначення на них діагностичного макрозносу, пов'язаного з їх використанням у якості різноманітних вкладеневих елементів дистанційної мисливської зброї (рис. 4).

З точки зору типолого-морфологічних та технологічних особливостей наявна колекція з 77 здебільшого цілих мікролітичних вістер із затупленим краєм виглядає надзвичайно гомогенною. Довжина цілих зразків коливається в межах 21 – 38 мм (рис. 4, 16, 17, 65, 66). Лише за окремими винятками всі вони виготовлені за допомогою дрібної дорсальної або зустрічної ретуші з тонких, дещо зігнутих у профілі і загострених на кінці мікроплатівок досить недбалого огранення (рис. 4, 1 - 77).

Базові частини цих вістер здебільшого оброблені діагональною дорсальною стрімкою або напівстрімкою ретушшю, причому, іноді ця обробка не доходить до кінця мікролітів (рис. 4, 3,5, 10-12, 14, 16-22. 26-28, 65-69). Досить часто

такою ж діагональною, але дрібнішою напівстрімкою ретушшю підправлено і бойові загострені частини мікролітів (рис. 4, 2, 4. 9-10, 23, 62, 66-70).

Лише у деяких випадках внаслідок подібної обробки вістря набувають форми, що наближає їх до прямокутників (рис. 4, 66, 67, 70). Але власне до останніх можна зарахувати лише один наявний в колекції мікроліт (рис. 4, 77). У певної частини вкладенів на базовій частині вістер зберігається ще й відбивний горбок призматичного напівфабрикату (рис. 4, 1, 3, 7, 8, 16, 17, 23, 28, 34-38. 65, 67, 72).

На значній частині мікролітів наявний різноманітний макрознос, значна частина якого є цілком діагностичною (рис. 4, 16, 19, 20, 22, 23, 37, 40, 43, 46 та інші). Його поява, безумовно, пов'язана з використанням мікровістер у якості елементів композиційної метальної зброї (вкладенів).

Це, насамперед, діагностичні макропошкодження типу "spin-off" та "bending" [Hayden, 1979, p. 133 - 135; Fisher, Hansen, Rasmussen, 1984, p. 22 - 24]. Згідно специфіки розташування ці типи макрозносу можна пов'язати з двома методами використання мікролітів у дистанційній мисливській зброї.

Діагностичний "bending" макрознос – це пошкодження так званого повздовжнього типу, що починається з притупленої ретушшю поверхні мікроліту і закінчується на його різальній окрайці (рис. 4, 16, 40, 43, 47, 64). Подібні пошкодження свідчать про їх безумовне використання у якості наконечників стріл колючого типу. Вони виникають під час руху асиметричного наконечника, затупленого лише з однієї сторони у м'яких тканинах дичини внаслідок викривлення його траєкторії [Nuzhnyi, 1990, p. 122].

На певній частині мікролітів наявний і звичайний "bending" макрознос на черевце або спинку вкладенів, який з дуже великою мірою достовірності вказує на їх використання у якості аналогічних за конструкцією наконечників стріл (рис. 4, 46, 49, 54).

Інший різновид діагностичного макрозносу, так званий "spin-off", що майже напевно свідчить про аналогічний метод застосування мікролітичних вістер являє собою конічну раковисту фасетку, що сколюється з поверхні поперечного зламу мікроліту (рис. 4, 19, 37, 48, 57, 60, 75). Такі фасетки утворюються внаслідок фрагментації наконечника під час його руху в м'яких тканинах чи зіткнення з кістками тіла тварини або зіткнення цих фрагментів одне з одним.

Проте як засвідчили наші останні експерименти з мікролітичними наконечниками в поодиноких випадках такий макрознос може виникати і під час руйнування мікролітів – вкладенів, що використовуються у якості бокових композиційних лез наконечників із органічних матеріалів [Нужний, 1999, С. 18-19]. Іноді подібні пошкодження поєднуються з макрозносом типу "bending", що підвищує вірогідність їх використання у якості наконечників колючого типу (рис. 4, 61).

На принципово інший метод використання мікролітів з Амвросіївського кістковища вказують "фасеткові" та "bending" пошкодження на їх різальних окрайцях (рис. 4, 10, 12, 20, 22, 23, 32. 42, 50, 56, 76, 77). Цей макрознос утворився на досить представницькій серії мікролітів внаслідок їх застосування у якості бокових композиційних лез наконечників списів та дротиків з органічних матеріалів. Вони закріплювалися на поверхні останніх за допомогою смоли (суміш воску та соснової смоли, березового дьогтю, тощо) у вертикальній позиції, як це абсолютно вірно реконструював П.Й. Борисковський для їх пазових форм. Достатньо високий ступінь ефективності подібної фіксації вкладенів доведено експериментально [Нужний, 1999, С. 5 - 25].

Отже, аналіз морфолого-технологічних даних та слідів макрозносу на мікролітах з кістковища засвідчує їх використання у досить різноманітній за конструкцією метальній зброї (важких списах та стрілах). Як наконечники стріл вони формували асиметричні колючі вістря. Проте слід зазначити, що їх морфологічні особливості не були добре адаптованими до подібного використання і, як показали експерименти, майже кожний постріл таким наконечником закінчувався його зламом. Тому велика кількість у колекції вкладенів з макрозносом від використання у якості наконечників стріл зовсім не доводить, що це був основний метод їх застосування.

І навпаки, морфологія амвросіївських мікролітів була добре пристосована до їх вживання як бокових композиційних лез наконечників з органічних матеріалів. У цьому випадку їх пошкодження траплялися значно рідше і здебільшого обмежувалися їх вибиванням у рану під час просування наконечників крізь тіло дичини або зіткнення останніх із землею під час хибного кидка. Саме тому, на нашу думку, слід вважати, що подібний метод використання і був домінуючим для наявного комплексу

мікролітичних вістер з Амвросіївського кістковища.

Висновки

Таким чином, результати комплексного аналізу накопичених на даний момент представницьких колекцій кістяних наконечників списів і крем'яних мікровістер з Амвросіївського кістковища бізонів дозволяють більш впевнено говорити про те, якою була метальна зброя, що застосовували мисливці під час проведення загінних полювань.

Очевидно, що основним її типом слугували композиційні важкі списи, за основу яких правили наконечники, виготовлені з рогу північного оленя та довгих кісток бізонів. Вони були оснащені крем'яними боковими вкладенями – мікровістрями з притупленим краєм, які закріплювалися зрідка в повздовжніх жолобчастих пазах, а частіше – просто на тілі наконечників за допомогою смолистої органічної речовини. Потім такий складний наконечник закріплювали черешковою частиною у древко. Домінування саме такого способу застосування доводить більша частина різноманітних слідів виготовлення та використання на більшій частині складових списів - кістяних наконечниках та крем'яних мікровістрях, а також морфологія останніх.

Іншим видом метальної зброї були мікровістря - наконечники стріл, які, скоріш за все, амвросіївські мисливці застосовували епізодично, про що свідчать як морфологія останніх так і результати експериментів, проведених одним з авторів. Не виключено, що самостійно, без оснащення мікролітами – вкладенями могли застосовувати і кістяні наконечники.

Подяки

Автори щиро вдячні трасологу А.М. Усачуку, археозоологу Л.Тодду, палеонтологам А.В. Старкіну і В.М. Логвиненку за допомогу і консультації, надані в процесі підготовки даної статті. Частина матеріалу, що публікується, здобута завдяки фінансуванню польових робіт 2005 року Фондом Лікі (Leakey Foundation), США.

ПРИМІТКИ

* На жаль, половина наконечників з розкопок 1940-х років, виставлених у експозиції Палеонтологічного музею НАНУ (м. Київ) не доступна для вивчення з технічних причин.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. - № 40, М.- Л.: Наука, 1953. – 463 с.

Григорьева Г.В. Костяные наконечники из позднепалеолитической стоянки Рашков 7 // КСИА АН СССР, вып. 137, 1973, С. 70 - 73.

Євсєєв В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. – Т. І. – К.: Видавництво АНУ, 1947. - С.265-283.

Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. - 663 с.

Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация.– К.: Наукова думка, 1986. - С. 6-73.

Кротова О. Крем'яний інвентар Амвросіївського кістковища бізонів // Археологічна збірка Херсонської обл. державної інспекції охорони пам'яток. - № 1. – Херсон, 1999. – С. 122-131.

Кротова О.О. Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003а. – Вип. 4. – С. 183-198.

Кротова О.О. Визначення сезону використання Амвросіївського кістковища бізонів // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003б. – Вип. 2 - С. 75-81.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. К.: Наукова думка, 1992. – 185 С.

Нужний Д.Ю. Мікролітична метальна зброя фінальнопалеолітичних і мезолітичних мисливців Гірського Криму // Археологія. – 1999. - №1. – С. 5 – 25.

Підопличка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. – Т. І., Вип..І, – К.: Видавництво АНУ, 1947, С. 7-36.

Пидопличко И.Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. – Вып. 2. – 1953. – С. 65 - 68.

Сапожникова Г.В. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища: за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь . // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип. 2. – С. 82-86.

Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. – Киев: Наукова думка, 1965. – 326 с.

Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. - К., 1989. – 137 с.

Fisher A., Hansen P. V., Rasmussen P. Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points // Journal of Danish Archaeology. – 1984. - Vol. 3. – P. 19 – 44.

Frison G.C. and Zeimens G.M. Bone Projectile Points: An Addition to the Folsom Cultural Complex // American Antiquity, vol. 45, No. 2, 1980, p. 231-237.

Hayden B. (ed.) Lithic Use – wear analysis. – New York: 1979. – 413 p.

Krotova A.A. The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka // Le bison : Gibier et Moyen de Subsistance des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Sous la direction de J.-PH. Brugal, F. David, J.G. Enloe, J. Jaubert. Actes du colloque international, Toulouse 1995. – Editions APDCA, Antibes, 1999. – p p. 334 - 341.

Krotova A.A. & Belan N.G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. - Ed. by O.Soffer & N.D.Praslov. – Plenum Press, 1993. – P.125-142.

Nuzhnyi D. Projectile damage on Upper Paleolithic Microlits and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine // The Interpretative Possibilities of Microwear Studies (AUN n 14). – Uppsala: Societas Archaeological Upsaliensis, 1990. – P. 113 – 124.

Nuzhnyi D.Yu., Krotova O.O.

PROJECTILE HUNTING WEAPONRY FROM AMVROSIEVKA BONE BED

Proposed paper deals with analysis of data concerning raw materials, morphology, manufacture, and use of bone points and flint micro-points recovered at Amvrosievka bison kill-site in South-Eastern Ukraine. The majority of 16 available radiocarbon dates are ranged between 18-19 ky BP. Series of bone points from the bone bed enumerates 27 pieces and is represented by spindle shaped, 10 to 37 cm in length artefacts, bent in profile and oval or round in cross section. The most of them has longitudinal and parallel traces of manufacture, caused by planning and scraping by flint tools and polishing by soft materials. There are several transversally or spirally disposed thin cuts made by flint tools on the shafts of pieces. Bone points were hafted for flint baked micro-points and used as hunting projectile weapons. Conducted by D. Nuzhnyi macro-wear analysis ("spin-off" and "bending" evidence) of surfaces of 77 flint micro-points witnesses for the correctness of P. Boriskovskij reconstruction. There also are data allowing to suppose possible use of isolated bone points and flint micro-points as separate projectile weapons.

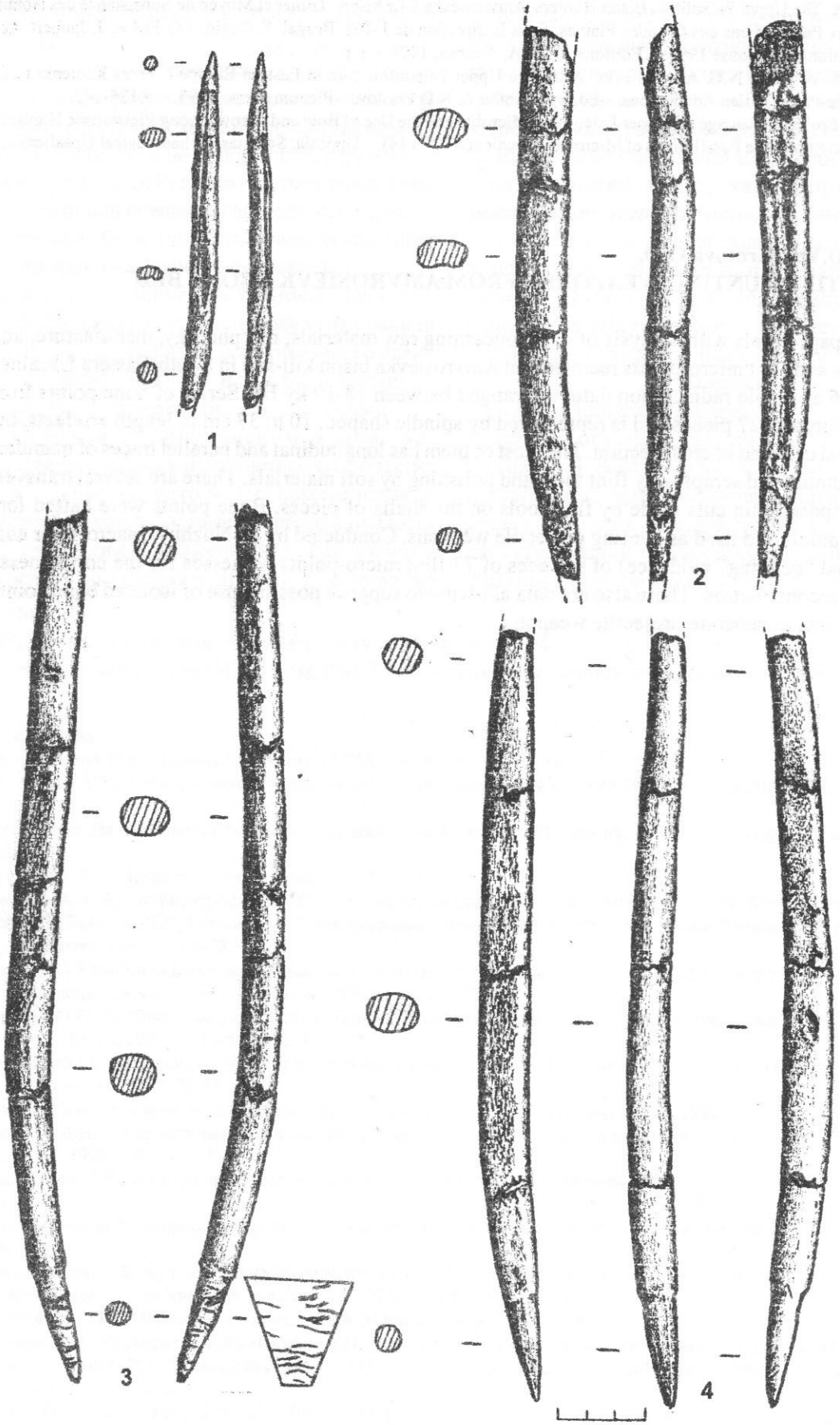

Рис. 1. Кістяні наконечники списів з Амвросіївського кістковища
Fig. 1. The bone points from Amvrosievka bone bed

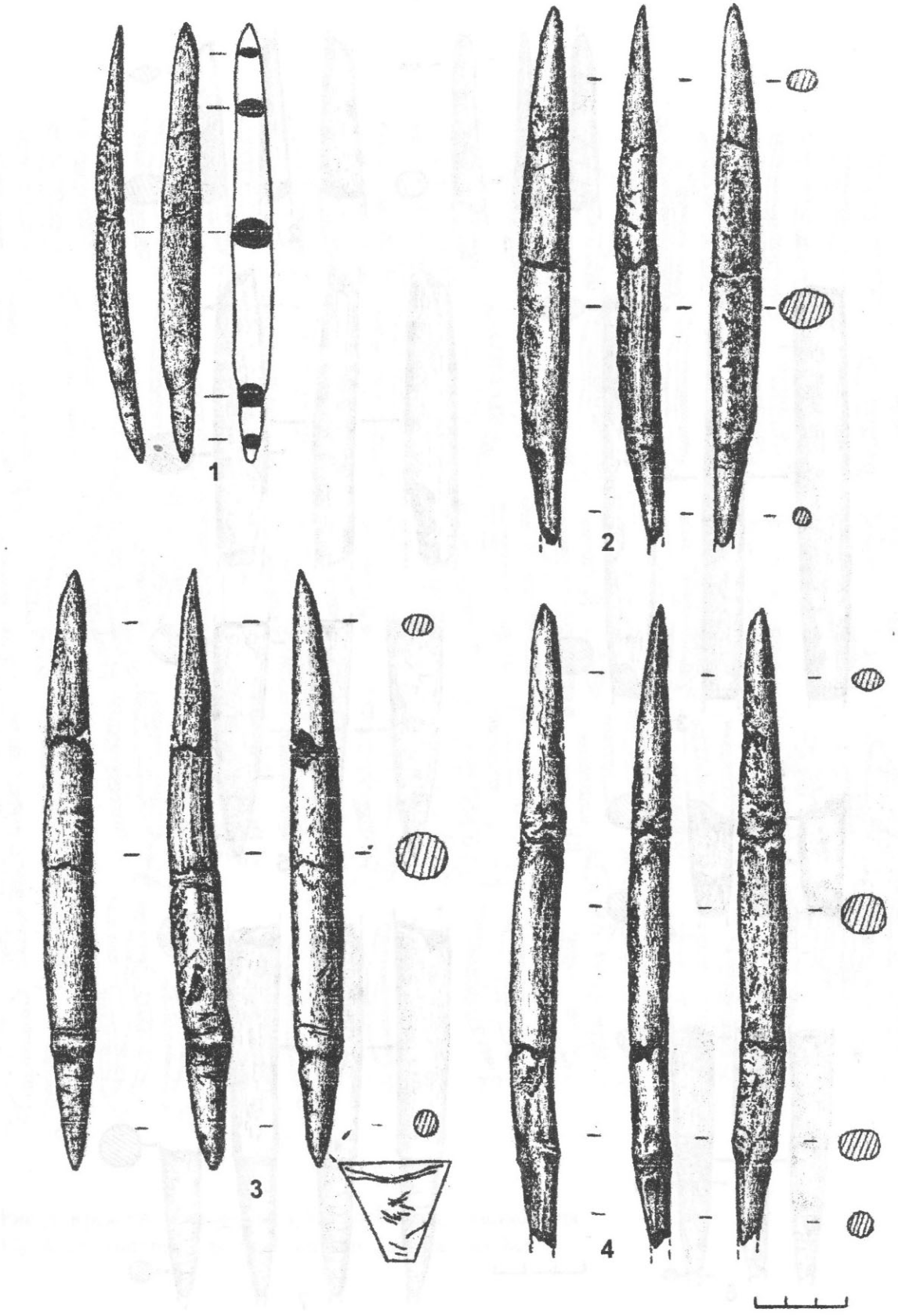

Рис. 2. Кістяні наконечники списів з Амвросіївського кістковища
Fig. 2. The bone points from Amvrosievka bone bed

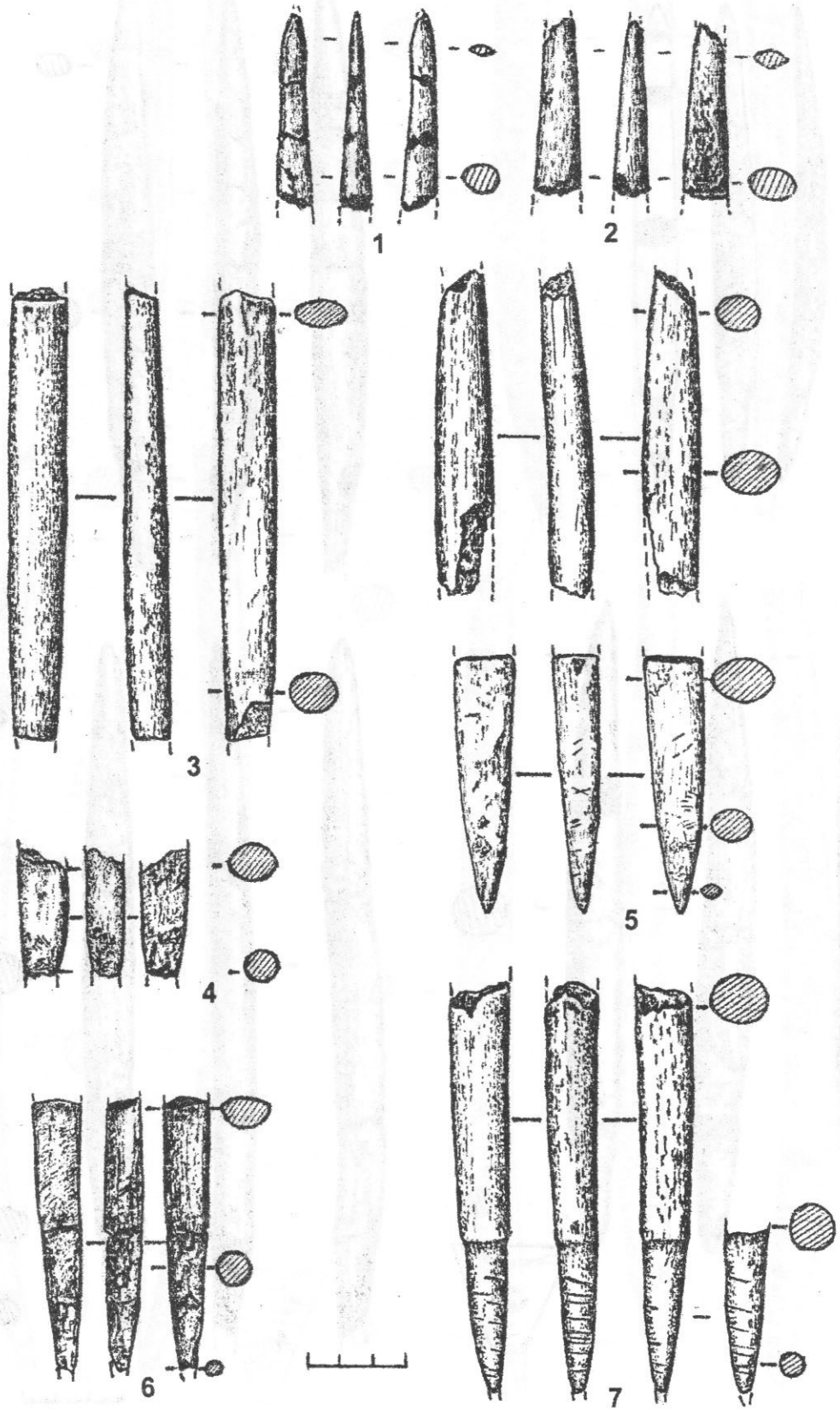

Рис. 3. Кістяні наконечники списів з Амвросіївського кістковища
Fig. 3. The bone points from Amvrosievka bone bed

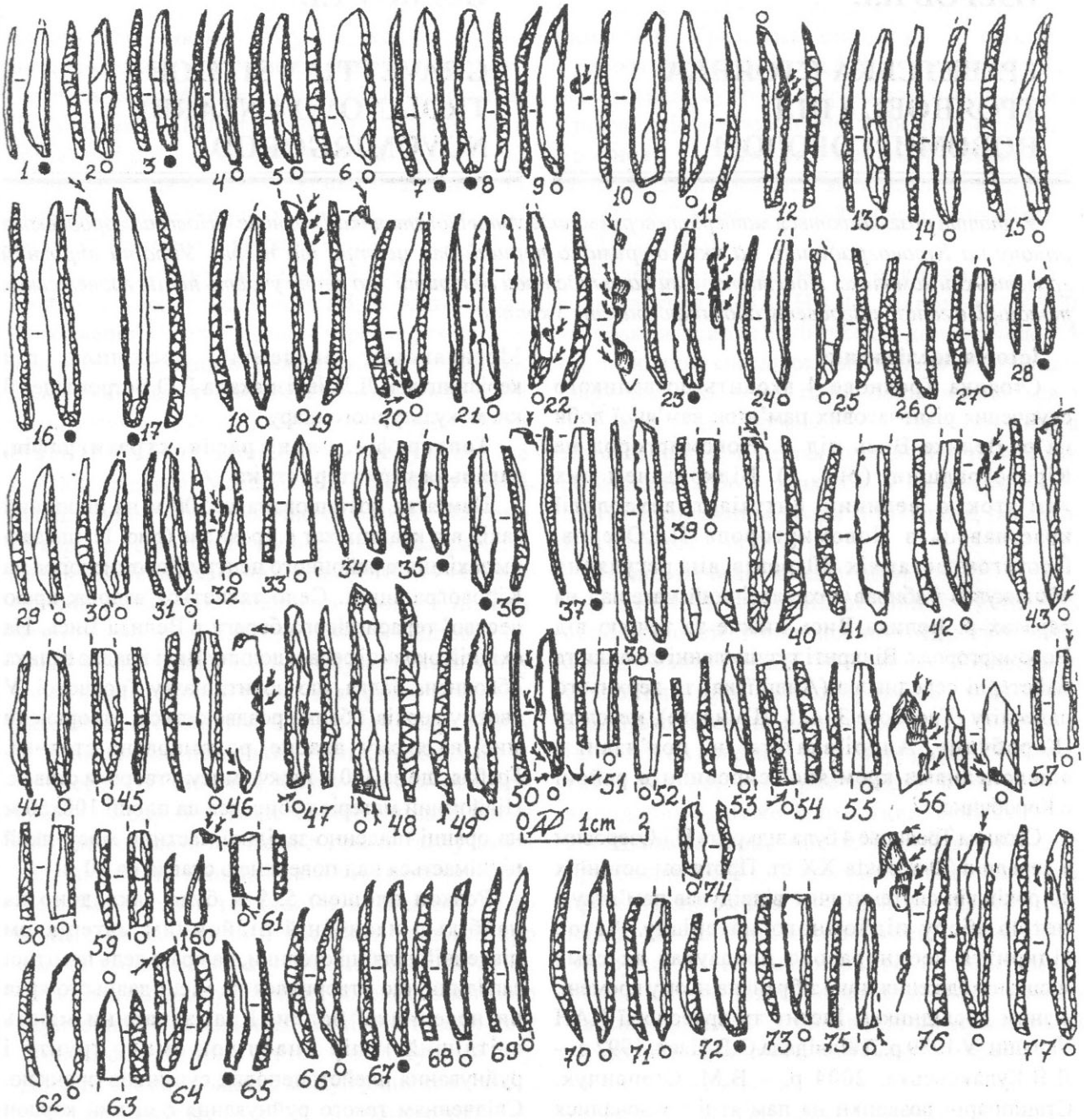

Рис. 4. Крем'яні мікровістря з Амвросіївського кістковища
Fig. 4. The flint micro points from Amvrosievka bone bed

**ЗАЛІЗНЯК Л.Л.,
СТЕПАНЧУК В.М.,
ВЄТРОВ Д.О.,
ТОВКАЙЛО М.Т.,
ОЗЕРОВ П.І.**

ГРАВЕТСЬКА СТОЯНКА ТРОЯНОВЕ 4 ПІД НОВОМИРГОРОДОМ

**ZALIZNYAK L.L. ,
STEPANCHUK V.M. ,
VETROV D.O. ,
TOVKAILO M.T.,
OZEROV P.I.**

GRAVETTIAN SITE OF TROIANOVO 4 NEARBY NOVOMIRGOROD

У статті розглядаються матеріали верхньопалеолітичної стоянки Троянове 4 Новомиргородського району на Кіровоградщині, на якій отримано перший для центра та півдня України виразний граветський комплекс. Нові матеріали дали підстави говорити про певну участь носіїв граветських традицій в генезі епіграветту або мікрограветту України.

Історія дослідження

Стоянка Троянове 4 входить до великого скупчення різночасових пам'яток кам'яної доби на р. Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині (рис. 1). Відкривачем цих пам'яток є великий ентузіаст археології краєзнавець з Новомиргорода П.І.Озеров. Протягом останніх 30 років він регулярно обстежував і збирав археологічний матеріал на терасах р. Велика Вись нижче за течією від Новомиргорода. Відкриті тут численні стоянки та майстерні середнього (Андріївка) та верхнього палеоліту (Троянове 3, 4, 5, Шмидове), мезоліту (Коробчине, Андріївка) та ін. пов'язані з відслоненнями крем'яної сировини в районі с.Коробчине.

Стоянка Троянове 4 була відкрита П.І.Озеровим в середині 70-х років XX ст. Протягом останніх 30 років він систематично відвідував пам'ятку з метою збору підйомного матеріалу. Автор відкриття неодноразово показував як саме місцезнаходження, так і зібрані на ньому кремені, різним дослідникам Інституту археології НАН України. У 1989 р. її відвідала О.В.Цвек, 1992 р. – Л.В.Кулаковська, 2004 р. – В.М. Степанчук. Стаціонарні розкопки на пам'ятці розпочалися навесні 2006 р. експедицією в складі співробітників відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Л.Л.Залізняка, В.М.Степанчука, М.Т.Товкайла, Д.О.Вєтрова, І.В.Сапожникова, викладачів кафедри археології КНУ М.І.Гладких, С.М.Рижова, студентів Черкаського педагогічного університету на чолі з викладачем М.В. Сиволапом. У травні 2006 р. було розкопано 15 кв. м пам'ятки (рис. 2), а в липні археологічна експедиція Національного університету „Києво-Могилянська академія" дослідила під керівництвом Л.Л.Залізняка та Д.О.Вєтрова ще 10 кв. м. культурного шару.

Топографія, планіграфія, стратиграфія, загальна характеристика

Пам'ятка розташована за 500 м на північний захід від крайніх хат с.Троянове (рис. 1), що за 5 км західніше районного центру Новомиргород на Кіровоградщині. Село тягнеться вздовж краю лесової тераси лівого берегу р.Велика Вись. На східній околиці села в долину Висі впадає велика обводнена балка, що носить назву Троянової. У своєму верхів'ї балка роздвоюється, утворюючи мис, на якому, власне, розташована стоянка. Гребля, що за 300 м нижче мису, утворила ставок. Підйомний матеріал збирався на площі 100х50 м на оранці південно-західної частини мису, який піднімається над поверхнею ставка на 20 м.

Розкоп площею 5х5 м було закладено на найбільш насиченій підйомним матеріалом південній ділянці стоянки, на краю ледь помітної западини, що утворилася на місці давнього ярка чи невеличкої балки. Краї западини мають світліший колір внаслідок змиву ґрунту і руйнування плейстоценових суглинків оранкою. Свідченням такого руйнування є чіткий кордон між тонким (усього 0,2 м) шаром чорнозему та підстилаючим його палевим лесоподібним суглинком, що містить оброблений кремінь. Руйнування плугом верхнього горизонту культурного шару і спричинило значну концентрацію палеолітичних кременів на оранці вздовж краю згаданої западини.

Культурний шар досліджувався в метровій сітці координат (рис. 3), горизонтами потужністю 10 см, які розбиралися ножами та лопатами. Шар

пересіювався, а потім промивався через сито з отворами 3х3 мм. У розкопі знахідки зустрічалися з поверхні до глибини 0,9 м. Але найбільша їх концентрація пов'язана з глибинами 0,3-0,7 м. Шурф глибиною 3,8 м показав, що в межах розкопу глибше 1 м культурні рештки відсутні. На поверхні та в гумусі більшість кременів мали молочно-білу патину та ушкодження плугом внаслідок тривалого перебування в орному шарі. Патинізація артефактів із суглинків різноманітна. Переважна більшість кременів патинована нерівномірно і має ділянки як взагалі не патиновані, так і вкриті легкою блакитною та глибокою білою патиною. Більшість кременів із суглинку вкривала вапнякова кірка.

В лесоподібних суглинках кремені лежали горизонтально. Краї сколів гострі, не мають слідів ушкодження чи згладженості через переміщення матеріалу природними факторами. Під великими кременями накопичився шар вапнякової кірки товщиною до 2-3 мм. Отже, культурний шар стоянки нижче переораного гумусу не перевідкладався. Матеріали в усій його товщі типологічно і морфологічно однорідні. Зокрема на користь цього свідчить знахідка в квадраті Е-2 двох уламків різця, один з яких залягав у верхній частині культурного шару, а інший – в нижній (глибини від поверхні 0,4 та 0,7 м відповідно). Така значна товща єдиного культурного шару можливо пояснюється швидким темпом накопичення лесів, тим більше що ділянка мису зі стоянкою має невеликий ухил у бік балки.

Звертають на себе увагу великі розміри крем'яних виробів. Численні відщепи завбільшки з долоню сягають товщини 2-3 см. Багато уламків великих пластин ширина яких нерідко перевищує 4 см. Все це разом з великими, масивними, не до кінця спрацьованими нуклеусами свідчить про багату сировинну базу мешканців пам'ятки. Більшість матеріалу з розкопу походить з великого скупчення різноманітних сколів та нуклеусів у північно-західному кутку розкопу (рис. 4). Досліджене на площі 2х2 м скупчення крем'яного бою продовжується в стінку розкопу у північно-західному напрямку. Цей своєрідний точок з первинної обробки кременю містив також завершені знаряддя – різці, скребла на великих первинних відщепах, пластини з ретушшю. Поєднання інтенсивної первинної обробки кременю з виразними серіями завершених знарядь дає підстави віднести пам'ятку до стоянок-майстерень.

На поверхні оранки зібрані нечисленні уламки кісток плейстоценового коня та бізона. Кілька дрібних фрагментів кісток знайдено в процесі промивання культурного шару.

Сировиною для виготовлення знарядь на стоянці слугували досить великі жовна якісного темно-сірого кременю з первинних родовищ. Судячи з неекономного використання сировини, родовище розташоване десь неподалік від пам'ятки. Крем'яна сировина з околиць с.Коробчино, що усього за 5 км на південний захід від стоянки, суттєво відрізняється кольором і гіршою якістю, порівняно з кременем стоянки Троянове 4. Можливо мешканці останньої експлуатували якісь крем'яні відслонення в долині р. Гнилий Товмач, що за 6-8 км на північний захід від Троянового.

Колекція кременю з Троянового 4, що зберігається в ІА НАНУ нараховує 5910 артефактів, а також 2190 лусочок діаметром до 0,4 см, отриманих внаслідок промивання культурного шару пам'ятки через сито. Вона складається з переданого П.І.Озеровим підйомного матеріалу, а також зборів В.М. Степанчука 2004 р. та добутих розкопками 2006 р. знахідок. У музеї археології НАНУ зберігаються збори П.І.Озерова, передані Л.В.Кулаковській 1992 р.

Технологічний аналіз індустрії

З метою з'ясування основних технічних особливостей троянівської індустрії було опрацьовано близько 500 сколів. Виходячи з уявлення про одношаровість пам'ятки, аналізувалися сколи, що походять як з розкопу, так і зі зборів на поверхні, як зі вторинною обробкою, так і без неї. Вибірка сколів була цілком випадковим, отже є підстави вважати, що опрацьовану серію можна розглядати в якості представницької для матеріалів пам'ятки. Слід, проте, наголосити на попередньому характері всіх надалі викладених спостережень і висновків. Зокрема, вичерпна характеристики циклу розщеплення потребує детальнішого аналізу наявних фрагментів сировини, пренуклеусів та нуклеусів, ширшого залучення відщепів та ретушованих виробів.

Дані з огранення сколів окремо для відщепів та для пластин зведені у табл. 1 та 2 окремо для відщепів та для пластин. Як бачимо, серед відщепів переважають продукти паралельного розщеплення – близько 53%. Чимала група складена сколами (суб)перпендикулярно ограненими (до 29%). Дуже численною є серія сколів з ділянками жовневої кірки – їх більше 60%. Принципово подібними за особливостями огранення є й пластини. Серед них також найбільш чисельними (майже 85%) є сколи з

Таблиця 1. Троянове 4. Огранення відщепів.

відщепи							
різновиди огранення	усього		у тому числі			
			з кіркою		з реберчастою гранню	
	N	%	N	% у різновиді огранення	N	% у різновиді огранення
кірка	15	11,19	15	100,0		
одне зняття	3	2,24				
доцентрові	1	0,75				
субдоцентрові	2	1,49				
біповздовжні	4	2,98	3	75,0	1	25,0
конвергентні	2	1,49	2	100,0		
субконвергенті	-	-				
паралельні	4	2,99	4	100,0		
субпаралельні	61	45,52	38	62,3		
перпендикулярні	11	8,21	4	36,36		
субперпендикулярні	28	20,9	14	50,0	2	7,14
реберчасті уніфасіальні	-	-				
реберчасті біфасіальні	3	2,24	1	33,3	3	100,0
всього N	134		81		6	
%	100,00		60,45		4,48	

паралельними та під паралельними гранями спинки. Пластин з ділянками кірки на спинці – близько 30%, (суб)перпендикулярно огранених – 11-12%.

Підводячи підсумок аналізу характеру огранення сколів зазначимо наступне. Безумовно переважає паралельна схема розщеплення – до 76% сколів. Близько 16% сколів мають (суб)перпендикулярне огранення. Майже всі такі сколи є результатом спрацьовування зони ребра на пренуклеусі чи нуклеусі, тому їхня відносна чисельність посередньо свідчить про поширеність прийому підготовки ребра. На це вказують і 6% наявних у серії ребристих сколів. Якщо судити за ограненням, абсолютно переважали одноплощинні нуклеуси, проте іноді використовувалися й двоплощинні (4,5% біповздовжних сколів). Поодинокі сколи з (суб)доцентровим ограненням (0,6%), швидше за все, є відходами поновлення робочих площадок нуклеусів.

Серед пластин колекції однозначно переважають паралельно огранені сколи, які разом з біповздовжними, конвергентними та підпаралельними складають майже 86%. Така стабільна одноманітність серії пластин свідчить про високий рівень стандартизації застосованого розщеплення. При порівнянні даних по відщепах та пластинах вирізняються наступні суттєві тенденції: зростання кількості правильних паралельно огранених сколів (з 3 до 50%), та сколів із залишками ребра (з 4,5 до майже 7%), помітне зменшення частки сколів із ділянками кірки (від 60 до 30%). Ці зрушення, принаймні, свідчать про різницю в концептуальних підходах до утилізації сировини на різних етапах. Початковий етап характеризувався швидше ситуативним застосуванням тієї чи іншої схеми

Таблиця 2. Троянове 4. Огранення пластин.

пластини							
різновиди огранення	усього		у тому числі			
			з кіркою		з реберчастою гранню	
	N	%	N	% у різновиді огранення	N	% у різновиді огранення
кірка	2	0,56	2	100,0		
одне зняття	1	0,28			1	100,0
доцентрові	-	-				
субдоцентрові	1	0,28	1	100,0		
біповздовжні	18	5,03	3	16,67	2	11,11
конвергентні	5	1,4	5	100,0		
субконвергенті	6	1,68	2	33,33		
паралельні	181	50,56	31	17,13		
субпаралельні	93	25,98	33	35,48	12	12,9
перпендикулярні	4	1,12				
субперпендикулярні	38	10,62	27	71,05		
реберчасті уніфасіальні	4	1,12	2	50,0	4	100,0
реберчасті біфасіальні	5	1,4	1	20,0	5	100,0
всього N	358		107		24	
%	100,00		29,89		6,7	

розщеплення. Головною метою було видалення жовневої кірки, підготовка початкового ребра та оформлення ділянок розщеплення та робочих площадок. Натомість, регулярне розщеплення нуклеусу було повністю орієнтоване на паралельне розщеплення та отримання пластинчатої заготовки.

Про різний ступінь контролю за розщепленням свідчать і дані про різновиди площадок (табл. 3 та 4). Не вдаючись до аналізу окремих груп сколів, більше уваги приділимо порівняльній характеристиці відбивних площадок відщепів та пластин. Суттєва різниця в кількості окремих різновидів площадок простежується вже на рівні їхньої загальної морфології. Так, залишається практично на одному рівні кількість площадок одного зняття (43% серед відщепів, 41,5% серед пластин) та кількість ретушованих площадок (відповідно, 20,5 та 18,5%). Зростає кількість лінійних площадок (від ~8 до 20%); дещо більше стає точечних (від ~15 до 20%). Суттєво зменшується чисельність сколів із площадками, вкритими кіркою (майже 14% серед відщепів, повна відсутність серед пластин). Значно збільшується серед пластин кількість сколів із „губкою" (зростання від 3,9% до 48%). Середні значення куту зняття відщепів та пластин мало різняться між собою (відповідно, 79? та 75?) та з відповідним показником для нуклеусів (73,5?).

Найбільш суттєві зміни фіксуються у ретельності підготовки зони удару та прилеглої ділянки поверхні розщеплення. В цілому, ознаки спеціальної підготовки зони удару мають ~33% відщепів і ~75% пластин. Різниця стає ще

Таблиця 3. Троянове 4. Площадки відщепів.

відщепи										
різновиди площадок		усього		у тому числі					У сколів з ознаками 1-4	
		N	%	1 ізолювання поверхні сколювання	2 редукція зони удару	3 абразивна обробка зони удару	4 вивільненя і підняття зони удару	5 губка	N	% у різновиді площадок
кірка		14	13,7	-	1	-	-	-	1	7,14
одне зняття		44	43,1	1	15	1	1	3	15	34,1
лінійні		8	7,8	-	5	-	-	-	5	62,5
двогранні		9	8,8	-	2	-	-	1	2	22,2
багатогранні		6	5,9	-	4	-	-	-	4	66,7
фасетовані		6	5,9	-	2	-	-	-	2	33,3
точечні		15	14,7	-	4	-	-	-	4	26,7
усього	N	102		1	33	1	1	4	33	
	%	100,00		0,98	32,35	0,98	0,98	3,92	32,4	

наочнішою при більш детальному порівнянні. Так, ознаки ізолювання поверхні сколювання має лише один відщеп (0,98%) і 53 пластини (39,26%). Серія пластин демонструє широке застосування прийому вивільнення та підняття зони удару (майже 26% пластин), натомість серед відщепів такі сколи є винятком (0,98%). Кожна третя пластина має ознаки абразивної обробки ребра між площадкою та поверхнею сколювання, натомість серед відщепів такі сколи поодинокі. Набагато частіше застосовували на всіх етапах розщеплення прийом так званої редукції зони удару: його ознаки має кожен третій відщеп і кожна друга пластина.

Зазначені відмінності демонструють різний підхід майстрів до розщеплення сировини на різних етапах. Вони вказують на складність та розвиненість технологічних прийомів застосованих під час продукування заготовок. Отже, на етапі первинної обробки сировини та її підготовки до регулярного розщеплення не приділялося особливої уваги підготовці зони удару. Однак з самого початку широко застосовувався прийом редукування грані між площадкою та поверхнею розколювання.

На етапі утилізації попередньо підготованого нуклеусу використовувався цілий ряд розвинених прийомів підготовки зони удару. Зауважимо, що існує безперечний взаємозв'язок між застосуванням ізолювання поверхні сколювання, вивільнення та підняття зони удару, та абразивною обробкою. Так, сліди повного чи часткового застосування комплексу прийомів підготовки зони удару мають 78% сколів.

За всіма ознаками, троянівськими майстрами використовувалася техніка удару. Повне переважання серед пластин сколів з неконічним початком та велика кількість сколів з „губкою" (48%) свідчить про використання м'якого відбійника на етапі регулярного розщеплення. В якості м'якого відбійника могли використовувати ріг. Не виключається можливість використання кістяних чи рогових посередників. Використання відбійників з м'яких порід кременю не підтверджується. В колекції є лише тверді відбійники з кременю, що скоріш за все застосовувалися при первинній обробці на початковій стадії утилізації сировини. На користь чого свідчить переважання конічного початку та

Таблиця 4. Троянове 4. Площадки пластин.

пластини										
різновиди площадок	всього		у тому числі					У сколів з ознаками 1-4	
	N	%	1 ізолюван. поверхні сколювання	2 редукція зони удару	3 абразивна обробка зони удару	4 вивільнення і підняття зони удару	5 губка	N	% у різновиді площадок
кірка	-	0	-	-	-	-	-	-	-
одне зняття	56	41,5	44	34	26	26	32	48	85,71
лінійні	27	20,0	6	20	3	-	14	23	85,19
двогранні	5	3,7	-	4	-	-	1	4	80,0
багатогранні	7	5,19	-	2	2	-	3	4	57,14
фасетовані	13	9,63	-	2	6	1	7	7	53,85
точечні	27	20,0	3	8	8	8	8	15	55,56
усього **N**	135		53	70	45	35	65	101	
%	100,00		39,26	51,86	33,33	25,93	48,1	74,8	

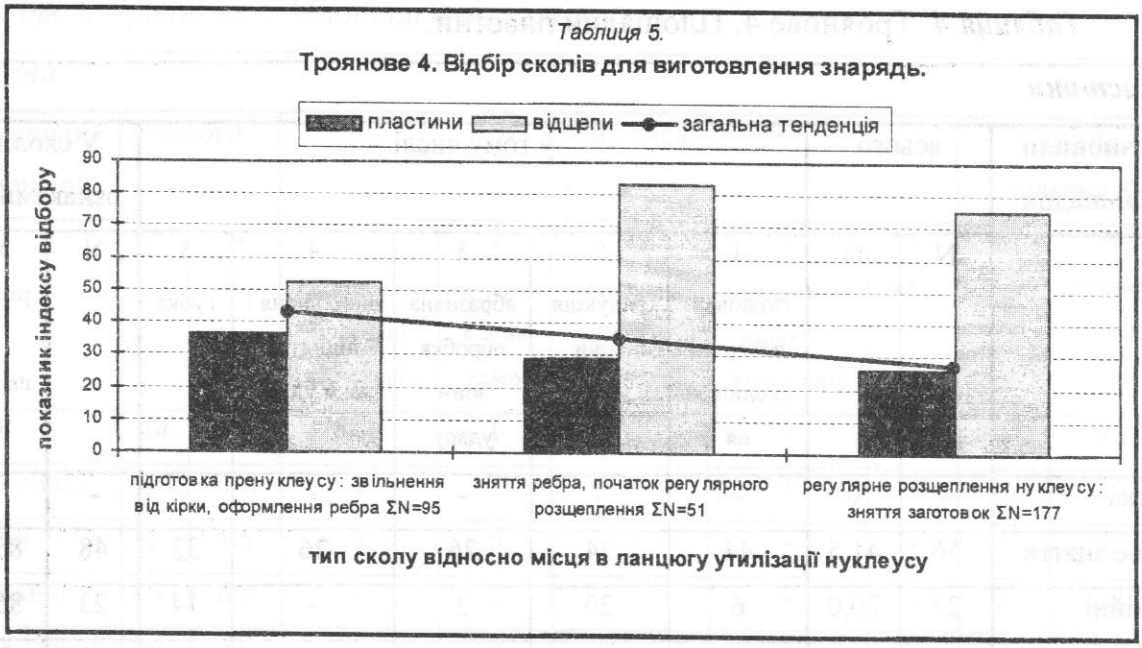
численні характерні пошкодження поверхонь площадок первинних сколів.

На етапі розщеплення нуклеусів спеціальну увагу приділяли контролю за якостями робочої поверхні. З метою пониження рельєфу застосовувався прийом зняття карнизу, що утворювався, наприклад, внаслідок пірнаючого сколу. Прийом абразивної обробки граней застосовувався не тільки при підготовці зони удару. Іноді такій обробці піддавали ділянки граней робочої поверхні, що прилягали до площадки нуклеусу або якусь грань ребра нуклеусу. Двоскатне (біфасіальне) або односкатне (уніфасіальне) ребро виготовлялося не лише на початковому етапі оформлення нуклеусу. Цей прийом використовувався і під час переоформлення нуклеусу в процесі його регулярної утилізації. Показовими є приклади уніфасіальних реберчастих сколів, на яких площадкою для поперечних знять оформлення ребра слугував негатив попереднього пластинчастого зняття.

Окремої уваги заслуговує метрична характеристика індустрії Троянового 4. Цілі пластини мають наступні параметри: довжина мінімальна 44, максимальна 114, середня 73 мм; ширина мінімальна 21, максимальна 33, середня 31 мм; товщина мінімальна 5, максимальна 24, середня 8,8 мм. Ці показники, за винятком довжини, добре узгоджуються з даними для фрагментованих пластин. Середня ширина пластин в цілому коливається в межах 28-31 мм (з розмахом від 6 до 61), товщина - в межах 7,3-8,8 мм (варіює від 3 до 24). Щодо довжини пластин, то її максимум серед цілих сколів дорівнює 114 мм, але в той же час середня максимальна довжина уламків (йдеться про базальні, медіальні та дистальні) становить 105 мм. Це означає, що середня довжина пластин, нині представлених уламками, набагато перевищувала відповідний показник наявних в колекції цілих пластин. Якщо виходити з даних проаналізованих сколів, видається вірогідним, що стандартні розміри пластини (довжина/ширина/товщина) складали ~120/~30/~8 мм, вона мала видовжені

Таблиця 5.

Троянове 4. Відбір сколів для виготовлення знарядь.

прямокутні обриси, прямий або слабо вигнутий профіль, була дво- або трьохскатною у перетині, мала відносно невелику площадку (~11/~4 мм), середній кут її сколювання становив 75°.

Звертає на себе увагу практично повна відсутність цілих пластин (менше 5% опрацьованої серії), що різко дисонує із відповідною статистикою по відщепах. Брак цілих пластин неможливо віднести на рахунок тафономії: деформований склад серії пластин явно свідчить про застосування на пам'ятці практики навмисної фрагментації заготовок. Це припущення підтверджується статистичною невідповідністю кількості базальних та медіальних фрагментів, які співвідносяться між собою як 1:1,3, а також іншими даними, зокрема морфологією ділянок зламів окремих предметів. Явно вираженим є залишковий характер цілих пластин, серед яких переважають невеликі та товсті сколи.

Проте, не виключено, що залишковий характер має уся серія пластин Троянового 4. Згадувані вище основні метричні параметри стандартної пластини (~120/~30 мм) не відповідають негативам сколів на наявних в колекції нуклеусах. За цими даними, розщеплення було призупинено на етапі зняття пластин із середніми розмірами ~80/~16 мм. Природна розбіжність між розмірами останніх сколів з нуклеусів та середніми розмірами наявних сколів виходить за межі 10-20% різниці, встановленої для комплексів із слабо відсортованими серіями (приклади Куличівки, Пронятина, Альошиного Гроту). Така невідповідність може слугувати посередньою вказівкою на відсутність у колекції Троянового певної кількості сколів з довжиною від 120 до 80 та товщиною від 30 до 16 мм.

Є ще одна посередня вказівка на залишковий характер пластин Троянового 4. Згідно показників відбору заготовок для вторинної обробки, в першу чергу використовувалися сколи, отримані на початкових етапах використання сировини (табл. 5). При цьому, вказана тенденція є особливо виразною для пластин. Отже, маємо явну невідповідність між орієнтацією розщеплення на пластинчату заготовку та униканням використання такої заготовки для виготовлення знарядь на стоянці. Це може свідчити про те, що певна частина продукції розщеплення на Трояновому 4 не призначалася для безпосереднього використання на місці.

Таким чином, на пам'ятці застосовувалася пластинчаста технологія, з широким залученням розвинених прийомів управління параметрами сколів (редукція, абразивна обробка, ізолювання зони удару в плані і профілі, виділення і підняття зони удару). На початковому етапі утилізації сировини застовувався твердий відбійник, видалялася жовнева кірка, формувалося ребро. На етапі регулярного розщеплення, орієнтованого на отримання пластин, використовувався м'який відбійник. Не виключається застосування посередника, але прямих доказів цьому немає. Наявна серія сколів демонструє ознаки відсортованості: в матеріалах пам'ятки, схоже, відсутня певна частина пластин. Широко застосовувалося навмисне фрагментування заготовок. Для виготовлення знарядь в першу

Таблиця 6. Троянове 4. Крем'яні вироби. Типологія та статистика.

Нуклеуси		
Одноплощинні ортогнатні	великі	- 3
	малі	- 4
	зі скошеною площиною	- 3
Двоплощинні ортогнатні		- 2
	зі скошеною площиною	- 4
Нуклеподібні уламки		- 7
Авіважі		- 5
Відбійники		- 3
Пластини та їх уламки		- 540
Відщепи та уламки кременю		- 5000
Аморфні відщепи та уламки з ретушшю		- 154
Знаряддя ретушовані		
Уламки пластинок з притупленим краєм		- 11
Вістря зі скошеним кінцем		- 2
Різці кутові на зламаній пластині		- 15
бічні ретушні		- 10
серединні		- 6
Скребачки кінцеві		- 3
на кінці тронкованих пластин атипові		- 15
з носиком високі ориньяцького типу		- 3
атипові на пластинах		- 3
Скребла на великих первинних відщепах		- 30
Пластини з ретушшю		- 110
УСЬОГО		**- 5910**
В тому числі завершених знарядь с ретушшю		**- 178**

чергу відбиралися менш якісні заготовки. Великі розміри сколів посередньо свідчать про використання порівняно близько розташованих покладів сировини. Економічний профіль Троянового 4 може бути визначений як спеціалізована стоянка-майстерня з транспортуванням частини продукції за межі стоянки. Найближчі аналогії, серед детально описаних з технологічного погляду, можна вбачати в матеріалах Зарайської стоянки [Гиря 1997].

Характеристика крем'яних виробів

Як зазначалося, первинна обробка кременю на стоянці, судячи з великих відбивних горбків первинних відщепів та відбійників на шматках кременю із зірчастою забитістю, відбувалася із застосуванням жорсткого крем'яного відбійника. Заслуговують уваги великі одно- та двоплощинні нуклеуси з ортогнатними площинами та слідами знять крупних, досконалих пластин (рис. 5, 6, 7, *4*). Їхні площини ретельно підправлені поперечними сколами, представленими в колекції кількома виразними авіважами (рис. 6, *3*). Привертають увагу неглибокі негативи відбивних горбків сколів. Зняті з таких нуклеусів плас-тини демонструють плаский і широкий відбивний горбок з нависаючим над ним краєм ударної площини, так званою „губкою". Саме такі особливості властиві техніці сколювання пластин за допомогою м'якого (рогового ?) відбійника, яка є характерною ознакою обробки кременю багатьох граветських пам'яток прильодовикової Європи. Застосування м'якого рогового від-бій-ника пояснює повну відсутність звичайних для більшості палеолітичних пам'яток відбійників з таких кристалічних порід як граніт чи гнейс.

Крім великих ядрищ з ортогнатними площинами зустрічаються і значно менші (рис. 7, *1, 2*). Присутні одно- та двоплощинні нуклеуси зі скошеними площинами (рис. 7, *3*), в тому числі двоплощинний S-подібний (рис. 7, *5*).

Колекції властиві значні розміри пластинчастих заготовок знарядь. Переважна більшість виробів з ретушшю зроблена на великих і дуже великих пластинах. 90% з них мають ширину від 2 до 4 і навіть більше см (рис. 8-11).

Ретушованих знарядь в комплексі 178, не рахуючи 154 аморфних відщепів з ретушшю. Структуру комплексу виробів з ретушшю визначають п'ять головних категорій знарядь: різці, скребачки, пластини з ретушшю, пластинки з притупленим краєм та скребла на відщепах.

Різці – найбільш виразна категорія комплексу (рис. 8, 9). Переважна більшість виготовлена на великих і дуже великих, досить масивних пластинах. Значна частина знарядь дійшла до нас в уламках (рис. 8, *1, 4-6, 8, 9, 13*). Однак кілька вцілілих екземплярів (рис. 8, *2, 3*) дають уявлення про справжні розміри значної частини цих інструментів. Половина усіх різців – на куту зламаної пластини (рис 9, 11-16, 18, 26, 27; 8, *10-13*). Менше – бічних ретушних (рис. 8, *2, 4, 6, 8, 9;* 9, *20, 25, 28*), ще менше серединних (рис. 8, *1, 3, 5, 7, 11;* 9, *17, 19*). Привертає увагу псевдоретуш на бічних гранях різцевих сколів (рис. 8, *5, 7-10*), яка, схоже, з'явилася від використання різців у якості стругальних ножів по кістці чи рогу.

На тлі яскравої серії різців скребачки виглядають досить невиразно. Справжніх кінцевих скребачок на пластинах усього три (рис. 10, *1-3*). Зате великою серією представлені тронковані пластини з одним або двома кутами, обробленими скребковою ретушшю (рис. 10, *4-17*). Звертає на себе увагу наявність трьох досить типових скребачок з носиком оріньякоїдного типу на невеликих, але масивних відщепах (рис. 10, *21, 22*).

Невиразні скребачки пам'ятки компенсуються численною серією (30 екз.) грубих скребел на великих первинних відщепах (рис. 12). У більшості випадків ретуш груба, несистематична. Часом це псевдоретуш, що утворилася по краю масивних первинних відщепів внаслідок їх використання в якості скребел.

Уламки великих пластин з ретушшю – найчисленніша категорія ретушованих виробів стоянки – 110 екз. (рис. 11). Разом з тим, зазначимо, що по-справжньому ретушованих знарядь небагато. Двома екземплярами представлені уламки масивних пластин з крутою, ступінчастою ретушшю (рис. 11, *14, 15*). Ще з десяток пластин мають добре ретушований один чи два довгі краї (рис. 11, *9, 12, 13*). Переважна більшість виробів має нерегулярну, часто спорадичну ретуш або псевдоретуш, що виникає на окрайках пластин внаслідок їх використання у різноманітних трудових операціях. Подібна нерегулярна ретуш присутня і на окрайках пластинчастих заготовок різців та скребачок (рис. 8, *2, 3 10, 11*; 10, *1, 8, 16, 19*). Часто на краю пластини є одна чи дві ретушовані виїмки, які свідчать про використання артефакту в якості скобеля по кістці, рогу чи дереву (рис. 11, *1-7*).

Оснащення метальної зброї, як відомо, є культуровизначальними виробами для пам'яток кам'яної доби. В комплексі Троянове 4 наявні 11 уламків пластинок з притупленим краєм (рис. 9, *1-9*). Судячи з уламка базальної частини пластинки, окрайок якої зберіг круте ретушування (рис. 9, *6*), ці мікроліти виготовлялися шляхом нанесення крутої ретуші на довгий край пластинки з наступним відламуванням дистального кінця заготовки. Уламки пластинок притуплювалися крутою, як правило зустрічною ретушшю, яка далеко заходила в тіло заготовки. У деяких вкладнів кінчики підпрацьовані ретушшю також по гострому окрайку мікроплатівки (рис. 9, *3, 4*). Такі вироби нагадують „голкоподібні" різновиди граветських вістер деяких ранніх граветських пам'яток Європи. В колекції є дві пластинки зі скошеним крутою ретушшю краєм, одна з яких (рис. 9, *10*) демонструє початковий етап виготовлення граветського вістря.

Культурна ідентифікація, аналогії, датування

Усі ці особливості виготовлення мікровкладнів з притупленим краєм, разом з іншими характеристиками крем'яного комплексу Троянового 4, властиві носіям граветських культурних традицій середнього етапу верхнього палеоліту Європи. Це дає підстави вбачати паралелі крем'яному комплексу Троянове 4 в матеріалах пам'яток граветської традиції Центральної та Західної Європи, і перш за все Подністров'я (Молодове V (10-7 шари), Межигірці I, нижні верхньопалео-літичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич тощо).

Гравет (від гроту Ля Гравет у Франції) – культурне явище, що розвивалося у прильодовиковій Європі в середині верхнього палеоліту, а саме приблизно від 29 до 20 тис. р. тому. У спеціальній літературі також відоме під термінами граветська культура, культурна спільнота, єдність, традиція, технокомплекс тощо. Граветські пам'ятки поширені в середній смузі Європи від Піренеїв на заході до Середнього Дону та Оки на сході. У господарському відношенні граветська людність переважно належала до колективних мисливців на великих стадних травоїдних мамонтового фауністичного комплексу перигляціальних тундро-степів.

Специфіка обробки кременю різних пам'яток стала підставою для виділення в межах граветської єдності кількох окремих

археологічних культур. Визначальним виробом гравету Західної та Центральної Європи є граветське вістря на пластині з притупленим крутою ретушшю довгим краєм. Східний гравет або вілендорфсько-костенківська культура характеризується наконечниками з бічною виїмкою, ножами костенківського типу, листоподібними вістрями (Восточный граветт, 1998). Мистецтву гравета властива натуралістична скульптура та гравюра на бивні мамонта та кістці, провідним сюжетом якої є зображення жінок з гіпертрофованими формами, а також мамонтів, шерстистих носорогів, бізонів, коней, оленів.

У межах України маємо два різновиди граветських пам'яток. На заході, в басейнах Дністра і Пруту, поширені пам'ятки так званої молодовської культури, яка, по суті, є різновидом центральноєвропейського гравету. Маються на увазі стоянки Молодове V (10-7 шари), нижні верхньопалеолітичні шари Молодове I, Кормань IV, Косоуци, Оселівка II, Вороновиця, Бабин I, Галич, Межигірці I тощо. На півночі України відомі пам'ятки Пушкарі I, Клюси, Радомишль, що мають певні паралелі у східнограветських комп-лексах (вілендорфсько-костенківська культура) Верхнього Подніпров'я, Подесення, Середнього Дону (Бердиж, Хотильово II, Авдеево, Гагаріно, Костенки I, Зарайська тощо). Граветські пам'ятки невідомі на Середньому та Нижньому Дніпрі, у Східній Україні, в Північному Надчорномор'ї, в Криму. Цим пояснюється великий інтерес до матеріалів першої граветської стоянки Центральної України Троянове 4 на Кіровоградщині.

Зазначимо, що наконечники з бічною виїмкою властиві пізньому гравету. Їхні прообрази, що виростають з класичних граветських вістер, маємо у 7 шарі Молодови 5, який датується Полем Езерцем близько 25 тис. р. тому (Haesaerts et. al., 2003). Подальший їх розвиток демонструють різноманітні вістря з бічною виїмкою пізнього гравету верхів'їв Дніпра, Десни, Волги та Дону (стоянки Бердиж, Авдеєве, Хотильово II, Зарайськ, Костенки 1 тощо), які датуються російськими колегами 25-19 тис. років тому.

Прямі типологічні паралелі матеріалів Троянове 4 в ранніх граветських комплексах Подністров'я (Молодове 5, шари 10-9, Межигірці 1 та ін.), Західної та Південної Європи, які датуються 29-25 тис. р. тому, свідчать про ранній в межах гравету вік стоянки Троянове 4. На користь цього свідчить відсутність асиметричних наконечників та листоподібних вістер, „голкоподібні" вістря, загальна типологія різців, скребачок, пластини з крутою ретушшю, своєрідна техніка м'якого відбійника. Все це властиеі ранньограветському шару гроту Пагліччі в Італії, що датується 29-27 тис. р. тому [Paglicci, 2004, p.21-23, Tav.I-VIII].

Подібні вироби також походять з найдавнішого граветського комплексу Костенко-Борщівського регіону – II шару Тельманівської стоянки (Костенки 8). Ці матеріали, що датуються 27 тис. р. тому, не маючи генетичних попередників на Дону, схожі на давніші матеріали із західної Європи (грот Пагліччі та ін.). Отже, є підстави говорити про можливий прихід носіїв найдавніших граветських традицій на Дон із Заходу. Не виключено, що Троянове 4 є одним із пунктів на шляху просування ранньограветського населення на схід.

Таким чином, Троянове 4 можна вважати першою яскравою граветською пам'яткою Центральної України, яку, спираючись на типологію виробів та аналогії, попередньо можна датувати періодом 29-25 тис. років тому і пов'язувати – через молодовську культуру – з граветом Центральної Європи. На відміну від східнограветських пам'яток (віллендорфсько-костенківська культура) на Троянові 4 не знайдені наконечники з виїмкою, ножі костенківського типу, листоподібні вістря, що і дає підстави схилятися до раннього в межах гравету віку пам'ятки.

До кола граветських, на нашу думку, слід віднести ще одну пам'ятку Кіровоградщини – нижні 8 та 7 шари Володимирівки (Черниш, 1954, с.23-28), що досліджувалася у 1946, 1947 рр. на р. Синюха, за 70 км на захід від Троянового. Нижні шари стоянки дали принципово відмінний від верхніх епіграветських горизонтів Володимирівки матеріал (рис. 13), який надзвичайно нагадує граветський комплекс з Троянове 4. Їх поєднує однотипна якісна сировина, великі розміри виробів, своєрідна технологія отримання великих, широких пластин за допомогою м'якого відбійника. Типологія виробів (скребачки, різці, пластини) теж подібна. Разом з тим, зазначимо, що комплекс нижніх шарів Володимирівки значно бідніший, до того ж має структурну специфіку порівняно з Трояновим. Головним виробом з ретушшю є великі кінцеві скребачки при нечисленності різців.

Попри цю відмінність матеріали шарів 8 та 7 Володимирівки демонструють подібність до відзначених у Трояновому 4 специфічних особливостей обробки кременю, які властиві гравету Подністров'я та Центральної Європи.

Історичні долі гравету та походження епігравету

Повертаючись до матеріалів Троянового 4, варто звернути увагу на згадувані 3 високі скребачки з носиком оріньяцького типу (рис. 10, *21, 22*). На жаль, всі вони знайдені на поверхні, що збільшує вірогідність того, що ці вироби становлять механічну домішку до основного граветського комплексу пам'ятки. Разом з тим, враховуючи синхронність раннього гравету з оріньяком, а фінального – з епіоріньяком, не варто виключати можливості появи цих виробів на стоянці внаслідок безпосередніх контактів граветської людності Троянового 4 з носіями оріньяцьких традицій. Про механізм появи іншокультурних домішок на пам'ятках кам'яної доби, внаслідок дружніх візитів сусідів з метою обміну шлюбними партнерами, писалося неодноразово [Залізняк, 1991, с.94, 128; 1998, с. 220; 2005, с.146, 147].

Можливий синтез граветських та оріньяцьких традицій в матеріалах Троянового 4 виводять на одну з ключових проблем верхнього палеоліту півдня Східної Європи, а саме на складні питання походження мікрогравету або епігравету, який був домінуючим культурним явищем між 19 та 12 тис р. тому на півдні Європейського континенту та в його середній смузі. В Україні ця культурна традиція представлена численними стоянками як у Надчорномор'ї (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа, Кайстрова Балка та багато інших), так і на півночі (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Гінці тощо). У межах досить однотипного мікрогравету України дослідники виділяють окремі культури (мізинська, межиріцька, анетівська, пізньомолодовська та ін.). М.П.Оленковський бачить на південному заході Східної Європи більше десятка таких культур [Оленковський, 2000].

У наш час існує чотири головні версії генези мікрогравету регіону [Залізняк, 2000, с.5; 2005, с.33-36): 1] з епіоріньяка; 2) від Східного Гравету або віллендорфсько-костенківської культури; 3) від гравету Центральної Європи, представленого у Подністров'ї молодовською культурою; 4) змішана. Д.Ю.Нужний розглядає мікрогравет Європи як стадію розвитку техніки обробки кременю, на яку конвергентно вийшли різні групи населення прильодовикової Європи, незалежно від власних культурних традицій [Нужний, 2000]. Не вдаючись до критичного аналізу цих концепцій, зазначимо наявність двох різних шляхів формування мікрогравету України. Якщо епіграветські пам'ятки Подністров'я, відомі під назвою пізньомоло-довської культури, по суті є прямими генетичними спадкоємцями гравету Подністров'я, представленого 10-7 шарами Молодови V, то в Центральній, Південній та Східній Україні мікрограветські пам'ятки могли постати внаслідок синтезу власне гравету з епіоріньяком. Спробуємо показати як це сталося, спираючись на наявні археологічні факти.

Протягом максимального похолодання 20-19 тис. років тому у прильодовиковій Європі відбулася глобальна трансформація культурно-історичної ситуації. Саме у цей час зникли граветська, східно-граветська та епіоріньяцька культурні спільноти і народилося таке масштабне, загальноєвропейське явище, як епігравет. У Західній та Центральній Європі воно представлено мадленом, на Апеннінах – епіграветом Італії, в Україні – мікрограветом. Збіг у часі цих подій дає підстави припускати певний зв'язок між ними. Різке похолодання 20 тис. р. тому не могло не призвести до відтоку на південь найпівнічніших мешканців прильодовикової Європи – носіїв граветських та східноградветських традицій. Південь Франції, Апенніни, Балкани, Україна були регіонами, куди, рятуючись від холодів, відходили граветські мисливці прильодовиків'я. Саме тут пізніше виникли найбільші осередки епігравету Європи.

Центральну Україну, Причорноморську низовину та Надазов'я на час максимального похолодання населяли носії епіориньяцьких традицій (Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Муралівка, Золотівка тощо). Контакт між цими епіориньяцькими аборигенами території України та граветськими прибульцями з прильодовикової півночі призвів до синтезу їхніх культурних традицій і формування мікрогравету або епігравету південного заходу Східної Європи. Не випадково матеріали найдавніших мікрограветських пам'яток України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа тощо) та Молдови (Рашків VII), які датуються кінцем максимального похолодання 20-18 тис. р. тому, демонструють поєднання пост-граветських (мікрограветські вістря з притупленим краєм) та посторіньяцьких (мікровкладні типу Дюфур, високі скребачки на відщепах, багатофасеткові різці) виробів.

Цей процес синтезу гравету з епіоріньяком міг відбуватися і у Буго-Дніпровському межиріччі. Адже крім граветських тут відомі також епіоріньяцькі пам'ятки. Ця людність добре освоїла басейни р.Синюхи та Південного Бугу. За 80 км західніше Троянового розташована яскрава епіорин'яцька пам'ятка Гордашівка [Гладких, Рыжов, Суховый, 1994], а за 150 км південніше – Анетівка I та Сагайдак I.

Схоже, різні модифікації гравету Європи відіграли провідну роль у формуванні пізньольодовикових епіграветських індустрій. Участь гравету в генезі мікрогравету кінця льодовикової доби наглядно ілюструє стратиграфія стоянки Володимирівни на р. Синюсі, де нижні граветські шари 8 та 7 безпосередньо перекривають

шість шарів епігравету. Однак в різних регіонах Європи цей процес формування епіграветської традиції мав локальну специфіку, яка в Побужжі, Подніпров'ї, Лівобережжі, Надчорномор'ї та в Криму полягала в активній участі в генезі епігравету не тільки граветських прибульців, але й епіоріньяцьких аборигенів.

Розуміючи гіпотетичність певних положень викладеної версії походження мікрогравету України, слід визнати переконливість деяких аргументів на її користь. В усякому разі вона не менш аргументована ніж згадувані раніше її конкурентки. Подальші дослідження покажуть яка з них ближча до істини.

Разом з тим, слід зазначити, що дослідження гравету Центральної України лише починається. Колекція Троянового 4 недостатньо численна (особливо в найбільш діагностичній мікролітичній частині), щоб робити на її підставі далекосяжні остаточні висновки. Тим більше, що вона демонструє риси раннього, а не пізнього гравету, носії якого могли брати участь у генезі епігравету під час максимального похолодання 20 тис. р. тому. Однак ранній вік Троянового 4 не відкидає можливість участі носіїв граветських традицій у генезі мікрогравету України. Пролити світло на цю складну проблему можуть лише подальші дослідження граветських пам'яток України, зокрема такої перспективної як Троянове 4.

ЛІТЕРАТУРА

Восточный граветт.— Москва, 1998. – 330 с.

Гладких М.И., Рыжов С.М., Суховый Н.А. Гордашовка – ориньякоидный палеолит на Горном Тикиче // Археологический альманах. – №3.— Донецк, 1994.— С.217-226.

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. Методика микро-макроанализа древних орудий труда. Часть 2. - СПб, 1997. – 198 с.

Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова Думка, 1991. – 172 с.

Залізняк Л. Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. К., 1998. -307 с.

Залізняк Л.Л. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія.-2000а.-№2.-с.4-11.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України.- Кам'яна доба.— №8.- К., 2005.—184 с.

Нужний Д.Ю. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія.- 2000.- №2.- С.37-56.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігра-ве--ту України.- Херсон, 2000.- 170 с.

Черниш О.П. Володимирівська палеолітична стоянка.- К., 1953.- 76 с.

Haesaerts P., Borziak I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L.,Van der PlichtJ. The east carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe // Quaternaire, vol. 14, n.3. Paris, 2003. - p. 163-188.

Paglicci. L'Aurignaziano e il Gravettiano antico.- Roma, 2004.

Zaliznyak L.L. , Stepanchuk V.M. , Vetrov Đ.O. , Tovkailo M.T., Ozerov P.I.

GRAVETTIAN SITE OF TROIANOVO 4 NEARBY NOVOMIRGOROD

Cultural processes took place during the middle stage of Upper Palaeolithic are discussed in proposed paper coming from the analysis of archaeological materials of the first – in Central Ukraine – Gravettian site of Troianovo 4. Assemblage under discussion has analogies in materials of the lowermost layers of Vladimirovka in Bug area, as well as in X-VII layers of Molodovo V, and in Central European Gravettian. At the same time Troianovo 4 essentially differs from Eastern Gravettian assemblages. Special attention is paid to probable genesis of Ukrainian epi-Gravettian, in formation of which both bearers of alien Gravettian traditions and local epi-Aurignacian population took part.

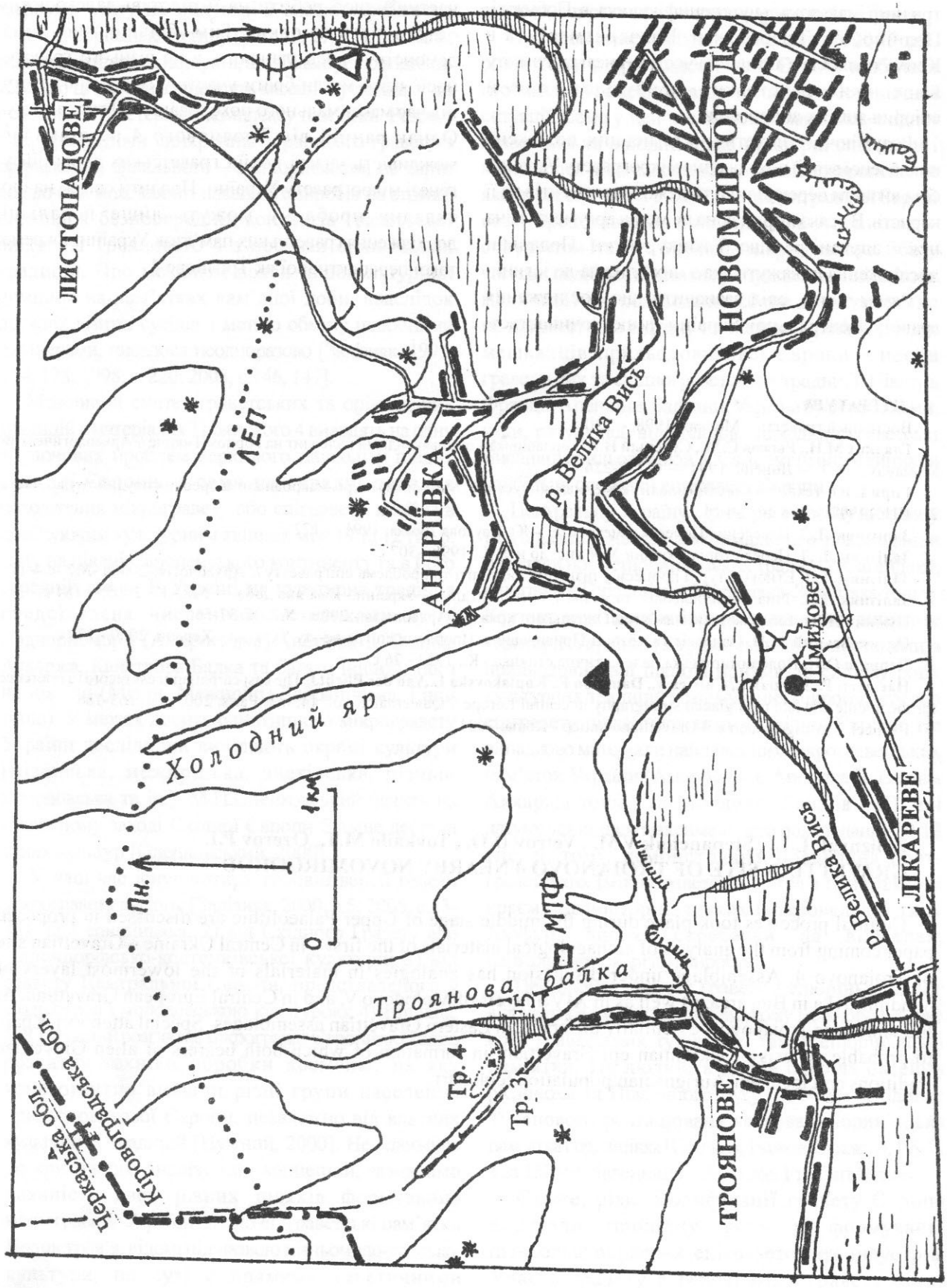

Рис. 1 Карта розташування пам'яток кам'яної доби на р.Велика Вись біля Новомиргорода.

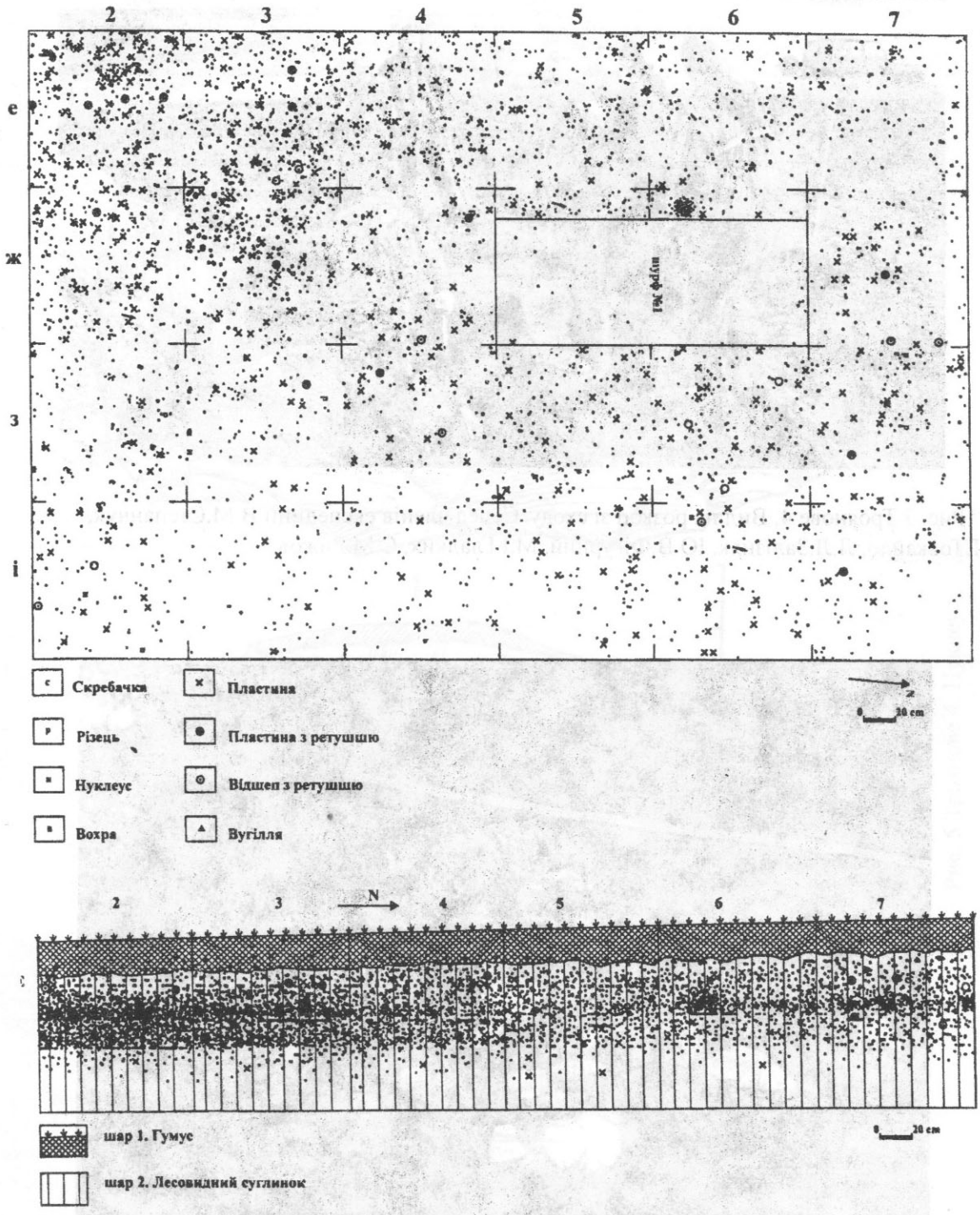

Рис. 2 Троянове 4. План розкопу.

Рис. 3 Троянове 4. Вид на розкоп зі сходу. Серед членів експедиції В.М.Степанчук, М.Т.Товкайло, Л.Л.Залізняк, Ю.В.Фігурний, М.І.Гладких, С.М.Рижов.

Рис. 4 Троянове 4. Скупчення кременів у північно-західному кутку розкопу.

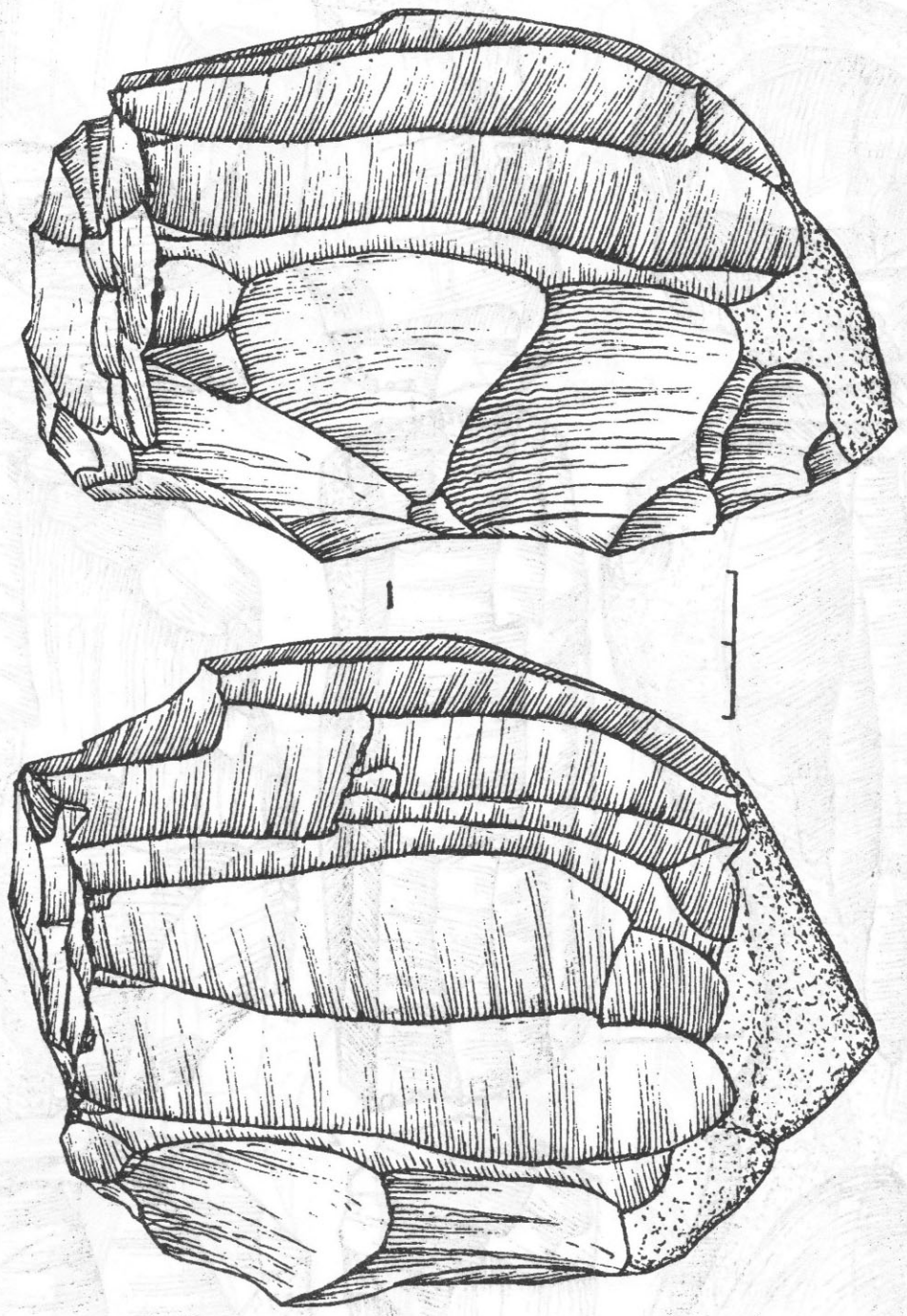

Рис. 5 Троянове 4. Нуклеус.

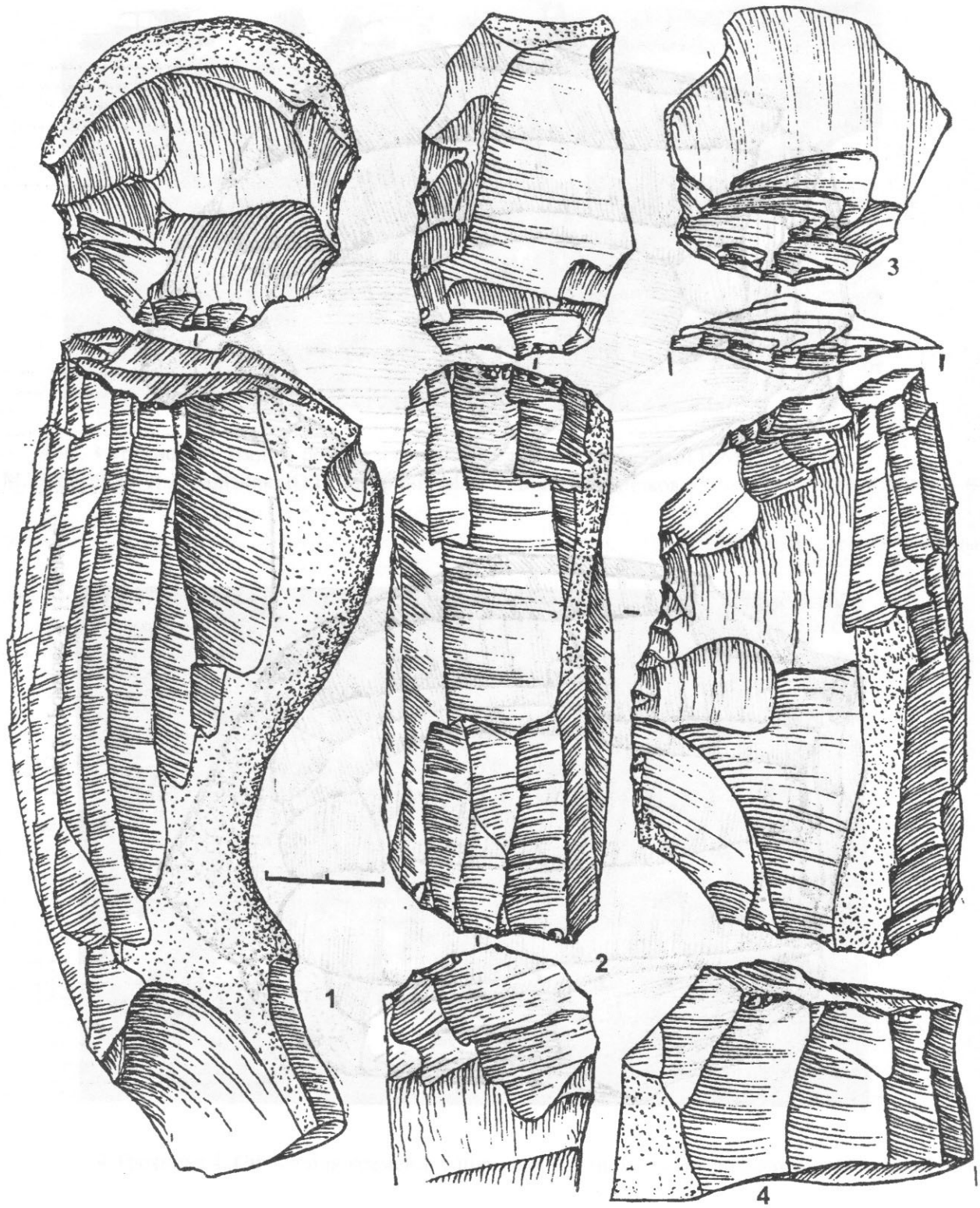

Рис. 6 Троянове 4. Нуклеуси.

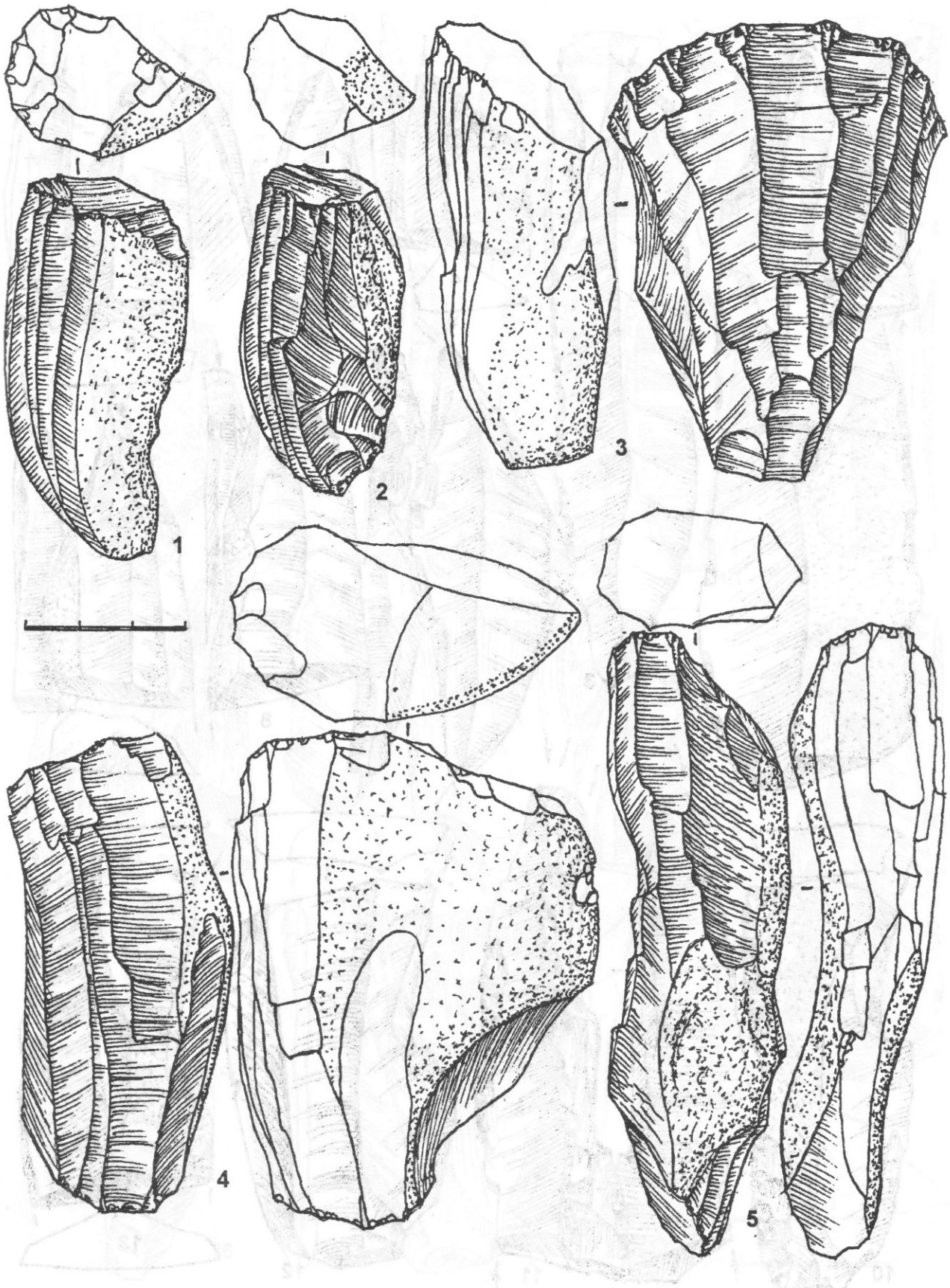

Рис. 7 Троянове 4. Нуклеуси.

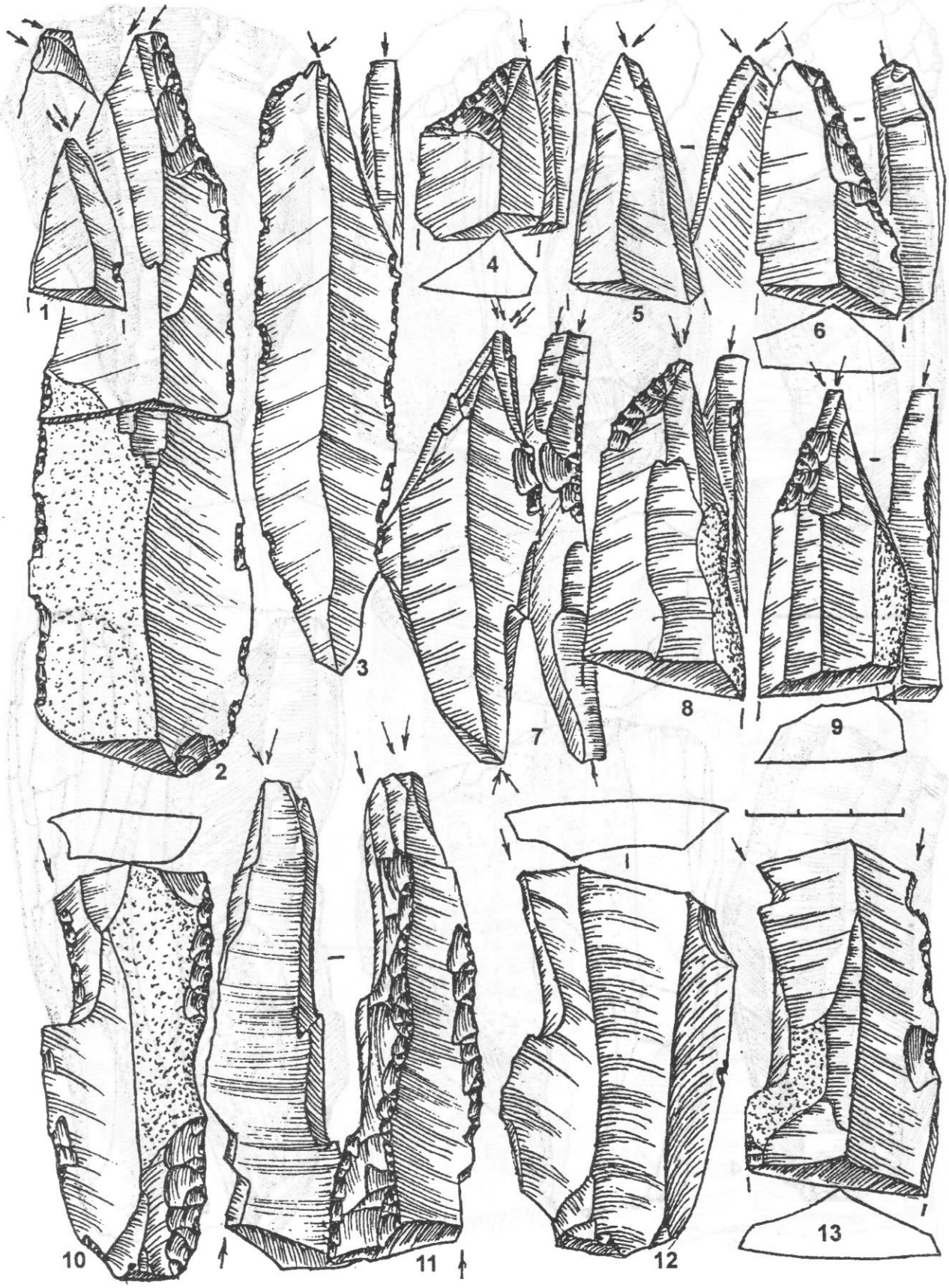

Рис. 8 Троянове 4. Різці

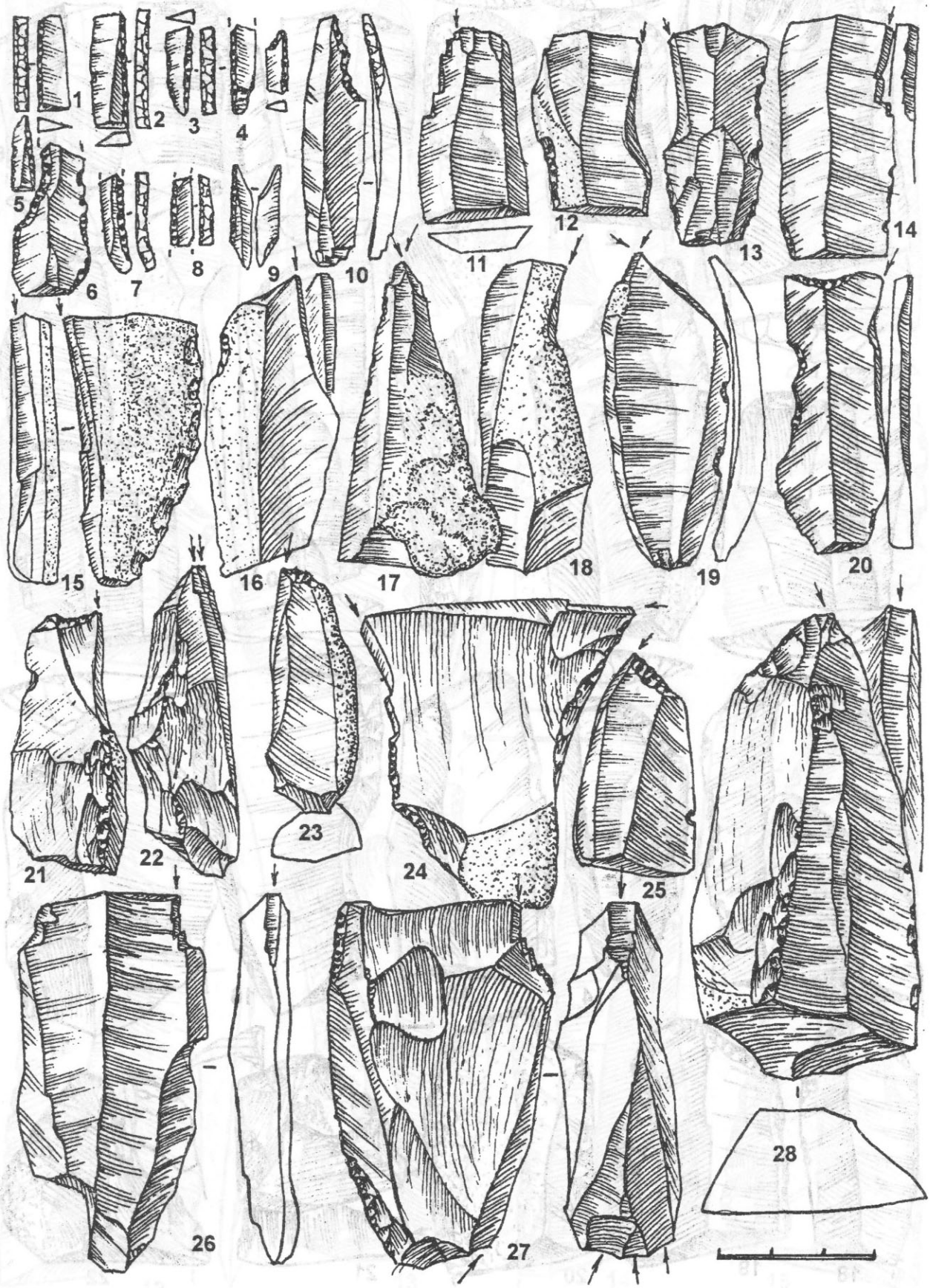

Рис. 9 Троянове 4. Мікровкладні та відходи їх виробництва (1-10), а також різці (11-28).

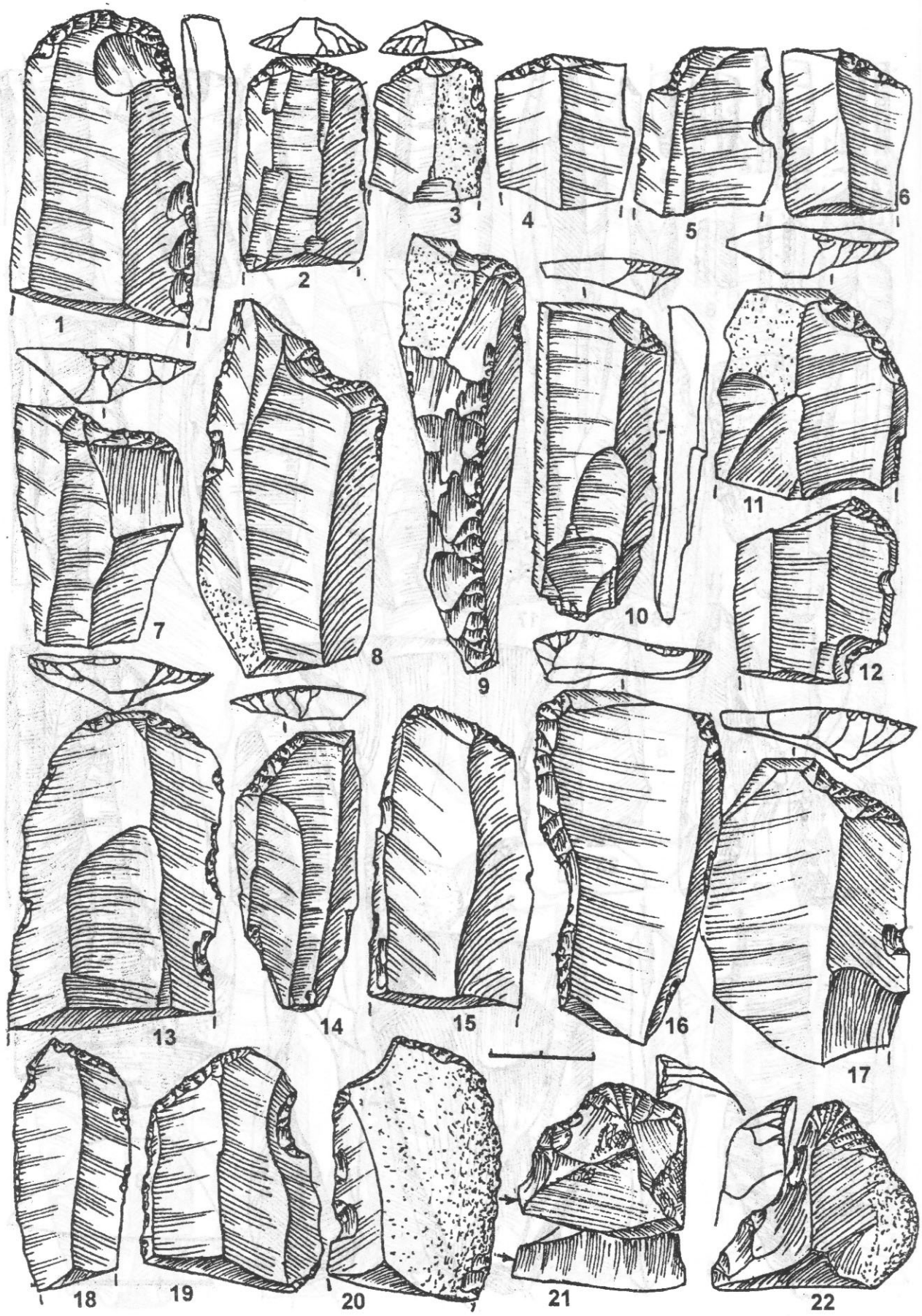

Рис. 10 Троянове 4. Скребачки тронковані пластини.

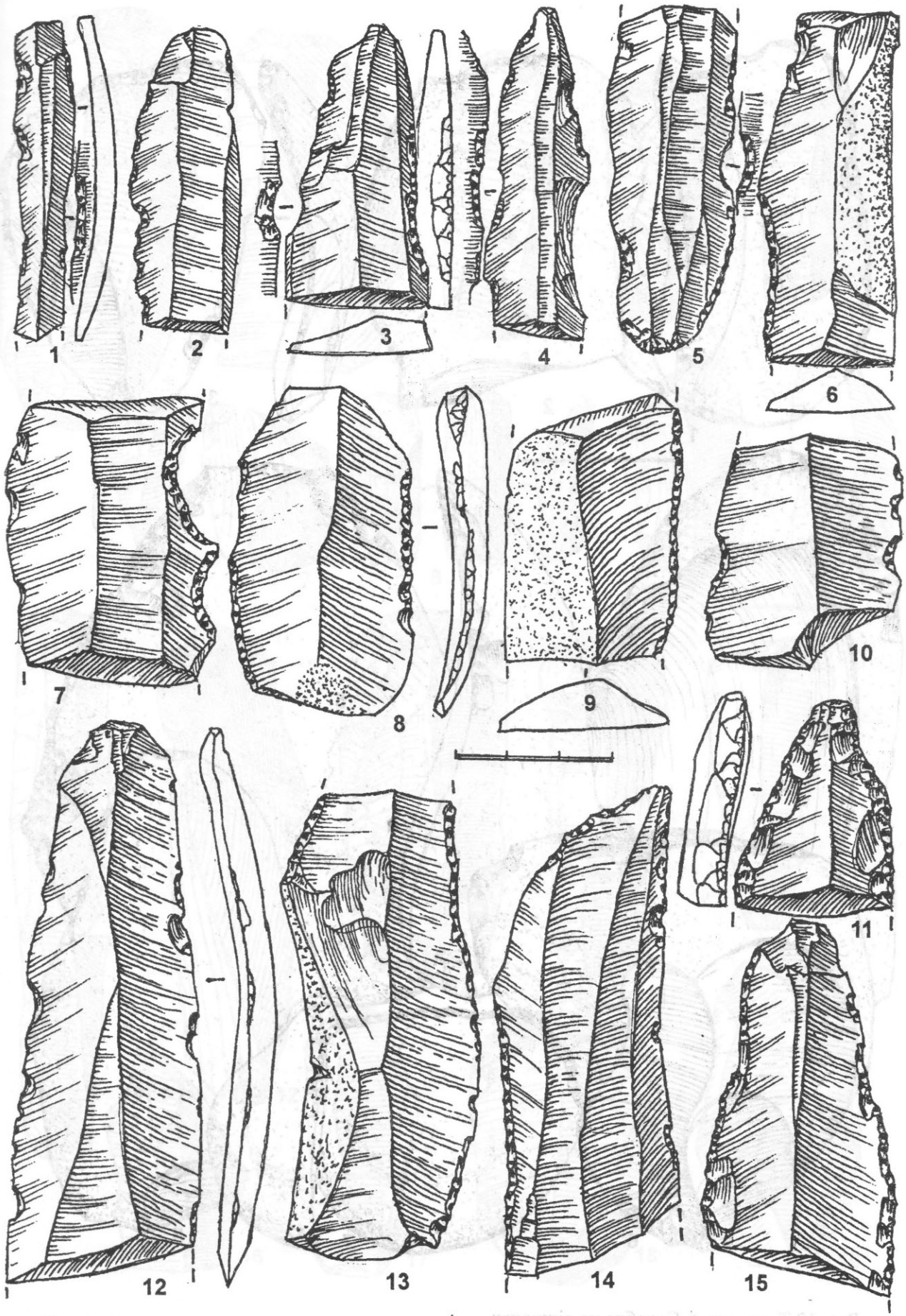

Рис. 11 Троянове 4. Пластини з ретушшю.

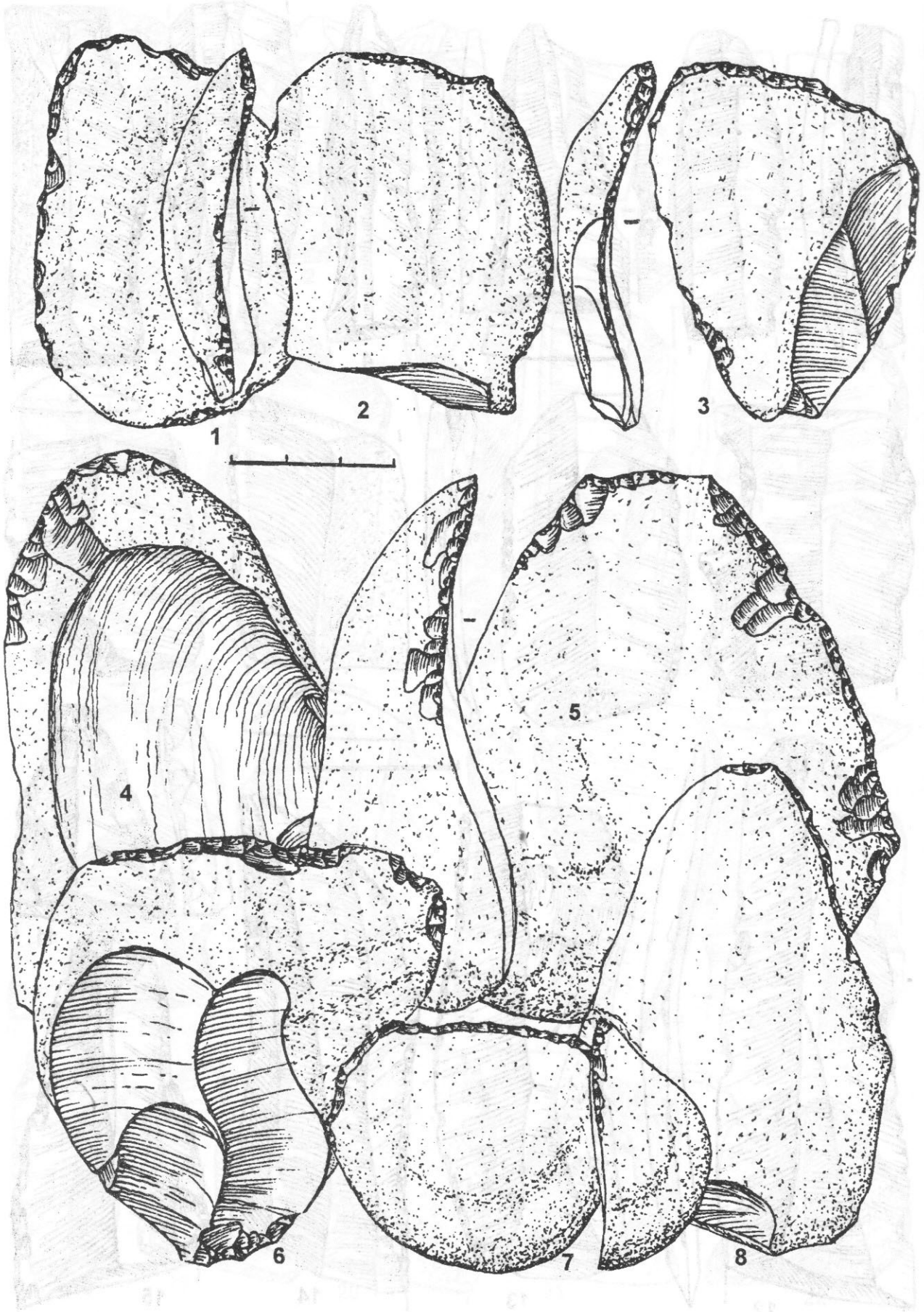

Рис. 12 Троянове 4. Скребла на відщепах.

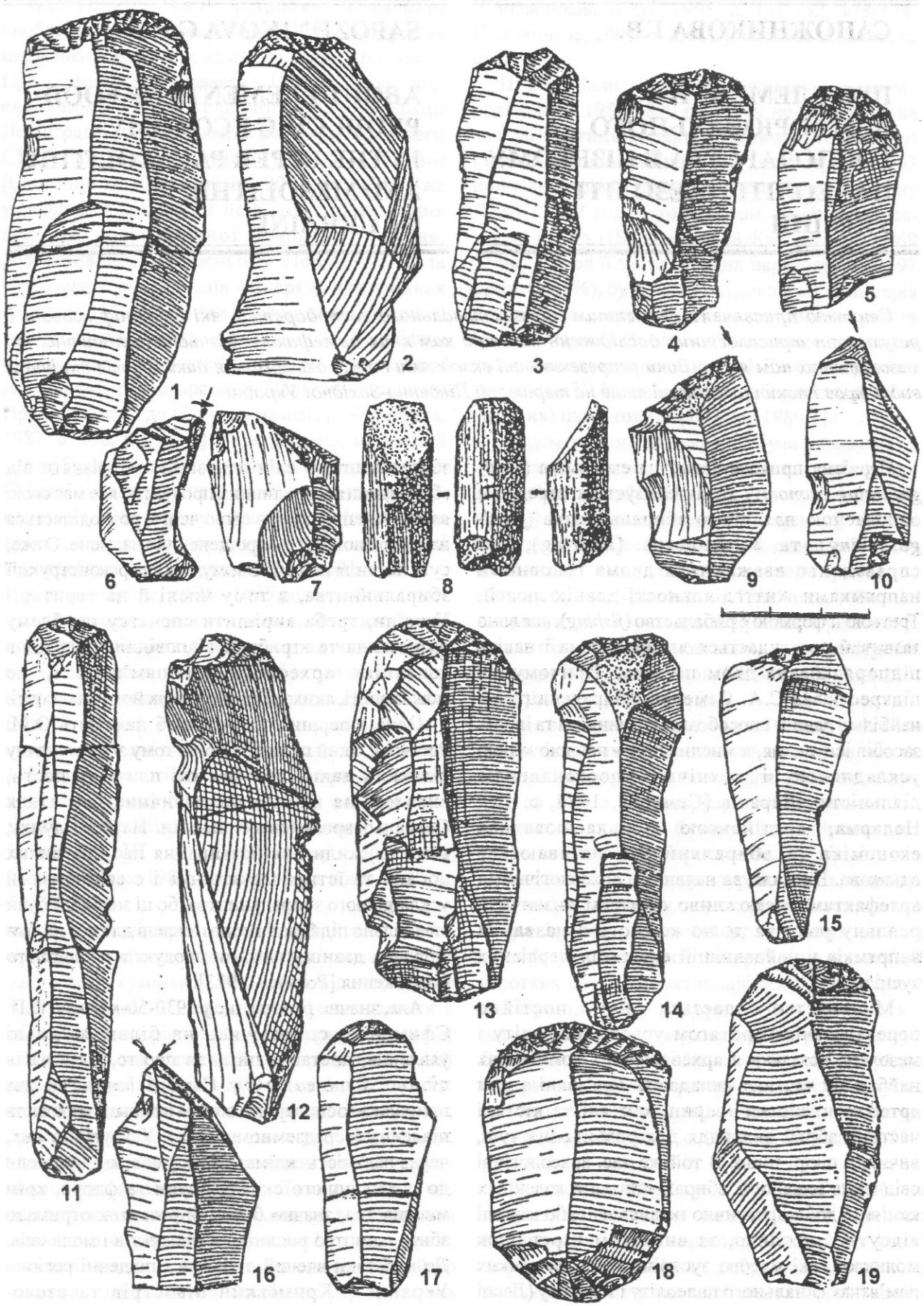

Рис. 13 Володимирівка. Знаряддя шарів 7, 8, за О.П.Чернишом.

САПОЖНИКОВА Г.В.

ПРО ЕЛЕМЕНТИ ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА В ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ І МЕЗОЛІТІ УКРАЇНИ

SAPOZHNIKOVA G.V.

ABOUT ELEMENTS OF FOOD-PRODUCING ECONOMY IN THE UPPER PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC OF UKRAINE

Статтю присвячено елементам привласнювального господарства, які були зафіксовані в результаті трасологічних досліджень колекцій кам'яних артефактів пізньопалеолітичних та мезолітичних пам'яток. Вони репрезентовані вкладнями ножів для зрізання диких злаків та інших видів трав і поки що виявлені лише на території Південно-Західної України.

Первісна привласнювальна економіка (*food-gathering economy*) характеризується передусім одночасною наявністю збиральництва (*food-gathering*) та мисливства (*hunting*), які справедливо вважаються двома головними напрямками життєдіяльності давніх людей. Третьою її формою є рибальство (*fishing*), але воно зазвичай розглядається як неосновна і навіть підпорядкована двом першим. Причому, як підкреслював С.А. Семенов, збиральництво є найбільш давнім способом добування їжі та інших засобів існування, а мисливство – певною мірою ускладненою і технічно удосконаленою діяльністю збирачів [Семенов, 1974, с. 13]. Недарма, англійською привласнювальна економіка та збиральництво називаються однаково. На жаль, за наявними археологічними артефактами неможливо сьогодні визначити реальну роль та долю кожного з названих напрямків у найдавнішій економіці первісних суспільств.

Мисливство здається нам постійно переважаючим протягом усього палеоліту і мезоліту, оскільки в археологічних комплексах найбільшу частину складають пов'язані з ним артефакти: кістки тварин, кам'яні та кістяні частини зброї, знаряддя для розбирання туш, вичинки шкір, тощо. В той же час, археологічні свідчення наявності збиральництва в колекціях кам'яної доби практично не виявлені або взагалі відсутні, можливо, за винятком черепашок молюсків, які масово зустрічаються на деяких пам'ятках фінального палеоліту і мезоліту (Ласпі в Криму, відомі "черепашкові купи" Західної Європи і Північної Африки та ін.) [Замятнин, 1960]. Але це, так би мовити, спрощене "м'ясне збиральництво" слід однозначно відрізняти від збиральництва рослинних продуктів, яке має свою власну специфіку, і, в свою чергу, розподіляється на два різновиди – спрощене і ускладнене. Отже, суть питання полягає в тому, що для реконструкції збиральництва, в тому числі й на території України, треба вирішити спочатку проблему визначення та атрибуції відповідних знарядь в колекціях археологічних пам'яток і, по можливості, якихось інших ознак його наявності.

Одна з перших таких спроб належить О.М. Рогачову, який понад 30 років тому зібрав значну кількість даних про кам'яні плити та пести, виявлені на пізньопалеолітичних пам'ятках Середньоєвропейської рівнини. На його думку, вони служили для розтирання насіння диких рослин та їстивного коріння і є свідченнями ускладненого збиральництва, бо ці знаряддя були спеціально підібрані і підготовлені для переробки зібраних давніми людьми продуктів рослинного походження [Рогачев, 1973].

Але, значно раніше, ще у 1930-50-х роках, П.П. Єфименко, спираючись на більш загальні уявлення, поставив питання про те, що з часів пізнього палеоліту у Європі існували дві природно-господарські зони – прильодовикова та південна (середземноморська). У другій із них, через наявність кліматичних умов, які призвели до появи іншого складу фауни та флори, крім мисливства, значно більший розвиток отримало збиральництво рослинних продуктів і молюсків. До цієї зони вчений включав і південні регіони України – Кримський півострів та азово-чорноморські степи [Ефименко, 1953, с. 287-288, 603-605, 617-620; та ін.].

Наступний етап розробки означеної проблематики, але вже на конкретних матеріалах цілої низки пам'яток кам'яної доби Північного Причорномор'я розпочався в 1976 році роботами експериментально-трасологічної експедиції Ленінградського відділення Інституту археології СРСР під керівництвом Г.Ф. Коробкової [Сапожникова, Сапожников, 2003, с. 33-34]. Вже у першій досліджені нею колекції кам'яних виробів мезолітичної стоянки Мирне, розташованій в Нижньому Подунав'ї, була визначена серія вкладнів – знарядь для зрізання як диких (14 прим.), так і культурних (2 прим.) трав та злаків. На підставі цього Г.Ф. Коробкова віднесла час початку виникнення відтворювального господарства у Північно-Західному Причорномор'ї до пізнього мезоліту [Коробкова, 1987, с. 190, рис. 5, 1]. Підкреслимо, що на той час це були найстаріші жниварські ножі для усієї Східної Європи. В іншій своїй статті дослідниця образно і дуже влучно зазначила: "Мезолітичне населення цього регіону стояло на порозі землеробства" [Коробкова, 1989, с. 69].

Трохи пізніше, у 1984-1985 роках, в результаті наших спільних трасологічних робіт жниварські ножі для зрізання диких трав та злаків були виділені також серед виробів мезолітичної кукрекської стоянки Абузова Балка на Південному Бузі (9 прим.), що значно підкріпило думку, висловлену раніше Г.Ф. Коробковою. Але вже 1985 року аналогічні знаряддя (5 прим. з одним робочим лезом) були визначені серед більш ранніх матеріалів пізньопалеолітичної стоянки Івашкове VI в Середньому Побужжі [Сапожникова, 1986; Сапожникова и др., 1995, с. 58, 68, 117].

Останнє відкриття стало в той час зовсім несподіваним, і деякі дослідники висловили щодо нього певні сумніви, оскільки, як відомо, значна частина колекції Івашкового VI складається з підйомних матеріалів. Проте авторка цих рядків, спираючись на детальний техніко-типологічний аналіз, довела, що жниварські вкладені є невід'ємною частиною матеріалів пам'ятки, датованих часом пізнього палеоліту, тим більше, що майже всі вони були знайдені в культурному шарі [Сапожникова, 1987]. Таким чином, час появи ускладненого збиральництва в регіоні став давнішим одразу більш ніж на 10 тисяч років, оскільки Івашкове VI, за ознакою наявності в його інвентарі виразних ориньякоїдних форм (високих і нуклеподібних скребачок, мікролусок дюфур та ін.), слід датувати нижнім рівнем середнього етапу пізнього палеоліту (близько 22-20 тис. років ВР) [Сапожникова и др., 1995, с. 141-142, 173-174; Сапожников, 2003, с. 230; Djindjian et al., 2006; та ін.].

Ці матеріали залишались єдиними в своєму роді доки у 1989-1890 рр. нами не була вивчена значна частина колекції пізньопалеолітичної стоянки Кам'янка в Нижньому Подністров'ї (1063 прим. зі зборів Одеського палеолітичного загону ЛВІА СРСР під керівництвом П.Й.Борисковського 1968 р.) [Борисковский, Красковский, 1969 та ін.]. Серед її знарядь, яких нараховується 197 прим. (18,5%), була виділена доволі виразна серія вкладнів жниварських ножів для диких трав та злаків (7 прим.). За своїми загальними типолого-функціональними показниками Кам'янка разом з Івашковим VI була віднесена до базових (осінньо-зимових) пам'яток [Коробкова, 1989-а].

Згодом аналогічні знаряддя були визначені і в матеріалах стоянки Велика Акаржа під Одесою[1] [Sapozhnikova, 2005], хоча це поселення, на відміну від двох попередніх, інтерпретується як короткочасний весняно-літній сезонний табір мисливців на бізонів неодноразового використання. Крім того, і Кам'янка, і Велика Акаржа, згідно з сучасними схемами періодизації, є дещо пізнішими в межах пізнього палеоліту, ніж Івашкове VI [Сапожников, 2003, с. 107, 228-230; Djindjian et al., 2006; та ін.].

Усі виявлені в названих вище пізньопалеолітичних та мезолітичних комплексах вкладні жниварських ножів для зрізання диких трав та злаків характеризуються наявністю на робочих лезах легкої блискучої заполіровки, яка добре помітна під мікроскопом. На відміну від них, вкладні ножів для культурних злаків, зокрема, знайдені в Мирному, характеризуються значно яскравішими робочими поверхнями лез та наявністю поодиноких мікрослідів у вигляді коротких рисок і кометоподібних подряпин, які, найвірогідніше, утворились в результаті попадання на лезо твердих часток ґрунту (пилу). Як зазначив ще С.А. Семенов, останні знаряддя використовувались переважно для зрізання сухих стеблин злакових рослин, які зростали на ораному ґрунті [Семенов, 1957, с. 142-150; 1974, с. 245-250, рис. 42].

Загалом, на думку Г.Ф. Коробкової, на пам'ятках пізнього палеоліту Північного Причорномор'я (Івашкове VI та Кам'янка) зафіксована наявність "добре збалансованого господарства степових мисливців і збирачів диких злаків". Цей висновок можна з повним правом поширити й на згадану нами Велику Акаржу, але разом з тим не слід забувати, що сама

Г.Ф.Коробкова закликала занадто не перебільшувати роль збиральництва у переважно мисливській економіці пізньопалеолітичного населення даної території [Коробкова, 1998, с. 20]. До її слів можна лише додати, що описані вище артефакти свідчать про наявність саме ускладненого збиральництва, яке, на відміну від спрощеного, вимагало виготовлення та застосування спеціальних, функціонально спрямованих інструментів. У даному випадку йдеться про вкладні для складних знарядь типу серпів або ножів, які найчастіше виготовлялись з перетинів призматичних пластин [Сапожникова, 1987].

Очевидно також, що охарактеризовані кам'яні знаряддя, вперше виявлені серед палеолітичних матеріалів, набагато автентичніше і переконливіше свідчать про наявність цього різновиду збиральництва в епоху верхнього палеоліту, ніж описані О.М. Рогачовим плитки та пести. Справа в тому, що останні могли використовуватись і для перетирання інших матеріалів, зокрема, мінеральних в процесі виготовлення вохри. Крім того, наскільки відомо, вони не досліджувались методом трасологічного аналізу.

Зауважимо, що методика атрибуції жниварських ножів під мікроскопом, розроблена С.А. Семеновим та удосконалена Г.Ф. Коробковою, нещодавно була використана Л.Лонго при вивченні матеріалів граветської стоянки Біланчино у Тосканських Апеннінах (Італія). Їй вдалось виділити серію подібних знарядь для зрізання дикої "вологолюбної трави", причому, дослідники пам'ятки дійшли висновку, що вона близько 25 тис. років тому використовувалась як сезонний табір саме для заготівлі та обробки цієї рослинної сировини [Aranguren et al., *2003*].

Тут не можна не згадати цікаві розробки О. Соффер, Д.М. Адовайзіо та інших учених, які пішли зовсім іншим шляхом, дослідивши відбитки на грунті (лесі) з культурних шарів поселення Дольні Вестоніци I та інших поселень раннього гравету Чехії. Їм вдалося знайти рештки так званих "недовговічних технологій" (perishable technologies) у вигляді відтисків фрагментів сіток та корзин, виготовлених з рослинних матеріалів. Ці знахідки датуються ще давнішим часом – близько 26 тис. років В.Р. [Адовазио и др., 2001; Adovasio et al., 2001], але поки що можуть розглядатися як свідчення існування спрощеного збиральництва.

Отже, висновок про наявність ускладненого збиральництва в пізньому палеоліті Східної Європи, вперше опублікований автором у 1987 році [Сапожникова, 1987], не тільки не був спростований ніким з авторитетних дослідників, але é знайшов пізніше підтвердження – як в ході власних робіт, так і в новітніх дослідженнях італійських археологів.

Тут, щоправда, виникає закономірне питання: наскільки специфічним у регіональному відношенні є наявність такої моделі (різновиду) пізньопалеолітичного господарства? Зрозуміло, що для відповіді на нього необхідне проведення аналогічних досліджень кам'яних індустрій інших регіонів. Поки що ми можемо лише констатувати, що трасологічний аналіз матеріалів трьох свідерських комплексів півночі України (Березно 6, 14 та 15) [Сапожникова, Залізняк, 1999], Амвросіївського кістковища у Приазов'ї [Сапожникова, 2003; 2005], Гінців в Середньому Подніпров'ї [Djindjan, Sapozhnikova, et al., 2003], а також п'яти фінальнопалеолітичних комплексів Рогалицько-Передільського району, проведених В.В. Кілейниковим [Горелик, 2001, с. 254-262], не виявив в них жодного вкладня жниварських ножів.

Ці факти поки що не суперечать особливому статусу пізнього палеоліту Північного Причорномор'я в межах як України, так і всієї Східної Європи, про який свого часу написав П.П. Єфименко, тим більше, що тепер аналогічні знаряддя відомі і на Апеннінському півострові, який, на думку вченого, входив також середземноморської області (провінції). Водночас цілком зрозуміло, що отриманих матеріалів ще замало для того, щоби робити більш широкі узагальнення зонального характеру.

У світлі сказаного принципово важливим являється ще один висновок Г.Ф. Коробкової про те, що в пізньому палеоліті і мезоліті Північно-Західного Причорномор'я "збиральництво диких злаків і трав не перетворилось на землеробство, як це сталося на Близькому Сході, а залишилось на рівні привласнювання продуктів природи" [Коробкова, 1989-а, с. 52; Korobkova, 1993, p. 169], з яким важко не погодитись. Для того, щоб надалі не виникло зайвих непорозумінь, мушу наголосити на тому, що поки що ми бачимо факти наявності в пізньому палеоліті півдня Європи саме *елементи відтворювального господарства*, а не його самого в готовому вигляді.

Підводячи підсумки, підкреслимо: у Північному Причорномор'ї традиційне ускладнене збиральництво існувало і поступово йшло шляхом перетворення на землеробство

протягом дуже тривалого відрізку часу, який сьогодні можемо попередньо, обережно і дуже приблизно оцінити в 14-15 тисяч років. Слід мати на увазі, що і в неоліті регіону, а точніше – на розкопаних пам'ятках буго-дністровської культури Південного Побужжя, поки що немає жодних беззаперечних свідчень існування не тільки землеробства, але й більш чи менш розвинутого ускладненого збиральництва, хоча залишки кісток свійських тварин та них присутні [Товкайло, 1998, с. 50-58; та ін.].

Саме тому означені процеси становлення відтворювального господарства у вигляді землеробства, принаймні на території Східної Європи, аж ніяк не можна охарактеризувати як неолітичний (аграрний) переворот або навіть революцію. Взагалі це поняття, введене в науковий оббіг західними вченими у 1940-1950-х роках [Чайлд, 1949; Cole, 1959; та ін.], на сьогодні слід вважати не тільки невдалим, але й не відповідним фактам, оскільки і на Близькому Сході ми спостерігаємо наявність аналогічного поступового і доволі тривалого розвитку ускладненого збиральництва з часів пізнього палеоліту [Семенов, 1974, с. 31 и др.]. Щоправда, там цей процес закінчився таки появою землеробства, причому набагато раніше, ніж у Східній Європі.

Таким чином, дослідження останніх 20-25 років на царині кам'яної доби Північного Причорномор'я, проведені багатьма археологами, дали значний масив нових археологічних матеріалів, на базі яких можна зробити декілька важливих висновків загально-історичного характеру. У першу чергу ми маємо дуже суттєво поглибити час зародження ускладненого збиральництва, а також переглянути концепцію "неолітичної революції". Очевидно, що вона не може використовуватися в Україні, оскільки процес складання землеробства на її півдні мав дуже довготривалий характер і в більшості регіонів не завершився навіть у неоліті. Власне орне землеробство, скоріше за все, було принесене сюди з Балканського півострова, де отримало розвиток і поширення на добре підготовленому місцевому підґрунті.

ПРИМІТКИ

[1] Функціональне призначення одного з таких найбільш характерних знарядь Великої Акаржі було повністю підтверджене професором Ілінойського університету Л. Кілі 1990 р., під час роботи Міжнародної трасологічної школи в Молдові

ЛІТЕРАТУРА:

Адовазио Дж.М., Соффер О., Хиланд Д.С., Иллингворт Дж.С., Клима Б., Свобода И. Производство изделий из недолговечных материалов в Долни Вестонице I: новый взгляд на природу и происхождение граветта // АЭАЕ. – 2001. – № 2 (6). – С. 48-65.

Борисковский П.И., Красковский В.И. Раскопки палеолита под Одессой // АО 1968. – М., 1969. – С. 264.

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – К.-Луганск, 2001.

Ефименко П.П. Первобытное общество: очерки по истории палеолитического времени. / 3-е изд. – К., 1953.

Замятнин С.Н. Некоторые вопросы изучения хозяйства в эпоху палеолита // ТИЭ. – 1960. – Т. 54. – С. 80-108.

Коробкова Г.Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР. – Л., 1987.

Коробкова Г.Ф. Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северо-Западном Причерноморье // Первобытная археология: материалы и исследования. – К., 1989. – С. 63-76.

Коробкова Г.Ф. Технология и функции орудий труда в условиях региональной адаптации: на примере верхнего палеолита-мезолита Северо-Западного Причерноморья // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. Тезисы докладов советско-американского симпозиума. – Л., 1989-а. – С. 48-52.

Коробкова Г.Ф. Функциональная типология и хозяйственные системы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Тезисы докладов VII-й Донской археологической конференции. – Ростов-на-Дону, 1998. – С. 18-20.

Рогачев А.Н. Об усложненном собирательстве как форме хозяйства в эпоху палеолита на Русской равнине // Антропологическая реконструкция и проблемы палеогеографии. – М., 1973. – С. 127-142.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего па-леолита Степной Украины. – К., 2003. – (Сер. "КДУ". – Вип. 3).

Сапожникова Г.В. Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья. – Автореф. канд. дис. – Л., 1986.

Сапожникова Г.В. Об усложненном собирательстве в эпоху позднего палеолита // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI конференции молодых археологов ИА АН УССР. – К., 1987. – С. 145.

Сапожникова Г.В. Функціональне призначення Амвросіївського кістковища: за результатами трасологічних досліджень кам'яних знарядь // КДУ. – 2003. – Вип. 2. – С. 82-86.

Сапожникова Г.В. Амвросиевское костище и его назначение: по трасологическим исследованиям каменных орудий // Проблемы ранней поры верхнего палеолита Костенковско-Борщевского района и сопредельных территорий. – С.Пб., 2005. – С. 234-239.

Сапожникова Г., Залізняк Л. Економіка свідерського населення за даними трасологічного аналізі // Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – С. 191-200.

Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса-С.Пб., 1995.

Сапожникова Г.В., Сапожников И.В. Вклад Г.Ф. Коробковой в изучение каменного века Украины // Петербургская школа трасологии и изучение древних культур Евразии: к юбилею Г.Ф.Коробковой. – С.Пб., 2003. – С. 33-40.

Семенов С.А. Первобытная техника: опыт изучения древнейших орудий и изделий со следами работы. – МИА. – 1957. – № 54.

Семенов С.А. Происхождение земледелия. – Л., 1974.

Товкайло М. Неоліт Степового Побужжя. – К., 1998. – (Сер. "КДУ". – Вип. 6).

Чайлд Г. Прогресс и археология. – М., 1949.

Adovasio J.M., Soffer O., Hyland D.C. Perishable Technologies and Invisible People: Nets, Baskets, and "Venus" Wear ca. 26,000 B.P. // The Environmental and Cultural Heritage of Wetlands. – Oxford, 2001. – P. 233-245.

Aranguren B., Longo L., Revedin A., Sozzi M. Raw Material Exploitment Strategies at the Gravettian Site of Bilancino: Tuscany, Italy // 9th Annual Meeting European Assosiations of Archaeologist. Final Programme and Abstracts. – St.-Pb. – 2003. – P. 131.

Cole S. The Neolithic Revolution. – L., 1959.

Djindjan F., Sapozhnikova G., Iakovleva L. Flint Economy at Gontsy (Ukraine): Typological-Technological and Functional Approaches and Spatial Implications in a Late Upper Palaeolithic Mammoth Bone Camp-Site // 9th Annual Meeting European Assosiations of Archaeologist. Final Programme and Abstracts. – St.Pb. – 2003. – P. 130.

Djindjian F., Sapozhnikov I. Stepanchuk V., Sapozhnikova G. Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area // IV Symposium de Prehistoria de la Cueva de Nerja "La Cuenca mediterranea durante el Paleolitico Superior 38.000-10.000 anès". – Nerja, 2006. – P. 46-59.

Korobkova G.F. The Technology and Function of Tools in the Context of Regional Adaptations: A Case Study of the Upper Paleolithic and Mesolithic of the Nortwestern Black Sea Region // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic – Paleo-Indian Adaptations. – N.Y., 1993. – P. 159-173.

Sapozhnikova G. The Elements of Reproducing Economy in Upper Paleolithic and Mesolithic Sites of Southern Ukraine // "Prehistoric Technology" 40 Years Later: Functional Studies and Russian Legacy. Book of Abstracts of the International Congress. – Verona, 2005. – P. 42-43.

Sapozhnikova G.V.

ABOUT ELEMENTS OF FOOD-PRODUCING ECONOMY IN THE UPPER PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC OF UKRAINE

This article is devoted to discussion of food-producing economy elements which were recognized due to functional analysis of assemblages of lithic artefacts recovered on Palaeolithic and Mesolithic sites. This evidence is represented by inserts of knifes for cutting of wild-growing cereals and other kinds of grasses and currently is reported only for the territory of southwestern Ukraine.

ГАВРИЛЕНКО І.М.

ЖИТЛА МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В'ЯЗІВОК 4А: ПЛАНІГРАФІЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВИЙ СКЛАД ЇХ МЕШКАНЦІВ

GAVRILENKO I.M.

DWELLINGS OF MESOLITHIC SITE OF VYAZIVOK-4A: PLANIGRAPHY, SEX AND AGE COMPOSITION OF THEIR INHABITANTS

Стаття є продовженням низки публікацій [Залізняк, Гавриленко, 1995; 1996; Гавриленко, 1997; 2000а; 2000б; 2001], спрямованих на реконструкцію соціально-економічних та демографічних аспектів функціонування ранньоголоценових мисливських суспільств лісостепового Лівобережжя Дніпра за матеріалами стоянки В'язівок 4а під Лубнами. Така реконструкція стала можливою завдяки досконалій методиці вивчення мезолітичних жител, розробленій ще у 70-ті рр. XX ст. при дослідженні землянок стоянки Ігрень 8 у Надпоріжжі. На основі вивчення планіграфії та аналізу кількісного співвідношення основних категорій крем'яних виробів у житлових спорудах мезолітичної стоянки В'язівок 4а зроблено спробу визначити чисельність їхніх мешканців та статево-віковий склад відповідних колективів.

Пропонована стаття містить розгорнутий і детальний (із залученням усіх категорій крем'яних виробів) розгляд планіграфії жител № 4 та 5 стоянки В'язівок 4а, розкопаних ретельно, з фіксацією кожної знахідки, а також подає обчислення кількості мешканців цих будівель з урахуванням вікового та статевого складу пов'язаних із житлами сімейних груп.

Стисло теоретичне обґрунтування використаного методу зводиться до наступних тез:

1. Планіграфія жител, де в межах замкненого простору місця діяльності їх мешканців були чітко диференційовані, що відобразилось у формуванні ряду "мікрозон" зі специфічним складом культурних решток, від-би-ває соціальну структурованість відповідних людських колекти-вів.

2. Кожне робоче місце мало відповідати анатомічним та фізіологічним особливостям людини (наприклад, довжина напівзігнутої руки дорослого індивідууму дорівнює, приблизно, 50 см). Отож ділянки підвищеної концентрації функціонально споріднених крем'яних знарядь праці й інших виробів, площа яких не перевищує 1 кв. м, із великою ймовірністю можуть трактуватись як індивідуальні робочі місця.

3. Рухливий (у межах річного господарського циклу) спосіб життя колективів мезолітичних мисливців не дозволяв їм виготовляти знаряддя про запас, відтак у вжитку перебував якийсь їх оптимальний набір, котрий поновлювався в міру потреби. При переході на нове поселення мешкан-ці стоянок забирали з собою мінімум виробни-чого інвентарю: неспрацьовані знаряддя, вибірково – напівфабрикати, сировину, а також де-я-кі речі невиробничого призначення.

4. Кожне знаряддя мало свій термін функціонування, обумовлений фізичними властивостями матеріалу, інтенсивністю трудових операцій, умовами зберігання тощо. Унаслідок фізичної зношеності, псування знаряддя викидалися – нерідко там, де й використовувались, або поблизу цих місць (те саме припустиме і стосовно нуклеусів).

5. За рівних умов (подібність сировини, технологій, інтенсивності виробництва) на кожну людину, задіяну в тих чи інших однотипних трудових операціях, припадала приблизно однакова кількість знарядь, необхідних для реалізації цих завдань.

6. Кроскультурні етнографічні дослідження засвідчують для доби первісності доволі чіткий розподіл виробничих обов'язків між чоловіками та жінками. Звідси випливає висока вірогідність визначення статевої приналежності майстрів за певними категоріями крем'яних виробів (нуклеуси як свідоцтва розщеплення кременю та виготовлення знарядь праці, мікроліти й вістря як рештки мисливського озброєння – чоловіки; скребачки – жінки, задіяні у вичинці шкур і пошитті одягу).

7. У первісних колективах діти, внаслідок складної демогра-фіч-ної ситуації (швидке старіння й рання смерт-ність людей середнього і по-хилого віку), досить рано залучалися до трудо-вої діяль-но-сті в її найпростіших формах.

Останнє, однак, не обов'язково враховувало існуючі традиції статевого роз-поділу праці (хлопчики молодших вікових груп примикали до жінок і під їх керівництвом виконували, як правило, традиційно "жіночі" обов'язки).

8. Зрівняльний (з урахуванням потреб різних статево-вікових груп) розподіл їжі, сировини для виготовлення жител, одягу, однакова, згідно їхніх вікових можливостей, участь усіх працездатних членів колективу у видобутку й продукуванні засобів існування дозволяють за чисельністю тих чи інших виробів установлювати хоча б і приблизно кількісний, статевий і віковий склад колективів, що залишили відповідні виробничо-побутові комплекси.

Житло № 4

Нанесення на план житла зон підвищеної концентрації кам'яних виробів (як загалом, так і за окремими їх видами) демонструє розподіл його площі на дві частини, відокремлені смугою пониженої концентрації знахідок (рис. 1; 2). Одна займала північний і північно-східний сектори споруди, друга – південно-західний та частково південний (умовно – північна й південна половини). Вони дещо відрізнялись – як за розмірами, так і за своєю структурою. Розглянемо кожне скупчення окремо.

Північна половина охоплювала більшу площу, тут здійснювалась інтенсивніша й різноманітніша трудова діяльність, що посвідчувала найзначніша для всього житла загальна концентрація кам'яних виробів (кв. Я-6 – 51 екз., Б-7 – 47 екз., при середній кількості 25 екз. на м^2). Також у межах північної частини були окреслені зони максимальної зосередженості скребачок (кв. Я-6 – 10 екз., за пересічної насиченості близько 3 виробів на м^2) і відщепів та платівок із вторинною обробкою (кв. Я-3 – 6 екз., кв. А-7 – 7 екз., при середньому – до 3 виробів на м^2).

У цій же половині помешкання помітні зони локалізації неретушованих скалок: у західному секторі – менша, у східному й центральному – більша (з граничною їх зосередженістю на кв. Я-6 та Б-7). Цікаво, що ділянки підвищеної скупченості нуклеусів і сировини для розщеплення (гальок, жовен, плиток) лише частково перекривались із зазначеними зонами. Останнє може вказувати на переміщення частини отриманих скалок убік від місць розщеплення кременю з метою їх подальшої утилізації (зрозуміло, мова йде лише про тенденцію, оскільки місця концентрації не були нічим відокремлені від сусідніх секторів житла, де також траплялися ті самі вироби, але в меншій кількості).

При цьому, якщо за чисельністю скалок без ретуші ділянки культурного шару, обмежені відповідними квадратами розкопу, майже однакові (кв. Я-6 – 31 екз., кв. Б-7 – 37 екз., при середньому – 17 одиниць на м^2), то перша (кв. Я-6) найбільш насичена виробами з вторинною обробкою (15 екз, за „норми" – 6 знарядь на м^2), а друга (кв. Б-7) – лусочками (12 екз., при середньому – 4 на м^2).

Підправка знарядь, засвідчена знахідками лусочок, велася по всій площі скупчення (і всього житла), однак найактивніше ці операції здійснювались у трьох місцях (кв. Я-3, Я-6, Б-7).

Цікавим є й розподіл знарядь у межах північної половини. Лише відщепи та платівки з вторинною обробкою при більшій концентрації на кв. Я-3 та А-7 все ж відносно рівномірно розподілялися площею скупчення. Це, вірогідно, пов'язане з неможливістю візуального розподілу ретушованих скалок на функціональні групи та неінформативністю планіграфії при розгляді недиференційованої умовної групи ретушованих скалок (не виключено, що після трасологічних визначень окреслене скупчення розпалося б на кілька вузькоспеціалізованих ділянок).

Ті ж категорії знарядь, для яких вірогідність правильних функціональних визначень на підставі типолого-морфологічних спостережень є досить високою (скребачки, мікроліти), демонстрували значно чіткішу локалізацію. Скажімо, окремі зони підвищеної концентрації скребачок спостерігались у західній та східній частинах північного скупчення, а в його середній частині локалізувалося скупчення мікролітів.

Південне скупчення компактніше. З його контуром, окресленим за найбільшою концентрацією всіх кам'яних виробів, співпадали межі підвищеної чисельності всіх скалок без вторинної обробки і, значною мірою, лусочок. Логічно припустити, що тут операції, пов'язані з обробкою та використанням знятих скалок, а також підправка робочих лез знарядь відбувалися на відносно невеликій площі й пов'язані з існуванням одного робочого місця.

Нуклеуси скупчення зосереджувалися досить чітко локалізованою групою (кв. В/Г-4), на краю більшої плями згромадження необроблених скалок. Тож, як видно, розщеплення кременю велося майже на тому самому місці, що й подальша утилізація скалок; воно мало тільки більш локалізований характер.

Вироби з вторинною обробкою утворювали два місця підвищеної концентрації: перше – в центральній частині загального скупчення, дещо виступаючи за його межі в напрямі вогнища (яке,

Табл. 1. Типологія нуклеусів північної та південної половин житла № 4.

Тип виробу	північна / південна половина
нуклеус одноплощинний	7 / 1
–"– двоплощинний	5 / 1
–"– дископодібний	3 / –
–"– багатоплощинний / нуклеподібний уламок	3 / 6
Разом:	18 / 8

ймовірно, розкладалося посередині долівки споруди), друге, відокремлене від загального скупчення – кв. Г-5, було утворене переважно скребачками, інших знарядь знайдено мало (2 ретушовані скалки).

Знаряддя в цьому скупченні залягали не настільки відокремленими групами, як у північному; зони підвищеної концентрації ретушованих скалок, скребачок і мікролітів на більшій частині площі взаємно перекривалися. Лише менше скупчення скребачок, як щойно зазначалося, займало дещо ізольовану позицію.

Проаналізуємо тепер розташування по площі житла найбільш показових категорій кам'яних виробів нарізно.

Планіграфія нуклеусів. Розділення внутрішнього простору житла за нуклеусами на північну й південну половини виражене чітко (сировина – гальки й плитки у даному випадку до уваги не бралися) (рис. 1). При цьому південну частину відрізняли нижчі кількісні показники і спричинений цим (або нижчою кваліфікацією майстра, який займався тут розщепленням кременю, що видається менш достовірним) збіднений типологічний склад (табл. 1).

Розсіяність нуклеусів у межах кожної з половин житла свідчить про відсутність чітко визначених робочих місць, а відтак – і про епізодичність розщеплення (тобто крем'яні вироби виготовлялись у різний час – при виникненні відповідної потреби).

Планіграфія мікролітів. Кількісно геометричні мікроліти та вістря в обох частинах споруди представлені майже однаково, з незначним переважанням у північній. Типологічний склад відрізняється несуттєво (табл. 2), розміри трапецій північної половини в цілому дещо більші, однак, зважаючи на обмеженість збірок, робити на цій підставі якісь висновки було б необачно.

У межах кожної з частин житла мікроліти, як і нуклеуси, залягали досить розсіяно, що наводить на думку про відсутність чітко окреслених місць з виготовлення та заміни вістер мисливських знарядь та про нерегулярність відповідних трудових операцій.

Планіграфія скребачок. На площі житла відносно чітко виокремлювалися 6 мікроскупчень скребачок (№ 1–3 відносилися до північної половини, де знайдено 37 знарядь, № 4–6 – до південної, 26 екз.):

№ 1 – розташовувалось у північно-західному секторі житла, було витягнуте із Зх на Сх (максимальна відстань між протилежними точками – 2,3Ч1,15 м), налічувало 11 речей, у межах скупчення виділялися три окремі ділянки чисельністю 3–4 скребачки;

№ 2 – займало північно-східний сектор споруди, досить консолідоване (відстань між найбільш віддаленими точками – 1,3Ч1,25 м, при цьому основний масив виробів концентрувався в межах „ядра" розмірами 0,9Ч0,75 м), було утворене 15 знаряддями;

№ 3 – зафіксоване у східному секторі житла, витягнуте зі Сх на Зх (максимальна відстань між крайніми точками – 1,7Ч1 м), налічувало 11

Табл. 2. Склад мікронаборів північної та південної половин житла № 4.

Тип виробу	північна / південна половина
трапеція висока	2 / 1
–"– середньовисока	3 / –
–"– видовжена	1 / 2
вістря косе	3 / 3
платівка із затупленою окрайкою	– / 1
Разом:	9 / 7

предметів, розпадалося на три осібні ділянки у складі 5, 4 та 2 виробів;

№ 4 – розміщувалось у західній частині житла, ближче до його центра, було видовжене з ПнСх на ПдЗх (1,95Ч0,5 м), цю подовженість зумовило відокремлене залягання двох скребачок, тоді як решта групувалися досить щільною плямою (1,45Ч0,3 м), з „ядром" розмірами 0,75Ч0,3 м, скупчення включало 11 речей;

№ 5 – займало південно-західний сектор споруди, розсів матеріалів: із Зх на Сх – 1,3 м, з Пн на Пд – 1,05 м, нараховувало 7 знарядь;

№ 6 – виявлене у південно-східній частині житла, витягнуте з ПнСх на ПдЗх (1,25Ч0,8 м), при цьому дві скребачки розташовувалися дещо відокремлено від інших, загальна ж їхня кількість – 8 шт.

Розподіл скребачок за типологічними ознаками, а також за кутом загострення і довжиною робочого леза, по окремих мікроскупченнях є приблизно однаковим і не демонструє специфічності жодного з них (відповідні обчислення ми опускаємо), тож на цих підставах простежити якісь відмінності між шістьма локальними групами (і пов'язаними з ними робочими місцями) не вдається. Те саме можна сказати і стосовно обох половин житла, хіба що в південній дещо більше виробів підокруглої форми, однак ці відмінності вкрай незначні.

Інша річ – величина інструментів. Якщо більшість мікроскупчень характеризувало переважання дрібних знарядь (максимальним розміром до 2 см) на рівні 62–64%, то в скупченнях № 2 і 3, розташованих поруч, їхня питома вага доходила до 87 та 82%, відповідно. За рахунок цього відбулося зменшення метричних параметрів скребачок північної половини житла в цілому. Виробів до 2 см у поперечнику тут налічувалося близько 81% проти 63% південної частини споруди.

Експериментально доведено, що мікроскребачки дозволяли ви-чи-няти тонкі шкурки дрібних тва-рин і такі важкодоступні ділянки шкур ве-ли-ких ссавців, як лапи, хвіст, го-лова. Більші ж за розмірами скребачки призначалися для обробки основних площ шкур [Семенов, Коробкова, 1983, с. 136, 172, 186, 189; Коробкова, 1989, с. 73].

Вочевидь, якщо ми не маємо справу з індивідуальними вподобаннями у виборі інструментів, зазначені мікроскупчення утворилися на місцях остаточної (чистової) обробки шкур, тоді як інші скупчення пов'язані з грубою первинною обробкою (відтак варто говорити про спеціалізацію робочих місць чи про більш економне використання сировини майстринями північної половини житла).

Планіграфія інших категорій кам'яних виробів. Нанесення на плани таких нечисленних на стоянці виробів, як різці (разом із різцевими скалками) та знарядь зі скобелеподібними виїмками, може свідчити лише про епізодичність пов'язаних із використанням цих інструментів трудових операцій та про їхню розосередженість (можливо якраз із останньої причини) в межах житла.

Рубальні знаряддя (їх два) трапилися лише в північній частині помешкання.

Шматків каменю зі зміненою від перебування у полум'ї структурою (так званих „кип'ятильників") знайдено шість – по три у кожній з половин споруди.

Підсумки. У межах житла 4 простежено два великих скупчення кам'яних виробів, котрі відрізнялися за розмірами, конфігурацією та структурою, а також за насиченістю кременем. Зі значною вірогідністю це може відповідати, як ми доводили раніше [Гавриленко, 2003, с. 129], розподілу помешкання на дві сімейні половини. У такому випадку більші розміри північного скупчення, підвищена концентрація тут багатьох категорій знахідок можуть указувати на інтенсивнішу трудову діяльність у цій частині житла і, цілком імовірно, на неоднакову чисельність або статево-віковий склад відповідних сімей. А характер структури скупчень (більша „розкиданість" північного, наявність у ньому локалізованих мікроскупчень окремих видів виробів та компактність південного скупчення) відбиває чи то індивідуальні уподобання мешканців житла з організації робочого та життєвого простору, чи то кількість робочих місць, що, знову ж таки, пов'язане з чисельністю сімей.

Як варіант інтерпретації розподілу кам'яних виробів, котрі зіставляються з працею чоловіків, можна запропонувати наступне. У південній частині знаходилося робоче місце одного дорослого чоловіка – представника меншої сім'ї, якому не було сенсу змінювати своє звичне розташування для виконання різних трудових операцій: розщеплення кременю, переоформлення отриманих скалок, підправки знарядь. Тоді в північній частині житла, яку займала більша сім'я, дорослому чоловіку міг допомагати син-підліток, відтак цілком логічним тут виглядає розподіл у виконанні різних операцій, відповідно до віку та рівня майстерності.

Вища кількість нуклеусів північного скупчення також може витлумачуватися на користь існування тут двох робочих місць та більшої потреби у крем'яних знаряддях відповідної сім'ї.

Водночас приблизно рівна чисельність мікролітів і вістер в обох половинах житла наводить на думку, що робота з виготовлення й ремонту мисливського озброєння дистанційної дії, мабуть, вимагала більшої досвідченості та вправності, ніж розщеплення кременю, і нею займалися по одному дорослому чоловікові на кожній з половин житла, або ж, враховуючи висновки, здійснені при розгляді планіграфії нуклеусів, підлітки могли залучатися до первинної обробки кременю, але не брати участі в зимовому полюванні та його попередній – інструментальній – підготовці.

Крім того, наявність у північному скупченні окремих знарядь, не зустрінутих у південному (сокири), підштовхує до здогадок щодо існування міжсімейної кооперації, коли окремі майстри спеціалізувалися на виготовленні речей спільного користування. Проте це припущення потребує глибшої аргументації.

У всякому разі, статево-вікова диференціація праці та виробнича взаємодія батьків і дітей у межах сім'ї цілком могла супроводжуватися кооперацією й спеціалізацією, згідно з рівнем кваліфікації, у рамках угруповань вищого порядку (об'єднання двох сімей для спільного проживання взимку, резидентної групи, общини).

На підставі просторового розміщення в межах житла № 4 скребачок припустимо вести мову про існування 6-ти відокремлених робочих місць з обробки шкур, по 3 у кожній з сімейних половин помешкання. Вірогідно, кількість мікроскупчень відповідала числу осіб, задіяних у виконанні означених трудових операцій.

Різна кількість виробів у мікроскупченнях, певно, вказує на неоднакову інтенсивність виробництва на відповідних ділянках житлової площі. З огляду на цю обставину доцільно висловити припущення, що чисельність виробів та компактність мікроскупчень указують на регулярність й тривалість певних трудових дій. І навпаки, невелика кількість знарядь та їх „розпорошеність" у межах скупчень свідчать про епізодичність занять (працівник повертався не точно на своє звичне місце, а приблизно туди ж). Цілком імовірно, що кількісно значні й водночас консолідовані мікроскупчення залишилися на місцях регулярної роботи найбільш досвідчених (дорослих?) працівників, тоді як нечисленні, а тим більше „розкидані" скупчення – там, де епізодично трудилися особи працездатного віку, однак без належного досвіду (діти, які залучалися до цієї діяльності лише час від часу – для здійснення допоміжних операцій або малокваліфікованих робіт?).

У північній половині житла до першого типу належить мікроскупчення № 2, де скребачки, за винятком двох, мають дрібні розміри, – тож його можна зіставити з робочим місцем дорослої досвідченої жінки. У розташованому поруч скупченні № 3 знайдено дещо менше, 11 скребачок (з них тільки дві великі, решта – дрібні), однак це скупчення, хоч і виглядає спеціалізованим на остаточній вичинці шкур, розділялося на три мікроділянки високого ступеню консолідації, можливо, тут працювала дитина старшої вікової групи. Нарешті, скупчення № 1 нараховувало 11 знарядь, проте воно дуже розсіяне й, вірогідно, було залишене молодшою дитиною.

У південній частині найбільш компактним і численним виступало мікроскупчення № 4, яке налічувало 11 скребачок; з них 9 за своїм розташуванням охоплювали площу 0,7 м². Співвідношення знарядь за розмірами таке: дрібних – 7, великих – 4. Тільки це мікроскупчення на даній сімейній половині може ототожнюватися з діяльністю дорослої жінки, позаяк інші – № 5 і 6 (менш численні й більш розпорошені) припустимо трактувати виключно як місця епізодичної праці дітей.

Нерівномірний розподіл скребачок за обома сімейними половинами видається додатковим підтвердженням більшої потреби у крем'яних знаряддях сім'ї, котра займала північну частину помешкання. Інтенсивну роботу з виготовлення кам'яних інструментів, засвідчену вищою кількістю тут нуклеусів та інших продуктів розщеплення, супроводжувала напруженіша діяльність із вичинки шкур (і чорнової, і остаточної) та подальшого виготовлення різноманітних виробів з цієї сировини. Отож, створення знарядь, вочевидь, здійснювалося згідно з потребами кожної конкретної родини. Зрозуміло, що більші розміри сім'ї чи наявність у ній дітей старших вікових груп зумовлювали також вищий попит на вироби зі шкур тварин, необхідних зокрема для забезпечення членів сім'ї одягом і взуттям.

До цікавих здогадок приводить й аналіз розподілу по площі житла „кип'ятильників" – порівну на кожній сімейній половині. Можливих пояснень тут кілька: приготування їжі відбувалося кожною сім'єю окремо; приготування їжі

Табл. 3. Вірогідний склад дитячої частини сім'ї.

Інтервал між пологами:	Вік дітей						Всього дітей, які проживали з батьками: оптимум / максимум
3 роки	0–3	4–6	7–9	10–12	13–15	16–18	5 / 6
4 роки	0–4	5–8	9–12	13–16	17–20		4 / 5
5 років	0–5	6–10	11–15	16–20			3 / 4

відбувалося почергово (наприклад, сьогодні одна жінка, завтра – друга); кожна господарка, при спільному приготуванні їжі, мала власний набір „кип'ятильників".

Узагальнюючи сказане, ми можемо припускати, що в межах північної половини житла № 4 задіяними у „чоловічих" трудових операціях були 2 особи, у „жіночих" – 3; у південній частині помешкання роботою з розщеплення кременю, виготовлення знарядь праці, зокрема підготовки й ремонту мисливського спорядження дистанційної дії займалась 1 людина, вичинкою шкур, пошиттям одягу, іншими хатніми справами – 3 особи. При цьому розміри сім'ї, що заселяла північну половину, були більшими в абсолютних цифрах або відрізнялися старшим віком дітей, придатних до трудової діяльності. На загал вищою виглядає й кваліфікація осіб, залучених до обробки та кінцевої утилізації хутряної та шкіряної сировини. Однак із двох індивідів, які займалися тут „чоловічою" роботою, здатним до виконання всього спектру відповідних функцій був тільки один. Тому не виключається участь підлітка чоловічої статі у допомозі як батькові, так і матері.

Спираючись на широке коло етнографічних спостережень [їх огляд див.: Гавриленко, 2003, с. 130], припустимо запропонувати наступний, звичайно ж, досить умовний поділ дітей за віковими групами: до 3–5 років – грудний вік; 6–11 років – епізодичне залучення до нескладної праці; 12–16 років – регулярне залучення до виконання трудових операцій середнього рівня складності (при цьому хлопці могли використовувати й „чоловічі", й „жіночі" обов'язки); з 17 років (у дівчат раніше) – початок самостійного життя.

В етнографічних суспільствах перші діти у жінок народжувались у середньому в 15–20 років. Інтервал між пологами становив 3–5 років. Нетривала репродуктивна фаза нечасто перевищувала 15 років. У більшості жінок до 35–40 років розвивалося вторинне безпліддя. На кінець дітородного періоду на одну жінку припадало в середньому 5–6 на-роджень [Россет, 1981, с. 162–163; Авдеев, 1986, с. 29; Антонов, 1986, с. 14–16; ИПО, 1986, с. 433–434, 436, 438; Роуз, 1989, с. 74–75, 129, 238; Кислый, Каприцын, 1994, с. 72, 119].

Знаючи приблизну тривалість грудного вигодовування і відповідний часовий проміжок між пологами, а також ту обставину, що одночасно жінка могла викормити тільки одну дитину (при народженні двійні друга була приречена на смерть, так само – при появі другої дитини, коли ще не закінчилося годування груддю першої [Тайлор, 1868, с. 142–143; Birdsell, 1968, p. 236–237; Бромлей, 1981, с. 183; Россет, 1981, с. 163–164, 166; Зализняк, 1987, с. 64; 1989, с. 150–151; Залізняк, 1998, с. 40]), нескладно вирахувати скільки дітей непрацездатного та працездатного віку могли перебувати з нею (орієнтуючись на вибуття тих, хто дорослішав, у наступну вікову групу і початок ними самостійного подружнього життя) (табл. 3).

Наведена схема, зрозуміло, є приблизною, адже не враховані потенційно можливі передчасні дитячі смерті; однак вона переконливо висвітлює загальну тенденцію: чим більше на сім'ю припадало дітей працездатного віку, тим менше, враховуючи перехід дитини з однієї вікової групи до іншої, налічувалося малолітніх дітей. Одночасно з матір'ю не могло проживати більш як 3–4 дітей, причому старші з них мали бути придатними для нескладних домашніх справ. Це число, певно, вирізнялося відносною стабільністю, позаяк вибуття старшої ди-тини в категорію дорослих членів общини супроводжувалось (у межах кількох років) народженням чергового немовляти.

Сукупність усіх наведених даних відкриває шлях до реконструкції загальної та статево-вікової структури кожної з сімей, що мешкали у житлі № 4. Усі можливі варіанти інтерпретації кількості та характеру різних робочих місць у межах обох сімейних половин, доповнені вірогідною кількістю осіб непрацездатного віку, зведені в окрему таблицю (табл. 4).

Найбільш достовірним для північної частини житла № 4 видається варіант ПН-3, для південної частини – ПД-2. Як припускається, у першому

Табл. 4. Можливий статево-віковий склад мешканців житла № 4
(за реконструкцією робочих місць та ймовірного віку дітей у сім'ї).

КІЛЬКІСТЬ МЕШКАНЦІВ	Північна половина (варіанти)						Південна половина (варіанти)	
	ПН-1	ПН-2	ПН-3	ПН-4	ПН-5	ПН-6	ПД-1	ПД-2
задіяних у „чоловічих" трудових операціях (Чч)	2	2	2	2	2	2	1	1
задіяних у „жіночих" трудових операціях (Чж)	3	3	3	3	3	3	3	3
задіяних у „чоловічих" та „жіночих" водночас (Чч/ж)	1	1	0	0	0	0	0	0
всього дієздатного віку:	**4**	**4**	**5**	**5**	**5**	**5**	**4**	**4**
– дорослих	2	3	2	3	3	4	2	2
– дітей дієздатного віку	2	1	3	2	2	1	2	2
дітей малолітніх (Чд, можлива кількість)	2	2	1	2	2	2	1	2
всього мешканців (Чс), з них:	**6**	**6**	**6**	**7**	**7**	**7**	**5**	**6**
– чоловік / жінка похилого віку		?		?	?	??		
– чоловік / жінка зрілого віку	??	??	??	??	??	??	??	??
„трудові" зв'язки	↑↗↑	↖↗	↑ ↗↖	↗↑	↑ ↑	↗	↗↑	↗↑
– дитина дієздатна	??	?	???	??	??	?	??	??
– дитина недієздатна	??	??	?	??	??	??	?	??
Ступінь вірогідності: + – низький; ++ – середній; +++ – високий	++	++	+++	++	++	+	++	+++

Табл. 5. Загальна кількість мешканців житла № 4.

Варіант	Чоловіків зрілого / похилого віку	Всього чоловіків	Жінок зрілого / похилого віку	Всього жінок	Дітей дієздатних / з них підлітків чоловічої статі, здатних допомагати в обробці шкур	Дітей недієздатних	Всього дітей	Всього мешканців / з них дієздатних осіб
ПН-1 / ПД-1	2 / –	2	2 / –	2	4 / 1	3	7	11 / 8
ПН-1 / ПД-2	2 / –	2	2 / –	2	4 / 1	4	8	12 / 8
ПН-2 / ПД-1	2 / –	2	2 / 1	3	3 / 1	3	6	11 / 8
ПН-2 / ПД-2	2 / –	2	2 / 1	3	3 / 1	4	7	12 / 8
ПН-3 / ПД-1	2 / –	2	2 / –	2	5 / 1	2	7	11 / 9
ПН-3 / ПД-2	2 / –	2	2 / –	2	5 / 1	3	8	12 / 9
ПН-4 / ПД-1	2 / 1	3	2 / –	2	4 / –	3	7	12 / 9
ПН-4 / ПД-2	2 / 1	3	2 / –	2	4 / –	4	8	13 / 9
ПН-5 / ПД-1	2 / –	2	2 / 1	3	4 / 1	3	7	12 / 9
ПН-5 / ПД-2	2 / –	2	2 / 1	3	4 / 1	4	8	13 / 9
ПН-6 / ПД-1	2 / 1	3	2 / 1	3	3 / –	3	6	12 / 9
ПН-6 / ПД-2	2 / 1	3	2 / 1	3	3 / –	4	7	13 / 9

випадку матір була обтяжена турботою лише про одну дитину непрацездатного віку, в другому випадку – про двох таких дітей. Отож, перша господарка могла присвячувати більше часу обробці шкур. Разом із тим, і потреба в сировині для виготовлення одягу і т. п. тут була більшою, що, як говорилося вище, підтверджується посиленою трудовою діяльністю відповідного напряму.

Перш ніж перейти до визначення загального чисельного складу мешканців житла, зауважимо таке: якщо сім'ї, котрі проживали тут, були спорідненими, навряд чи представники найстаршого покоління (дідів і бабусь) проживали

спільно з кожною відповідною окремою молодшою сім'єю (тому ми й не розглядали варіанти з дідом чи бабою ще й для південної половини). До того ж, сумнівно, щоб найстарше покоління було представлене „повним комплектом" [див.: Колесников, 1993, с. 36–37], інакше б вони мали вести самостійне проживання в окремому житлі.

Загальна кількість членів кожної сім'ї визначалася за формулою:

Чс=Чч+Чж+Чд–Чч/ж,

де Чс – загальна чисельність членів сім'ї; Чч – кількість виконавців „чоловічих" трудових операцій; Чж – чисельність виконавців „жіночих" трудових операцій; Чд – вірогідна кількість малолітніх дітей; Чч/ж – чисельність осіб, які могли виконувати одноразово „чоловічі" та „жіночі" операції.

Таким чином, у житлі № 4 могли проживати: чоловіків, дорослих і похилого віку – від 2 до 3 осіб; жінок, дорослих і похилого віку – від 2 до 3 осіб; дітей, старших і молодших вікових категорій – від 6 до 8; зачальна чисельність мешканців житла – 11-13 осіб (табл. 5).

Житло № 5

Рештки споруди містили найбільшу кількість крем'яних виробів – 1808 одиниць, тоді як інші досліджені на стоянці житла, тотожні за розмірами, дали тільки 840 (№ 2) та 646 виробів (№ 4).

Велика насиченість кременем котловану житла може бути пояснена: 1) особливою ретельністю його розкопок; 2) повторним заселенням протягом кількох зимових сезонів, тоді як решта жител заселялися один раз; 3) особливою результативністю полювання в сезон функціонування будівлі; 4) існуванням помешкання впродовж тривалішого проміжку часу.

Перший варіант слід відкинути. Дійсно, методика досліджень поліпшувалася з кожним розкопаним житлом, і це вплинуло на загальну чисельність знайдених кременів. Однак їх кількість зростала за рахунок того, що до колекції потрапляли все більш дрібні речі. А такими були насамперед відходи виробництва. Нуклеуси та знаряддя мали більші розміри, отже й кращі шанси бути виявленими за будь-якої із застосованих різними фахівцями – В.І.Непріною, В.Ю.Коєном, І.М.Гавриленком за участю Л.Л.Залізняка – методик розкопок. І справді, „малі" житла (№ 1 і 3), з одного боку, та „великі" (№ 2 і 4), з другого, дали майже однакову кількість зазначених речей, хоча й були розкриті різними вченими або із застосуванням неоднакових методичних прийомів. Отже пояснити як значну загальну насиченість кременем житла № 5, так і підвищену чисельність порівняно з іншими житловими об'єктами окремих категорій виробів лише якісністю розкопок неможливо.

Імовірнішою видається гіпотеза про функціонування житла в сезон, краще забезпечений харчовими ресурсами, що в даному випадку рівнозначно підвищеній чисельності тварин, зумовленій позитивною амплітудою річних коливань обсягу біомаси, і, як наслідок, довшої ніж зазвичай затримки на місці стоянки відповідного колективу мезолітичних мисливців.

Підстави для цього висновку дають спостереження над пропорційністю збільшення співвідношення нуклеусів, мікролітів та скребачок житла № 5 до чисельності цих виробів у інших великих житлах.

Так, за виведеною умовною „нормою" кількості виробів на одне робоче місце (за основу взяті „малі" житла, в кожному з яких, як видається, проживала подружня пара без дітей або сім'я з дітьми недієздатного віку [Гавриленко, 2003, с. 128, 132]) встановлюється наступна чисельність робочих місць (табл. 6).

За чисельністю виробів слід було б зробити висновок, що кількість робочих місць, пов'язаних із обробкою шкур та розщепленням кременю в житлі № 5 зросла, порівняно з іншими „великими" житлами стоянки, на одне, але для мікролітів ця різниця вагоміша. Проте планіграфія не демонструє відповідної кількості робочих місць, а показує підвищення чисельності виробів у межах скупчень. Та й фізично споруда не могла,

Табл. 6. Вірогідна кількість робочих місць у житлах.

Кількість робочих місць, вирахувана за:	житла № 2, 4	житло № 5	„норма" (середня кількість виробів на 1 робоче місце)
– нуклеусами	2–3	4	13,5
– мікролітами та вістрями	2–3	5	6,5
– скребачками	5–6	7	12

певно, вмістити відповідну кількість чоловіків, жінок та дітей.

На нашу думку, зазначені обставини пояснюються тим, що за вдалішого для полювання сезону більшала, звичайно ж, потреба у крем'яних виробах (звідси – загальне підвищення їх кількості), посилювалося й функціональне навантаження на робочі місця (відтак скупчення стають чисельнішими). Проте необхідність у різних видах крем'яних виробів зростала, певно, нерівномірно. Зокрема, навряд чи міг суттєво підвищитися попит на скребачки, оскільки накопичувати більш-менш суттєві резерви вичинених шкур (у вигляді первинно обробленої сировини чи готового одягу, покришок для чумів тощо) на кілька років наперед було недоцільно. Інакше виникали б проблеми з їхнім зберіганням, транспортуванням і т. д. Уявити сім'ю мезолітичного мисливця, обтяжену великим гардеробом нового одягу, складно.

Разом із тим, був сенс у заготівлі на весняний, найбільш голодний сезон припасів м'яса. Найпростіші способи його консервування на той час були відомі [Зализняк, 1989, с. 135; 1991, с. 85]. Відповідно, побільшувалася потреба в оснащенні мисливського озброєння, тому ми й спостерігаємо непропорційне збільшення кількості мікролітів і вістер. Вірогідно, мусила зростати також чисельність інструментів, пов'язаних із розбиранням та утилізацією туш забитих тварин (м'ясних ножів і т. п.). З цих позицій цікаво було б порівняти, чи підвищилася кількість м'ясних ножів у такій самій пропорції, що й мікролітів, однак відсутність трасологічних визначень позбавляє нас цієї можливості.

Зрозумілим стає й невеликий процент збільшення кількості нуклеусів. Оскільки піднімався попит не на всі види інструментів, а лише на частину з них, кількість ядрищ не повинна була зрости в такій самій пропорції, що й мікролітів, і мусила мати нижчі (усереднені) показники.

Слід відмовитися також від версії щодо повторного заселення житла впродовж декількох зимових сезонів. Якщо ми приймемо як реальну кількість робочих місць, пов'язаних із чоловічою та жіночо-підлітковою діяльністю, вирахувану при порівнянні з середніми нормами кількості виробів на робоче місце, то виходить, що в помешканні в різний час проживали 4–5 осіб, що займалися розщепленням кременю та полюванням, і 7 осіб, задіяних в обробці шкур.

Сім'я доби мезоліту вважається нуклеарною (простою), що складалася зі шлюбної пари та кількох дітей. Інколи вона могла включати когось із підстаркуватих батьків. Чисельність такої родини становила 5–6 осіб [Станко, 1982, с. 123; Зализняк, 1998, с. 40; Гавриленко, 2003, с. 126–127].

Якщо у великому житлі мешкало 2 сім'ї, а саме житло заселялося двічі, ми мали б як мінімум таку підсумкову кількість мешканців: чоловіків – 1 (дорослий чоловік) Ч 2 (сім'ї) Ч 2 (сезони) = 4; жінок – 1 Ч 2 Ч 2 = 4.

На кожну жінку припадало в середньому по 3–4 дитини, з яких максимально двоє (аргументацію див. вище) мали недієздатний вік. Тож допомагати матері у домашньому господарстві могли від 1 до 3 дітей. Відтак потенційна кількість дієздатних дітей дорівнювала б: мінімально – 1 Ч 2 Ч 2 = 4; максимально – 3 Ч 2 Ч 2 = 12.

Як бачимо, вирахувана кількість „чоловічих" робочих місць близька до можливої – 4. А от кількість „жіночих" робочих місць є меншою від гіпотетичної: мінімально 7 проти 8 (4 жінки + 4 дієздатних дітей), максимально 7 проти 16 (4 жінки + 12 дієздатних дітей).

Отже, ми маємо надто неймовірне співвідношення чоловіків, з одного боку, та жінок і дієздатних дітей, з другого, щоб прийняти тезу щодо функціонування житла кілька тотожних сезонів поспіль.

Водночас можна вважати доведеним, що різні житлово-побутові об'єкти стоянки функціонували впродовж кількох зимових сезонів, але не всі одночасно. Доказом цього виступає хоча б те, що край житла № 5 був перерізаний ранньомезолітичною ж господарською ямою.

У цілому для планіграфії житла № 5 також характерний поділ на дві половини: одна займала майже всю західну частину, крім північного сектору, друга – менших розмірів – північний та центральний сектори східної частини помешкання (умовно – західна та східна половини). Однак тут ситуація є не настільки певною, як із житлом № 4.

Зони підвищеної концентрації всіх скалок (і окремо лусочок) та нуклеусів західної й східної половин змикалися. Через це і загальна картина розподілу всіх кам'яних виробів площею житла № 5 виявилася „розпливчастою" (рис. 1; 3).

Помічено, що „змазана" планіграфія характерна для стоянок, котрі заселювалися повторно [Леонова, 1993, с. 80; 2000, с. 137]. Проте цей висновок, зроблений для поселень, де не зафіксовані рештки заглиблених у землю житлових споруд, навряд чи придатний для витлумачення даного випадку. Головним

аргументом проти нього виступає та обставина, що при нанесенні на план тільки знарядь праці поділ житла на дві половини простежується цілком чітко.

Певно, причиною зазначеного „змикання" була інтенсивніша, ніж у житлі № 4, трудова діяльність мешканців споруди і, як наслідок, велика кількість розщепленого кременю, залишеного тут. (Теоретично припустиме й інше пояснення, ймовірність котрого є надзвичайно низькою: розщеплення, виготовлення і підправка знарядь здійснювались усіма майстрами, котрі мешкали в житлі, спільно, а робота виготовленими інструментами – окремо.)

В усякому випадку, в центрі житла відбулося перекриття обох скупчень. Однак відокремити їх усе ж можливо.

Структура скупчень відрізнялася. Межі *західної половини*, котрі можуть бути окреслені за концентрацією продуктів розщеплення, займали більшу площу, ніж ті, що локалізовані за підвищеною чисельністю знарядь.

На західній частині, певно, велася інтенсивніша виробнича діяльність. Тут знаходилися дві ділянки максимальної загальної концентрації кам'яних виробів (кв. П-22, П-23 – 123 і 98 предметів, кв. С-23, Т-23 – 108 і 95, за середньої кількості 52 екземпляри на 1 м^2). Обидві ці плями утворилися за рахунок дуже високої кількості неретушованих скалок (відповідно 94+78 і 72+74, за середньої – 38 шт. на 1 м^2) та знарядь. Крім того, перша ділянка найбільш насичена лусочками й мікролітами, тоді як друга демонструвала підвищену чисельність скребачок, а також відщепів і платівок із вторинною обробкою. Зазначені „плями", що мали приблизно однакові розміри, могли відповідати стільком же робочим місцям, відмінним за виробничим призначенням.

Скалки без вторинної обробки в значній кількості зустрічалися по всій території західної половини житла і за чисельними показниками вона переважала східну частину.

Платівки і відщепи з ретушшю в західній половині особливо розповсюджені в межах зон підвищеної концентрації знарядь. Це, знову ж таки, свідчить про неінформативність їхньої планіграфії за відсутності трасологічних визначень.

Зона підвищеної концентрації скребачок охоплювала меншу площу. Розташування ж плям максимальної концентрації скребачок та ретушованих скалок співпадало (кв. С-23). Не виключено, що тут, неподалік від імовірного входу в житло, відбувалась остаточна розробка туш тварин (трасологічні визначення могли б підтвердити або спростувати цей висновок) та первинна вичинка шкур.

Східна половина компактніша. На відміну від західної тут зона підвищеної концентрації знарядь була більшою, ніж зона підвищеної зосередженості продуктів розщеплення і перекривалася з останньою лише частково.

Скалки без вторинної обробки утворювали дві, з'єднані між собою, ділянки підвищеної концентрації, одна з яких співпадала із зоною концентрації ядрищ.

За підвищеною зосередженістю лусочок також вимальовувалися дві відокремлені ділянки, вони займали менші площі, ніж необроблені скалки.

Характер розподілу знарядь у межах східної половини в цілому був подібним до простеженого на західній. Ретушовані скалки майже рівномірно „розсіювалися" по всій площі.

Планіграфія нуклеусів. Нуклеуси, хоча й зустрічалися майже по всій площі західної половини, більш численними були в центральному та південному секторах, а зона їхньої підвищеної концентрації охоплювала менші межі, ніж зона підвищеної зосередженості скалок без вторинної обробки. Це цілком зрозуміло і пояснюється певним розсіюванням скалок у процесі розщеплення.

На східній половині нуклеуси залягали досить згуртовано – в середній частині скупчення, причому зона їхньої граничної концентрації (кв. П-24) демонструвала максимум для всього житла.

Отже, регулярне розщеплення кременю в східній половині житла велося на меншій площі, ніж у західній. При цьому частина отриманих скалок переміщалася на іншу ділянку (кв. Р-26 містив найбільшу кількість як неретушованих скалок, так і лусочок). Певно, ця обставина свідчить про існування двох робочих місць, що, однак, супроводжувалося помітно меншою кількістю нуклеусів на східній половині, порівняно із західною (20 проти 30); до речі, мікролітів тут також виявлено менше – 14 (на західній – 19 екз.).

Планіграфія мікролітів. Зона максимальної концентрації мікролітів і вістер на західній половині житла локалізувалася невеликою плямою на кв. П-22. Її збіжність із ділянкою граничної зосередженості лусочок може свідчити, що виготовлення оснащення мисливського метального озброєння велося саме на цьому місці.

На східній половині мікроліти, хоч і зустрічалися на всій її площі, дещо переважали в центральному та південному секторах.

Планіграфія скребачок. У межах західної половини житла налічувалося три окремі мікроскупчення цих виробів. На східній половині вони залягали трьома групами – двома маленькими і однією великою, яка, можливо, утворилася за рахунок „злиття" двох дрібніших.

До західної частини житла відносилися наступні мікроскупчення:

№ 1 – розташовувалось у північно-західному секторі споруди, „розкидане" на площі 1,3Ч1,6 м, містило 7 скребачок, з них розміром до 2 см – 6 (86%), більше 2 см – 1 (14%);

№ 3 – займало центральну частину західної половини житла, консолідоване, на площі 1,4Ч0,9 м виявлено 15 виробів, у тому числі до 2 см – 8 шт. (53%), понад 2 см – 7 (47%), ядро мікроскупчення утворювали 8 скребачок, котрі охоплювали ділянку 0,5Ч0,6 м;

№ 5 – розміщувалось у південно-західному секторі споруди, мало великі розміри – 1,8Ч1,5 м, дало багато знахідок скребачок – всього 22 екз., з них до 2 см – 14 (64%), понад 2 см – 8 (36%).

У східній половині котловану будівлі досліджені такі мікроскупчення:

№ 2 – охоплювало північно-східний і центральний сектори житла, скребачки залягали не дуже щільно, через що скупчення було найбільшим і займало площу 2,6Ч1,9 м, всього їх знайдено 27 шт., з них розміром до 2 см – 12 (44%), більше 2 см – 15 (56%); якщо ж скупчення розділити на 2 частини, то північна (2а) нараховувала 13 виробів, у тому числі до 2 см – 4 (31%), понад 2 см – 9 (69%); південна (2б) – 14 шт., з них до 2 см – 8 (57%), більше 2 см – 6 (43%);

№ 4 – окреслене в східному секторі житла, було дрібним за площею й досить консолідованим (0,9Ч0,8 м), складалося з 6 скребачок, із них розміром до 2 см – 4 (67%), понад 2 см – 2 (33%);

№ 6 – займало північно-східний сектор, мало розміри 1,2Ч1,1 м, налічувало 9 речей, до 2 см – 2 (22%), більше 2 см – 7 (78%).

Загалом із західної половини житла походили 44 скребачки, з них дрібних – 28 (64%), великих – 16 (36%), на східній половині було знайдено 42 вироби, в тому числі 18 дрібних (43%) та 24 розмірами понад 2 см, що становить 57%.

Крім того, тільки для цієї категорії знарядь статистично зафіксовані відмінності в їхньому типологічному складі у межах різних частин житла: на західній половині істотно переважали кінцеві та кінцевобічні скребачки, тоді як на східній досить високою була питома вага інструментів підокруглих та округлих типів (табл. 7).

Планіграфія інших категорій кам'яних виробів. У розповсюдженні різців та різцевих скалок, перфораторів, а також каменів зі зміненою від перебування у полум'ї структурою – „кип'ятильників" (кам'яні предмети іншого призначення, наприклад шматочки вохри, не було сенсу аналізувати через їхню поодинокість) певних закономірностей не простежено, помітний лише поділ їхнього масиву на дві приблизно рівні за кількістю групи, приурочені до західної та східної половин житла. Нечисленність і розпорошеність різців розглядається нами як свідчення обмеженої потреби у цих інструментах та нерегулярності відповідних трудових процесів. Зовсім іншу картину виявляє розміщення рубальних знарядь: усі три екземпляри пов'язані зі східною частиною помешкання.

Кістяні вироби у межах житла залягали двома групами: перша – на кв. Р/Т-22/23, тобто на західній половині, друга – на кв. Р/С-26 (східна частина). Цікаво, що перше скупчення виробів із кістки, в якому досить численними були про-колки, просторово співпадало з мікроскупченням скребачок № 5. На цих же квадратах розкопу, котрі охопили, певно, ділянку помешкання між входом і вогнищем (див. вище), зафіксовано підвищену зосередженість не-оброблених кісток тварин, котрі

Табл. 7. Співвідношення скребачок різних типів у скупченнях житла № 5 (у %).

Тип виробу	скупчення			Всього на західній половині	скупчення			Всього на східній половині
	№ 1	№ 3	№ 5		№ 2	№ 4	№ 6	
кінцеві	43	33	36	38	26	33	44,5	31
кінцево-бічні	43	33	49	43	30	17	44,5	31
бічні	14	7	6	4	7			5
підокруглі		20	9	13	33	33	11	28
округлі		7		2	4	17		5

Табл. 8. Можливий статево-віковий склад мешканців житла № 5
(за реконструкцією робочих місць та ймовірного віку дітей у сім'ї).

КІЛЬКІСТЬ МЕШКАНЦІВ	Західна половина (варіанти)							Східна половина (варіанти)			
	ЗХ-1	ЗХ-2	ЗХ-3	ЗХ-4	ЗХ-5	ЗХ-6	ЗХ-7	СХ-1	СХ-2	СХ-3	СХ-4
задіяних у „чоловічих" трудових операціях (Чч)	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
задіяних у „жіночих" трудових операціях (Чж)	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	4
задіяних у „чоловічих" та „жіночих" водночас (Чч/ж)	1	1	1	1	1	0	0	1	1	1	1
всього дієздатного віку:	**4**	**4**	**4**	**4**	**5**	**5**	**5**	**4**	**4**	**5**	**5**
– дорослих	2	2	3	3	2	3	3	2	2	2	2
– дітей дієздатного віку	2	2	1	1	3	2	2	2	2	3	3
дітей малолітніх (Чд, можлива кількість)	2	1	2	2	1	1	2	2	1	1	1
всього мешканців (Чс), з них:	**6**	**5**	**6**	**6**	**6**	**6**	**7**	**6**	**5**	**6**	**6**
– чоловік / жінка похилого віку			?	?		?	?				
– чоловік / жінка зрілого віку	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?	? ?
„трудові" зв'язки	↑↗↑	↑↗↑	↖↗	↗	↑ ↗↑	↗↑	↑ ↑	↑↗↑	↑↗↑	↑ ↗↑	↑↗↗↖
– дитина дієздатна	??	??	?	?	???	??	??	??	??	???	???
– дитина недієздатна	??	?	??	??	?	?	??	??	?	?	?
Ступінь вірогідності: + – низький; ++ – середній; +++ – високий	++	+	+	+	+++	+	+	++	+	+++	++

можуть розглядатись як кухонні покидьки, та вохри. Натомість друга група кістяних виробів вирізнялася високою питомою вагою лощил, а її розташування збігалось із мікроскупченням скребачок № 6. Проте, ці спостереження носять попередній характер і потребують фахових трасологічних визначень.

Підсумки. Житло № 5 за характером залягання кам'яних виробів також продемонструвало поділ на дві половини. Західна відрізнялася більшими розмірами, вищою насиченістю кременем і, відповідно, інтенсивністю виробництва (ймовірно, тут мешкала сім'я, що перевершувала іншу за чисельністю чи за старшим віковим складом).

Різнилася й структура скупчень. У західному досить явно локалізувалися дві ділянки підвищеної та максимальної концентрації різних видів крем'яних виробів (кв. П-22/23 та кв. С/Т-23), що могли відповідати двом „чоловічим" робочим місцям з різним функціональним навантаженням кожного з них. При цьому розтягнутість зони підвищеної концентрації нуклеусів західного скупчення порівняно з компактною східною теж дала підстави вважати, що на західній половині функціонувало два „чоловічих" робочих місця.

На східній половині розділення на два „чоловічих" робочих місця було не настільки чітким, хоча й досить вірогідним.

Схоже, розподіл обов'язків по робочим місцям західної та східної частин помешкання відрізнявся, зокрема розщеплення кременю й виготовлення крем'яних знарядь праці в західній половині велися обома майстрами, щоправда другим – у менших масштабах, а перший (кв. П-22) домінував і в ремонті та оснащенні мисливського спорядження. Це дозволяє припускати наявність у складі відповідної сім'ї, крім члена подружньої пари, ще й похилого чоловіка з покоління дідів. А от на східній половині розщеплення кременю здійснювалося, скоріше за все, однією особою, хоча друга теж була задіяна у виробництві знарядь праці – вторинній обробці отриманих скалок.

Що ж стосується скребачок, то в межах західної половини житла № 5 не спостерігалося такої відносно чіткої, як у випадку з житлом № 4, узгодженості між розмірами мікроскупчень і численністю дрібних знарядь (можливо, до зростання площі цих скупчень привела інтенсивніша трудова діяльність та триваліша експлуатація споруди, що розглядається).

Найбільшим, як за площею, так і за кількістю скребачкових інструментів, виявилося мікроскупчення № 5 Вище вже говорилося про значне функціональне навантаження відповідного сектора житла. Останній був пов'язаний із такими „жіночими" операціями, як приготування їжі та вичинка і подальша утилізація шкур тварин. На те, що дане робоче місце поєднувало і чорнову, і завершальну обробку шкур, а також пошиття одягу, вказує наявність скребачок обох метричних груп та кістяних проколок. В абсолютних цифрах тут налічувалося найбільше мікроскребачок – 14 шт., проти 8 – у мікроскупченні № 3 та 6 – у мікроскупченні № 1. Отож, тільки це робоче місце можна співвіднести з діяльністю дорослої жінки. Можливо, просторова „розкиданість" залишків даного робочого місця була зумовлена його розташуванням біля входу в помешкання і

Табл. 9. Загальна кількість мешканців житла № 5.

Чоловіків зрілого / похилого віку	**Всього чоловіків**	Жінок зрілого / похилого віку	**Всього жінок**	Дітей дієздатних / з них підлітків чоловічої статі, здатних допомагати в обробці шкур	Дітей недієздатних	**Всього дітей**	**Всього мешканців / з них дієздатних осіб**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	4 / 2	4	**8**	**12 / 8**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	4 / 2	3	**7**	**11 / 8**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	5 / 1	3	**8**	**12 / 9**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	5 / 2	3	**8**	**12 / 9**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	4 / 2	3	**7**	**11 / 8**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	4 / 2	2	**6**	**10 / 8**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	5 / 1	2	**7**	**11 / 9**
2 / –	**2**	2 / –	**2**	5 / 2	2	**7**	**11 / 9**
2 / –	**2**	2 / 1	**3**	3 / 2	3	**7**	**12 / 8**
2 / –	**2**	2 / 1	**3**	3 / 2	3	**6**	**11 / 8**
2 / –	**2**	2 / 1	**3**	4 / 1	3	**7**	**12 / 9**
2 / –	**2**	2 / 1	**3**	4 / 2	3	**7**	**12 / 9**
2 / 1	**3**	2 / –	**2**	3 / 1	4	**7**	**12 / 8**
2 / 1	**3**	2 / –	**2**	3 / 1	3	**6**	**11 / 8**
2 / 1	**3**	2 / –	**2**	4 / –	3	**7**	**12 / 9**

необхідністю для жінки час від часу зміщатись із займаної ділянки, пропускаючи інших мешканців житла.

Найменшим за площею на західній половині було мікроскупчення № 3, за кількістю дрібних скребачок воно виявилося другим поміж інших у цифровому виразі, однак останнім – у відсотковому (53%). Нарешті, мікроскупчення № 1 при середніх власних розмірах демонструвало найнижчу абсолютну кількість дрібних скребачкових знарядь при їх найвищій (86%) питомій вазі. З огляду на всі ці моменти припустимо альтернативно пов'язувати відповідні робочі місця з працею не тільки підлітків чи дещо молодших дітей, але й з діяльністю жінки похилого віку. Останнє, однак, не узгоджується, на наше переконання, з імовірною присутністю у складі родини, що мешкала у західній частині житла, ще й старика чоловічої статі (аргументація неможливості таких ситуацій наводилася вище).

Загалом західна половина відзначалася вищою питомою вагою дрібних скребачок, але ця різниця не настільки суттєва, як у житлі № 4.

На східній половині житла № 5 також, очевидно, знаходилося три робочих місця, пов'язаних із вичинкою шкур. З роботою дорослої жінки асоціюється найбільше за площею й чисельністю скребачкових інструментів мікроскупчення № 2, знаряддя дрібних розмірів тут становили 44% (12 шт. – в абсолютних показниках). Інші мікроскупчення зіставляються з обмеженою виробничою діяльністю дітей чи підлітків: № 4 було найменшим за площею й кількістю знарядь при високій питомій вазі дрібних скребачок (67%, але реально це означало тільки 4 екз.); мікроскупчення № 6 охоплювало середню за розмірами площу та займало проміжну позицію за чисельністю скребачок, однак вирізнялося найнижчою для всього житла часткою дрібних знарядь – 22% (2 шт.).

Усі припустимі варіанти статево-вікового складу обох сімей житла № 5 зведено в табл. 8, при цьому деякі з цих варіантів можуть розглядатись як виключно теоретичні.

За методикою, викладеною вище, обраховано й загальну кількість мешканців житла з їх розділенням на різні вікові та статеві групи. Таким чином, тут могли проживати: чоловіків, дорослих і похилого віку, – від 2 до 3 осіб; жінок, дорослих і похилого віку, – від 2 до 3 осіб; дітей, старших і

молодших вікових категорій, – від 6 до 8; всього – від 10 до 13 осіб (табл. 9). Це близько, проте не тотожно даним для житла № 4.

Остаточні підсумки

Статево-вікове співвідношення мешканців обох „великих" жител мезолітичної стоянки В'язівок 4а, що були проаналізовані нами, узагальнено дорівнює наступним цифрам: 1 дорослий чоловік / 1 доросла жінка / 3 дітей або, приблизно, 20% чоловіків, 20% жінок та 60% дітей.

Отримані нами показники суперечать усталеним у вітчизняній літературі уявленням щодо статево-вікових пропорцій у первісних общинах (верхньої пори пізнього палеоліту та, екстраполяційно, доби раннього мезоліту), згідно з якими близько 1/3 їх контингенту становили мисливці, котрі постачали основний продукт споживання, 1/3 – особи, зайняті збиральництвом, домашнім господарством та доглядом за дітьми, тобто жінки, 1/3 – діти [див.: Гладких, 1989, с. 17]. Однак такі цифри складно сприйняти як орієнтир для реконструкцій складу мезолітичної общини. На думку етнографів, у давніх суспільствах аж до періоду переходу до класової організації основною демографічною ланкою виступала популяція, що складалася переважно з дієздатних членів колективу, з малим відсотком старих та численними дитячими смертями [ИПО, 1988, с. 313].

Отож, означені вікові пропорції в умовах низької середньої тривалості життя й високої дитячої смертності унеможливили б навіть просте відтворення населення і призводили б до стрімкого його вимирання – мінус 50% у кожному наступному поколінні.

Палеодемографи людність мезоліту відносять до стаціонарного типу, коли був відсутнім приріст населення і не змінювався порядок вимирання за віковими групами [Россет, 1981, с. 183; ИПО, 1986, с. 434; Кислый, 1995, с. 120]. Це означає, що від кожної шлюбної пари до власної дорослості мали доживати не менше 2 нащадків. Загалом же для суспільств нижчих мисливців та збирачів етнографічна література повідомляє про значну кількість дітей – у межах 35–40% від усього населення [ИПО, 1986, с. 433, 450].

Як ми доводили раніше і випливає зі здійснених у цій статті розрахунків, мезолітична община чи та її частина, котра була пов'язана з існуванням В'язівоцької стоянки, включала не тільки споріднені (?) сім'ї, кожна з яких складалась із подружньої пари та 3–4 її дітей (такі сім'ї мешкали по двоє у більших за розмірами житлах), але й нещодавно утворені сім'ї без дітей або з одним немовлям (ці родини осібно заселяли „малі" житла) [Гавриленко, 2003, с. 128, 132]. Відтак, ураховуючи дану обставину, при реконструкції структури відповідної общини отримуємо показники, близькі до наступних статево-вікових співвідношень: 1 чоловік / 1 жінка / 2 дітей.

Зрозуміло, що ці цифри мають досить приблизний характер, зумовлений як обмеженістю бази для обрахунків, так і можливістю швидкої зміни ситуації в часі, однак вони – при всій своїй гіпотетичності – фіксують конкретний епізод існування однієї з багатьох груп раннього голоценових мисливських колективів, що заселяли Східну Європу в мезоліті, наповнюють конкретним змістом наші уявлення (здебільшого досить абстрактні) про структуру цих груп та динаміку їх розвитку, зрештою, значно розширюють досягнуті вітчизняною археологічною наукою рубежі палеодемографічних і соціологічних реконструкцій.

Запропонована нами методика та принципи інтерпретації планіграфічних особливостей залягання культурних решток у межах котлованів житлових споруд В'язівоцької мезолітичної стоянки, певно, не є бездоганними, вони потребуватимуть удосконалення й уточнень у ході подальших студіювань, однак рухатися цим шляхом необхідно. Обмежуватися тільки констатацією спостережень, без спроби їх витлумачення, не варто. Наскільки ж адекватними історичній дійсності виявляться окреслені нами напрями досліджень покаже час.

ЛІТЕРАТУРА

Авдеев А.А. Семья в докапиталистических формациях // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М.: Мысль, 1986. – С. 26–38.

Антонов А.И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М.: Мысль, 1986. – С. 10–25.

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии (очерки теории и истории). – М.: Наука, 1981. – 390 с.

Гавриленко І.М. Про статево-вікову структуру ранньомезолітичної общини (за матеріалами поселення В'язівок 4а у Посуллі) // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТД. – Харьков, 1995. – С. 7–8.

Гавриленко І.М. Житлові та господарські споруди мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 46–55.

Гавриленко І.М. До реконструкції житлових споруд мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000а. – С. 52–53.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). – Полтава: АСМІ, 2000б. – 128 с.

Гавриленко І.М. Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівок 4а: спроба реконструкції // Vita antiqua. – К.: Стилос, 2001. – № 3–4. – С. 180–188.

Гавриленко І.М. Організація житлового простору та кількість мешканців жител мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – С. 126–135.

Гладких М.І. Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 17–26.

Зализняк Л.Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 59–71.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 175 с.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – 160 с.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К.: Вид-во „Бібліотека українця", 1998. – 305 с.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці раннього голоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археологический альманах. – Донецк, 1995. – № 4. – С. 97–103.

Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 3–15.

История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины / Отв. ред. Ю.В.Бромлей. – М.: Наука, 1986. – 573 с.

История первобытного общества. Эпоха классообразования / Отв. ред. Ю.В.Бромлей. – М.: Наука, 1988. – 568 с.

Кислый А.Е. Палеодемография и возможности моделирования структуры древнего населения // РА. – 1995. – № 2. – С. 112–122.

Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. – Запорожье, 1994. – 161 с.

Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. – К.: Наук. думка, 1993. – 152 с.

Коробкова Г.Ф. Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северо-Западном Причерноморье // Первобытная археология. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 63–76.

Леонова Н.Б. Длительность обитания на верхнепалеолитических стоянках // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М.: Изд. Российского открытого ун-та, 1993. – С. 74–99.

Леонова Н.Б. Методы диагностики характера хозяйственной деятельности на памятниках верхнего палеолита // Археологический альманах. – Донецк, 2000. – № 9. – С. 137–144.

Россет Э. Продолжительность человеческой жизни: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1981. – 383 с.

Роуз Ф. Аборигены Австралии. Традиционное общество: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 320 с.

Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств (мезолит–энеолит). – Л.: Наука, 1983. – 255 с.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1982. – 176 с.

Тайлор Е.Б. Доисторический быт человечества и начало цивилизации. – М.: Тип. В.Готье, 1868. – 509 с.

Birdsell J. Some Predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems among Recent Hunter-Gatherers // Man the Hunter. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1968. – P. 229–241.

Gavrilenko I.M.

DWELLINGS OF MESOLITHIC SITE OF VYAZIVOK-4A: PLANIGRAPHY, SEX AND AGE COMPOSITION OF THEIR INHABITANTS

Proposed article contains detailed spatial analysis of dwellings ## 4 and 5 recovered on the Mesolithic site of Vyazivok-4a belonging to Zimivniky culture and localized in Middle Dnieper area. Evaluation of likely number of inhabitants of these dwellings is proposed coming from regularities of sex and age composition of family groups.

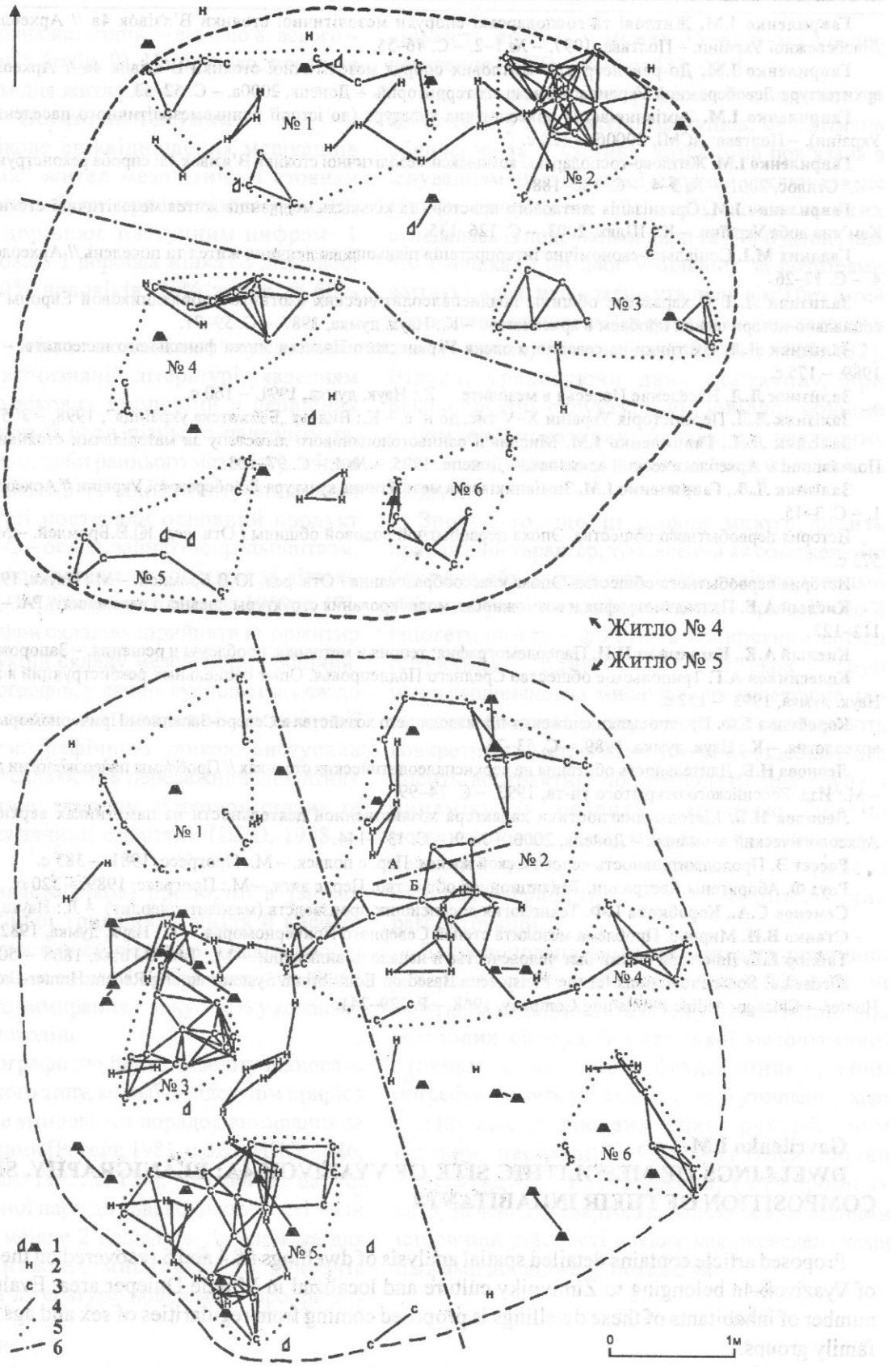

Рис. 1. Планіграфія жител № 4 та № 5 (вибіркова). Умовні позначки: 1 – геометричні мікроліти, вістря, 2 – нуклеуси, 3 – скребачки, 4 – відстань між крем'яними виробами одного виду менше 50 см, 5 – межі скупчень скребачок, 6 – межі сімейних половин жител.

Fig. 1. Structure of habitation of the dwellings №№ 4, 5 (selective). Conditional designations: 1 – geometrical microliths, arrow heads, 2 – cores, 3 – scrapers, 4 – distance between flint products of one kind is less 50 sm, 5 – border of concentrations of scrapers, 6 – border of family half of dwellings.

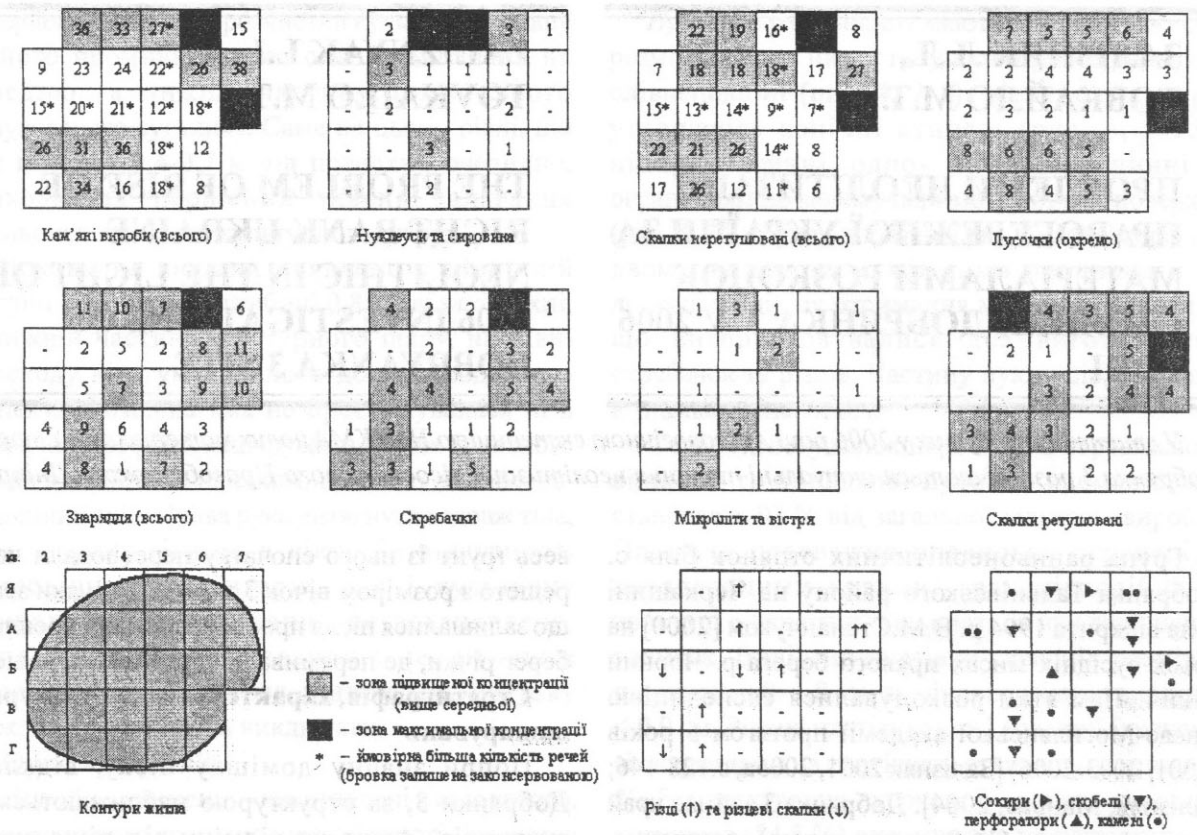

Рис. 2. Схеми розподілу кам'яних виробів по площі житла № 4.
Fig. 2. Plan of flint tools' location at the area of dwelling № 4.

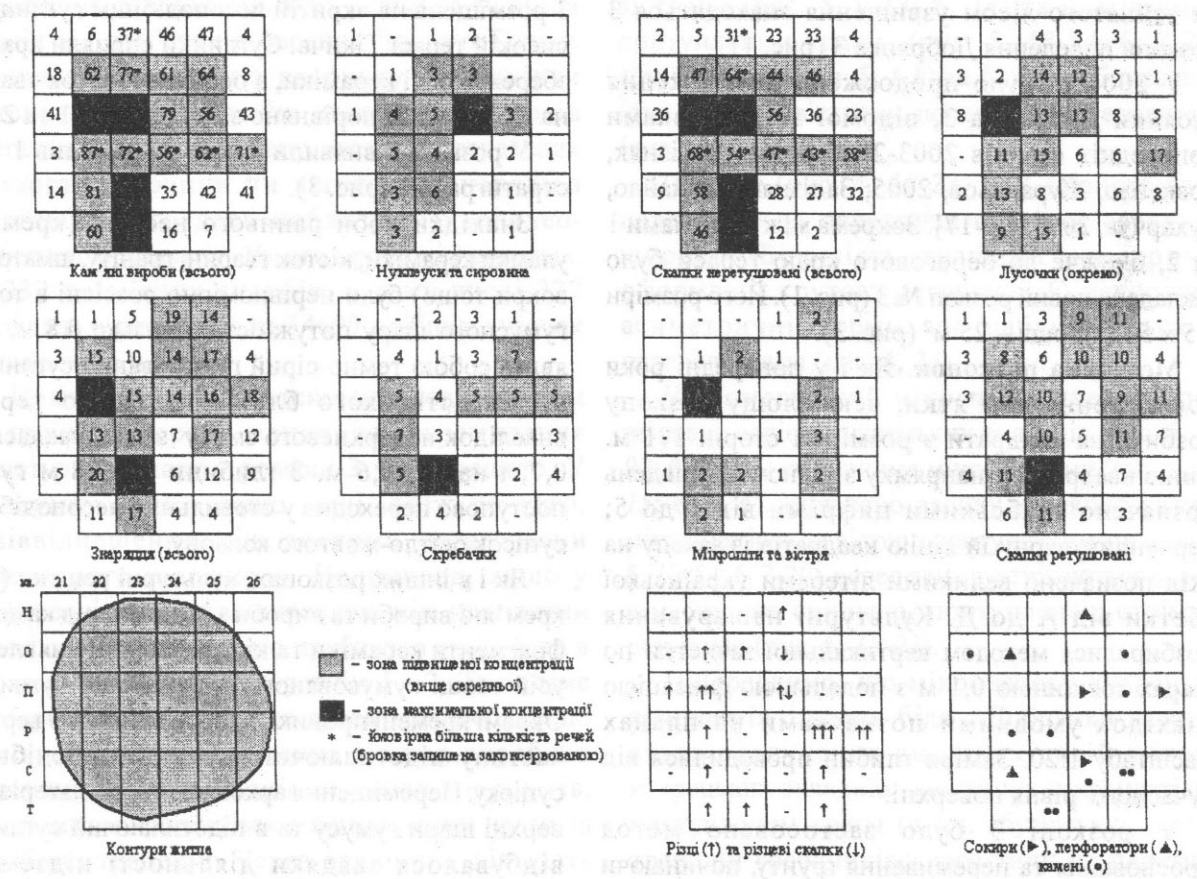

Рис. 3. Схеми розподілу кам'яних виробів по площі житла № 5 (із поквадратних підрахунків виключено „скарб" з 6 кре-м'я-них предметів, знайдений у кв. Н-24).
Fig. 3. Plan of flint tools' location at the area of dwelling № 5.

ЗАЛІЗНЯК Л.Л.,
ТОВКАЙЛО М.Т.

ПРОБЛЕМИ НЕОЛІТИЗАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК СТОЯНКИ ДОБРЯНКА 3 У 2006 РОЦІ

ZALIZNYAK L.L.,
TOVKAILO M.T.

THE PROBLEM OF RISE OF RIGHT-BANK UKRAINE NEOLITHIC IN THE LIGHT OF 2006 INVESTIGATIONS OF DOBRYANKA 3 SITE

У статті на добутих у 2006 році Археологічною експедицією НаУКМА нових матеріалах зі стоянки Добрянка 3 розглядаються актуальні питання неолітизації лісостепового Правобережжя Дніпра.

Група ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянка Тальнівського району на Черкащині була відкрита 1994 р. В.М.Степанчуком [2000] на трьох сусідніх мисах правого берега р. Чорний Тікич. Пам'ятки розкопувалися експедицією Києво-Могилянської академії протягом 5 років (2001, 2003-2006) [Залізняк 2001, 2005а, с.128-146; Залізняк, Манько, 2004]. Добрянка 3 займає край досить високого (16.85 м над водою) узвищення, яке має гранітну основу, перекриту піщанистими лесоподібними суглинками. Уздовж краю цього не зайнятого лісом узвищення знаходяться 3 розкопи поселення Добрянка 3 (рис. 1).

У 2006 р. було продовжено дослідження стоянки Добрянка 3, відомої за розкопками попередніх сезонів 2003-2005 років [Залізняк, Товкайло, Журавльов, 2005; Залізняк, Товкайло, Кухарчук, 2005, с.6-17]. Зокрема між розкопами 1 та 2, ближче до берегового краю тераси було закладено новий розкоп № 3 (рис. 1). Його розміри – 5 х 5 м, площа – 25 м^2 (рис. 3).

Методика розкопок. Як і у попередні роки дослідження пам'ятки, всю площу розкопу розбито на квадрати з розміром сторін 1?1 м. Лінію квадратів у напрямку з півночі на південь позначено арабськими цифрами від 1 до 5; перпендикулярну їй лінію квадратів із заходу на схід позначено великими літерами української абетки від А до Д. Культурні нашарування розбиралися методом вертикальної зачистки по шарах товщиною 0,1 м з подальшою фіксацією знахідок умовними позначками на планах масштабу 1:20. Заміри глибин проводилися від сучасного рівня поверхні.

У розкопі 3 було застосовано метод просіювання та перемивання ґрунту, починаючи з глибини 0,2 м. Для цього після розбирання культурного шару на певній глибині (горизонті), весь ґрунт із нього спочатку пересіювали через решето з розміром вічок 3 х 3 мм, а грудки землі, що залишалися після просіювання, переносили на берег річки, де перемивали через таке ж решето.

Стратиграфія, характеристика культурних нашарувань

Попри значну домішку піску, відклади Добрянки 3, за структурою наближаються до суглинків. Адже на відміну від піщанистих напластувань розташованих на мисах піщаної борової тераси Добрянки 1 та 2, стоянка Добрянка 3 розміщена на вкритій лесоподібним суглинком високій терасі Тікича. Суглинки сприяли кращій збереженості кераміки, а особливо кісток тварин на Добрянці 3, порівняно з Добрянкою 1 та 2.

У розкопі 3 виявили схожу до розкопів 1 та 2 стратиграфію (рис. 3).

Знахідки доби раннього неоліту (кремінь, уламки кераміки, кісток тварин, граніту, шматочки вохри тощо) були нерівномірно розсіяні в товщі гумусного шару потужністю близько 0,8 м. Він являв собою темно-сірий гумусований суглинок, потужність якого ближче до краю тераси внаслідок поверхневого змиву зменшувалася до 0,7, і навіть 0,6 м. З глибини 0,7-0,8 м гумус поступово переходив у стерильний лесоподібний супісок світло-жовтого кольору.

Як і в інших розкопах, культурні рештки (а це крем'яні вироби та вироби з інших порід каменю, фрагменти кераміки та кісток тварин) виявлені в усій товщі гумусованого піщанистого суглинку. Окремі кремені проникали кротовинами у верхню частину підстилаючого гумус лесоподібного супіску. Переміщення археологічного матеріалу у верхні шари гумусу та в підстилаючий суглинок відбувалося завдяки діяльності підземних мешканців – гризунів, великих комах. Однак, найбільша концентрація археологічних

матеріалів, за даними розчистки культурного шару та його промивки через сито, припадала на середню та нижню частину темно-сірого гумусованого суглинку. Саме на цьому рівні, що має глибину 0,4-0,7 м від поверхні, очевидно, знаходиться первісний рівень залягання ранньонеолітичного культурного шару.

Поховання людини виявлено у північній частині розкопу 3 на глибині 0,85 м від поверхні, у нижній частині культурного шару, на рівні переходу від гумусованого до лесоподібного супіску. Могильна яма не простежувалася ні в плані, ні в профілях нашарувань. Кістяк дорослого лежав випростано на спині, головою на південь-південний схід. Права рука витягнута вздовж тіла, ліва – трохи зігнута в лікті. За відсутності супровідного інвентарю, час і культурну приналежність поховання не встановлено. Питання зв'язку поховання з неолітичним поселенням лишається відкритим, бо таку можливість не можна виключати.

Опис матеріалів

Вироби з кременю – виготовлені з галькового, різноколірного кременю низької якості. На думку В.Ф.Петруня, крем'яна сировина стоянки походить з моренних відкладів Риського зледеніння, відслонення яких відомі за 40 км на північ від пам'ятки в басейні Гнилого Тікичу. Траплялися вироби з кварциту та знахідки інтенсивно патинованих платівчастих сколів пізньопалеолітичного типу, очевидно, занесених в якості сировини чи заготовок знарядь з розташованого десь поблизу пізньопалеолітичного поселення. Усього в розкопі 3 виявлено 26232 крем'яних виробів, у тому числі 322 знаряддя з ретушшю та 14690 дрібних лусочок розміром до 0,9 мм.

Ця категорія виробів отримана головним чином в процесі пересіювання та перемивання культурного шару у розкопі 3 через решето. У підсумку маємо дещо інші, аніж до того, співвідношення між деякими категоріями крем'яного інвентарю. Наприклад, якщо у попередні роки співвідношення між платівками та мікроплатівками було приблизно як 2 : 1, то в розкопі 3 воно було зворотнім 1 : 2. Те ж саме стосується й відщепів та лусок кременю. Дещо змінилися співвідношення і серед виробів з ретушшю, зокрема зріс відсоток мікролітів, особливо мікроплатівок з притупленим краєм та дрібних трапецій. Через величезну кількість дрібних сколів при статистичних порівняннях категорій виробів лусочки не враховувалися.

Нуклеуси у більшості мають невеликі (2-5 см) розміри. Серед них сталу категорію становлять олівцеподібні (рис. 4, *1-5*). Менш стійкі серії утворюють конічні атипові (рис. 4, *9-13*), підпризматичні одно- та двоплощинні з огранюванням по всьому периметру бічної поверхні (рис. 4, *15, 16*) та однобічні (рис. 4, *14*), аморфні з двома чи трьома суміжними площинами та дископодібні для отримання масивних відщепів, що використовувалися для виготовлення скребачок та різців. Частину нуклеусів знайдено в уламках (рис. 4, *6, 8*).

Серед сколів у колекції розкопу 3 переважають відщепи та випадкові лусочки кременю, які становлять 93 % від загальної кількості виробів. Платівки переважно правильно огранені, з паралельними краями, трапеціеподібні та трикутні в перетині. Більшість із них знайдено в уламках. Виділено платівки середніх розмірів, шириною 0,9–1,8 см та мікроплатівки, шириною < 0,9 см. Рівень платівчастості колекції (включно зі знаряддями на платівках) становить близько 18 %, без врахування лусочок. Більшість виробів з ретушшю (54,5 %) виготовлено на платівках.

Мікроліти представлені трапеціями (рис. 4, *19-39*), в тому числі асиметричними (рис. 4, *24, 34*), вістрями (рис. 5, *9-13*; 6, *14*) та платівками з притупленим краєм (рис. 5, *18-54*; 6, *7-20*), абузівськими (рис. 5, *1-8*) та фатьмакобинськими (рис. 5, *16, 17*) вістрями, поодинокими сегментами (рис. 5, *55, 56*; 6, *21*).

Трапеції (рис. 4, *19-23*; 6, *2-4*) виготовлені переважно на перетинах платівок середньої ширини. Більшість трапецій симетричні, оформлені крутою ретушшю. Є нечисленні асиметричні форми, що наближаються до паралелограма (рис. 4, *24*).

Негеометричні мікроліти представлені великою серією кукрецьких вкладнів (рис. 5, *57-92*; 6, *22-28*) та чотирма мікрорізцями (рис. 5, *14, 15*; 6, *5, 6*). Виявлено велику колекцію уламків мікроплатівок та вістер з притупленим краєм (рис. 5, *18-54*; 6, *7-20*), серед яких зустрічаються вироби з масивною спинкою, притупленою стрімкою ретушшю (рис. 5, *18-23*).

Підкреслимо, що мікронабору кукрецьких комплексів стоянок біля с.Добрянки властиве стале сполучення виразних серій типових кукрецьких вкладнів, численних мікроплатівок з притупленим краєм (в т.ч. абузівських вістер), трапецій гребениківського типу на перетинах правильних пластин, а також нечисленні фатьмакобінські вістря, дрібні сегменти,

мікрорізці та поодинокі вістря яніславицького типу.

Скребачки – найчисельніша категорія знарядь зі вторинною обробкою, яка становить майже третину виробів з ретушшю. Абсолютну більшість із них виготовлено на відщепах та грубих платівчастих відщепах й оформлено характерною крутою скребковою ретушшю. Серед скребачок зустрічаються округлі високі (рис. 6, *47*) та середньовисокі (рис. 6, *53*), підокруглі (рис. 6, *51, 52, 54, 55*), кінцеві (рис. 6, *60, 61*), бічні (рис. 6, *56-58*) та кінцево-бічні (рис. 6, *59, 62-64*).

Досить виразну серію складають *ножеподібні платівки* з регулярною, а ще частіше нерегулярною ретушшю, що наносилася як з боку спинки так і з брошка (рис. 6, *29-43*).

Різці нечисленні. Серед них різці кукрецького типу на відщепах (рис. 6, *44, 48, 49*), кутові на платівках (рис. 6, *39, 40*) і відщепах (рис. 6, *45, 46*). Невеликі серії складають *відщепи з ретушшю, пластини з виямками (скобелі)* (рис. 6, *37, 41*), *свердла, проколки* (рис. 6, *38*) та *ретушери.* Останні виготовлені на масивних ребристих платівках. У культурному шарі виявлено 43 шматки *вохри* вишневого кольору.

Кераміка. В цілому культурний шар у розкопі 3, порівняно з сусіднім розкопом 1, характеризується незначною кількістю неолітичної кераміки. Виявлено всього 17 фрагментів кераміки буго-дністровської культури, виготовленої з глини з грубими домішками трави та піску з включенням зерен товченого кварцу. Зовнішня і внутрішня поверхні посуду загладжені, сіро-коричневого кольору. На поверхні – сліди від вигорілої волокнистої рослинної домішки. Товщина стінок – 0,5-1,0 см. Орнаментовано лише два уламки кераміки. Це прогладжені лінії: вертикальні прямі (рис. 4, *17*) чи заокруглені (рис. 4, *18*). Кераміка відноситься до раннього періоду буго-дністровської культури. Як і кераміка з інших розкопів Добрянки 3, за орнаментацією вона має паралелі в керамічному комплексі пізньої фази культури Криш Молдови (Сакарівка I).

З шурфу 4 походить єдиний фрагмент характерної лінійно-стрічкової кераміки, а з розкопу – кілька неорнаментованих уламків пізньотрипільських горщиків. Ці матеріали є слідами відвідин стоянки людьми у пізніші часи.

Результати дослідження стоянки

Добутий в розкопі 3 Добрянки 3 археологічний матеріал подібний до знахідок із сусідніх розкопів 1, 2 та колекцій стоянок Добрянка 1 та 2. Крем'яні вироби типологічно належать до кукрецької культури, що проявляється у виразній серії олівцеподібних нуклеусів, наявності типових кукрецьких вкладнів, різців кукрецького типу, характерних абузівських та фатьмакобинських вістер та мікроплатівок з притупленим краєм, округлих скребачок високої форми на відщепах.

Середньовисокі трапеції на перетинах відтискних пластин у мікролітичному наборі Добрянки 3 свідчать про неолітизуючий вплив на поселення з боку людності гребениківської чи буго-дністровської культури. Через це колекція кременю Добрянки 3 має прямі аналогії в ранньонеолітичних комплексах Південного Бугу, таких як Гайворон-Поліжок, Мельнична Круча, Печера та Базьків Острів, і відрізняється від них хіба дещо архаїчнішим виглядом скребачок та наявністю абузівських вістер. З цим кременем, очевидно, співвідноситься й кераміка, виготовлена з грубими домішками трави, піску та жорстви, яка за складом формових мас та орнаментацією також датується раннім періодом БДК, якому властиві виразні кришські мотиви в орнаментації посуду.

Однотипні матеріали кореспондуються з подібною стратиграфією п'яти розкопів сусідніх стоянок. При розсіюванні знахідок в усій гумусованій товщі голоценового грунту, що місцями сягає потужності 1 м, найбільша концентрація артефактів у всіх розкопах простежена на глибині від 0,4 до 0,7 м. Скупчення гранітних уламків на цій же глибині підтверджує висновок, що зазначений рівень відповідає денній поверхні досліджених поселень. Розсіювання артефактів по вертикалі очевидно сталося внаслідок життєдіяльності землерийних тварин.

Багаторічні спостереження над культурними шарами стоянок Добрянка 1, 2, 3 (розкопи 1 - 3) свідчать про відсутність будь якої диференціації культуровизначальних виробів по вертикалі у нашаруваннях пам'яток. Тобто усі різновиди артефактів представлені у більш-менш рівних пропорціях в нижніх, середніх і верхніх горизонтах культурного шару усіх стоянок. Припущення, що на стоянках сталося механічне змішування безкерамічних кукрецьких матеріалів з пізнішими неолітичними, з якими нібито пов'язані кераміка та трапеції, не знайшло підтвердження ні в ході безпосереднього розбирання культурного шару, ні під час його перемивання через сито. Усі типи мікролітів рівномірно розсіяні в культурних шарах досліджуваних стоянок (рис. 7), що свідчить про їх гомогенність. Сам факт незмінного поєднання кукрецьких виробів з трапеціями і ранньонеолітичною керамікою у всіх 5-ти

розкопах трьох стоянок свідчить на користь гомогенності добрянських комплексів. Цьому висновку не можуть суттєво завадити поодинокі знахідки фрагментів посуду культур лінійно-стрічкової кераміки, пізнього трипілля та ранньозалізного віку, як і поодинокі трапеції зі струганою спинкою з Добрянки 1. Стоянки розташовані у надто привабливих для первісних мешканців місцях, щоб не бути „засміченими" невеликою домішкою пізнішого матеріалу.

Цікаво, що рівень максимальної концентрації артефактів стоянок збігається з горизонтом найбільшої гумізації голоценового грунту. Палеогеографічний аналіз стратиграфії добрянських поселень у 2006 р. привів палеогеографів Ж.М.Матвіїшину та О.Г.Пархоменка до висновку, що стоянки функціонували в умовах лісостепу з дещо теплішим, ніж сучасний кліматом, що сприяв інтенсивному утворенню чорноземів. Цей час атлантичного оптимуму голоцену припадає на VI тис. В.С. (cal.), коли теплий і вологий клімат призвів до максимального поширення теплолюбних широколистих порід дерев і спричинив формування потужних гумусних горизонтів. Саме у цей час, завдяки м'якому, сприятливому для землеробства клімату відбулася неолітична колонізація півдня Центрально-Східної Європи, в тому числі лісостепової смуги Правобережної України неолітичним населенням з Балкан та Подунав'я.

Неолітизація Південно-Західної України

Протягом VI тис. В.С. (cal.) ранні землероби Балкан через Подунав'я колонізували середню смугу Європи до Паризького басейну на заході та до Правобережної України на сході. Лісостепи Правобережної України були складовою частиною цього загальноєвропейського процесу, досить докладно вивченого кількома поколіннями європейських учених [Чайлд, 1952, Гимбутас 2006, Whittle 1985; Perles, 2001]. Однак останніми роками зроблено спробу спростувати балкано-дунайське походження неоліту Правобережної України, віддавши пріоритет східним витокам українського неоліту [Котова, 2002, с. 78]. Критичний аналіз аргументів прибічників південно-східної версії неолітизації території України [Залізняк, 2005а, с.120-122] дає підстави сумніватися в її перевагах перед балкано-дунайською. Неолітичні впливи на первісну Україну з південного заходу простежуються значно рельєфніше і на великому масиві джерел, представлених матеріалами цілої низки відомих археологічних культур, носії яких просунулися на Правобережну Україну з Подунав'я у кінці VII-V тис. до н.е. Маються на увазі добре вивчені вітчизняними та зарубіжними археологами культури Гребеники, Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені. Матеріали досліджень стоянок біля с.Добрянка дають конкретний приклад неолітизації регіону під впливом ранніх землеробів Подунав'я.

Тривалі дослідження кількох поколінь археологів Європи дозволяють реконструювати послідовні етапи неолітизації півдня Центрально-Східної Європи. Перші в Європі навички відтворювального господарства разом з доместикованими тваринами (вівці, кози), та культивованими рослинами (пшениця, ячмінь, бобові) і цілим комплексом культурних новацій (в т.ч. керамічним виробництвом) були принесені на схід Греції переселенцями з півдня Малої Азії. Сталося це на розвиненому етапі докерамічного неоліту В (PPNB) Близького Сходу, тобто близько середини VIII тис. В.С. (cal) [Perles 2001; Hassan 2000; Whittle 1985; Гимбутас 2006].

Анатолійські мігранти започаткували у Східній Греції (Фессалія) найдавніший в Європі докерамічний або початковий (Initial) неоліт, який за матеріалами печери Франхті Пелопонесу, поселень Кнос о.Кріту, Аргісса, Сескло, Ахіллеон Східної Греції (рис. 8) датується 7500-6500 В.С. (cal). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави переважній більшості сучасних учених, виводити неоліт Греції з Малої Азії [Hassan 2001; College, Conolly, Shennan, 2004]. Це відоме з часів Г.Чайлда [1952] та Д.Мелларта положення останнім часом підтверджене новими переконливими аргументами, які наводить у своїй останній книзі Катрін Перлес [Perles, 2001, p. 52-54, 96, 97]. Встановлено генетичний зв'язок доместикованих тварин (вівця-коза) та рослин (пшениця, ячмінь) неоліту Балкан та Подунав'я з дикими пращурами Близького Сходу. Про близькосхідні витоки неоліту Європи свідчить морфологічна та генетична подібність антропологічних матеріалів з Балкан та Подунав'я (неоліт Фессалії, культури Старчеве, Кереш, ЛСК) з найдавнішим населенням Чатал Гуюк в Анатолії і відсутністю такого зв'язку з похованими в мезолітичних шарах печери Франхті у Греції [Pinhasi, Pluciennik, 2004, p. 73].

Докерамічний неоліт Фессалії близько 6500 В.С. (cal) переростає у ранньокерамічний (Неа Некомедія, Артея, верхні шари Сескло та Ахіллеона та ін.). Саме на цьому ґрунті близько 6200 В.С. (cal) сформувалася ранньонеолітична спільнота Старчево-Кереш-Криш (рис. 8). На

першому етапі, якому властива розписна кераміка, ця людність усього за 150 років розселилася з долини р.Стримон на північ, у Подунав'я, аж до витоків р.Тиси у Карпатах [Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005]. Якщо в Румунії поселення культури Криш з'явилися у самому кінці VII тис. В.С. (cal), то в Молдові вони датуються другою чвертю VI тис. В.С. (cal) [Ларина, 1999].

Під кришським впливом з Молдови формувалася перша печерська фаза буго-дністровської культури (БДК), кераміка якої має прямі паралелі в пізньокришських матеріалах басейнів Пруту та Дністра [Даниленко, 1969; Маркевич, 1974]. Тому найдавніші пам'ятки БДК не можуть бути старшими за кришські стоянки Молдови, що датуються не раніше 5800 В.С. (cal) [Ларина, 1999; Товкайло, 2004, 2005; Залізняк, 2005а, с.125].

Ранньому неоліту Балкан та Подунав'я властива специфічна техніка обробки обсидіану та кременю, спрямована на отримання вкладнів серпів та правильних трапецій шляхом розчленування досконалих відтискних пластин. Близькосхідні витоки цієї технології стають усе більш очевидними. Адже у Східній Греції вона з'явилася у кінці VIII тис. до н.е. в шарах докерамічного неоліту разом з першими неолітичними мігрантами з Анатолії [Perles, 1985; 2001, p. 52-54; Kozlowski S. 1985; Залізняк, 1995, 2006].

Як технологія розчленування пластин з метою виготовлення вкладнів серпів вона зародилася на Близькому Сході ще 10 000 років тому [Kozlowski, Schumchak 1990]. Принесена у Грецію першими неолітичними переселенцями з Анатолії, згадана відтискна техніка зафіксована в пізньомезолітичних шарах печери Франхті, датованих кінцем VIII тис. до н.е., у вигляді досконалих відтискних обсидіанових пластинок та симетричних трапецій з їхніх перетинів (рис. 9, I, II). Останні, дослідниця раннього неоліту Греції К.Перлес називала „трапеціями ранньонеолітичного типу" [Pereles 2001]. Зазначена технологія і правильні трапеції притаманна докерамічному і ранньокерамічному неоліту Фессалії (Аргісса, Сескло, Неа-Нікомедія, Елатея) VII тис. до н.е. Фессалійський неоліт дав початок дунайській культурній спільноті Старчево-Кереш-Криш кінця VII - середини VI тис. до н.е., яка сприйняла від генетичного попередника його техніку обробки кременю та обсидіану (рис. 9, 10, 11). У процесі землеробської колонізації цією людністю півдня Центрально-Східної Європи (рис. 8), технологія виготовлення правильних трапецій з перетинів відтискних пластин сягнула на сході теренів України (гребениківська культура, правильні трапеції в пізніх кукрецьких пам'ятках Молдови, Побужжя та Середнього Подніпров'я, БДК). Прямий нащадок культури Кереш населення КЛСК рознесло в другій половині VI тис. до н.е. техніку відтискної пластини далеко на захід, до Паризького басейну, і на схід, до Верхнього Дністра та Волині (рис. 8).

Процес поширення відтискної техніки з Середземномор'я на північ, у лісову смугу Європи супроводжувався поступовою переорієнтацією від виготовлення вкладнів до серпів у напрямку масового виробництва трапецій, які в лісах Європи використовувалися переважно в якості трансверсальних (поперечнолезових) наконечників стріл. Зокрема виготовлені в такій техніці серпи притаманні докерамічному і ранньокерамічному неоліту Греції VII тис. до н.е., культурам Старчеве, Кереш, Криш та їх нащадку КЛСК Подунав'я кінця VII тис. до н.е. – VI тис. до н.е. (рис. 10, 11). Однак далі на північ та схід в басейнах Нижнього Дністра та Південного Бугу (гребениківська культура), у Подніпров'ї, Поліссі, на Польській низовині (яніславицька культура), цим способом масово виготовляли вже не вкладні серпів, а наконечники стріл у вигляді правильних, симетричних трапецій.

Як зазначалося, буго-дністровська культура України формувалася під потужним впливом культури Криш Трансільванії та Молдови, якій властива згадана відтискна техніка отримання пластин та симетричні трапеції (Paunesku 1985). Тому до кришських елементів у матеріалах БДК слід віднести не тільки характерну кераміку, але й плоскі нуклеуси для правильних відтискних пластин та симетричні трапеції, що в Європі вперше з'явилися у Східній Греції ще у кінці VIII тис. В.С. (cal). Як зазначалося, саме ці вироби визначають своєрідність усього балкано-дунайського неоліту – від докерамічного неоліту Фессалії до культур Старчево-Криш-Кереш та лінійно-стрічкової кераміки [Залізняк 1995, 2005а, 2005б, 2006]. Ці ж особливості є визначальними для гребениківської культури Одещини (Станко 1982), що дає підстави генетично пов'язувати її з раннім неолітом Балкан. Радіокарбонові дати гребениківських пам'яток у межах другої половини VII тис. В.С. (cal) дають підстави припускати, що кришській хвилі неолітичних балкано-дунайських колоністів передувала гребениківська. Саме під їхнім впливом у

кукрецьких аборигенів Нижнього Дністра та Побужжя вперше з'явилися невластиві їм правильні трапеції гребениківського типу, плоскі нуклеуси. а пізніше й кераміка з пізньокришською орнаментацією [Залізняк, 1995, 2005а, 2006]. Цей процес неолітизації мезолітичних мисливців та рибалок правобережного лісостепу України демонструють матеріали добрянських стоянок.

Простежений він і на півночі Молдови, де у верхів'ях рік Реут та Прут досліджена група пам'яток типу Фрумушика (Варварівка IX, Старі Бедражі, Гура-Каменка IV, Цариград II, Костешти, Фрумушика 1). Молдовські дослідники виділяють на їх основі окремий реутський локальний варіант Кукреку [Борзияк, 1997, с. 22; Коваленко, Цой, 1999, с.261], якому властиве поєднання виразних кукрецьких виробів з трапеціями гребениківського типу і плоскими нуклеусами. Як приклад таких матеріалів наведемо колекцію стоянки Цариград II [Коваленко, Бодян, 1999], яка, фактично, являє собою кукрецький комплекс з невеликою серією трапецій гребениківського типу (рис. 12) і за багатьма показниками дуже нагадує матеріали стоянок Добрянка 1, 2, 3 на р.Тікич.

Всі без винятку кукрецькі комплекси типу Фрумушика Північної Молдови містять гребениківську домішку у вигляді сплощених нуклеусів та правильних трапецій. Її роль зростає в напрямку на південь, де в степах Північно-Західного Надчорномор'я мікролітичні комплекси набувають власне гребениківського вигляду. Разом з тим майже всі пам'ятки гребениківської культури різною мірою містять типові кукрецькі вироби. Тут є стоянки з нечисленними кукрецькими виробами (Гребеники, Познанка, Казанка), а є й такі де вони домінують над гребениківськими, і тоді стоянки зараховуються до кукрецьких (Залізничне, Трапівка).

Простежений на матеріалах Добрянки 1, 2, 3 кукрецько-гребениківсько-кришський синтез зафіксовано і на Південному Бузі на етапі становлення буго-дністровської культури. Яскравий приклад такого поєднання типових кукрецьких виробів з серіями трапецій, плоских нуклеусів гребениківського типу та кришською керамікою демонструють матеріали ранньої фази БДК зі стоянки Печера [Залізняк, 2005а, рис. 60-61]. Про синкретичний гребениківсько-кукрецький характер місцевого неоліту свого часу писав В.М.Даниленко [1969, с.61]. Виразні серії трапецій гребениківського типу у всіх відомих пізньокукрецьких комплексах не тільки Подністров'я, Побужжя, але й Середнього Подніпров'я і Приазов'я (Лазарівка, Крушники, Добрянка 1, 2, 3, Велика Андрусівка, Кізлевий 1, 5, Кам'яна Могила, верхні шари та ін.) свідчать про потужний вплив балкано-дунайського неоліту на територію України у кінці VII – V тис. В.С. (cal).

Прикладом таких синтетичних крем'яних комплексів типу Добрянка 1-3 може слугувати колекція, зібрана краєзнавцем П.І.Озеровим за 50 км на схід від Добрянки біля с. Андріївка під Новомиргородом (рис. 13). Мікролітичний кремінь збирався на оранці та у відслоненнях краю мису правого берега р.Велика Вись. Увесь мис займає відоме поселення трипільської культури і селище черняхівського типу. Колекції мікролітичного кременю з Андріївки властиві олівцеподібні нуклеуси, скребачки на відщепах, кукрецькі вкладні, мікропластинки з притупленним краєм у поєднанні з симетричними трапеціями (рис. 13, 15-17). Три трапеції мають ретуш, що заходить на спинку. Можливо вони є пізнішою домішкою до основного комплексу.

Започаткований гребениківцями тривалий демографічний тиск з південного заходу на абори-генів Середнього Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку. З кінця VII по V тис. до н.е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я спочатку мезолітичних автохтонів-кукрекців, а потім людність посталої під балкано-дунайськими (зокрема кришськими) впливами буго-дністровської культури. По суті вона являла собою синтез місцевих кукрецьких (кремінь) та принесених мігрантами з Молдови кришських (кераміка, трапеції) традицій. На розвиненому самчинському етапі БДК у другій половині VI тис. до н.е. ці переселенці з Південного Бугу, під тиском нової хвилі неолітичних мігрантів із заходу – людності культури лінійно-стрічкової кераміки – досягли Середнього Подніпров'я (Велика Андрусівка, Старосілля) та Київського Полісся (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а). За їх безпосередньої участі у VI тис. до н.е. почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся [Залізняк, 1998, с.183, 231, 232; 2005 а, б], зокрема формування дніпро-донецької культури Києво-Черкаського Подніпров'я.

Таблиця 1 Типолого-статистичний склад крем'яних виробів стоянки Добрянка 3, розкоп 3

Номенклатура виробів	РОЗКОП 3									Усього
	Глибина (м)								П.М	
	0,2-0,3	0,3-0,4	0,2-0,4	0,4-0,5	0,5-0,6	0,6-0,7	0,7-0,8	0,8-0,9		
Нуклеуси:										
олівцеподібні	1		1	1	2	1		1		7
конічні атипові	7	11	1	3	2	4				28
однобічні								2		2
підпризматичні					1		1			2
дископодібні						2	1			3
аморфні	1	3			4	3		1		12
авіважі									1	1
уламки нуклеусів	3			1			2	1		7
Платівки	42	38	77	55	118	77	48	24	24	503
Мікроплатівки	8	20	200	140	249	221	107	17	8	970
Відщепи уламки	334	645	2153	1185	1635	1865	1008	300	161	9286
Лусочки	*17*	*45*	*2831*	*2464*	*4170*	*2768*	*2086*	*265*	*44*	***14690***
ВИРОБИ З РЕТУШШЮ										
Кукрецькі вклад	2		3	4	7	8	7		3	34
Трапеції середні		1	4	2	1	1	3	1		13
Трапеції мікро				2	1					3
Паралелограм					1					1
Сегмент			1		1	1				3
Плат. притуп кр.		1	12	13	18	11	10	2		67
Мікрорізці		1	1		1		1			4
Плат скош кінц.			1	1	4	1				7
Перфоратори			1	1						2
Скребач. відщ:										
округлі високі				2	2	2	1			7
округлі звичайні				1	1					2
підокруглі	7	2	2	4	5	4		1		25
кінцеві	2	3	1	1	8	2	2	2		21
бокові	3	3		4	3			1		14
кінцебокові	2			2	1	1				6
несталої форми	1	1	3	2	6		1		1	15
уламки					1		4		1	6
Скребач. кінцеві		1								1
Різці кукрецькі	1	2		1			1			5
Різці кутові		1			1		1			3
Платівк. з ретуш	2	5	3	4	2		2		2	20
Плат з псевдорет	1	2	1			3				7
Відщепи з ретуш	3	2	7	3	5	4	5	1		30
Скобелі на плат.			1	1		1				3
Скобелі на від.			1							1
Ретушери			1			3				4
УСЬОГО	**437**	**787**	**5306**	**3897**	**6250**	**4983**	**3291**	**619**	**245**	**25815**

ЛІТЕРАТУРА

Борзияк И.А. Мезолит Молдовы: общий обзор // ДСПК. - 1997. - Т. VI. - С. 18-24.

Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини.-М., 2006.

Даниленко В.Н. Неолит Украины.- К., 1969.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. - К., 1998. - 306 с.

Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. – №4. – 1995. – С. 3 — 16.

Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – №3. – 2005б. – С. 3 – 12.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України // Кам'яна доба України.-Вип.8.- К., 2005а.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. Стоянки біля с.Добрянка на р.Тікич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я // Кам'яна Доба України №5.- К., 2004.- С.137-168.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Кухарчук Ю.В. Дослідження стоянки біля с.Добрянка на Черкащині Археологічною експедицією НаУКМА 2001, 2003-2005 рр. // Магістеріум, 20.-К., 2005.

Залізняк Л.Л., Товкайло М.Т., Журавльов О.П. Стоянка Добрянка 3 та її місце в неоліті Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України.-Вип.6.- К., Шлях, 2005.

Коваленко С.И., Бодян С. Цариград II – поселение раннего неолита на р.Реут в Молдове // Stratum Plus. - 1999. - № 2. - С.141-147.

Коваленко С.И., Цой В.Б. К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе / / Stratum Plus. - 1999. - № 1. - С. 257-262.

Котова Н.С. Неолитизация Украины.-Луганск, 2002.-268 с.

Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus - №2. - Санкт-Петербург.-Кишинев-Одесса, 1999. - С. 10-140.

Маркевич В.И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии.- Кишинев, 1974.

Пазунеску А. Многослойная стоянка Лапош (Пояна Роман) в Румынии // Stratum Plus. - 2001-2002. - № 1. - С. 415-426.

Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1982. – 173 с.

Степанчук В.М. Новые памятники мезолитического времени на юге Черкасской области // Археологічні відкриття в Україні 1994-1996.- К., 2000.-С.145,146.

Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України.- Вип. 5.- К., 2004.- С.236-246.

Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя // Кам'яна доба України.- Вип. 6.- К., 2005.- 165 с.

Чайлд Г. У истоков европейской цивилизации.-М., 1952.

Biagi P. & Spataro M. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education.- RPRP 6-7, 2005.-P.35-40.

Biagi P. Shennan S. & Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education.- RPRP 6-7, 2005.-P.41-50.

Colledge S., Connoly J., Shennan S. Archeobotanical Evidence for the Spread of farming in the Eastern Mediterranean // Current Antropology, vol. 45, 2004.- pp.35-58.

Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World.- Issue №1.-January, 2000.-P.7-28.

Karmanski S. Donja Branjevina: A Neolithic settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia).-Edited by P.Biagi // Quaderno – 10. – Trieste, 2005.- 308 pp.

Kozlowski S.K. The Preneolithic base of the Early neolithic stone in Europe // Chipped stone ihdustries of the early farming cultures in Europe. – Warsaw Uhiversity, 1985. – P. 9 – 18.

Kozlowski S., Schumchak K. Flint industry // Nemrik 9. Pre-pottery Neolithic site in Iraq.-Ed. S.Kozlowsky.-Warsawa, 1990.-P.58-103

Paunesku A. Les industries lithiques du neolithique ancien de la Roumanie et quelques considerations sur l'inventaire des cultures du Nedithique moyen de cette contrec // Chipped stone industries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw uniwersity, 1985. – S. 75 – 94.

Perles C. Les industries du neolithique "preceramique" de Grece: nouvelles etudes, nouvelles interpretations // Chipped stone indastries of the Early Farming cultures in Europe. – Warsaw Uniwersity, 1985. – S. 19 – 40.

Perles C. The Early Neolithic in Greece.- Cambrige, 2001.- 332 pp.

Starnini E. Tipological and technological analyses of the Koros culture chipped, polished and grouned stone assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary) // Atti Soc. Preist. Protost.Friuli-V.G., Trieste, VIII.-1993 (1994).- p.29-96.

Whittle A. Europe in the Neolithic.-Cambridge, 1985.-443 pp.

Zaliznyak L.L., Tovkailo M.T.

THE PROBLEM OF RISE OF RIGHT-BANK UKRAINE NEOLITHIC IN THE LIGHT OF 2006 INVESTIGATIONS OF DOBRYANKA 3 SITE

New excavations of Dobryanka 3 site in Central Ukraine give an opportunity for solving problems of Neolitization processes took place in Right Bank Ukraine. On the ground of analysis of flint assemblages authors comes to conclusion on Balkan-Danube roots of the Neolithic of Right-Bank Ukraine. Four waves of Neolithic migrations from south-western Europe were resulted in rise of Neolithic in Right-Bank Ukraine and are reported by records of Grebeniky, Krie, Linear Band Pottery and Cucuteni-Trypillya cultures.

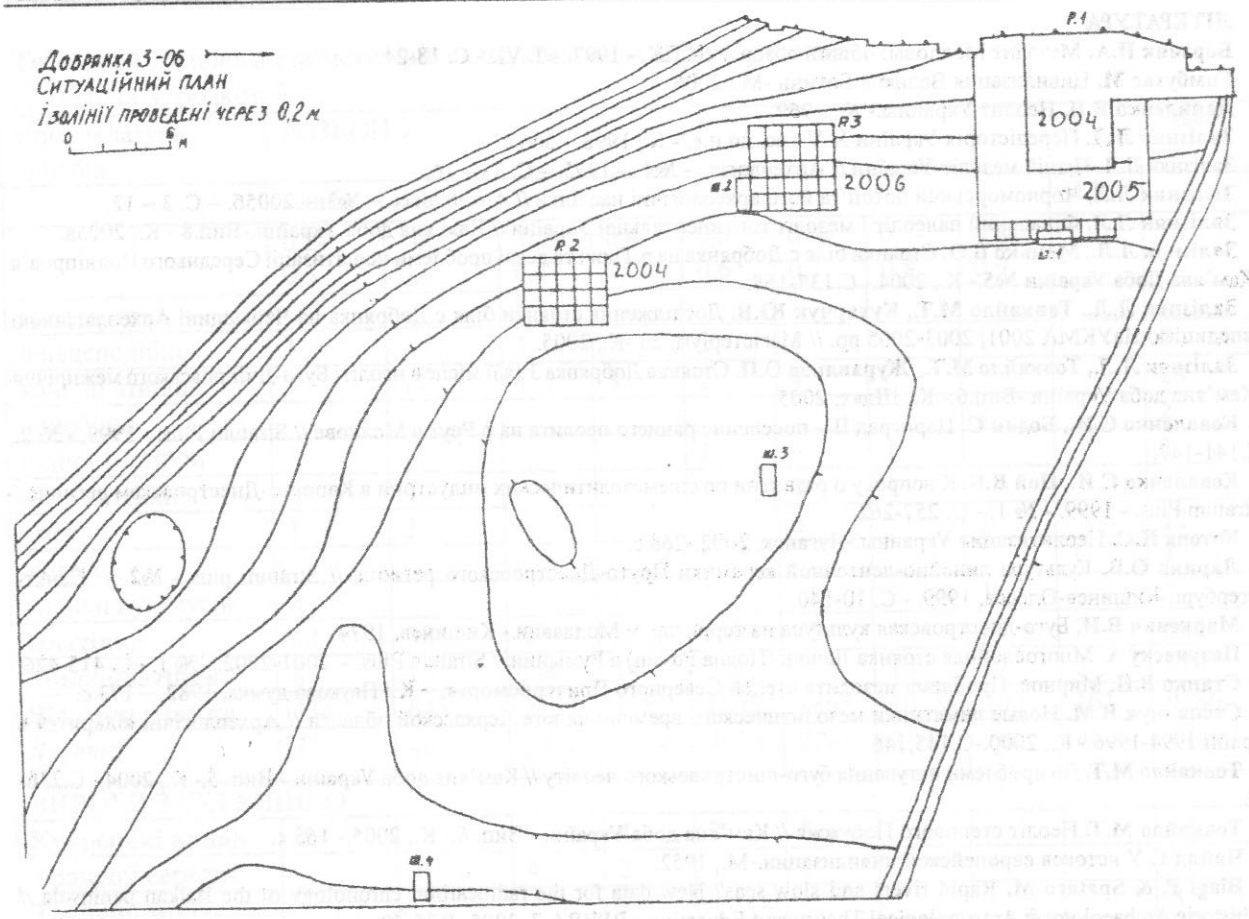

Рис. 1 Добрянка 3. Загальний план поселення з розкопами 1, 2, 3.

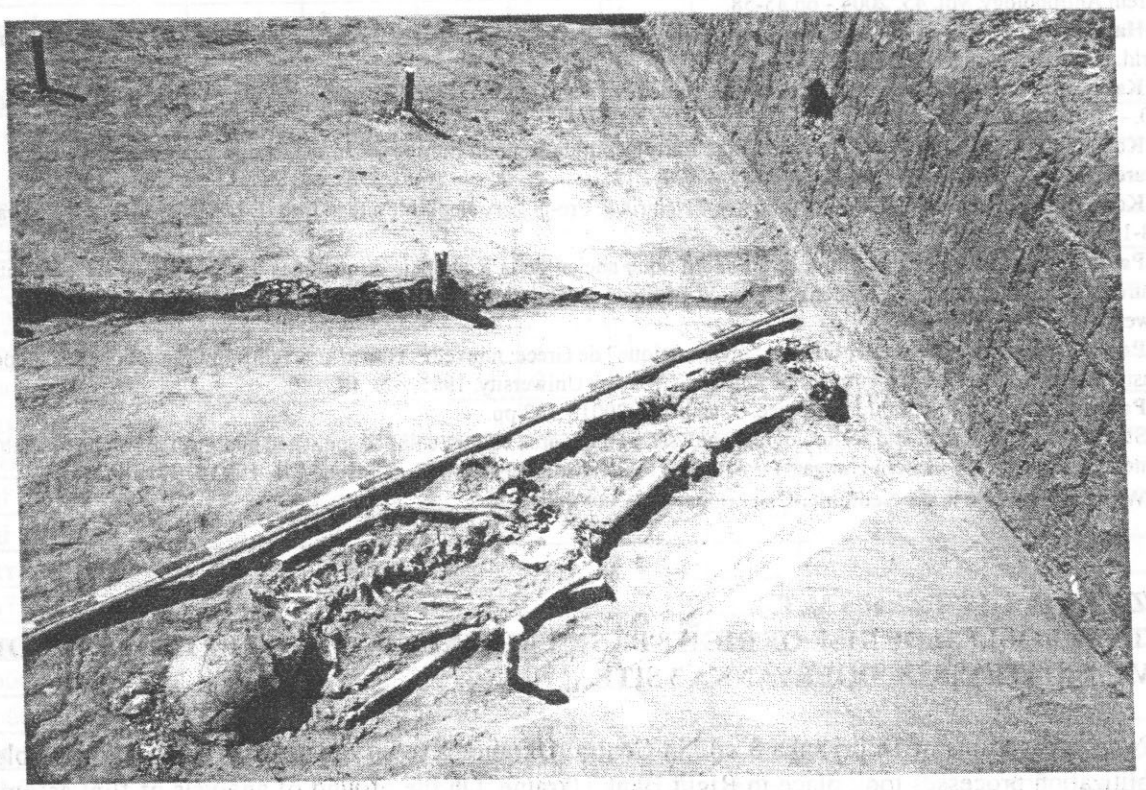

Рис. 2 Добрянка 3, розкоп 3. Поховання в культурному шарі.

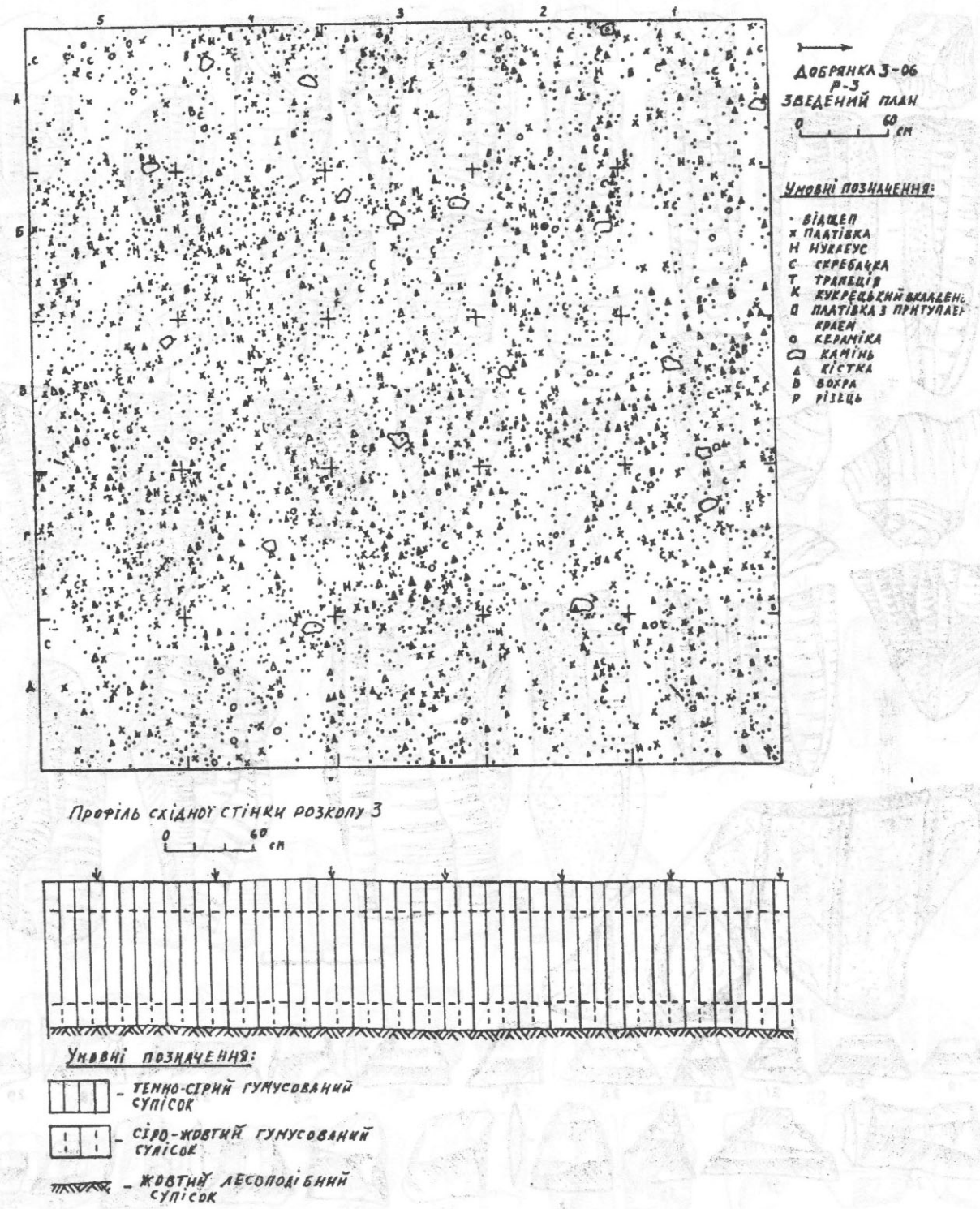

Рис. 3 Добрянка 3, розкоп 3. Загальний план та стратиграфія нашарувань.

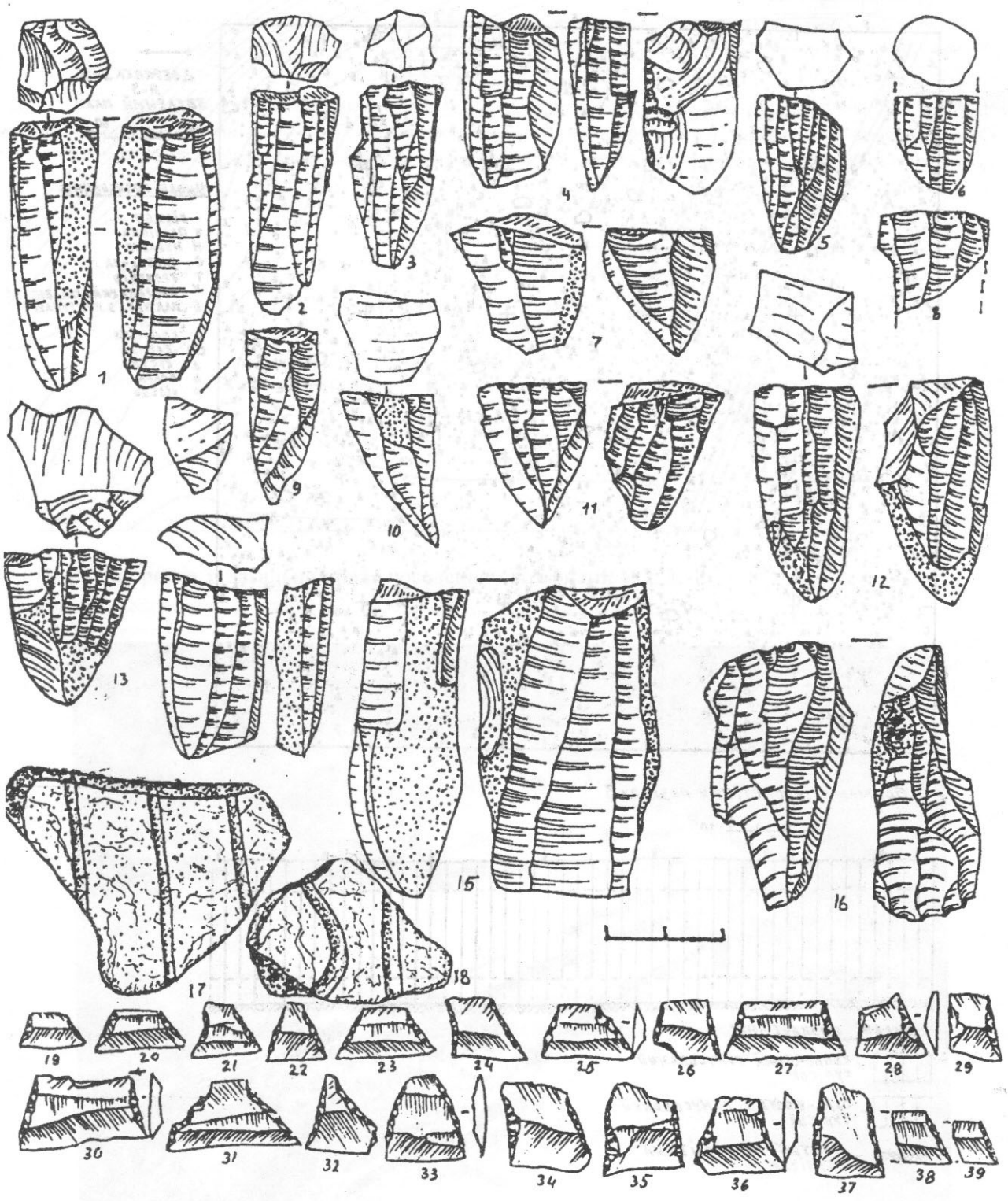

Рис. 4 Добрянка 3, розкоп 3. Крем'яні нуклеуси (1-18), кераміка (17, 16) та трапеції (19-39).

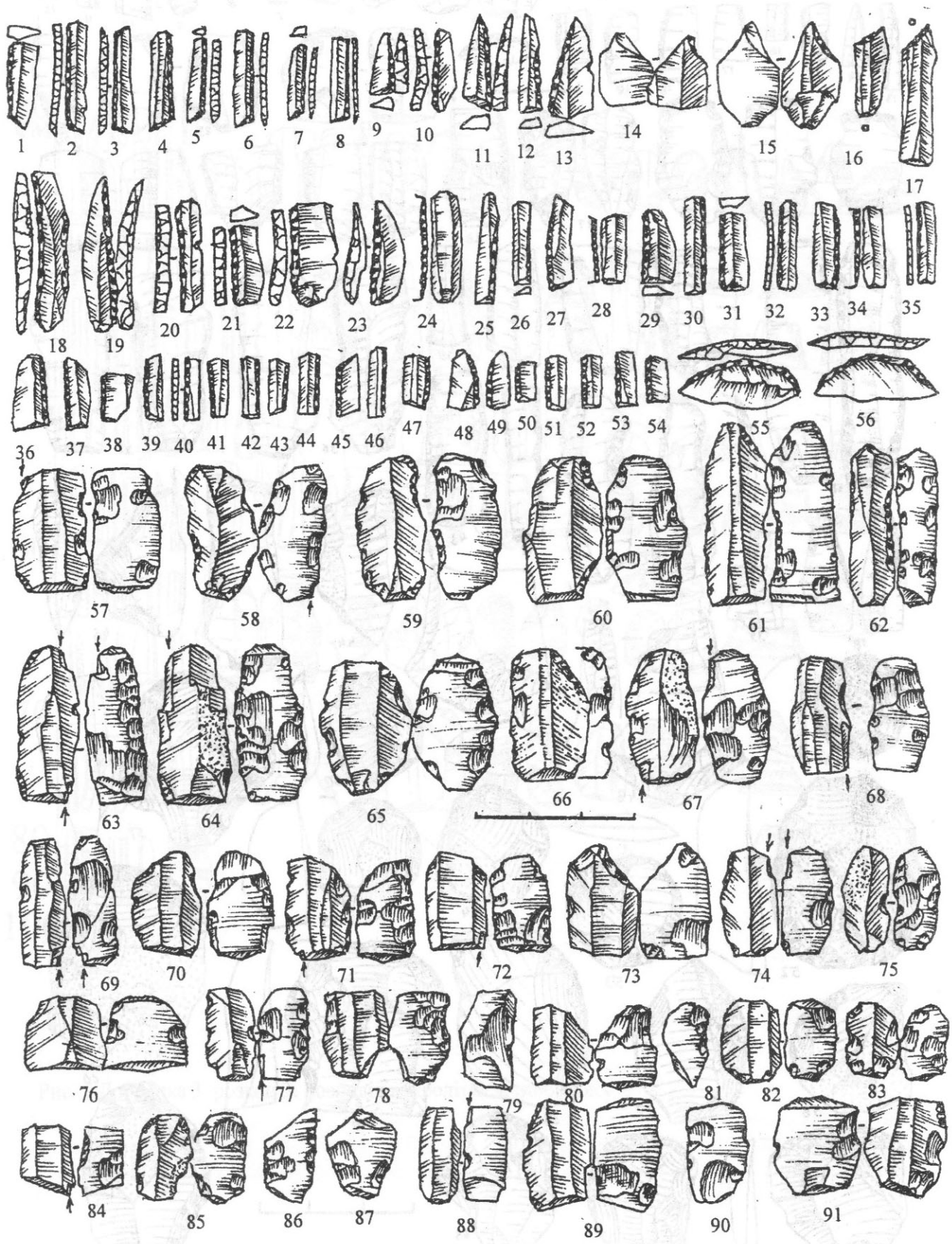

Рис. 5 Добрянка 3, розкоп 3. Мікроліти.

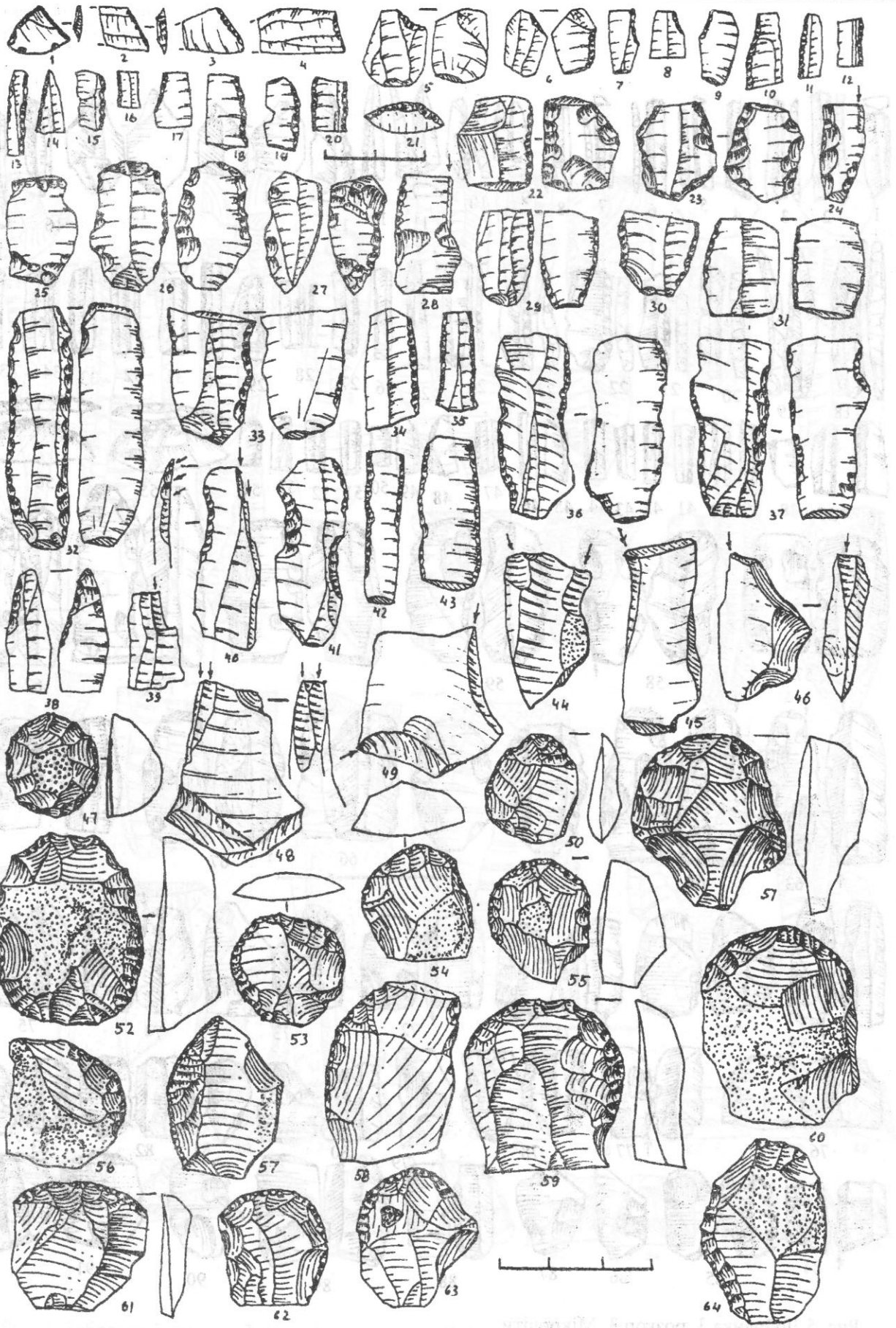

Рис. 6 Добрянка 3, розкоп 3. Крем'яний інвентар.

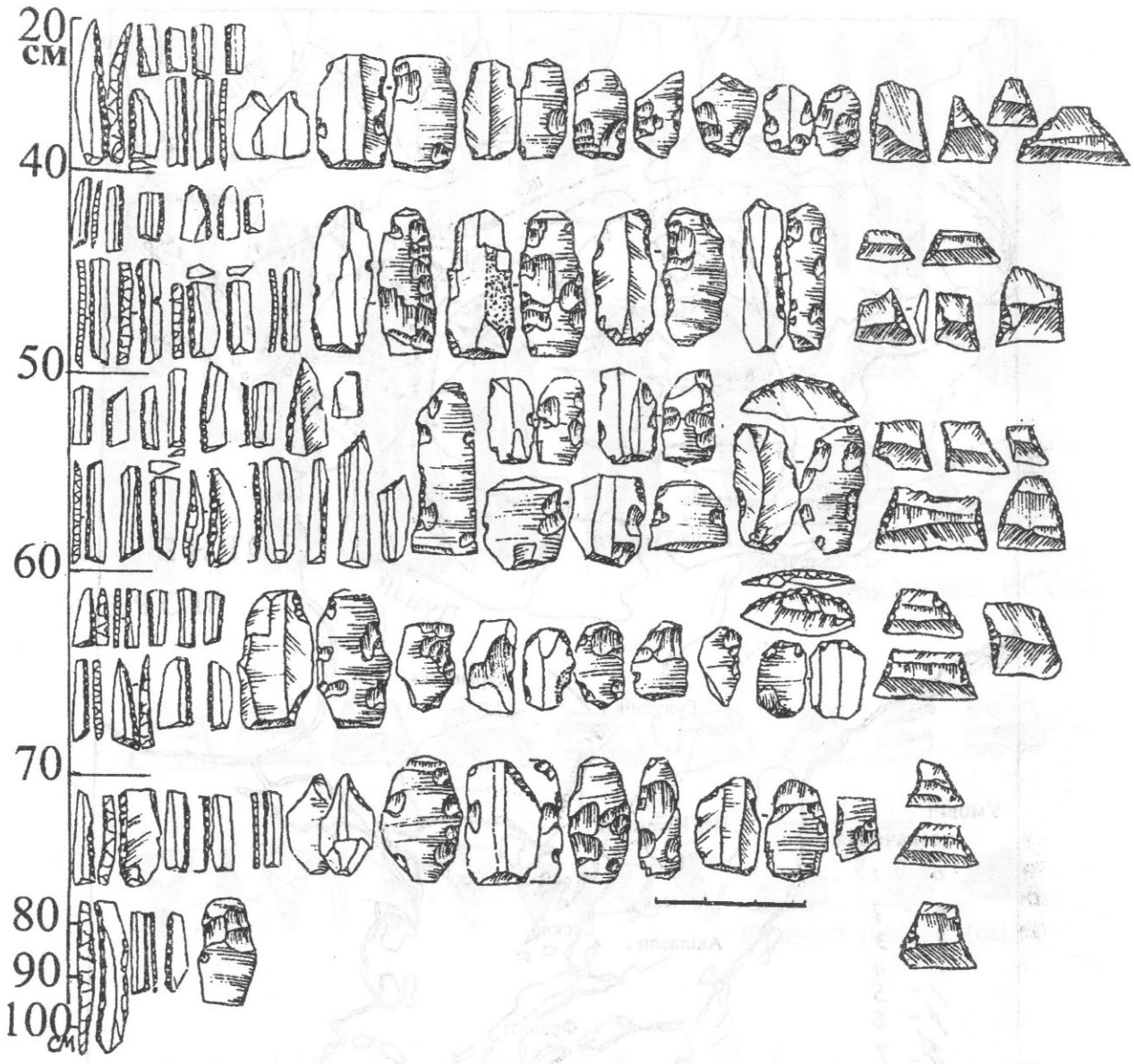

Рис. 7 Добрянка 3, розкоп 3. Розподіл мікролітів за глибиною.

Рис. 8 Карта пам'яток балкано-дунайського неоліту VII-VI тис. В.С. (cal.).

Умовні знаки: пам'ятки культур гребениківської (1), кукрецької (2), буго-дністровської (3), кришської (40); 5 – кордон культурної спільноти Караново 1 – Криш – Старчево – Кереш; 6 – напрямки розселення ранньонеолітичної людності Подунав'я; 7 – розселення носіїв гребениківських традицій.

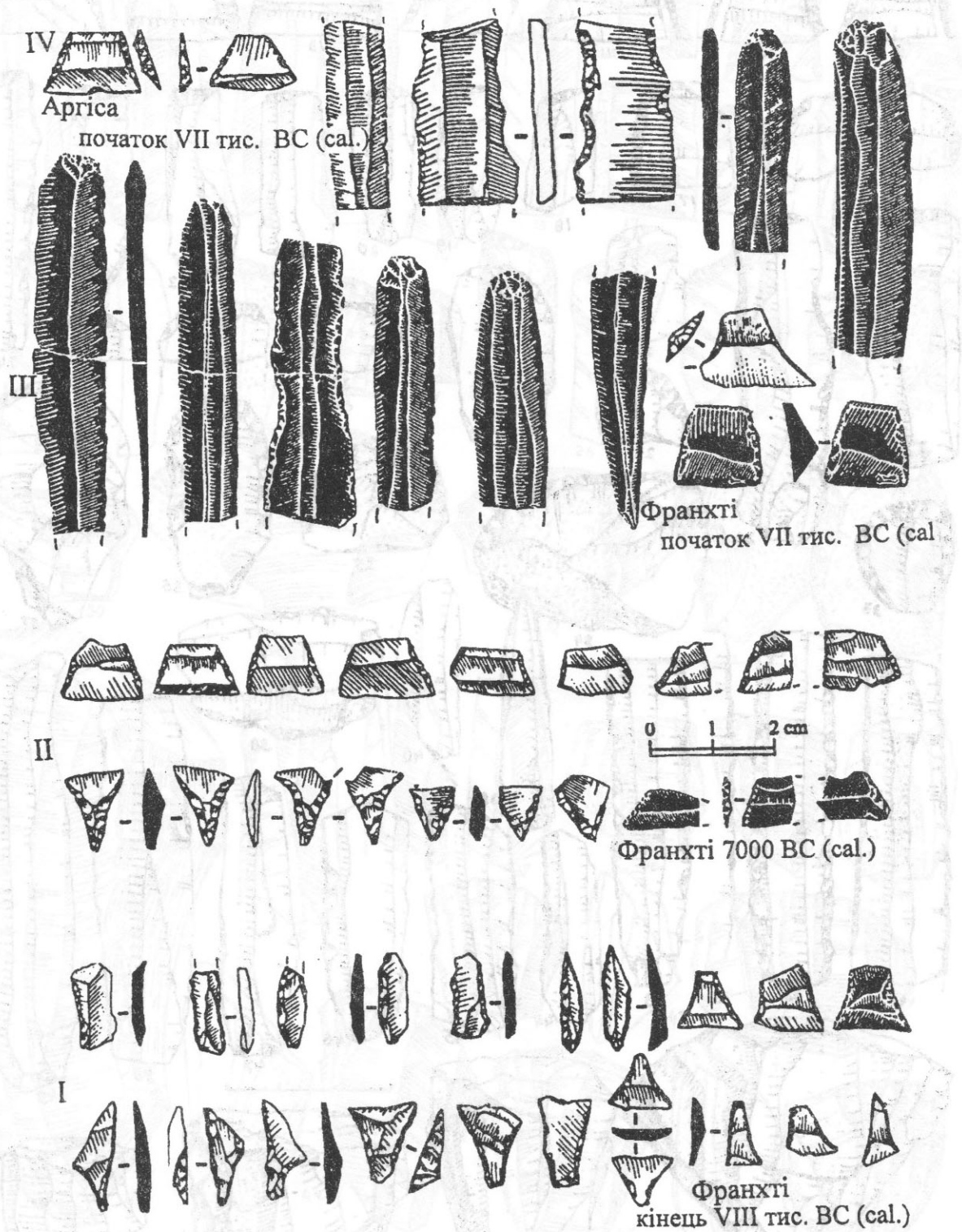

Рис. 9 Крем'яний та обсидіановий інвентар пізньомезолітичного (I), початково неолітичного (II) і ранньонеолітичного (III) шарів печери Франхті, та шару докерамічного неоліту поселення Аргісса (IV) Греції [Perles 2001].

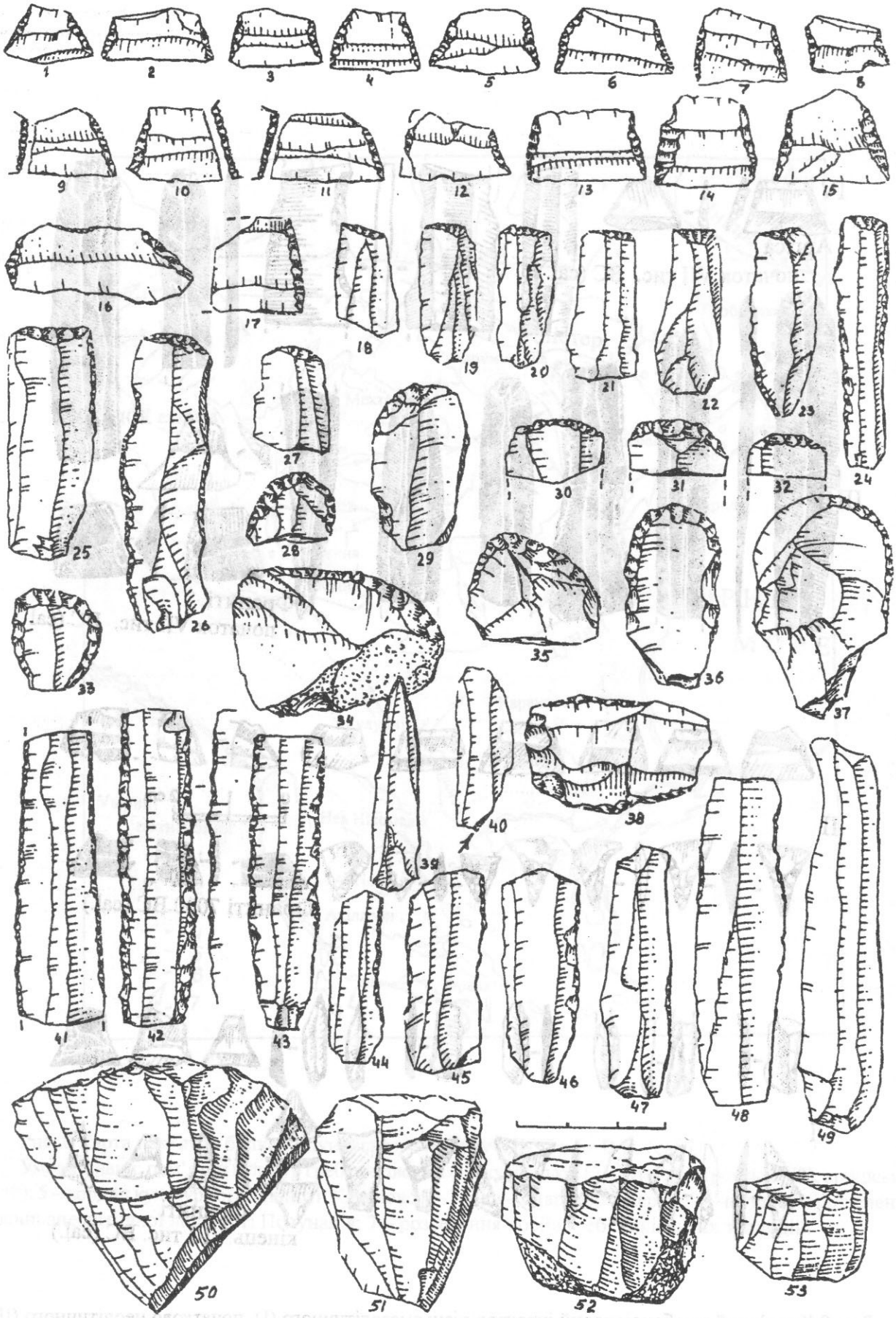

Рис. 10 Крем'яний інвентар стоянки Донья Браневина, Воєводина [Karmanski 2005].

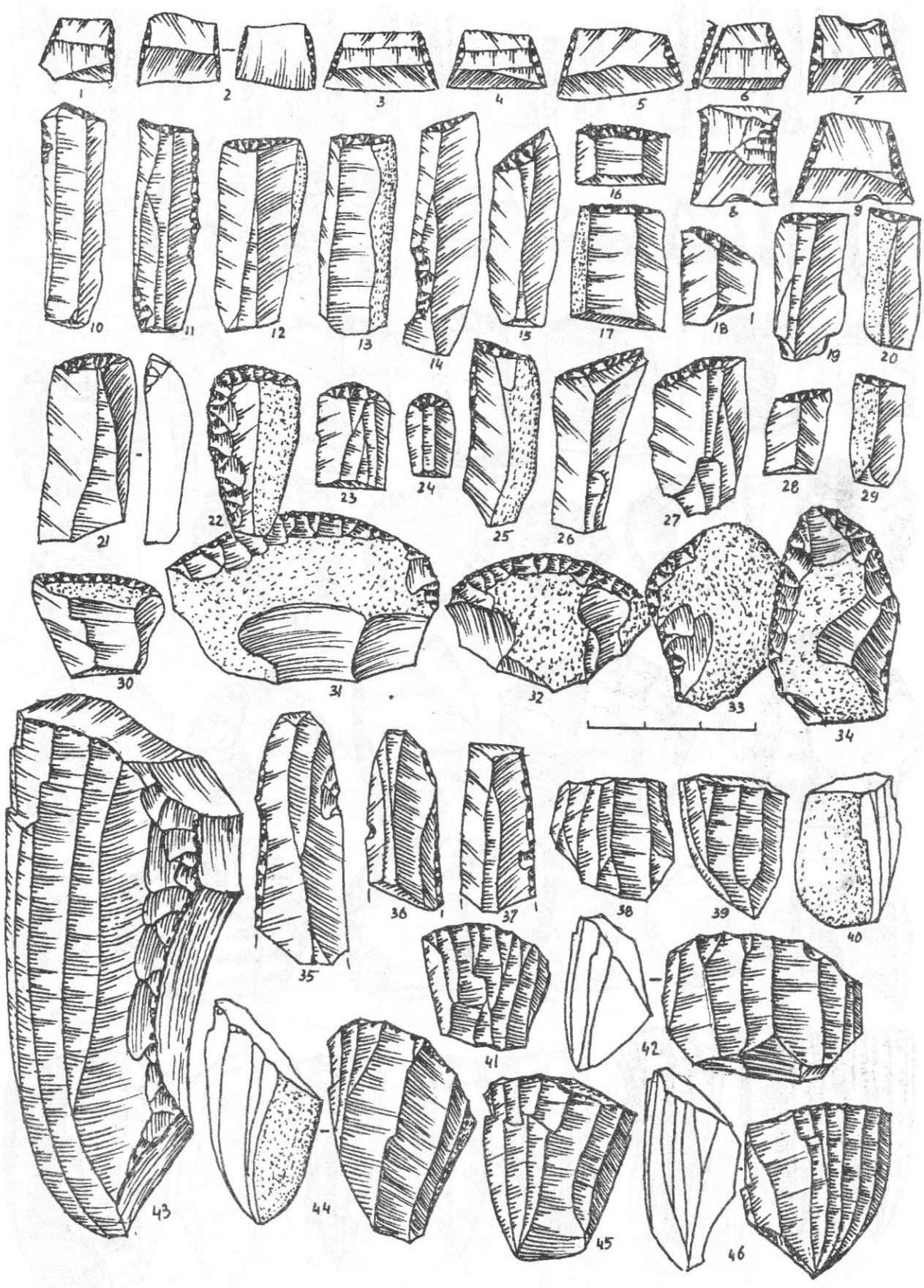

Рис. 11 Крем'яний інвентар стоянки Мехтелек культури Кереш, Угорщина [Starnini 1994].

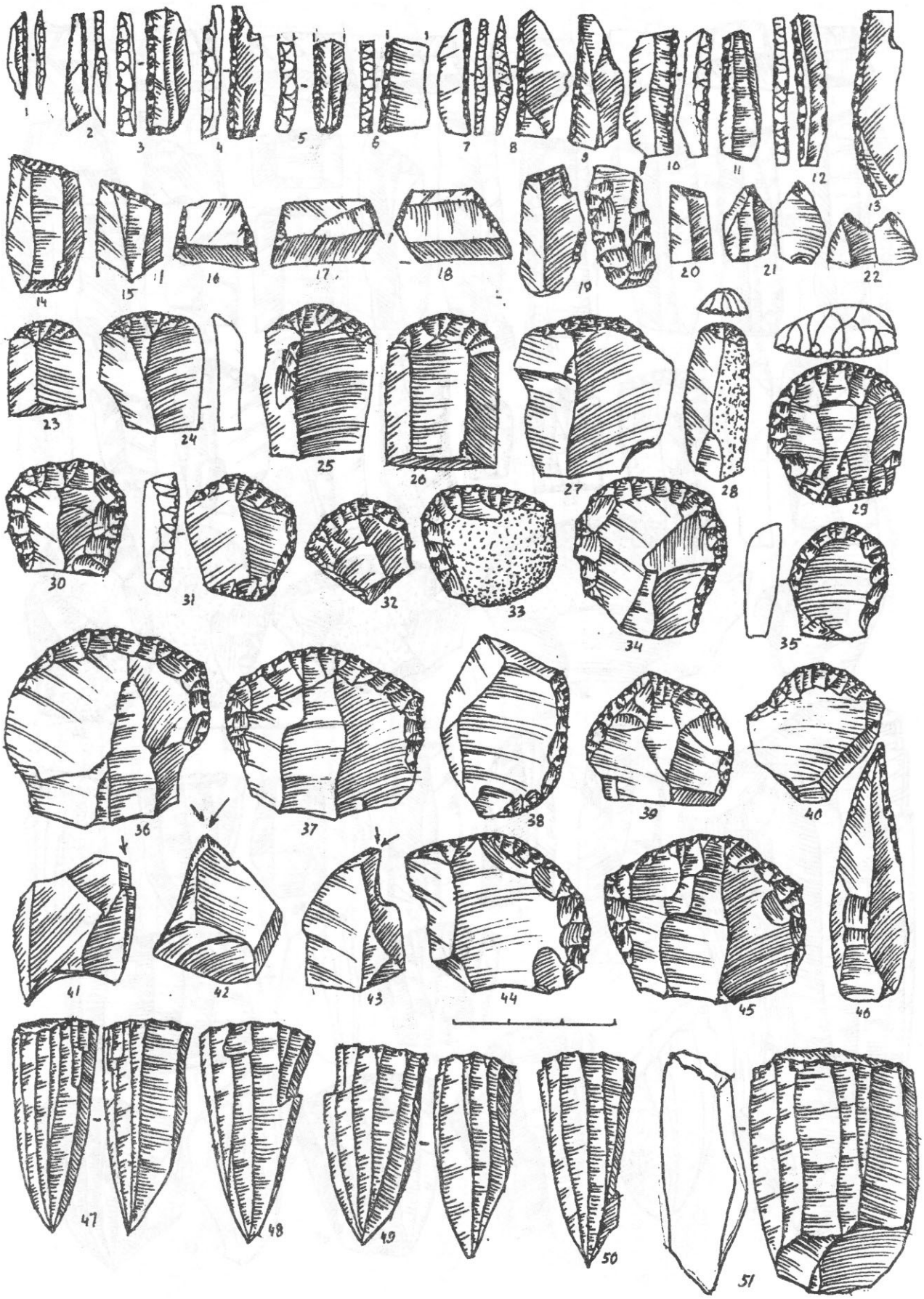

Рис. 12 Крем'яний інвентар стоянки Цариград II, Молдова [Коваленко, Бодян 1999].

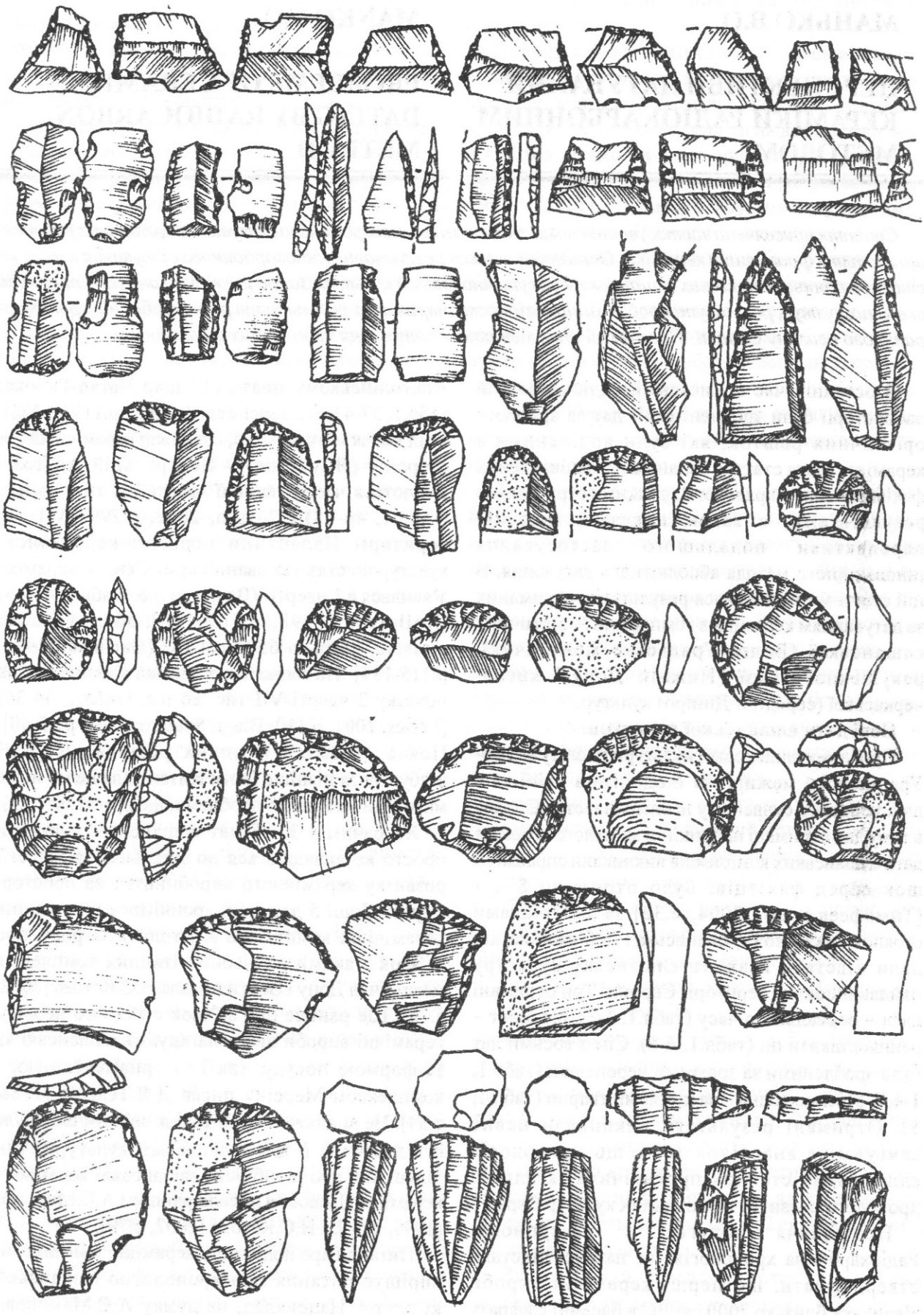

Рис. 13 Андріївка. Крем'яний інвентар, збори П.І.Озерова

МАНЬКО В.О

ПЕРСПЕКТИВИ ДАТУВАННЯ КЕРАМІКИ РАДІОКАРБОННИМ МЕТОДОМ

MANKO V.O.

PROBLEMS OF CERAMICS DATING BY RADIOCARBON METHOD

Стаття присвячена застосуванню нової технології радіокарбонного датування органічних решток, що містять фрагменти кераміки. Оприлюднюються результати радіокарбонного датування кераміки стоянок ранньонелітичних єлшанської і ракушечноярської культур. Запроваджений аналіз матеріалів вказаних культур, розглянуті проблеми відповідності отриманих результатів радіокарбонній хронології раннього неоліту Євразії. Наведений опис методики датування керамічних фрагментів.

В останній час в Київській радіокарбонній лабораторії були зроблені серії дат за зразками органічних решток, які були виділеними з кераміки. Мета статті є ознайомити зацікавлених фахівців в галузі археології з деякими отриманими результатами, а також показати можливі перспективи подальшого застосування інноваційного метода абсолютного датування. В цій статті ми торкнемося результатів, отриманих за датуванням кераміки з комплексів неолітичних єлшанської (Волго-Уральське межиріччя), ракушечноярської (Нижній Дон) і києво-черкаської (середній Дніпро) культур.

Нові дати єлшанської культури.

Проблеми єлшанської культури неоліту Волго-Уральського межиріччя є одними з найбільш дискусійних в сучасному неолітознавстві. Справа в тому, що отримані наприкінці минулого сторіччя дати єлшанських комплексів викликали справжній шок серед фахівців. Було отримано 8 дат [Тимофеев и др., 2004, с.32] за матеріалами стоянок Чекаліно IV, Іванівська і Леб'яжинка, які дали підстави вважати єлшанську культуру найдавнішою на території Європи. Три отримані дати – бореального часу (табл.1, 1-3), ще 5 дат – ранньоатлантичні (табл.1, 4-8). Сім з восьми дат були зробленими за зразками черепашки (табл.1, 1-4, 6-8) і лише одна – за кістками тварин (табл.1, 5). Отримані результати викликали певне здивування внаслідок того, що хронологія єлшанських стоянок протирічила загальній хронології розвитку неолітичних культур Євразії.

Протиріччя полягає в наступному. Радіокарбонна хронологія дає нам всі підстави стверджувати, що перші керамічні вироби з'явилися близько 7000 cal BC в басейні Євфрату (стоянки Букрас, Дамішлія, Кашкашок і Кумар), в горах Загросу (стоянки Гуран і Сараб), а також на Анатолійському плато (12 шар Чатал-Гююка, табл.1, 37-43) [Aurenche et *al.*, 2001, p.1191-1202]. Слід також мати на увазі, що нижні керамічні шари Мерсіну (Ямуктепе) у Центральній Анатолії датуються часом першої чверті VII тис. до н.е. (табл.1, 46-48) [Thissen, 2002, p.299-337]. На території Палестини першою керамічною культурою став так званий ярмук'єн, де кераміка з'явилася в 1 чверті VII тис. до н.е. (табл.1, 44-45) [Rollefson, 1998, p.102-126], або, за іншою думкою, близько 6500 cal BC [Garfinkel, 1993, p.115-134]. На Балканах кераміка з'являється на початку 2 чверті VII тис. до н.е. (табл.1, 34-36) [Perles, 2001, p.110; Biagi, Spataro, 2005, p.35-40]. Поява кераміки в інших регіонах Євразії відбувалася пізніше (крім Китаю, але це не може мати відношення до проблеми, що розглядається).

Як бачимо, 3 з 8 дат єлшанської культури просто не вкладаються до загальної хронології розвитку керамічного виробництва на просторі Євразії. Інші 5 дат є синхронними датам ранніх керамічних комплексів Анатолії і Загросу, про зв'язок з якими ранньонеолітичних комплексів межиріччя Дону і Волги писала Н.С.Котова [2002, с.78]. Ще раніше про зв'язок сурського неоліту, керамічні вироби якого нагадують єлшанські як за формою посуду, так і за орнаментацією, з комплексом Мерсіну писав Д.Я.Телегін [1988, с.54]. Не виключено, що такі ж зв'язки слід було б відзначити й для єлшанської культури, тим більш, що про подібність єлшанської кераміки з керамікою Подоння писали раніше і А.Є.Мамонов [1999, с.64], і Н.С.Котова [2002, с.79].

Питання про подібність кераміки, звичайно, не вирішує питання про хронологію єлшанської культури. Наприклад, на думку А.Є.Мамонова, єлшанська культура – місцевого походження, сформувалася на основі місцевого мезоліту.

Н.С.Котова не заперечує формування єлшанської культури на місцевій мезолітичній основі, але підкреслює, що кераміка носіями єлшанського населення була запозиченою від носіїв ракушечноярської культури.

Проблема генези єлшанської культури має безпосереднє відношення до хронології єлшанської культури. Якщо ця культура сформувалася на місцевій мезолітичній підоснові, то в нас не може бути будь-яких аргументів, які б спростовували найдавнішу єлшанську дату – 8990±100ВР (табл.1, 1). Чому б не припустити, що кераміка у Волго-Уральському межиріччі виникла цілком незалежно від інших центрів керамічного виробництва? Але цей варіант можна розглядати тільки якщо твердження про місцеве походження єлшанської культури є вірним. Якщо ж єлшанська культура виникла внаслідок міграції, то тоді все змінюється – треба з'ясовувати питання про територію, звідки відбулася така міграція і погоджувати хронологію розвитку неоліту у регіонах на початку і на кінці вектору міграції.

Щоб вирішити окреслене коло питанн ми вимушені зробити короткий огляд деяких єлшанських комплексів.

Всі єлшанські комплекси демонструють досить уніфікований набір кераміки. Ця кераміка гостродонна або круглодонна зі стягнутими вінцями, містить органічні домішки, в тому числі й траву. Орнаментація єлшанського посуду – досить примітивна: використовувались відбитки крокуючого штампу, риски, ямки, коса сітка.

Кременеві комплекси єлшанських пам'яток не дають нам подібної уніфікації. На прикладі стоянок Чекаліно IV і Іванівська ми розглянемо два типи кременевих індустрій.

Стоянка Іванівська [Моргунова, 1988, с.106-122] дає нам приклад кременевої індустрії, заснованій на використанні відтискної техніки розщеплення. Провідними типами нуклеусів тут є конічні й олівцеподібні з підправленими площадками. З таких нуклеусів сколювали пластини і пластинки, часто з паралельним ограненням. Саме з таких заготовок виготовлялися основні категорії знарядь комплексу, а саме: кінцеві скребки на длинних пластинах і їх перетинах, кутові різці, перфоратори, які Н.Л.Моргунова помилково називає вістрями. Знайдені також двобічнооброблені долотоподібні вироби. Наконечників стріл серед знарядь стоянки Іванівська ми не бачимо, швидше за все, їх роль виконували вироби з кістки. Не виключено також, що окремі мікропластини з крайовою ретушшю виконували роль вкладнів складних кістяних наконечників.

Походження івнівського кременевого комплексу досить легко з'ясовується. Без жодного сумніву, місцевий мезоліт дає нам приклад існування аналогічної індустрії на докерамічному етапі. Ми маємо на увазі кременевий комплекс мезолітичної стоянки Чекаліно II [Королев и др., 1997, с.3-13]. Тут ми фіксуємо таку ж саму відтискну техніку. Різниця полягає лише в тому, що відсутні класичні олівцеподібні нуклеуси, які з'являються, мабуть, тільки на неолітичному етапі розвитку. Пластинчасті заготовки тут отримувалися при розколюванні конічних нуклеусів, які цілком подібні аналогічним виробам іванівського комплексу, а також торцевих нуклеусів. Комплекси ж знарядь праці описаних мезолітичного і неолітичного комплексів просто ідентичні.

Таким чином, ми визнаємо факт наявності у Волго-Уральському межиріччі неолітичних комплексів з єлшанською керамікою, походження яких пов'язано з місцевим мезолітом. Якби ми не знали про наявність інших кременевих комплексів єлшанської культури, ми могли б ставити питання про місцеве походження кераміки і визнали б можливість того, що ця кераміка виникла в бореальний час. Відсутність у всіх без винятку єлшанських комплексах будь яких свідоцтв існування привласнюючого господарства повинна була б схиляти нас до думки, що єлшанська культура – це своєрідне явище яке можна було б охарактеризувати як керамічний мезоліт. Однак ми не можемо зробити таких висновків, адже аналіз комплексу стоянки Чекаліно IV [Мамонов, 1995, с.3-25] вказує, що формування єлшанської культури було набагато більш складним процесом, ніж простий розвиток місцевих культур.

Техніка розщеплення комплексу Чекаліно IV – повна протилежність тій традиції, яку ми зафіксували в комплексі Іванівка. Тут превуалює ударна технологія отримання заготовок, заснована на використанні нуклеусів кругового розколювання, призматичних 1-2-площинних нуклеусів. Провідними типами заготовок були двоскатні або конвергентні пластини, криві або навіть скручені у профілі, а частіше навіть відщепи. Досить сказати, що з 32 скребків лише 2 виготовлені з пластин.

Знаряддєвий комплекс стоянки разюче відрізняється від комплексу Іванівки. Різців немає зовсім. Також немає скребків на видовжених пластинах. Два згадані кінцеві скребки на пластинах виготовлені з дуже широких пластин і

не мають аналогів в іванівському комплексі, як і серія високих, замкнутолезових або ретушованих на половину або на три чверті обводу, скребків на відщепових заготовках. Присутні також широкі пластини з похилою крайовою ретушшю, свердла на широких пластинах з робочим кінцем, сформованим ретушшю, яка сходиться в крапку на кінці виробу. Двобічнооброблені знаряддя не поодинокі, як в Іванівці, а складають серію з 9 виробів, на двох з них ми бачимо сліди лискування. І, нарешті, носії індустрії Чекаліно IV виготовляли кременеві наконечники: це вироби на широких пластинах або відщепах з виділеними крутою ретушшю черевцями та з лускоподібною ретушшю, яка вкриває частину спинки і черевця виробів (рис.2, 8-14).

В той же час ми бачимо в комплексі Чекаліно IV наявність виробів, які більш притаманні для місцевого мезоліту: це два нуклеуси від мікропластин, кілька мікропластин, вироблених з застосуванням відтискної техніки, масивна пластина, знята з конічного нуклеусу. Враховуючи вражаючу відмінність двох типів неолітичних індустрій єлшанської культури, ми схильні припустити, що наявність виробів, пов'язаних з відтискною технологією, є механічною домішкою, походження якої цілком зрозуміло, якщо врахувати, що мезолітична стоянка Чекаліно II знаходилась зовсім недалеко. Якщо наше припущення відповідає реальності, ми можемо також припустити, що з неолітом на стоянці Чекаліно IV треба пов'язувати тільки атлантичні дати, в той час як дати бореального часу слід відносити до зафіксованої на стоянці мезолітичної домішки.

Описаний кременевий комплекс не має аналогів серед місцевих мезолітичних комплексів, від яких відрізняється настільки рел'єфно, що ми навіть не обговорюємо думку про можливість їх генетичного зв'язку. Все це дає нам підстави вважати, що комплекс Чекаліно IV є залишеним населенням, яке мігрувало до Волго-Уральського межиріччя. Такі мігранти й могли принести до вказаного регіону навички виготовлення кераміки. Якщо так, то і прабатьківщину мігрантів слід шукати серед культур, які започаткували керамічне виробництво на початку атлантичного часу на території Малої Азії та Загросу. Зайве тоді казати, що в такому випадку буль-які спроби пов'язати дати бореального часу з єлшанською культурою є некоректними.

Всі наведені роздуми про хронологію єлшанського неоліту спіткалися на неподоланну перешкоду. Нажаль, відібрані для радіокарбонного датування зразки (черепашка й кістка) не мають будь-яких культурних ознак по цілком зрозумілим причинам: вказані матеріали є однаковими як в мезоліті, так і в неоліті. Безпосереднє датування неолітичної кераміки єлшанської культури і повинно було слугувати меті свого роду «персоніфікації» отримуваних дат, коли б не виникало будь-якого сумніву у належності матеріалу для датування саме до старожитностей неолітичної єлшанської культури. Для датування були взяті два зразки типової єлшанської кераміки зі стоянки Єлшанка X (рис.1,1-2).

Отримані результати (табл.1, 9-10) дозволили судити про наступне:

1. Ранньоатлантичні дати, отримані для стоянок єлшанської культури за черепашкою і кісткою, є цілком коректними, адже істотно не відрізняються від дат, отриманих за керамічними матеріалами.
2. Дати бореального часу слід пов'язувати, скоріше за все, до мезолітичної домішки на пам'ятках неолітичної єлшанської культури.
3. Хронологія мезоліту і неоліту Волго-Уральського межиріччя у вигляді, описаному нами, не протирічить хронології початку розвитку керамічного виробництва на території Близького Сходу і Євразії взагалі.

Варто сказати, що подальше датування єлшанської кераміки дозволить підкріпити наведені думки новими фактичними матеріалами, з'ясувати хронологічні рамки одної з найдавніших неолітичних культур Європи.

Нові дати ракушечноярської культури.

Не менш цікаві дослідження абсолютної хронології були проведені за керамічними матеріалами стоянки Ракушечний Яр [Белановская, 1995, 200с.] на Нижньому Дону. Цікавість абсолютної хронології вказаною стоянки обумовлена тим, що стоянка є одним з дуже небагатьох стратифікованих неолітичних комплексів Східної Європи. При раскопках стоянки було досліджено 23 шари, 22 з яких є неолітичними. Нижні шари (XXIII-VI) належать до ракушечноярської культури, шари з V по II – нижньодонській культурі.

Наприкінці минулого сторіччя датування ракушечноярських старожитностей здійсьнювалося у лабораторях Берліну і Ленінграду за вугіллям, а також в Київській радіокарбонній лабораторії за нагарами на стінках ракушечноярського посуду. Отримані дати, як і у випадку з єлшанською культурою, дали надзвичайно глибокі дати у проміжку 7930-

6825ВР (табл.1, 35-43). Найдавніша дата була отримана для шару XX, що дає нам можливість припускати, що дата найнижчих шарів може бути ще давнішою. Як вже говорилося вище, надзвичайно рання поява кераміки, як і у випадку з єлшанськими старожитностями, корелює з початком керамічного виробництва на Близькому Сході.

Як ми бачимо з таблиці 1, отримані результати були досить фрагментарними, що було обумовлено неможливостью використання органічних решток з усіх шарів стоянки. Датування за зразками кераміки повинно було закрити лакуну в хронології ракушечноярської культури, а також послугувати перевірці вірогідності раніше отриманих дат. Таким чином були датовані шари XIII-X (рис.1, 3-8), а також передатований шар VIII (табл.1, 45-51). Отримані результати дали можливість підтвердити вірогідність раніше отриманої серії, показали, що вони не протирічать їй, давши діапазон 7205-6810 ВР (шари XIII-X). Нелогічним виглядає датування зразку з шару VIII (5850ВР, табл.1, 51). Враховуючи, що для IX шару існує дата як мінімум на тисячу років давніша (табл.1, 39), це дійсно може здатися дивним. Але не менш дивним є те, що отримана для VIII шару дата по кераміці практично співпадає з однією з дат, отриманих за вугіллям (табл.1, 44). Це може свідчити, що на рівні VIII шару було дно якоїсь споруди, впущеної з шару нижньодонської культури, що не було помічено під час розкопок. Використаний для датування фрагмент за виглядом також скоріше нижньодонський, ніж ракушечноярський.

Таким чином, серія абсолютних дат, отримана за керамічними фрагментами, підтвердила достовірність раніше отриманих результатів, що дозволює стверджувати, що виробництво кераміки на Нижньому Дону почалося одночасно або лише ненабагато пізніше, ніж в Волго-Уральському межиріччі. Неодноразово проголошені в археологічній літературі висновки про спорідненість традицій виготовлення кераміки ракушечноярської (рис.3, 9-12) і єлшанської культур (рис.3, 6-8) є вагомим додатковим доказом висновків, зроблених на підставі радіокарбонного аналізу.

Нажаль, підкріпити висновки ще й аналізом кременевого комплексу дуже важко. Кременеві комплекси шарів XXIII-VI Ракушечного Яру є надзвичайно малочисельними, майже не містять якихось визначних форм. Тим не менш, мінімальний аналіз ми повинні зробити. Відтискна техніка в ракушечноярських комплексах з'являється тільки у верхніх шарах. Власно ракушечноярські шари демонструють нам індустрію, орієнтовану на використання призматичних нуклеусів з гладкими або двоскатними площадками при наявності нуклеусів кругового зняття. Для розколювання використовувалися важкі відбійники. Зафіксований навіть випадок використання в якості відбійника спрацьованого нуклеуса. Такі нуклеуси вигористовувались для отримання 2-3-скатних пластин з непаралельною огранкою. Різців немає, скребки виготовлені на відщепах овальної або круглої форми, поодинокі форми – кінцеві на широких (близько 2,5см) коротких пластинах. Наявні пластини з ретушшю. Перфоратори присутні в ракушечноярських комплексах тільки з XVI шару. Починаючи з XI шару в комплексах з'являються трапеції симетричних обрисів з ретушшю, яка заходить на спинки воробів. Не може не кидатися в очі той факт, що в Нижньому Подонні просто відсутні інші пам'ятки з кременевими комплексами такого вигляду. Існуючі на суміжній території матвієвокурганська і платовоставська культури використовували відмінну відтискну техніку розщеплення, засновану на використанні сплощених двоплощинних нуклеусів (матвієвокурганська культура) та олівцеподібних нуклеусів (платовоставська культура). Відмінності в комплексах знарядь також виключають думки про наявність будь-яких генетичних зв'язків. Платовоставське населення виготовляло сегменти, в тому числі з зустрічною ретушшю по дузі; для Матвієвого Кургану ж властиві трапеції симетричних обрисів з круторетушованими сторонами. Цікаво, що навіть комплекс 1 шару Раздорського 1, де знайдена ракушечноярська кераміка, дає нам кременевий комплекс, відмінний від комплексів власно Ракушечного Яру, містить відтискні пластини і середньовисокі трапеції з напівкрутою ретушшю з черевця, тобто вироби, властиві для нижньодонської культури.

Цікаво, що пошуки аналогій ракушечноярським кременевим комплексам наводять нас на думку, що єлшанський комплекс Чекаліно IV є найвірогіднішим аналогом. Достовірне порівняння неможливе через брак данних, що пов'язано з нерепрезентативністю ракушечноярських комплексів, але факт того, що інші аналогії ще більш маловірогідні – просто беззаперечний. Якщо це так, то ми спостерігаємо певну закономірність. Як на Нижньому Дону, так і у Волго-Уральському межиріччі ми маємо приклад існування поодинокого поселення з

кременевим комплексом, який докорінно відрізняється від всіх без винятку кременевих комплексів інших неолітичних пам'яток. Обидва поселення виникають приблизно в один час, їх мешканці не пов'язані, як злається, походженням з місцевими мезолітичними культурами, виготовляють кераміку, дуже схожу за формою і орнаментацією, виступають по відношенню до місцевих мешканців в ролі донорів новітніх культурних надбань, а саме – кераміки, а у випадку з Ракушечним Яром – і відтворюючого господарства. Так, завдяки мешканцям Чекаліно IV виробництво кераміки засвоюють носії мезолітичних традицій типу Чекаліно II, а завдяки мешканцям Ракушечного Яру керамічне виробництво з'являється в носіїв тубинської культури, яка продовжувала традиції Матвієва Кургану (комплекс Старобільськ I) [Манько, 2002, с.132-153], у платовоставського населення (Староанновське) [Еремин, 1989, с.71-88], а також у носіїв нижньодонської культури (Раздорське I) [Кияшко, 1994, с.90,94].

Як здається, перелічені факти є вагомим аргументом на користь достовірності визначеної абсолютної хронології ракушечноярської і єлшанської культур, а також важливим аргументом того, що походження первісного ядра обох культур пов'язано з ранньокерамічними культурами Близького Сходу. Міграція окремих груп населення з території Малої Азії або Загросу призвела до створення локальних осередків носіїв неолітичних традицій на території Східної Європи. Завдяки існуванню таких осередків відбувалася первинна неолітизація місцевого населення. Наслідками такого контакту стало формування наприкінці VII – на початку VI тис. до н.е. в басейні Дону – платовоставської, донецької, тубинської, нижньодонської культур, в басейні Волги і Нижнього Дону – Верхньоволзької культурно-історичної області, а також забезпечило подальший розвиток Єлшанської культури у Волго-Уральському межиріччі. Культурний поштовх Ракушечного Яру докатився у середині VII – на початку VI тис. до н.е. до нижнього Дніпра і басейнів Південного Бугу і Дністра, де простежуються керамічні форми, подібні ракушечноярським.

Причини появи перших керамічних культур в Східній Європі.

Наведений аналіз дозволяє нам констатувати факт того, що на самому початку атлантикуму у Волго-Уральському межиріччі і на Нижньому Дону розвивалися перші керамічні культури Східної Європи. Аналіз кременевих комплексів, з іншого боку, дозволяє нам припускати, що поява кераміки могла бути пов'язаною з міграцією населення, яке залишило кременевий комплекс Чекаліно IV.

Як вже говорилося, на початку атлантикуму тільки в Малій Азії і горах Загросу існували керамічні культури. Досить логічно тому і спрямувати пошуки прабатьківщини мігрантів Волго-Уральського межиріччя саме в цьому напрямі. Ми далекі від того, щоб пов'язати таких мігрантів з певною групою населення або з певною археологічною культурою, але можемо стверджувати, що матеріали окремих стоянок дають нам всі підстави для таких пошуків. Перш за все, ми повинні звернутися до матеріалів Мерсіну, про зв'язок з якими неоліту Дніпровського Надпоріжжя, як вже говорилося, писав Д.Я.Телегін.

Шари XXXIII-XXV Мерсіну [Garstang, 1953, pp.10-26] містять кременеві комплекси, подібні комплексу Чекаліно IV. В Мерсіні знайдені черенкові наконечники з підпрацьованими пласкою ретушшю вентральними і дорсальними поверхнями (рис.2, 1-7), залисковані сокири, специфічні форми свердел. Наконечники вироблені з пластин, знятих з одноплощинних нуклеусів, розколотих за допомогою ударної техніки. За типологією, це типові черенкові наконечники з пласкою ретушшю як на спинці, так іна черевці виробів, звичайні для комплексів фінального докерамічного неоліту Б. Саме такі наконечники ми знаходимо і в комплексі Чекаліно IV (рис.2, 8-14).

Дуже показово те, що зі знахідками кременевих виробів корелюють і керамічні вироби, які можна співставляти з єлшанською керамікою. У керамічних комплексах нижніх шарів Мерсіну переважають круглодонні посудини з надзвичайно бідним орнаментом. Елементи орнаментації цілком подібні єлшанським: наколи, ямки, крокуючий штамп, риски (рис.3, 1-5). Цікаві й дати XXXIII-XXXII шарів Мерсіну (табл.1, 46-48) [Thissen, 2002, p.299-337], які дуже близькі до дат єлшанської культури.

Таким чином, міграцію малоазійського населення в Волго-Уральське межиріччя і Нижнє Подоння можна вважати досить вірогідною. Наявність аналогій, які не є поодинокими, а носять системний характер дають нам підстави для того, щоб відкинути будь-які версії про формування єлшанської культури на виключно місцевій основі, а також назавжди знімають питання про бореальний вік єлшанської культури.

Добре відповідає атлантична хронологія єлшанської культури і датуванню кліматичних змін у Малій Азії, які призвели, за виразом О.Бар-Йосефа, до коллапсу цівілізації докерамічного неоліту Б [Bar-Yosef, 2001, pp.26-28]. За його думкою, близько 8400-8200BP відбулися кліматичні зміни, які призвели до глибокої кризи на просторі Леванту і Анатолії. В умовах такої кризи припинили своє існування великі поселення, які розсипалися на дрібні деревні.

Остаточний висновок є таким: єлшанська і ракушечноярська культури утворилися як наслідок колапсу області докерамічного неоліту Б, коли надлишки населення, які утворилися після демографічного вибуху протягом бореалу, були вимушені рухатися в північному напрямку в умовах різкого погіршення клімату і пошуку нових територій для продовження традиційного способу життєзабезпечення.

Вірогідність методу датування органічних решток, що містяться у кераміці.

Ми розглянули два випадки датування органічних решток, які містяться у кераміці, обгрунтували їх значущість для інтерпретації двох найдавніших неолітичних культур Східної Європи. В той же час, враховуючи новизну описаного методу абсолютного датування, ми не можемо оминути питання про достовірність методу порівняно з традиційними методами датування за вугіллям, черепашкою і кістками. Для демонстрації можливостей нового методу ми використовуємо серії паралельного датування органічних решток зі стоянки Діжова у Черкаській області [Титова, 2002, с.136-146]. Стоянка Діжова є прикладом щасливого збігу обставин, коли культурний шар доби неоліту є достатньо гомогенним, не містить механічних домішок інших культур і одночасно містить як добре збережені рештки кісток тварин, так і кераміку. Отримані результати показали (табл.1, 26-33), що радіокарбонний аналіз як кісток, так і кераміки є равноцінним. Датування кісток тварин, звичайно, більш коректне, дає похибки в межах ±90-100BP (табл.1, 26-29), похибки при датуванні кераміки приблизно вдвічі більші, становлять ±160-210BP (табл.1, 30-33). При калібрації серія дат по кісткам вклалася в межі 4457-4170BP, по кераміці – 4765-3960BP. Як бачимо, похибка є не настільки суттєвою, щоб говорити про недосконалість датування по кераміці, порівняно з датуванням по кісткам. Більше того, не виключено, що незважаючи на більшу похибку, датування по кераміці краще відображує реальну картину. Останнє ми можемо пояснити наступним: при датуванні кістки ми відбираємо зразки майже всліпу. Кістки позбавлені «індивідуальності», ми можемо цілком випадково відібрати кістки якогось дрібного проміжку часу. Коли ж ми відбираємо зразки кераміки для датування, ми діємо цілком свідомо, тобто беремо кераміку різну за фактурою, за формою і орнаментацією. Наведені в таблиці дати цілком відповідають типам кераміки, виділеними автором розкопок. Слід також відзначити, що кераміка Діжової обрана нами для демонстрації можливостей метода і з тієї причини, що вміст органіки у керамічних фрагментах був дуже низьким, майже на межі застосування методу. Отримані в останні роки результати, а в цей час вже існують сотні абсолютних дат, отриманих по кераміці в Київській радіокарбонній лабораторії, демонстрували набагато кращі показники і набагато менші похибки.

Таким чином, зараз можна з великою долею впевненості стверджувати, що датування пам'яток археології за органічними рештками, які містяться в кераміці, є дуже перспективним напрямком, який відкриває перед науковцями нові обрії.

Перспективи датування кераміки.

Українське неолітознавство дуже давно спіткалося з проблемами невизначеності хронологічної позиції більшості археологічних культур неоліту. Це пов'язано насамперед з тим, що більшість неолітичних пам'яток зандрової зони (Українське Полісся) і долини Сіверського Дінця розташовані на піщаних дюнах, де не тільки неможливі стратиграфічні і палінологічні дослідження, але й радіокарбонний аналіз за вугіллям, черепашкою і тим більше за кістками. Справа в тому, що активна хімічна середа піщаних дюн нищіть всі без винятку органічні рештки, позбавляючи археологів можливості перевіряти традиційну відносну хронологію методами природничих наук. В умовах дюнного ландшафту тільки кераміка має шанси не бути знищеною протягом тисячоліть перебування в активному хімічному середовищі. Цьому сприяють ті обставини, що керамічні вироби обпалювалися при досить високих температурах, які формували на зовнішній і внутрішній поверхнях стінок свого роду захисні шари, які забезпечували хімічну інертність. Таким чином, датування кераміки для зандрових регіонів – майже єдиний спосіб встановлення абсолютного віку стоянки і, відповідно, археологічної культури.

Не менш значущим є застосування методу датування по кераміці і у степових і лісостепових зонах, де не є поодинокими випадки, коли

культурні шари пам'яток містять перемішані старожитності, залишені носіями різних культур протягом досить тривалого проміжку часу. Класичним прикладом такого становища речей є нижній культурний шар стоянки Семенівка 1 у Запорізькій області [Котова, 2002, с.14], де в однорідному стратиграфічному шарі знаходилася кераміка сурської і азово-дніпровської культур. Серія радіокарбонних дат, зроблених по кістці, не дала відповіді на питання, з якою археологічною культурою вона пов'язана. Між тим, можливо кілька варіантів відповідей на поставлене питання: 1) отримана серія пов'язана з сурською культурою; 2) отримана серія пов'язана з азово-дніпровською культурою; 3) отримана серія демонструє одночасність заселення стоянки носіями двох культур; 4) найдавніші дати серії пов'язані з сурською культурою, наймолодші – з азово-дніпровською; 5) найдавніші дати серії пов'язані з азово-дніпровською культурою, наймолодші – з сурською культурою. Спроби шукати найбільш вірогідний варіант будуть у будь-яких випадках нагадувати гадання по кавовій густині, коли ж ми зробимо паралельну серію датувань по кераміці – ситуація стане прозорою. Ми зможемо якщо не обрати один з п'ятьох варіантів інтерпретації, то хоча б звузити коло можливих версій.

Важко переоцінити важливість нового методу датування для неолітознавства. Зараз більшість систем відносної хронології неоліту України будується за типологією кераміки. Між тим, це досить небезпечний шлях. Кераміка дніпро-донецької культурно-історичної області є досить подібною на величезній території (Волинь, середній і верхній Дніпро, Подонеччя), існувала протягом значного відрізку часу (7400-4900BP), при цьому ранні і пізні керамічні вироби майже не відрізняються ані за фактурою, ані за орнаментацією. В той же час, дніпро-донецька кераміка містить, як правило, величезну кількість органічних домішок, що пов'язано з технологією виготовлення такої кераміки, з традицією добавлення в фактуру глиняного тісту трави.

Таким чином, винахід нового методу датування дає можливість суттєво вдосконалити схеми відносної хронології, докорінно змінити наші уявлення про хронологію і періодизації неоліту України.

ЛІТЕРАТУРА

Белановская Т.Д. Из древнейшего прошлого Нижнего Подонья: Поселение времени неолита и энеолита Ракушечный Яр. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. – 200с.

Еремин В.И. Неолитические поселения северо-западных районов Волгоградской области // Неолит и энеолит Северного Прикаспия.– Куйбышев: КГПИ, 1989.– С.71-88.

Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой. – Азов: Азовский краеведческий музей, 1994. – 132с.

Королев А.И., Ластовский А.А., Мамонов А.Е. Мезолитический комплекс стоянки Чекалино II // Историко-археологические изыскания. Вып.2. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1997. – С. 3-13.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Мамонов А.Е. Елшанский комплекс стоянки Чекалино IV // Древние культуры лесостепного Поволжья. – Самара: Изд-во СамГПУ, 1995. – С. 3-25.

Мамонов А.Е. О культурном статусе елшанских комплексов// Вопросы археологии Поволжья. - Вып.1. - Самара, 1999.

Манько В.О. Старобільська стоянка // Кам'яна доба України. 2002.– Вип.1.– С.132–153.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України. – Київ: Шлях, 2006. – 284с.

Моргунова Н.Л. Ивановская стоянка в Оренбургской области // Археологические культуры Северного Прикаспия. – Куйбышев: Куйбышевский пединститут, 1988. – С. 106-122.

Телегин Д.Я. Области культур эпохи неолита юга европейской части СССР, их хронология и периодизация // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск, 1988.

Титова О.М. Розкопки неолітичного поселення Діжова на Черкащині // Кам'яна доба України.– 2002.– Вип.1.– С.136-146.

Тимофеев В.И., Зайцева Г.И., Долуханов П.М., Шукуров А.М. Радиоуглеродная хронология неолита Северной Евразии.– СПб.: Теза, 2004. – 158с.

Aurenche A., Galet P., Régagnon-Caroline E., Évin J. CANeW 14C databases and 14C charts, Anatolia, 10000 - 5000 cal BC // Radiocarbon, 43, 2001. – Ð. 1191-1202.

Bar-Yosef O. From sedentary Foragers to Village Hierarchies: The Emergence of Social Institutions // Proceedings of the British Academy. 110: The British Academy, 2001. – P. 1-38.

Biagi P., Spataro M. New observations on the radiocarbon chronology of The Starchevo-Cris and Koros cultures // Prehistoric Archaeology & Antropological Theory and Education. RPRP 6-7. 2005. – P. 35-40.

Garfinkel Y. The Yarmukian Culture in Israel // Paléorient, 19, 1993. – Ð.115-134.

Garstang J. Prehistoric Mersin. Yűmük Tepe in Southern Turkey. – Oxford: Clarendon Press, 1953. – 271 pp.

Perles K. The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe. – Cambridge: University Press, 2001. – 305 pp.

Rollefson G.O. The Aceramic Neolithic of Jordan // The Prehistoric Archaeology of Jordan, BAR International Series. 705. – Oxford: BAR International Series, 1998. – Ð. 102-126.

Thissen L. CANeW 14C databases and 14C charts, Anatolia, 10000 - 5000 cal BC // The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th - 6th Millennia cal BC. Proceedings of the CANeW Table Ronde, Istanbul 23-24 November 2001. – Istanbul: Ege Publishing Co, 2002. – P. 299-337.

Manko V.O.

PROBLEMS OF CERAMICS DATING BY RADIOCARBON METHOD

The article is devoted to questions of application of new technology of radiocarbon dating of organic materials, which is contained in fragments of ceramics. Results of ceramics dating of Early Neolithic Elshan and Rakushechny Yar cultures are presented. Problems of correlation of the received results with chronology of an Early Neolithic of Eurasia are considered. The description of a dating technique of ceramics fragments is resulted.

Табл. 1.
Дати стоянок і культур, які згадуються в тексті.

	Культура, стоянка	Лаб. індекс	Дата BP	Дата BC (cal)	Публікація
	Єлшанська культура				
1.	Чекаліно IV, черепашка	Ле-4781	8990±100	8025±163	Тимофеев и др., 2004
2.	Чекаліно IV, черепашка	ГИН-7085	8680±120	7725±118	Тимофеев и др., 2004
3.	Леб'яжінка IV, черепашка	ГИН-7088	8470±140	7475±213	Тимофеев и др., 2004
4.	Чекаліно IV, черепашка	Ле-4783	8050±120	7000±225	Тимофеев и др., 2004
5.	Іванівська, кістки тварин	Ле-2343	8020±90	6925±163	Тимофеев и др., 2004
6.	Чекаліно IV, черепашка	Ле-4782	8000±120	6900±200	Тимофеев и др., 2004
7.	Чекаліно IV, черепашка	Ле-4784	7940±140	6875±213	Тимофеев и др., 2004
8.	Чекаліно IV, черепашка	ГИН-7086	7950±130	6850±200	Тимофеев и др., 2004
9.	Елшанка 10, кераміка (рис.1, 1)	Ki-12166	7810±190	6830-6465	Вперше
10.	Елшанка 10, кераміка (рис.1, 2)	Ki-12167	7680±190	6705-6335	Вперше
	Ракушечний Яр				
11.	Ракушечний Яр, шар 20, нагар на кераміці	Ki-6476	7930±140	6850±200	Тимофеев и др., 2004
12.	Ракушечний Яр, шар 20, нагар на кераміці	Ki-6477	7860±130	6725±163	Тимофеев и др., 2004
13.	Ракушечний Яр, шар 20, нагар на кераміці	Ki-6475	7690±110	6550±175	Тимофеев и др., 2004
14.	Ракушечний Яр, шар 9, чепепашки	Ле-5344	7180±250	6000±250	Тимофеев и др., 2004
15.	Ракушечний Яр, шар 15, нагар на кераміці	Ki-6480	7040±100	5860±95	Тимофеев и др., 2004
16.	Ракушечний Яр, шар 14-15, нагар на кераміці	Ki-6478	6930±100	5780±90	Тимофеев и др., 2004
17.	Ракушечний Яр, шар 15	Ki-6479	6825±100	5700±100	Тимофеев и др., 2004
18.	Ракушечний Яр, шар 8, вугілля	Bln-704	6070±100	5000±115	Тимофеев и др., 2004
19.	Ракушечний Яр, шар 13, кераміка (рис.1, 6)	Ki-11093	7205±150		Манько, 2006
20.	Ракушечний Яр, шар 13, кераміка (рис.1, 7)	Ki-11094	7130±150		Манько, 2006
21.	Ракушечний Яр, шар 12, кераміка (рис.1, 3)	Ki-11090	7090±110		Манько, 2006
22.	Ракушечний Яр, шар 11, кераміка (рис.1, 4)	Ki-11095	6850±160		Манько, 2006
23.	Ракушечний Яр, шар 10-11, кераміка (рис.1, 5)	Ki-11091	6955±160		Манько, 2006
24.	Ракушечний Яр, шар 10-11, кераміка (рис.1, 8)	Ki-11096	6810±140		Манько, 2006
25.	Ракушечний Яр, шар 8, кераміка (нижньодонська к-ра)	Ki-11092	5850±150		Манько, 2006

	Києво-черкаська культура				
26.	Діжова. Кістки тварин	Ki-9419	5505± 100	4455-4250	Манько, 2006
27.	Діжова. Кістки тварин	Ki-9420	5460± 90	4445-4165	Манько, 2006
28.	Діжова. Кістки тварин	Ki-9421	5525± 90	4457-4253	Манько, 2006
29.	Діжова. Кістки тварин	Ki-9422	5480± 100	4450-4170	Манько, 2006
30.	Діжова. Кераміка	Ki-9423-24	5360± 210	4445-3960	Манько, 2006
31.	Діжова. Кераміка	Ki-9425-26	5490± 210	4535-4045	Манько, 2006
32.	Діжова. Кераміка	Ki-9428	5665± 160	4690-4350	Манько, 2006
33.	Діжова. Кераміка	Ki-9429	5710± 160	4765-4365	Манько, 2006
	Early pottery Neolithic in Greece				
34.	Franchthi, charcoal and earth	P-1525	7700±80		Perles, 2001, p.110
35.	Sidari, leve C base	GHO-771	7670±120		Perles, 2001, p.110
36.	Achielleion, level 1b	UCLA-1882B	7620±155		Perles, 2001, p.110
	Catalhöyük, early pottery Neolithic				
37.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9776	7985 ± 55	6890±120	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
38.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9950	8030 ± 50	6940±110	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
39.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9949	8050 ± 50	6970±110	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
40.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9892	8150 ± 50	7180 ± 90	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
41.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9893	8155 ± 50	7180 ± 90	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
42.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9777	8160 ± 50	7180±90	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
43.	Catalhöyük, level XII, seeds	OxA-9778	8240 ± 55	7280±110	Aurenche et al., 2001, p.1191-1202
	Yarmukian				
44.	Ain Ghazal, charcoal	AA-5205	7895 ± 95	6820±160	Rollefson, 1998, p.102-126
45.	Ain Ghazal, charcoal	AA-5424	8030 ± 65	6940±120	Rollefson, 1998, p.102-126
	Mersin				
46.	Yumuktepe, level XXXII, charcoal	Rome-734	7790 ± 80	6650±120	Thissen, 2002, p.299-337
47.	Yumuktepe, level XXXII, charcoal	Rome-467	7920 ± 90	6840±150	Thissen, 2002, p.299-337
48.	Yumuktepe, level XXXII, charcoal	W-617	7950 ± 250	6910±310	Thissen, 2002, p.299-337

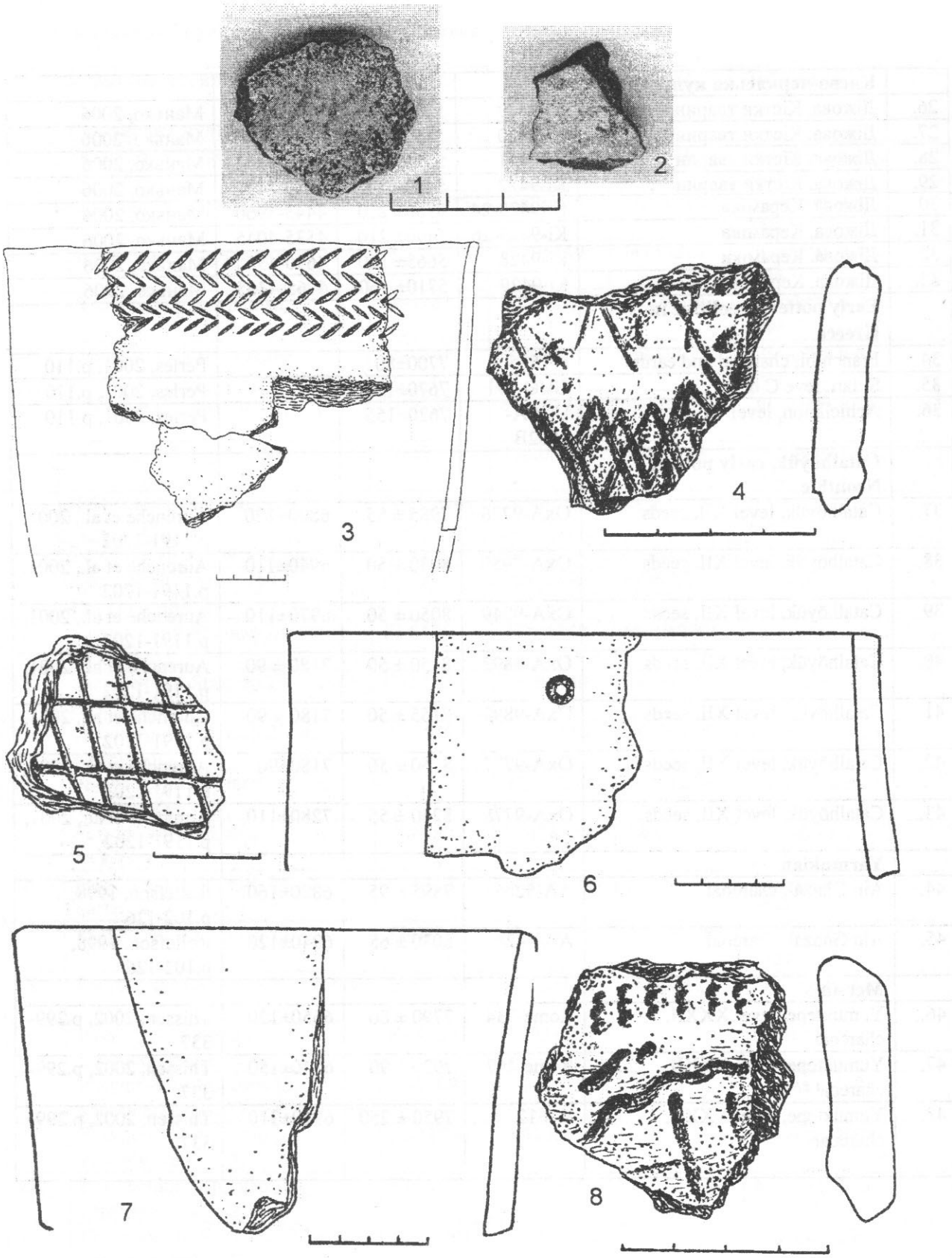

Рис. 1. Кераміка, використана для радіокарбонного датування. 1-2. Єлшанка 10. 3-8. Ракушечний Яр. 1. Ki-12166. 2. Ki-12167. 3. Ki-11090. 4. Ki-11095. 5. Ki-11091. 6. Ki-11093. 7. Ki-11094. 8. Ki-11096.

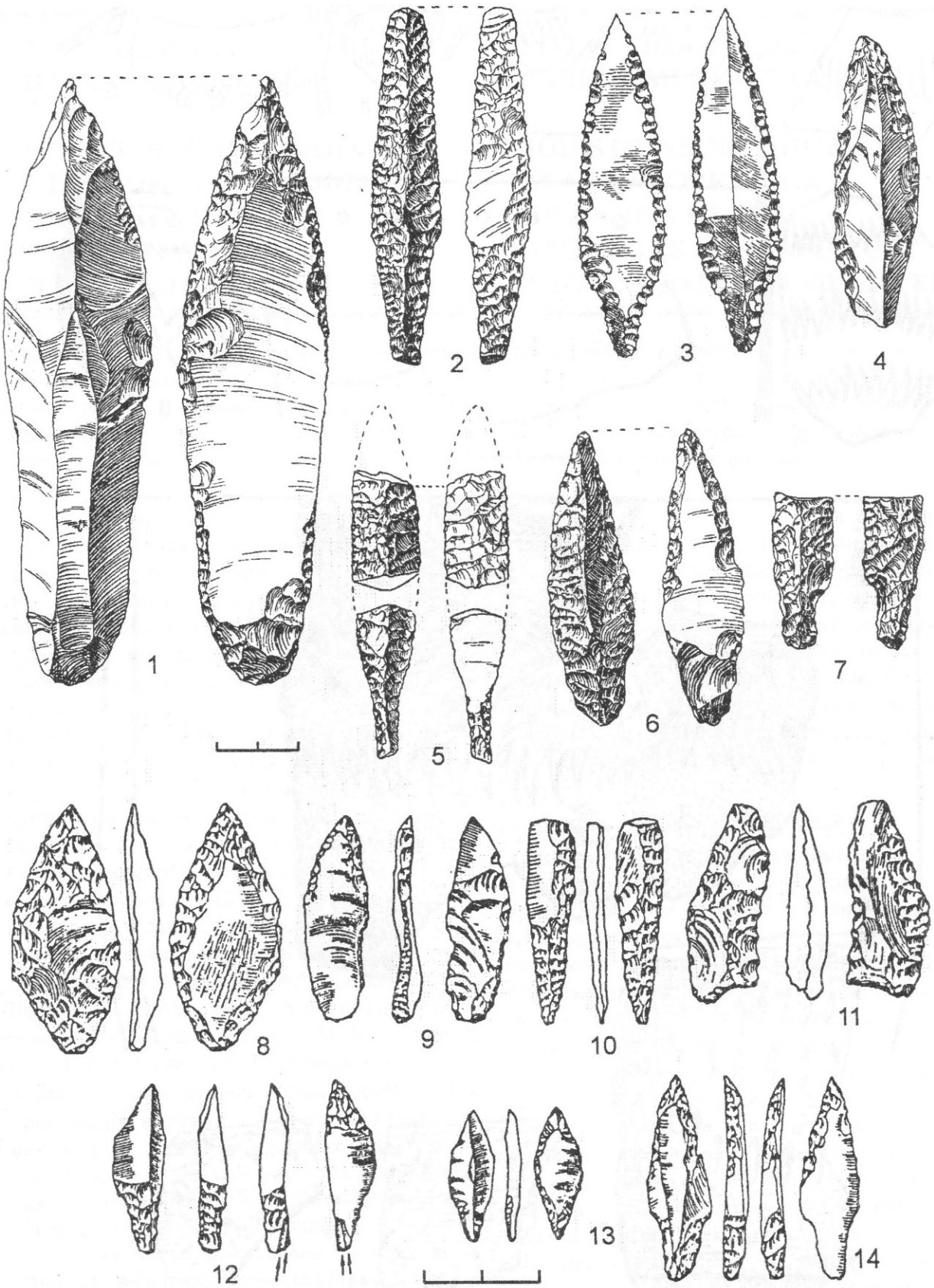

Рис. 2. Черенкові наконечники нижніх шарів Мерсіну (1-7, за [Garstang, 1953]) і Чекаліно IV (8-14, за [Мамонов, 1995]).

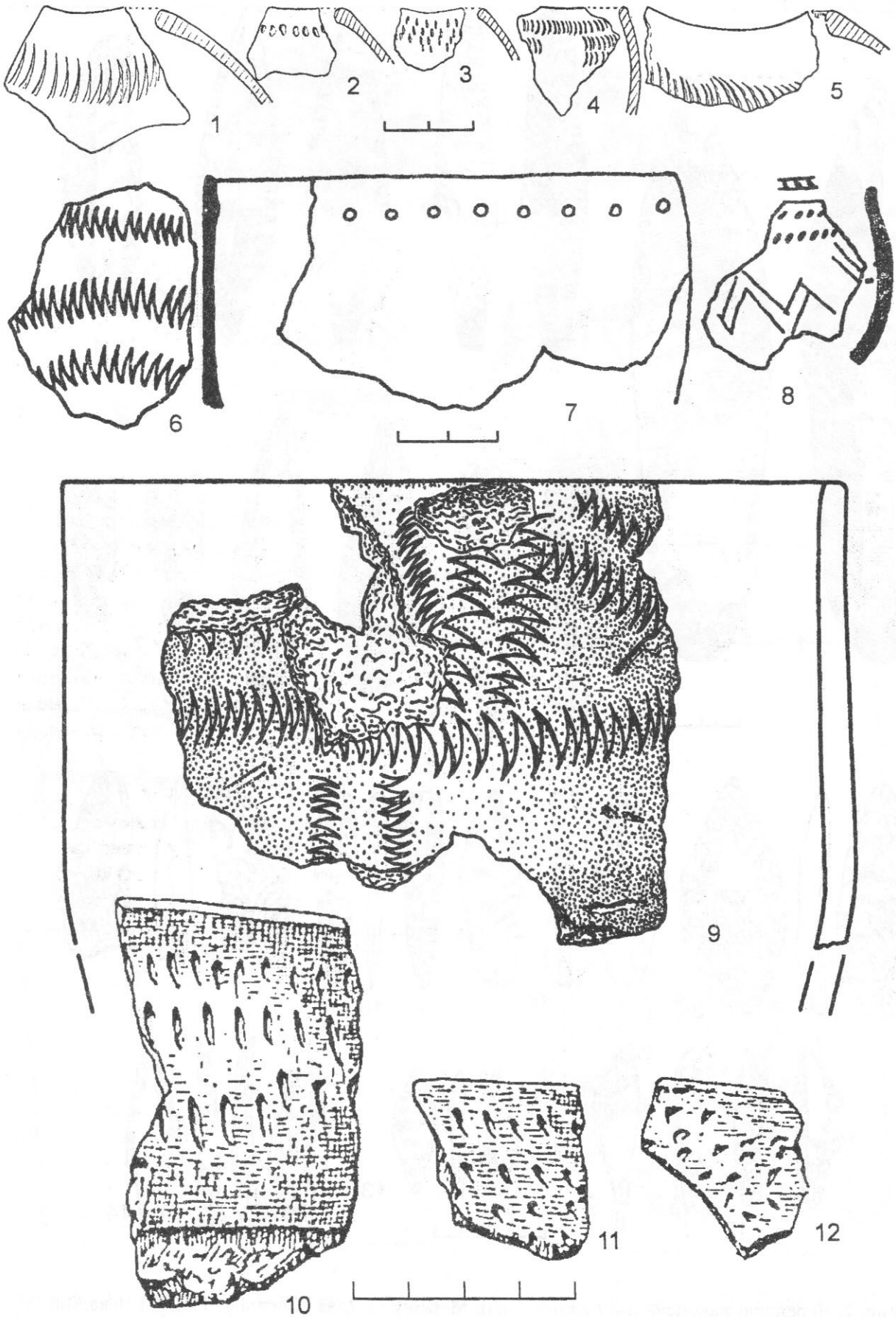

Рис. 3. Кераміка нижніх шарів Мерсіну (1-5, за [Garstang, 1953]), Іванівської (6-8, за [Моргунова, 1988]), Ракушечного Яру (9-12, за [Белановская, 1995]).

МАТВІЇШИНА Ж.М., ПАРХОМЕНКО О.Г.

ҐРУНТИ НЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК БІЛЯ С.ДОБРЯНКА НА ЧЕРКАЩИНІ ЯК ІНДИКАТОР ДАВНІХ ПАЛЕОЛАНДШАФТІВ

MATVIISHINA ZH.M., PARKHOMENKO O.G.

SOILS OF NEOLITHIC SITES NEARBY DOBRIANKA VILLAGE, CHERKASSY REGION, AS INDICATOR OF ANCIENT PALEOLANDSCAPES

Стаття присвячена застосуванню нової технології радіокарбонного датування органічних решток, що містять фрагменти кераміки. Оприлюднюються результати радіокарбонного датування кераміки стоянок ранньонелітичних єлшанської і ракушечноярської культур. Запроваджений аналіз матеріалів вказаних культур, розглянуті проблеми відповідності отриманих результатів радіокарбонній хронології раннього неоліту Євразії. Наведений опис методики датування керамічних фрагментів.

Педолого-археологічний метод все частіше використовується для реконструкції умов проживання давньої людини. Тому залишається актуальним питання еволюції ґрунтів у їх співвідношенні з географічним середовищем. Інтерес до цієї проблеми підтверджується проведенням в 2006 році Міжнародної наради в м. Бєлгород (Росія), де було представлено близько 30 доповідей з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку з історією землеробства, антропогенним навантаженням на природні комплекси, еволюцією природного середовища в голоцені. Значним внеском у вирішенні цієї проблеми є монографія О.Л. та О.І. Александровських [2005]. Важливу роль в інтерпретації даних з археологічних об'єктів з використанням педологічних методів відіграли дослідження І.В. Іванова, В.А. Дьомкіна, А.А. Величка, Т.Д. Морозової, а в Україні – В.П. Золотуна, Ф.М. Лисецького, Ж.М. Матвіїшиної, Н.П. Герасименко, О.Г. Пархоменка. Останнім часом палеопедологічний метод, а також метод хронорядів активно використовується для реконструкції умов природного середовища проживання давньої людини на конкретних археологічних пам'ятках [Матвіїшина и др., 2005а, 2005б, 2006а, 2006б, 2006в]

У 2006 році нами досліджено шість ґрунтових розрізів на неолітичних стоянках біля с. Добрянка на Черкащині, які останні роки досліджує археологічна експедиція Національного університету "Києво-Могилянська академія" на чолі з професором Л.Л. Залізняком. Розчистки №1 та 2 закладено на стоянці Добрянка 3, що на високій терасі Чорного Тікича, розчистка №3 – на Добрянці 1, розташованій на порослому сосною мису піщаної борової тераси, розчистка №4 розміщена на високій заплаві Чорного Тікича біля Добрянки 1. Фоновими розрізами сучасних ґрунтів терас були розчистки №5 та 6, розташовані за 8 км на північ від згаданих стоянок, на в урвищі давніх терас (zv-dn) Гнилого Тікича. Поряд із детальним макроморфологічним описом і масштабними замальовками ґрунтів (1:10), нами виконано мікроморфо-логічний аналіз ґрунтів у 9 зразках.

Комплекс розчисток Добрянка-3

Розчистка №1 розташована на високій терасі р. Чорний Тікич навпроти с.Добрянка на краю розкопу 1 стоянки Добрянка 3. На нижчих рівнях тут відкриваються корінні породи – граніти, що слугують цоколем терас Чорного Тікича. Алювіальні відклади представлені пісками і супісками незначної потужності, які перекриваються лесами і ґрунтом.

В зачистці простежено ґрунт (рис. 1.) з такими генетичними горизонтами.

Hd – 0,0-0,05 м – світлосірий, пухкий, пронизаний корінням рослин, розсипчастий, легкий суглинок-супісок. Світліший за той, що лежить нижче, з напівзогнилими корінцями рослин. Перехід і межа поступові, рівні.

Норн. – 0,05-0,3 м – сірий, з сизуватим відтінком, пухкий, грудкувато-розсипчастий, багато тонких коренів рослин, структура – приховано-шарувата, багато дрібних червориїн (1-3 мм в діаметрі), які заповнені гумусовим матеріалом, поодинокі кротовини з перемішаним палево-сірим матеріалом. Цей горизонт відрізняється сизуватістю забарвлення і пухкістю

складення. Перехід і межа проявляються лише за незначним ущільненням і майже не помітні.

H – 0,3-0,5 м – сизувато-сірий, дещо щільніший матеріал, ніж в орному горизонті, грудкувато-розсипчастий, пилувато-піщаний легкий суглинок або супісок. Пронизаний корінням рослин, помічено уламок граніту (6-7 см у діаметрі), в нижній частині горизонту окремі кротовини, червориїни зі світлішим матеріалом. Перехід і межа поступові, за посиленням сіруватості забарвлення. На нижньому рівні фіксувалося збільшення кількості кременів.

H(e)p – 0,5-0,76 м – сірий, донизу з'являється палевий відтінок, пухкий, грудкувато-зернистий. Багато червориїн, кротовин (6-12 см у діаметрі), що виповнені темносірим матеріалом, наявне тонке коріння рослин, включені поодинокі уламки граніту. У цьому горизонті (особливо у його верхній частині) знайдено значну кількість кременів. Перехід і межа досить поступові, помітні за розпущеністю матеріалу.

Ph – 0,76-1,0 м – палево-сірий, донизу освітлюється, ущільнений, зернисто-грудкуватий, міцніший ніж H(e)p. Нижня частина горизонту яскраво неоднорідно забарвлена внаслідок великої кількості червориїн, кротовин (чорних, палево-сірих). Донизу матеріал стає пухкішим, перехід і межа з гумусовими напливами.

P(h) – 1,0-1,4 м – палево-світлосірий зернисто-грудкуватий пилувато-піщаний легкий суглинок, неоднорідний за забарвленням внаслідок наявності великої кількості кротовин (кротовинний хід 0,5-0,7м довжиною) і сірих червориїн, які виділяються на тлі світлого лесу. Перехід і межа поступові за забарвленням і появою карбонатів.

P(к) – 1,4-1,7 м – бурувато-палевий дрібногрудкувато-розсипчастий легкий суглинок, опіщанений, в нижній частині горизонту білувато-палевий від інтенсивного накопичення карбонатів. Донизу кількість міцелярних карбонатів і у формі просочення збільшується. Вище глибини 1,4 м карбонати відсутні. Неоднорідно забарвлений внаслідок наявності у горизонті великої кількості кротовин і червориїн з чорним матеріалом. Кількість $CaCO_3$ збільшується донизу, а в прошарку 1,6-1,7 м чітко виділяється концентрація міцелярних форм карбонатів.

P – (pu) – 1,7-2,4 м – білясто-палевий, пухкий, однорідний, грудкувато-розсипчастий, пилувато-піщаний легкий суглинок, у верхній частині переходить у безкарбонатний супісок. Подекуди зустрічаються кротовини виповнені темним матеріалом, але їх значно менше, ніж в горизонті, що лежить вище.

Мікроморфологія

Під мікроскопом досліджено 6 шліфів з непорушеною структурою з різних горизонтів профілю розчистки №1. Виявлені такі ознаки мікробудови ґрунтів за профілем.

У шліфі з глибини *0,1-0,2 м* орного горизонту матеріал має сіре забарвлення, губчасте складення, інтенсивно розвинену сітку міжагрегатних звивистих пор; простежуються складні мікроагрегати до IV порядку (рис.2А), основою яких є грудочки гумусу (до 0,01-0,04 мм), II порядку (до 0,15-0,2 мм); плазма нещільно забарвлена гумусом; зерна мінерального скелету складають до 70% площі шліфа, представлені кварцом (великі піщані зерна до 0,25 мм), меншою мірою – зернами крупного пилу (до 0,04 мм); глини скоагульовані; помітні ознаки накопичення на окремих ділянках зерен первинних мінералів (присипка SiO_2).

У шліфі гумусового горизонту з глибини *0,3-0,4 м* плазма скоагульована; пухке губчасте складення; мікроагрегати з менш виразними згустками первинних мінералів з плівками і оболонками (рис.2В); інтенсивно розвинена система звивистих пор, помітні ходи коренів рослин; зерна мінерального скелету становлять 80% площі шліфа, пухко упаковані у плазмі, представлені зернами піску середнього за розміром (рис 2Б).

У шліфі з глибини *0,55-0,65 м* гумусово-елювіального горизонту плазма рівномірно забарвлена, наявні крупні мікроагрегати I-II порядків (до 1,5 мм), без ознак переміщення глин; зерна мінерального скелету до 85% площі шліфа, представлені крупними зернами піску (до 2 мм), кварцу (рис.2Г) досить багато зерен дрібного пилу, маса вилугувана від карбонатів; звивисті пори простіших обрисів.

У шліфі перехідного до породи горизонту P(h) з глибини *1,2-1,3 м* губчаста пухка структура (Рис.2Д), переважають прості мікроагрегати II-III порядків (до 0,03 мм), ізотропна, слабко забарвлена гумусом плазма; помітні напливи коломорфних глин, що проявляється у появі "відмитих" ділянок плазми; зерна первинних мінералів упаковані у плазмі з плівками і оболонками.

У шліфі породи з глибини *1,5-1,6 м* пухке складення, переважає середній і крупний пісок серед зерен мінерального скелету, який становить 90% площі шліфа; розвинена сітка звивистих пор

(рис.2Е); глини в невеликій кількості, не являють собою цементуючу масу; тонкі плівки навколо зерен первинних мінералів. Риси будови вказують на алювіальне походження матеріалу.

У шліфі з глибини *2,3-2,4 м* маса щільніша в порівняні з вищележачим горизонтом, зерна мінерального скелету представлені крупним пилом; плазма просочена мікрокристалічним кальцитом (рис.2Ж), який цементує плазму; зустрічаються поодинокі прості мікроагрегати (до 0,3 мм), розділені широкою сіткою (до 0,2 мм) розгалужених пор. Імовірно, це горизонт вилуговування карбонатів, що пов'язано з процесами формування лучного ґрунту.

Комплексний аналіз щодо діагностики ґрунту дозволяє виявити такі ознаки, як добре розвинена мікроагрегованість у верхній частині профілю, наявність згустків і грудочок гумусу до глибини 0,76 м, основою яких є екскременти червів, глибоке вилуговування ґрунту (просочення плазми мікрокристалічним кальцитом і його відокремлення на глибині лише 2,4 м), ознаки незначного переміщення коломорфних глин у вигляді невиразних напливів в нижній частині профілю можна інтерпретувати як ознаки лучного процесу ґрунтоутворення при глибокій гумусованості профілю і розвитку інтенсивних процесів вилуговування карбонатів. Враховуючи формування ґрунту на алювіальних супісках і пісках, а також активну фауністичну діяльність (численні кротовини) можемо класифікувати ґрунт як лучний, супіщаний, глибоковилугуваний, що підтверджується також макроморфологічним описом.

Артефакти в основному знайдено на глибині 0,4-0,8 м від сучасної поверхні. З серединою цього рівня (0,5-0,6 м) пов'язана підвищена концентрація знахідок (кремінь, кераміка, кістки тварин тощо), а також скупчення гранітних уламків (т.з. „закладка"), які схоже фіксують приблизний рівень денної поверхні поселення. Ґрунт почав формуватися на глибині 1,7-0,8 м до виникнення стоянки і розвивався далі після припинення її функціонування (0,4-0 м).

За сумою морфологічних ознак (значна і глибока гумусованість, низьке положення карбонатного ілювію, активна діяльність ґрунтової фауни (численні кротовини, червориїни) ґрунт можемо визначити в цілому як лучний легкосуглинистий сучасного лісостепу, з ознаками вилуговування (горизонт Н(е)). Ґрунт з поверхнею 0,5-0,75 м (часу існування стоянки) за ознаками профілю теж добре і глибоко гумусований з типовою для чорноземів грудкувато-зернистою структурою, надзвичайно великою кількістю кротовин, поступовим зниженням вмісту гумусу з глибиною і відносно високим на глибині 0,9-1,0 м від поверхні положенням карбонатного ілювію більше підходить під визначення як чорнозем типовий лучного степу помірно-теплих умов формування.

Сучасний ґрунт найтемніший в інтервалі 0,4-0,7 м, коли формувався гумусовий горизонт в умовах достатнього зволоження. Найбільша кількість кременю і скупчення каменів в цьому ж інтервалі може свідчити про існування стоянок саме у цей період того, що саме тут була поверхня давнього ґрунту. В завершальну фазу ґрунтоутворення вже після існування тут стоянок сформувалися потужні поверхневі гумусові горизонти (до 0,4 м) в умовах підвищеного зволоження північніших ландшафтів тієї ж зони. Послідовність формування профілю ґрунту можна визначити наступним чином.

У найнижчій частині профілю над "коржами" граніту, пісками й лесами формувався дерновий ґрунт. Ґрунт II – часу проживання давньої людини – типовий чорнозем до глибини 0,9 м з горизонтами – Н (0,25 м), Нр (0,25 м), Ph (0,40 м), Рк (1,4-1,7м) – з міцелярними карбонатами; ґрунт III – сучасний – лучний з горизонтами: Норн (0,3 м), Н (0,2 м), Н(р) – (0,25 м), Ph – (0,25 м), Р(h) – (0,25 м), Рк – (0,4 м), порода – (0,4 м).

Сучасний ґрунт – лучний, супіщаний глибокогумусовий, найтемніший в інтервалі 0,4-0,7 м (близько 8000 років тому). В неоліті тут формувалися чорноземи типові з потужним гумусовим горизонтом. У ландшафті тоді панували ділянки з багатим різнотрав'ям і лісові ділянки із хвойними та широколистяними породами. Ґрунти сприяли розвитку первинного землеробства в умовах північного лучного степу. Кількість опадів була достатньою, але не надмірною для вирощування ряду культур, що сприяло заселенню місцевості неолітичною людністю. На вододілах умови також сприяли їх освоєнню людиною. Під час формування лесів – ґрунтоутворюючої породи ґрунту – умови були холодними, перигляціальними, на них спочатку утворювалися дернові ґрунти холодного степу. Згодом клімат теплішає, і в профілі ми фіксуємо ґрунти, що зараз поширені на середніх і низьких терасах Гнилого, Гірського і Чорного Тікича – типові чорноземи. Значна гумусованість верхньої частини профілю ґрунту вказує на посилення вологості клімату з формуванням лучних глибокогумусних ґрунтів вже після часу існування стоянок. Таким чином, ґрунти розвивалися від

дернових до чорноземів типових і лучних глибокогумусних легкосуглинистих.

Розчистка №2 розташована на тому ж геоморфологічному рівні, в 30-ти метрах на південь на краю розкопу 2 стоянки Добрянка 3. Ґрунт у цьому розкопі майже повторює той, що ми вивчали у розчистці №1, має генетичні горизонти.

Hd – 0,0-0,03 м; H(e)орн. – 0,03-0,1 м з навіяним матеріалом; Норн. – 0,12-0,4 м; H(p) – 0,4-0,7 м; Hp – 0,7-1,0 м; Ph – 1,0-1,15 м; P(h) – 1,15-1,4 м; Pк – 1,4-1,8 м.

Це лучний легкосуглинистий ґрунт, з високим ступенем вилуговування (скипає з 10% HCl з глибини 1,4 м). В інтервалі 0,4-0,5 м, як і в розчистці №1 містилось найбільше археологічних знахідок, датованих близько 8000 років тому. Імовірно, цей рівень був поверхнею чорнозему типового, що існував під час проживання тут давньої людини. Про чорноземний характер похованого ґрунту свідчить наявність значної кількості кротовин, надзвичайна гумусованість горизонту. У порівнянні з сучасними умовами, зволоження було меншим, ґрунт відповідає положенню в зоні південного лісостепу або північного степу. Можливо природні умови на середніх терасах були теплішими за сучасні, сприятливішими для примітивного землеробства.

Комплекс розчисток Добрянка 1

Розчистка №3 розміщена в розкопі стоянки Добрянка 1, яка розташована на вкритій сосновим лісом піщаній першій надзаплавній терасі, що на 6,5 м вище рівня р.Чорний Тікич. На Добрянці 1, порівняно з розчистками №1 і №2 Добрянки 3, що розташовані на вищому геоморфологічному рівні, простежено менш виразний профіль ґрунту. Розріз коротший, матеріал світліший, слабко перетворений органікою, але також з кротовинами, сформований на розсипчастому дрібнозернистому алювіальному піску. Абсолютний вік артефактів той, що і у попередніх розчистках (близько 8000 р.т.). Найбільше знахідок походить з глибини 0,4-0,8 м від поверхні. Гранітні „коржі" і просто уламки каменю утворювали скупчення на глибині близько 0,5 м, що фіксує денну поверхню неолітичного поселення кукрекців, які мешкали на даній території приблизно за тисячоліття до трипільців.

У профілі простежені такі генетичні горизонти.

Hd – 0,0-0,03 м – сірий, супіщаний, грудкувато-розсипчастий, з великою кількістю коренів рослин, перехід різкий за забарвленням.

P(h) – навіяний матеріал – 0,03-0,12 м – світлосірий, дрібнозернистий пісок. Відокремлює прошарок дернини та ґрунт, що сформувався нижче. Перехід і межа поступові.

Hp (пер) – 0,12-0,4 м – жовтувато-сірий, пухкий, розсипчастий, супіщаний до піщаного, з корінням рослин, ходами комах, з червориїнами.

H – 0,4-0,7 м – сірий, пухкий, грудкувато-розсипчастий дрібнозернистий супісок, однорідний, донизу світлішає, в нижній частині сірі поодинокі кротовини. Містить численні кремені та камені „викладки".

Hp – 0,7-1,0 м – брудносірий, однорідний, пухкий, розсипчастий, супіщаний з тонким корінням рослин, кротовинами і червориїнами, перехід і межа поступові.

Ph – 1,0-1,15 м – світлосірий, плямистий, неоднорідний, з білястим відтінком, багато кротовин, червориїн, помітні напливи гумусового матеріалу, грудкувато-розсипчастий. Перехід і межа чіткі за забарвленням та механічним складом. Відбувається перехід від супіску до піску.

Pal – 1,15-1,7 м – білясто-світлосірий пісок, алювіальний, розсипчастий, з великими (до 16-20 см у діаметрі) округлими кротовинами, що виповнені гумусовим матеріалом, з іржаво-бурими плямами.

Мікроморфологія

З відібраних зразків розчистки №3 виготовлено шліфи з непорушеною будовою і виконано мікроморфологічний аналіз з горизонтів H (пер.), Ph, Pal. Внаслідок значної опіщаненості матеріалу були труднощі з виготовленням шліфів. аналіз визначив ознаки мікроморфологічної будови окремих горизонтів.

У шліфі зразка з глибини *0,3-0,4 м* пухке складення маси, майже відсутні глини у плазмі, слабко забарвлений гумусом, інтенсивно розвинена сітка звивистих пор, матеріал дезагрегований (Рис. рА).

У шліфі гумусово-перехідного горизонту з глибини *1,0-1,1 м* світлосіра маса складена середньопилуватими окатаними зернами без плівок і оболонок (рис.3Б), глини скоагульовані, до 60% площі шліфа складають звивисті пори. Це алювіальний матеріал, на якому формувався дерновий ґрунт.

У шліфі з глибини *1,6-1,7м* горизонту породи алювій складений крупно- і середньозернистими піщаними зернами без оболонок (рис.3В), маса має пухке складення. Такі мікроморфологічні ознаки як склад шліфа з великої кількості зерен первинних мінералів, надзвичайно слабка забарвленість плазми гумусом, що не утворюють

згустків і грудочок вказують на нерозвиненість ґрунтоутворюючих процесів при формуванні дернового ґрунту. Це може пояснюватись супіщаним складом алювію, на якому формується ґрунт і процесом перенесення матеріалу (перевіювання) в процесі короткоперіодичного ґрунтоутворення.

На поверхні розрізу розміщена підстилка, під якою – навіяний пісок. Під останнім сформувався алювіальний безкарбонатний дерновий ґрунт (часу функціонування тут стоянки кукрецької культури, що поступово переходить у породу. Найтемніший за забарвленням ґрунт у середній частині профілю був максимально насичений артефактами, що, очевидно, відповідає рівню функціонування поселення.

Виходячи з будови ґрунтового розрізу і розміщення в ньому артефактів приходимо до висновку, що алювіальні піщані відклади першої-третьої терас в т.ч. заплави Чорного Тікича активно перевіювалися і подекуди формували дюни. Процес розвіювання відкладів був настільки інтенсивним, що іноді не встигали сформуватися зональні для цього району чорноземні або лучні ґрунти, процеси акумуляції піску були інтенсивними і мабуть під час існування пам'ятки тут формувалися слабкогумусовані неповнорозвинені дернові на піску і алювіальні ґрунти. Про таке походження свідчать і такі мікроморфологічні ознаки, як пухке складення, слабке забарвлення гумусом при поступовому зниженні його вмісту з глибиною, швидкість переходу слабко забарвленого гумусом матеріалу в породу і переважання зерен скелету (в основному великих піщаних зерен) над плазмою. На таких дернових і алювіальних ґрунтах можливості землеробства дуже обмежені. Примітивним землеробством неолітична людність могла займатися на вищих терасових рівнях (Добрянка 3, розчистка №1, 2), де панували родючіші ґрунти під високими травами і широколистяними лісами. На низьких терасах як і тепер, росли хвойні породи (здебільшого сосна), існували луки з високим і різнома-нітним трав'яним покривом, що могли використовуватися як сезонні пасовища.

Розчистка №4 розташована на вкритому травою схилі борової тераси в бік річки від стоянки Добрянка 1. Окремі кремені, уламки граніту, вохра зустрічалися на глибині 0,3-0,5 від поверхні. Зверху вниз профіль має такі генетичні горизонти.

Hd – 0,0-0,02 м – білясто-світлосірий з тонким прошарком моху, з корінням рослин, перевіяний пісок.

He (перех). – 0,02-0,4 м – сірий, навіяний пісок-супісок, однорідний, грудкувато-розсипчастий. Виділяється як найсвітліша частина ґрунту, в якому під час випадіння значної кількості опадів затримується волога, що потім промивається в горизонти, які лежать нижче.

Hpe – 0,4-0,7 м – брудносірий з палевим відтінком, з кротовинами, пухкий, пилувато-супіщаний легкий суглинок, перероблений червами. У цьому інтервалі проявляються поодинокі тонкі залізисті фіброві утворення, пов'язані з опідзоленням і різним рівнем стояння води, з поверхні донизу світлішає.

Phi(fe)gl – 0,7-1,1м – ілювіальний горизонт перехідний до породи, з псевдофібрами, неоднорідно забарвлений. У верхній частині бурувато-сірі прошарки горизонтальні, в нижній вони проявляються як вохристо-іржаво-сірі плями. Структура неміцно-грудкувата, це – розсипчастий супісок, перероблений червами і кротами, неоднорідний, яскраво забарвлений. Перехід і межа різкі за світлішим забарвленням і звивистими псевдофібрами.

Pi(fe)gl – 1,1-2,0 м – вохристо-жовтуватий розсипчастий алювіальний пісок, озалізнений, дрібнозернистий. Іржаво-вохристі псевдофібри доходять до глибини 2 м, але особливо їх багато на глибині 1,1-1,5 м і ближче до поверхні горизонту, представлені звивисті ортзандові залізисті смуги (через кожні 4-7 см). Значною мірою перероблений кротами (кротовини виповнені сірим та чорним матеріалом гумусового і перехідного горизонтів, до 15 см в діаметрі), а їх ходи (мають чорне забарвлення) – до 0,5 м завдовжки. В інтервалі 1,5-2,0 м матеріал світліший, сірувато-жовтий, розсипчастий пісок, з псевдофібрами і кротовинами.

Перекритий сучасною лучною рослинністю ґрунт сформувався на алювії при інтенсивному надходженні вологи знизу, значною мірою перетворений ґрунтоутворювальними процесами. Матеріал у верхній частині профілю достатньо гумусований (коричнево-темносірий), супіщаний, навіяний. Кремені зустрічалися у найтемнішій частині алювіального супіщаного ґрунту, де активними були дернові процеси, які перетворювали супіщаний субстрат. Про процеси опідзолення свідчать білясті плями (присипка SiO_2), освітленість верхньої частини профілю, а також формування ортзандових шарів, іржаво-бурих плям і озалізнених псевдофібр в нижній

частині. Однак опідзолення не було інтенсивним – це слабко- або середньо- дерново-підзолистий ґрунт, де мали місце дернові процеси при активній діяльності ґрунтової фауни (велика кількість кротовин). Ґрунти часу існування неолітичної людини схоже формувалися за умов підвищеного зволоження, внаслідок високого рівня стояння ґрунтових вод неподалік від річки. Такі інтразональні ґрунти і тепер формуються на алювіальних пісках заплав в умовах помірного клімату південного лісостепу.

Профілі фонових ґрунтів

Профілі ґрунтів закладено в урочищі Лоташеве на високих терасах Гнилого Тікича і неподалік від вододілу в урвищах.

Розчистка №5 розташована в 1 км від с. Лоташеве в урочищі на вододілі, на лівому схилі яру, що тягнеться до р. Гнилий Тікич. Пологий схил розсічений ярами глибиною до 10-12 м, де в урвищах видно плейстоценові відклади. У верхів'ї яру простежується потужній наносний ґрунт з чіткими гумусовим і сірувато-бурим ілювіальним горизонтами. У розчистці №5 простежено такі горизонти:

Hd – 0,0-0,03 м – темносірий, ущільнений, зернистий, з великою кількістю тонких коренів рослин, середній суглинок.

He – 0,03-0.4 м – сірий, з корінням рослин, однорідний за забарвленням, чітко грудкувато-зернистий піщано-пилуватий середній суглинок, з незначною кількістю присипки SiO_2, яка не виражена у структурі. Донизу матеріал ґрунту темнішає. Перехід добре помітний за забарвленням, щільністю і структурою, межа дрібно напливна, чітка.

Phi – 0,4-0,72 м – бурувато-сірий з палевим відтінком, ущільнений піщано-пилуватий середній до важкого суглинок, безкарбонатний. До верху палево-сірий (зернисто-грудкуватої структури), донизу сірувато-палевий матеріал (з чіткими грудкуватими окремостями), з корінням рослин. По гранях окремостей помітно залізисто-марганцеві плівки, а всередині – світлий матеріал. Відбувається частковий перерозподіл оксидів заліза. Наявні окремі палеві кротовини, є велика камера крота з сірим матеріалом. Перехід і межа поступові, помітні за освітленням забарвлення.

Phk(i) – 0,72-1,0 м – брудно-палевий з буруватим відтінком, зернисто-грудкуватий пилуватий середній суглинок з міцними структурними окремостями, багато червориїн, значною мірою пухкіший за той, що розташований вище. В інтервалі 0,85-1,0 м просочений карбонатним міцелієм, який надає горизонту білястий відтінок. Помітна певна неоднорідність забарвлення внаслідок проникнення органічної речовини в нижню частину профілю по напливах. Кротовин більше, ніж у вищележачому горизонті (до 12-15 см у діаметрі), вони виповнені сірим і світлопалевим матеріалом.

Рк – 1,0-1,4 м – бурувато-палевий, однорідний за забарвленням, грудкуватий середній суглинок, пухкий, слабоущільнений, подекуди перетритий червами (з чорним гумусовим матеріалом), кротовинами (із світлопалевим матеріалом, до 7-10 см у діаметрі). Карбонатний міцелій меншою мірою просочує матеріал ґрунту, ніж у вищележачому горизонті. Донизу матеріал стає пухкішим.

bg – 1,4-1,5 (помітно) – світлопалевий піщано-пилуватий середній суглинок, пухкий, грудкувато-розсипчастий, інтенсивно просочений карбонатним міцелієм. В верхній частині горизонту помітні ще ходи червів з сірим матеріалом, але їх значно менше, ніж в Рк горизонті ґрунту.

За сумою морфологічних і мікроморфологічних ознак (висока гумусованість зі складними мікроагрегатами в горизонті He, поступове зниження вмісту гумусу з глибиною, досить висока лінія скипання з 10% HCl, надлишок міцелію $CaCO_3$ в Рк ґрунт можна класифікувати як чорнозем опідзолений, перехідний до темносірого лісового, середньосуглинистий на лесах, карбонатний з глибини 0,7 м. Але наявність присипки SiO_2 у верхній частині профілю, деяка ущільненість перехідного горизонту з незначним перерозподілом заліза свідчать про розвиток процесів опідзолення. Можливо спершу ґрунт розвивався як степовий чорнозем, а при підвищенні зволоження став перетворюватися в темносірий лісовий середньої частини лісостепової зони. В порівнянні з розчистками №1,2, де археологічні знахідки знайдені на деякій глибині від поверхні (0,4-0,5 м), в цьому чорноземі на територіях високих терас і ближче до вододілу у профілі чіткіше проявляються ознаки опідзолення. Отже, на вододілах могли існувати ландшафти південно-лісостепові з ділянками як відкритих просторів з лучно-степовою рослинністю і опідзоленими чорноземами, так і ділянки широколистяно-грабових лісів з темносірими лісовими ґрунтами. Поєднання трав'яної і лісової рослинності створювало сприятливі умови для полювання, збору ягід і корисних рослин.

Розчистка №6 розміщена на урвистому правому березі яру, за 150 м на захід від розчистки №4, ближче до р. Гнилий Тікич. Тут простежений добре виражений лучно-чорноземний ґрунт, де карбонати проявляються на глибині 1,5 м. Зверху вниз профіль має такі горизонти:

Hd – 0,0-0,05 м – коричнево-темносірий, зернистий, піщано-пилуватий середній суглинок, пронизаний корінням рослин, перехід і межа поступові.

H – 0,05-0,5 м – темносірий до чорного, в сухому стані – ущільнений, у вологому – пухкий, з чіткою зернистою структурою піщано-пилуватий середній до важкого суглинок.

H(p) – 0,5-0,92 м – коричнево-сірий, донизу світлішає, з зернистою структурою, яка змінюється на грудкувато-зернисту, ущільнений, палево-сірі кротовини – до 8-10 см у діаметрі. Перехід і межа поступові за освітленням забарвлення.

Hp – 0,92-1,36 м – сірувато-палевий, пухкішає донизу, зверху слабоущільнений, безкарбонатний, зернисто-грудкуватий піщано-пилуватий середній суглинок, з чорними червориїнами і палевими кротовинами.

Ph – 1,36-1,5 м – бурувато-палевий з сірим відтінком, пухкий, скипає з глибини 1,5 м, без видимих форм карбонатів, крупногрудкуватий, розсипчастий, з корінням рослин, багато кротовин і червориїн, що виповнені темносірим матеріалом. Перехід різкий, помітний за появою значної кількості карбонатів, межа хвиляста.

bg – Pк – 1,5-2,0 м – білясто-палевий лесоподібний середній суглинок, грудкувато-розсипчастий, з великою кількістю червориїн і міцелярних карбонатів у вигляді лучного вапна, наявність карбонатів з глибиною зменшується. Межа і перехід помітні за забарвленням.

vt – 2,0-2,3 м – (видно) – жовтувато-бурий, піщано-пилуватий середній до важкого суглинистий матеріал.

За сумою морфо- і мікроморфологічних ознак (висока і глибока гумусованість, вилугуваність, наявність в Рк лучного вапна при інтенсивній фауністичній активності у вигляді численних кротовин ґрунт можна визначити як лучно-чорноземний, акумулятивний, високо- і глибокогумусований, з низько розташованим Рк. Фрагменти розвитку лісового ґрунту проявляються лише в інтервалі перехідного горизонту на глибині 0,95-1,18 м, де матеріал ущільнений, зернисто-горіхуватий з темнокоричневими плівками Fe_2O_3 по гранях інколи гострокутних структурних окремостей. Про існування лучних процесів ґрунтоутворення свідчить вилугованість від карбонатів і чіткий Рк.

Реконструкція природних умов часу існування неолітичної стоянки.

У час існування неолітичних стоянок біля с.Добрянка, близько 8000 р. тому, територія розміщувалася в межах південної частини лісостепової зони, за дещо тепліших, порівняно з сучасними, кліматичних умов. На високих терасах над Чорним Тікичем були поширені типові чорноземи з добре розвиненими гумусовими горизонтами і більш високим, порівняно із сучасним, положенням карбонатного ілювію. Природні умови були остеповілішими, а умови для землеробства – сприятливішими (розчистка №1, 2), порівняно з сучасними.

На низьких терасах неподалік річки стоянки були сезонними або тимчасовими. На I-III терасах були поширені супіщані алювіальні відклади, що перевіювалися і формували дюни з дерновими, слабко гумусованими ґрунтами, придатними для використання тільки під пасовища (розчистка №3), а деякі ділянки були під хвойними сосновими лісами. На низьких і високих заплавах в умовах підвищеного ґрунтового зволоження формувалися досить гумусовані алювіальні, близькі до дерново-слабко-підзолистих або лучних ґрунти, що періодично затоплювалися водою під час повеней. Тут панували високотравні луки, а численні кротовини свідчать про високу фауністичну активність і про те, що більшу частину року заплава не піддавалася затопленню водою. На заплаві існували і лісові ділянки, переважно з хвойних порід (сосни). Територія неподалік річки використовувалася як пасовища.

На пологих схилах розвивалися потужні багатогумусні лучно-чорноземні або лучні ґрунти (до 1,35 м потужності), від темносірого до чорного забарвлення з глибоким положенням карбонатного ілювію (нижче 1 м від поверхні). Аналіз профілів ґрунтів, що розміщувалися на рівних ділянках терас ближче до вододілу, вказує на поширення, починаючи з неоліту, наближених до типових чорноземів ґрунтів лісостепової зони (положення карбонатів на глибині 0,7 м від поверхні). Ці надзвичайно родючі чорноземи мали сприятливі для землеробства водно-фізичні властивості. Для них характерна грудкувато-зерниста структура, глибока гумусованість, поступові переходи від гумусового горизонту до породи, сліди фауністичної активності у вигляді численних кротовин чорного і палевого забарвлення.

Пізніше після степової або лучно-степової фази утворення (час існування стоянок) умови клімату і рослинності змінилися на вологіші, з'явилися ознаки опідзолення (присипка SiO_2) у гумусовому горизонті, ущільнення. Типові чорноземи у зв'язку з розповсюдженням широколистяної лісової рослинності піддалися опідзоленню, профіль ґрунту наблизився до чорнозему опідзоленого, перехідного до темносірого лісового ґрунту. Інваріантність ґрунтів на різних елементах рельєфу і поблизу ярів у межах чорноземного або лучного, а на заплавах – дерново-підзолистого типів пояснюється не лише геоморфологічним положенням, але й відмінністю ґрунтоутворювальних порід. Біля річки такою породою слугували в основному алювіальні супіщані або піщані відклади, а ближче до вододілу були поширені леси.

Палеопедологічні дані по ґрунтам південної частини лісостепової зони свідчать про існування сприятливих умов для мешкання тут людини доби неоліту. На середніх рівнях терас були розповсюджені чорноземи багатогумусні, з більш високим, порівняно із сучасним положенням карбонатного ілювію. На низьких терасах алювіальні піски активно перевіювалися, формувалися дюни з примітивними алювіальними дерновими ґрунтами. На заплавах формувалися алювіальні гумусні лучні або дерново-слабкопідзолисті ґрунти.

Висновки.

Педологічні дослідження профілів ґрунтів району археологічних стоянок Добрянка 3 і Добрянка 1 на р.Чорний Тікич в порівнянні із сучасними фоновими ґрунтами свідчать, що стоянки в той час знаходилися у межах середньої частини лісостепової зони з помірно-теплішим, ніж сучасний, кліматом. Про це свідчить формування на заплавах дернових алювіальних і дерново-слабкопідзолистих лучних ґрунтів, а на високих терасах – родючих чорноземів типових опідзолених, лучних ґрунтів або темносірих лісових в умовах чергування лучно-степових ділянок з високим різнотрав'ям і ділянок із широколистяно-грабовими лісами (особливо на вододілах). Іншими словами, природні умови неолітичної доби спричинили формування родючих ґрунтів, що сприяло землеробський колонізації лісостепів Правобережної України під час атлантичного оптимуму голоцену.

ЛІТЕРАТУРА

Александровский А.Л., Александровская Е.И. Эволюция почв и географическая среда. – М.: Наука, 2005. – 223 с.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Палеопедологічне вивчення голоценових відкладів археологічних пам'яток Середнього Придніпров'я (на прикладі Малополовецького археологічного комплексу) // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб. наук. праць. – Херсон: П.П. Вишемирський, 2005а. – С. 28-32.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко Ж.М., Куштан Д. П. Вивчення голоценових відкладів археологічного пам'ятника давнього поселення біля с. Шарин на Черкащині // Географія і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 4 – Вип. 14 – 2005б. – С. 86-93.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г. Голоценові ґрунти давніх поселень на Полтавщині (на прикладі Бєльського городища) // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю з дня народження В.В. Докучаєва. – Суми: СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2006а. – С. 103-109.

Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Петрашенко В.О. Палеопедологічні дослідження багатошарової археологічної пам'ятки природи й етнографії "Рожана Криниця" на Черкащині // Географія і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Серія 4. – Вип. 15. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2006б. – С. 35-46.

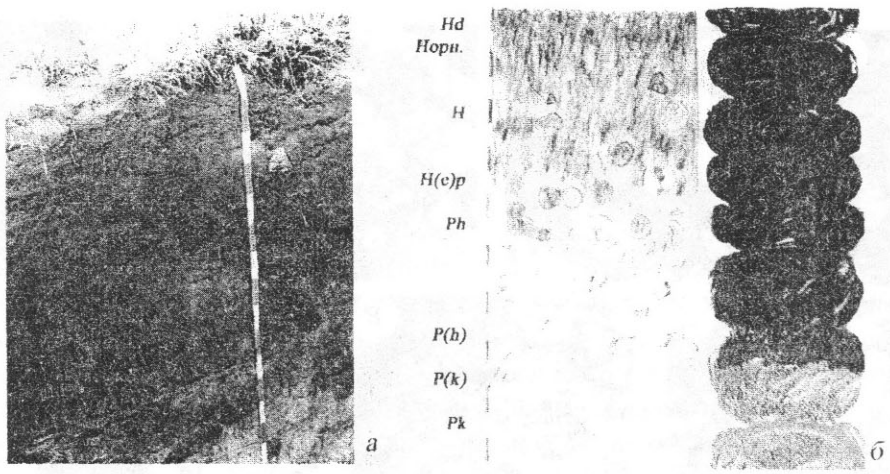
Матвіїшина Ж.М., Пархоменко О.Г., Лисенко С.Д. Археологічні пам'ятки Київщини і природні умови проживання людини з пізнього палеоліту // Київський географічний щорічник. Науковий збірник. – Вип. 6. – К.: КВ УГТ, 2006в. – С. 82-101.

Gerasimenko N. Paleoecology of the Late Bronze Age at Subbotiv // Subbotiv – the settlement of the Timber-Grave Culture in the Middle Dnieper area. – Berlin, 2005.

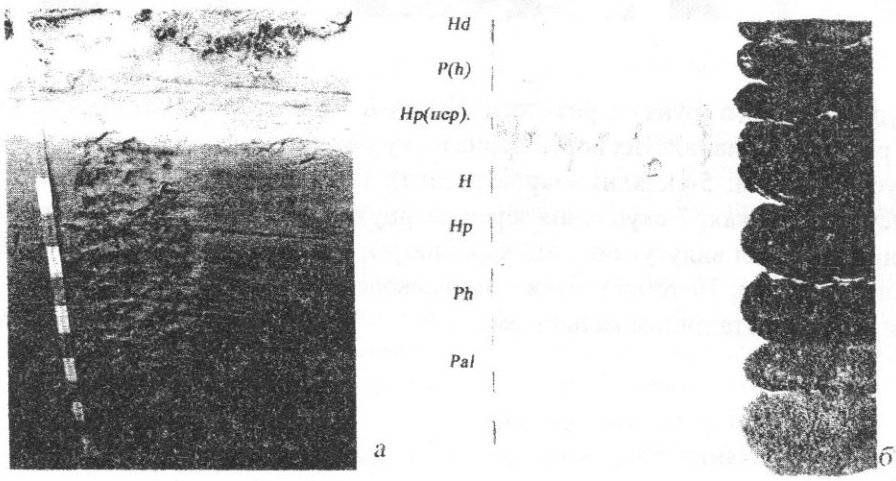
Matviishina Zh.M. , Parkhomenko O.G.

SOILS OF NEOLITHIC SITES NEARBY DOBRIANKA VILLAGE, CHERKASSY REGION, AS INDICATOR OF ANCIENT PALEOLANDSCAPES

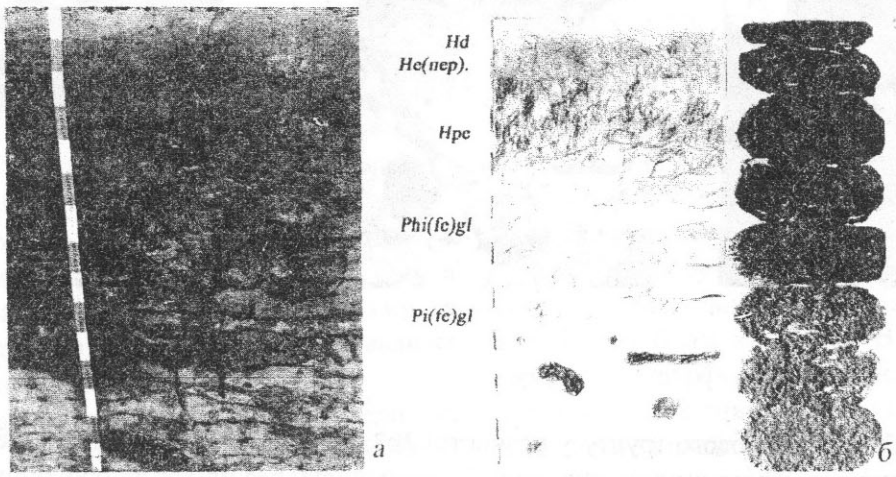
Proposed paper represents results of paleopedological analysis of soils recovered in sequences of Early Neolithic sites investigated nearby Dobrianka village in Cherkassy region.

Профіль ґрунту розчистки №1: а) фото (ліворуч); б) кольорова польова замальовка з примазками натурального матеріалу (праворуч)

Профіль ґрунту розчистки №3: а) фото (ліворуч); б) кольорова польова замальовка з примазками натурального матеріалу (праворуч)

Профіль ґрунту розчистки №4: а) фото (ліворуч); б) кольорова польова замальовка з примазками натурального матеріалу (праворуч)

Рис.1. Профілі ґрунтів Добрянка-3 (розчистка №1) та Добрянка-1 (розчистки №3, 4).

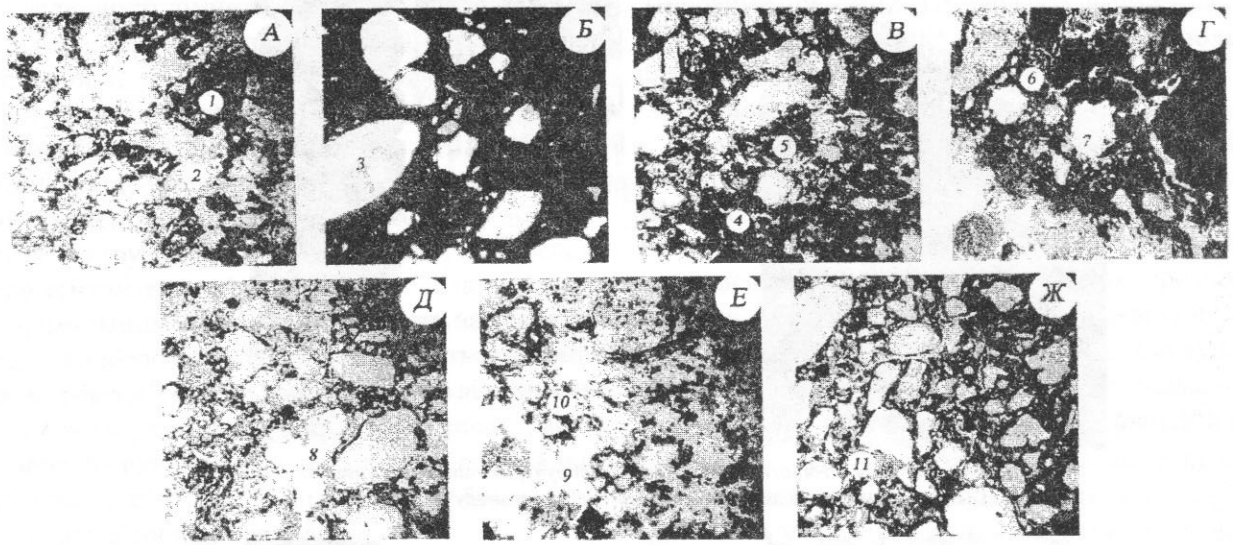

Рис. 2. Мікробудова лучного ґрунту в розчистці №1: А-Б – орний горизонт (1-згустки і грудочки гумусу; 2-система розвинених звивистих пор; 3-зерна піску у скелеті плазми); В – гумусовий горизонт (4-прокраска гумусом плазми; 5-складні мікроагрегати); Г – гумусово-елювіальний горизонт (6-концентрації гумусу у грудочках; 7-скупчення зерен кварцу); Д – перехідний до породи горизонт (8-губчастий супіщаний матеріал вилугуваний від карбонатів); Е – горизонт породи (9-розвинена сітка міжагрегатних, звивистих пор; 10-тонкі плівки глин навколо зерен піску); Ж – горизонт породи (11-цементація плазми мікрокристалічним кальцитом).

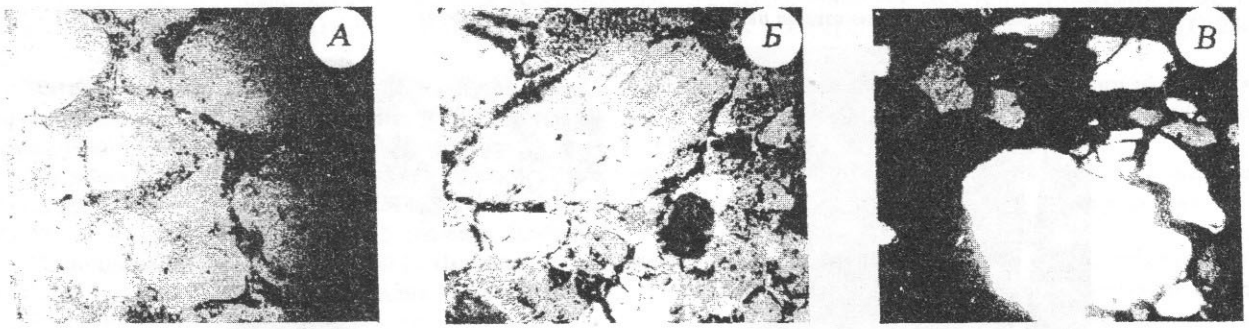

Рис.3. Мікробудова дернового ґрунту у розчистці №3: А – невиразність мікроагрегатів, слабке перетворення матеріалу ґрунтовими процесами; Б – зерна піску без плівок та оболонок перехідного до породи горизонту; В – зерна алювію.

МИХАЙЛОВА Н.Р.

ПЕЧЕРИ З ОЛЕНЯЧИМИ РОГАМИ У ДАВНІХ МИСЛИВЦІВ ПІВНІЧНОЇ ЄВРАЗІЇ

MIKHAILOVA N.R.

THE CAVES WITH DEER ANTLERS OF THE ANCIENT HUNTERS OF NOTHERN EURASIA

У статті розглядаються печери кам'яної доби, епохи бронзи, раннього залізного віку і середньовіччя на Уралі, в Бельгії та Великобританії, у яких були знайдені скупчення численних скинутих рогів північного оленя. Для інтерпретації печер залучаються етнографічні дані щодо печер з оленячими рогами Уралу, Скандинавії й Кавказу, і пов'язані з ними міфи та обряди. Ґрунтуючись на етнографічних свідченнях про тотемістичні обряди відтворення оленів, що включали збереження оленячих рогів у печерах, автор інтерпретує скупчення оленячих рогів як святилища, пов'язані з культом оленя у давнього населення Євразії.

У Північній Євразії відома низка печер пізнього та фінального палеоліту, доби бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя, в яких були знайдені численні роги північного оленя. Це – Уньїнська, Ведмежа та Ажурна печери на Уралі, Ашенштайн у Південній Німеччині, Печера Північного Оленя в Шотландії, Труа де Блеро в Бельгії. Характер культурного шару цих пам'яток, склад знахідок та етнографічні аналогії дозволяють припускати існування в них сакральних споруд.

Найбільш цікаві печери зі скупченнями рогів північного оленя розташовані на Уралі. Це: Уньїнська, Ведмежа та Ажурна печери – найдавніші з відомих нам печер з оленячими рогами. Шари, в яких знаходились скупчення рогів відносяться до палеоліту. В Уньїнській печері оленячі роги були знайдені також у голоценових шарах бронзи, заліза та середньовіччя. Слід зазначити, що на Уралі та прилеглих до нього регіонах Прикам'я та півночі Сибіру відомі численні відкриті археологічні та історичні святилища з рогами, черепами та кістками північного оленя, які функціонували на протязі значних періодів часу.

Розглянемо матеріали з Уньїнської печери, яка є найбільш показовою з означених пам'яток. **Уньїнська печера** знаходиться на р.Уньї на Печорському Уралі. Вона має карстове походження і являє собою розгалужену систему коридорів і залів довжиною понад 135 м. Археологічні дослідження провадились у 1957 та 1959 рр. у привходовій частині печери – великому гроті довжиною 18 м та шириною 6 м. У ньому було спочатку поставлено 5 шурфів по поздовжній осі, а потім розкоп площею 44 кв. м. Шурфами були досліджені відклади з численними літологічними горизонтами плейстоцену та голоцену, а розкопом – тільки голоцену [Канивец, 1964, с.28-33; Гуслицер, Канивец, 1965, с.31-34, 79-83].

Для нас становлять інтерес знахідки з чотирьох плейстоценових та одного голоценового літологічних горизонтів. У найдавнішому з них, літологічному горизонті IV шурфу 5, розташованому у центральній частині гроту, за даними дослідників "Зустрічаються численні скинуті роги молодих північних оленів та інші кістки плейстоценових ссавців. Скинуті роги північного оленя, так само як і в культурному палеолітичному шарі Ведмежої печери, безсумнівно були занесені палеолітичною людиною" [Гуслицер, Канивец, 1965, с.31-34, 79-83]. Будь-які інші прояви культурного шару – крем'яні артефакти, вугілля тощо – не простежені. У розташованому вище літологічному горизонті IX шурфу 5 знову були знайдені численні скинуті роги молодих північних оленів. Інші кістки та артефакти були відсутні. В літологічному горизонті III шурфу 6 простежені уламки скинутих рогів молодих північних оленів. Нарешті, у найвищому з плейстоценових горизонтів, які нас цікавлять, горизонті IV шурфів 6 та 7, знайдена дуже велика кількість уламків скинутих рогів молодих північних оленів. Подекуди в ньому зустрічались також інші кістки. Але крем'яні артефакти та вугілля були відсутні. За геологічними та палінологічними даними формування всіх плейстоценових літологічних горизонтів гроту Уньїнської печери, які містили

скинуті роги північного оленя, відбувалось в умовах прогресуючого похолодання останнього пленігляціалу вюрму [Гуслицер, Канивец, 1965, с.31-34, 79-83].

Найбільш цікавими в Уньїнській печері були голоценові відклади з вапнякового щебеню із рештками рослин і гумусом, які містили культурні шари доби бронзи, раннього заліза й середньовіччя. В їх основі було виявлено велике скупчення уламків рогів молодих північних оленів [Гуслицер, Канивец, 1965, с.81].

Голоценові шари Уньїнської печери досліджувались не лише шурфами, але й розкопом площею 44 м². Біля входу, ближче до правої стіни печери, була виявлена, за виразом В.І.Канівця, площадка для жертвоприношень. Артефакти доби бронзи й заліза були представлені досить скромно. У середньовічному шарі "у правій половині гроту знаходилось місце для розведення ритуального вогню... Навколо вогнища розміщувались купи кісток тварин, що шанувались або приносились у жертву, головним чином, ведмедя, північного оленя, куниці та бобра. Поруч із вогнищем лежав крупний камінь, довкола котрого знайдено 36 кістяних наконечників стріл." [Канивец, 1964, с. 31].

З іншої сторони вогнища була велика купа бронзових та срібних речей, серед яких траплялися середньовічні німецькі монети, срібні брактеати саманідських монет і так званий "Чудський образок") [Гуслицер, Канивец, 1965, с. 79-81; Канивец, 1964, с. 30-32]. Склад знахідок є типовим для жертовних місць Уралу (Гляденівські костища, Хейбідя-Педар, Писаний Камінь та інші). Автори розкопок вважають Уньїнську печеру жертовним місцем і порівнюють із Канінською печерою – загальновизнаним жертовником часів бронзи, заліза і середньовіччя, в якому також були знайдені оленячі роги [Канивец, 1964, с. 30-32].

Отже, у кількох плейстоценових шарах Уньїнської печери представлені скупчення оленячих рогів, які інколи супроводжуються невеликою кількістю інших кісток тварин. Роги були скинутими – це означає що, вони, безумовно, були принесені до печери людиною. Але інші свідчення людського перебування – вугілля або крем'яні артефакти відсутні. Таким чином, ми можемо припустити, що оленячі роги у палеолітичних шарах печери були зібрані з сакральною метою. У шарах бронзи, заліза і середньовіччя оленячі роги сусідять вже з яскраво вираженими свідоцтвами сакрального місця – це залишки вогнища, кістки тварин, які вважаються культовими, наконечники списів, уламки кераміки (можливо, посуду для ритуальної їжі) і, найголовніше, – кістяний антропоморфний виріб [Гуслицер, Канивец, 1965, рис. 36] та "Чудський образок" – витвір так званого "Пермського звіриного стилю", зразки якого є типовими атрибутами жертовних місць [Чернов, 1955, с. 305, 311, 316, Шмідт, 1932, с. 23]. У часи бронзи-заліза на давньому святилищі відправлялись обряди відтворення оленів, а у середньовіччі відбувались ускладнені містерії з жертвоприношеннями залишків оленів та інших культових тварин. У багатьох народів відбувалось заміщення жертовної тварини, наприклад, у народів Півночі та Кавказу замість оленя приносили в жертву велику рогату худобу [Басилов, Кобычев, 1976, Шаповалова, 1973, с. 217]. Нам видається цілком імовірним можливість існування традиції збереження оленячих рогів у печері протягом багатьох тисячоліть – від палеоліту до середньовіччя. Адже такі тривалі сакральні місця добре відомі на Уралі та на Півночі Євразії (рис. 2, 5) (Гляденівське костище, Хейбідя-Педар, Канінська печера, о.Вайгач) [Шмидт, 1932; Бадер, 1954 с. 241-259, Чернов, 1958; Канивец, 1964, с. 46-48; Itkonen,1951, p.62]. Показовим є те, що роги були скинутими і належали виключно молодим особинам, так само, як і в усіх інших печерах з оленячими рогами. Це підсилює аргументи на користь гіпотези про сакральний характер цих об'єктів.

Печера Ажурна розташована на р. Ілича на Північному Уралі. У шарі бурого суглинку плейстоценового часу, в основі відкладів гроту, поруч із роздробленими кістками мамонта, волохатого носорога, зубра, коня та інших тварин були знайдені скинуті роги молодих північних оленів і деревне вугілля [Гуслицер, Канивец, 1962, с. 39]. Автори розкопок зазначають: "Ці знахідки, можливо, свідчать про відвідування печери палеолітичною людиною" [Гуслицер, Канивец, 1962, с. 39] Як і в плейстоценових шарах Уньїнської печери, інші свідоцтва людської діяльності, за винятком вугілля, відсутні. Це може свідчити про культове призначення рогів та вогнища.

Ведмежа печера – знаходиться на Північному Уралі, у верхів'ях р.Печори. Була відкрита і досліджувалась 1960-1962 рр. Б.І.Гусліцером та В.І.Канівцем [Гуслицер, Канивец, 1962], а в 1982-1984 рр. – Б.І.Гусліцером та П.Ю.Павловим [Павлов, 1996]. Печера розташована у скельному борту карстового сухого логу, за 500 м від річища Печори. Усі розкопи (загальна площа 182 м²)

розміщувались у привходовій частині печери та на площадці перед нею. Пізньопалеолітичний культурний шар залягав у бурому щебенистому суглинку (літологічний горизонт "Б") і мав потужність від 0,1 до 0,4 м. На думку всіх дослідників пам'ятки, місцями він зазнав невеликого зміщення вниз по схилу, але загалом зберіг своє первинне положення [Гуслицер, Канивец, 1962, с. 102; Павлов, 1996, с. 76].

Археологічні матеріали пізньопалеолітичного культурного шару представлені крем'яними та кістяними виробами та фауністичними рештками. Крем'яний інвентар (загалом біля 1500 екз.) складався з нуклеусів, відщепів, лусок, платівок та виробів із вторинною обробкою (пластинчасті відщепи з тронкованими кінцями, скребачки, "вироби із шипами" та "двобічно-оброблені форми, виготовлені на плитках кременю"). Знаряддям, як зазначає П.Ю.Павлов, "притаманна майже цілковита відсутність виробів з вираженою морфологією" та дуже бідний типологічний склад [Павлов, 1996, с.80]. Характерно також, що "техніка різцевого сколу в матеріалах Ведмежої печери не простежена" [Павлов, 1996, с. 76]. Знаряддя з кістки та рогу нечисленні: уламок ребра північного оленя з прорізаним пазом, долотоподібне знаряддя, виготовлене з плечової кістки північного оленя, скребло на уламку трубчастої кістки, уламок рогової мотики, муфта (?) з фрагменту штанги рогу північного оленя та два уламки пазових наконечників із бивня мамонта. Таким чином, виходячи зі складу крем'яного інвентаря, можна зробити висновок, що пам'ятка не була типовою стоянкою мисливців на оленя. Не виключено, що вона являла собою, насамперед, майстерню з первинної обробки крем'яної сировини, поклади якої розташовані неподалік [Павлов, 1996].

Серед фауністичних решток абсолютно переважають залишки північного оленя (біля 43,1% всіх визначених фауністичних матеріалів), із яких більше половини припадає на скинуті роги (рис. 1, *2*) Інші великі ссавці представлені зайцем-біляком (32,5%), песцем (7,6%), печерним ведмедем (5,5%), конем (2.8%), мускусним вівцебиком (1,4%) та мамонтом (0,9%).

Для пізньопалеолітичного культурного шару були отримані радіокарбонні дати 16130±150 р. ВР (ЛЕ-3060) і 17980±200 р. ВР (ЛЕ-2876) та для перекриваючого горизонту бурого суглинку – 12230±100 р. ВР (ЛЕ-3059) та 13260±230 р. ВР (Т-13476) [Павлов, 1996, с. 77].

Надзвичайно велика кількість скинутих рогів північного оленя обумовила неоднозначну інтерпретацію Ведмежої печери. В.І.Гуслицер та Б.І.Канівець порівнюють її з Мальтою та Афонтовою Горою і розглядають як стоянку мисливців на північного оленя. Вони вважають, що роги були зібрані на стороні і принесені на пам'ятку, але, за відсутності слідів обробки рогу, не слугували сировиною для виготовлення знарядь. Дослідники пов'язують їх з імовірністю існування житла [Гуслицер, Канивец, 1962, с. 100]. Втім, самі ж вони визнають, що в культурному шарі не спостерігалось виразних слідів будь-яких споруд [Гуслицер, Канивец, 1962, с. 99].

Проти існування в пізньопалеолітичний час житла в Ведмежій печері свідчить, на нашу думку, і відсутність у її культурному шарі щонайменших ознак вогнища – плями вогнища, помітного скупчення вугілля, кісткового вугілля чи обпаленого каміння. За спостереженнями авторів розкопок, лише "декілька десятків дрібних вуглинок було простежено в південно-західній частині розкопу" [Гуслицер, Канивец, 1962, с. 99]. Це єдина, за їх визнанням, ділянка, де спостерігалось більш темне забарвлення культурного шару. Але, відзначимо, що південна частина розкопу припадала на незручний для мешкання, стрімкий, часом терасоподібний, схил краю площадки перед печерою. Культурні ж залишки, в тому числі й роги північного оленя, навпаки, розташовувались, головним чином, у північній частині площадки. Крім того, за спостереженнями В.Ю.Павлова, роги на площі розкопу не утворювали скупчень, а були розподілені безсистемно [Павлов, 1996, с. 77]. Таким чином, будь-які докази існування житлової конструкції у Ведмежій печері і тим більше зв'язок із нею оленячих рогів відсутні.

Інший дослідник Ведмежої печери – В.Ю.Павлов також заперечує існування у ній житла в пізньопалеолітичний час. Відкидає він і версію наявності у Ведмежій печері великої кількості рогів як створення запасів сировини, виходячи з того, що було знайдено лише два рогові вироби [Павлов, 1996, с.77]. Отже, скупчення скинутих рогів північного оленя у Ведмежій печері, безумовно, не було складом сировини. До наведених вище доводів дослідників пам'ятки, які спростовують інтерпретацію скупчення рогів як складу сировини, додамо також і цілковиту відсутність серед крем'яного інвентарю власне знарядь для обробки рогу – різців.

В.Ю.Павлов, ґрунтуючись на відсутності в культурному шарі пам'ятки будь-яких, навіть опосередкованих свідоцтв існування житла, вважає, що роги були принесені з культовою метою

[Павлов, 1996, с. 78]. Свою гіпотезу дослідник, посилаючись на Ю.Б. Симченко [Симченко, 1976], обґрунтовує етнографічними свідоцтвами – звичаєм складати у сакральних місцях оленячі роги й голови, відомим у народів тундрової та лісотундрової зони Євразії. Крім того, він наводить низку археологічних аналогій – сакральних об'єктів зі скупченнями рогів північного оленя. Серед них, зокрема, розглянуті вище пізньопалеолітичні шари Уньїнської печери і середньовічні ритуальні об'єкти у печерах гряди Чернишова, які складаються із скинутих рогів північного оленя. Автор посилається також на культовий об'єкт, розкопаний за його участю у печері Пимва-Шор 1. На ньому зруйнована частина купи, що складалася з рогів і черепів північного оленя, була подібною до культурного шару Ведмежої печери. Як у першому, так і в другому випадках роги залягали безсистемно, без скупчень, в одному шарі з нечисленними культурними залишками [Павлов, 1996, с. 78].

Отже, для пояснення наявності у Ведмежій печері великої кількості скинутих рогів північного оленя запропоновано дві розглянуті вище гіпотези. Згідно з першою, В.І.Гусліцера та Б.І.Канівця, роги використовувались пізньопалеолітичними мешканцями печери як конструктивні елементи житла. За другою, висунутою В.Ю.Павловим, роги були принесені до печери виключно у культових цілях. Більш аргументованою нам видається друга гіпотеза, з огляду на відсутність в культурному шарі пам'ятки будь-яких, навіть опосередкованих свідоцтв існування житла та наведені В.Ю.Павловим археологічні й етнографічні аналогії сакральних об'єктів із рогами північного оленя.

Цю гіпотезу підтверджують численні інші, подібні до Ведмежої, печерні святилища з рогами північного оленя, як пізньо- та фінальнопалеолітичного часу, на розгляді яких ми зупинимось нижче, так і середньовічні, які продовжували функціонувати до початку XX сторіччя, у Лапландії (рис.1, *1,2-1,3*) [Чарнолуський, 1966, с. 311, 312, Харузин, 1890, с. 192-193, 340, Itkonen, 1951, p. 62] та на Північному Кавказі (рис. 2,*4*) [Басилов, Кобычев, 1976, с. 62].

Утім, слід відзначити, що не зовсім узгоджується з існуванням у Ведмежій печері сакрального об'єкта знайдений у ній досить численний крем'яний інвентар, який, до того ж, включав весь цикл кременеобробки – від розколювання кременю, з метою отримання заготівки, до виготовлення знарядь. Крім того, є свідчення про полювання на північного оленя (пробита кістка) та споживання здобичі (розбиті кістки) палеолітичними мешканцями. За етнографічними ж даними, культові споруди знаходились, як правило, у місцях відокремлених від житла. Поясненням цього протиріччя може бути неодноразове відвідання людьми Ведмежої печери в пізньопалеолітичний час і з різною метою. Скоріш за все, її культурний шар являє собою типовий для пізньопалеолітичних печерних пам'яток "палімпсест". Судячи з вертикального розподілу артефактів у товщі відкладів до 0,40 м і відсутності будь-яких виражених житлових та виробничих структур, нарешті, – з очевидного неутилітарного призначення великої кількості рогів північного оленя, культурний шар Ведмежої печери утворився на протязі досить великого проміжку часу, в результаті багаторазових відвідин пізньопалеолітичними людьми, які використовували її як сакральний об'єкт та/або для короткочасного мешкання в ній. Про нетривале перебування мисливців на північного оленя на пам'ятці свідчать також практично цілковита відсутність у культурному шарі вугілля, досить високий (до 18%) відсоток знарядь серед крем'яного інвентарю та невиражений типологічний склад останніх.

Отже, сукупність цих аргументів дає нам підстави розглядати скупчення рогів північного оленя у Ведмежій печері як сакральний об'єкт – святилище пізньопалеолітичних мисливців на північного оленя, яке функціонувало, судячи зі скинутих рогів, навесні та на початку літа.

Печера Ашенштайн у Нижній Саксонії (Німеччина) подібна до Ведмежої за віком та складом знахідок. Вона була досліджена Г.Тромнау у 1960-1962 рр. [Tromnau, 1991, s. 33]. На жаль, публікація печери лише загальна. Пам'ятка знаходиться у зруйнованому скельному навісі, брили якого перекрили культурний шар. У ньому був знайдений крем'яний інвентар, серед нього мікроліти з притупленим краєм, різці, скребачки, нуклеуси, відщепи та платівки. Фауністичні рештки пам'ятки представляють, насамперед, більше ніж 360 скинутих рогів молодих особин північного оленя. Крім того, були знайдені нечисленні кістки вівцебика, степового зубра, коня, снігового зайця та куріпки. Для культурного шару отримана радіокарбонна дата 16870±180 р. ВР [Tromnau, 1991, s. 33]. Найбільший інтерес серед знахідок Ашенштайн становить Т-подібний предмет довжиною біля 20 см, виготовлений з обрізаної штанги рогу північного оленя з частинами відростків, також обрізаними і дбайливо заполірованими (рис.2,*5*).

На думку Г.Тромнау, цей виріб нагадує Т-подібні калатала лопарських шаманів і має достатньо широкі аналогії як серед пізньопалеолітичних пам'яток Європи, так і в етнографічних жертовниках мисливців на оленя. Зокрема, Т-подібний заполірований виріб, знайдений у культурному шарі Брілленхолле, який датується мадленським часом. Дослідник цієї пам'ятки Г.Рік розглядає артефакт як шаманське калатало і порівнює з відомим шаманським калаталом з Лапландії й аналогічним виробом, знайденим у похованні на Оленячому острові у Баренцовому морі, який датується часом близько 500 ВР (рис. 2,*б*). Крім того, подібні предмети були знайдені на острові Кіркенес у Баренцовому морі. У Музеї Тромсо у Норвегії зберігається аналогічний виріб залізної доби (рис. 2,*4*)[Tromnau, 1991, s. 32-36]. На думку Г.Босінського, Т-подібні предмети з оленячого рогу, знайдені на українських пізньопалеолітичних стоянках Мезін та Межиріч, також слід віднести до категорії шаманських калатал [Tromnau, 1991, abb. 29-32]. Наявність атрибуту шаманської діяльності у печері Ашенштайн поряд із великим скупченням рогів північного оленя свідчить, на думку Г.Тромнау, про культове призначення цієї пам'ятки [Tromnau, 1991, s.32]. Авторська гіпотеза підтверджується етнографічними матеріалами Північної Євразії. За інформацією Е.Оятевої, серед різноманітних предметів, які знаходяться на культових місцях, зустрічаються шаманські атрибути [Оятева, 2005, с. 140]. У ненців шамани приймали участь у жертвоприношеннях оленів і на родових святилищах [Хомич, 1981, с. 20-21].

Отже, в Ашенштайн, як і у Ведмежій печері, знахідки представлені численними скинутими рогами північного оленя, крем'яним комплексом та кістками тварин – рештками мисливської здобичі. Роги молодих особин північного оленя були скинуті навесні та на початку літа. У цей час самиці народжують телят і у багатьох традиційних суспільств мисливців на північного оленя, наприклад лопарів, відзначалися тотемістичні обряди інтічіум, які завершувались складанням оленячих рогів до печер [Чарнолусский, 1966, с. 31, 312]. Звичай збирати скинуті оленячі роги існував у чукчів, які навесні справляли свято поклоніння рогам [Кузнєцова, 1957, с. 300]. Ця обставина підтверджує запропоновану Г.Тромнау інтерпретацію печери Ашенштайн як сакрального об'єкту і порівняння її з жертовними печерами етнографічних суспільств мисливців на північного оленя. Наявність на пам'ятці Т-подібного предмету з рогу, який визначається автором розкопок як шаманське калатало, є додатковим доказом сакрального характеру скупчення рогів.

Як у випадку з Ведмежою печерою та іншими пізньопалеолітичними уральськими печерами з рогами північного оленя, постає питання щодо причетності в Ашенштайні культового скупчення рогів до крем'яного інвентарю та решток мисливської здобичі. Можливо, вони не пов'язані між собою і є "палімпсестом" решток культових та побутових об'єктів.

Печера Північного Оленя у північно-західній Шотландії отримала назву від знайденої у ній великої кількості рогів північного оленя. Була розкопана у 1926 р. Дж. Крі, Дж. Календером та Дж. Річі. Матеріали розкопок були частково опубліковані у 1927 р. Дж.Календером і Дж.Річі [Callender, Cree, Ritchie, 1927]. Пізніше до них зверталися Е.Лаусон у 1981 році [Lawson, 1981], Т.Лаусон та К.Бонзал у 1985 р. [Lawson, Bonsall, 1986], А.Морісон та К.Бонзал у 1986 р. [Morrison, Bonsall, 1989].

Печера Північного Оленя є середньою з трьох розташованих поруч порожнин карстового комплексу Кріг нан Уам. Вона складається із внутрішньої та зовнішньої камер (рис. 1,3). У зовнішній камері печери верхній шар являв собою "червону печерну землю" (terra rossa) із камінням, що впало з даху печери, та фауністичними залишками. Нижче містився шар щебеню кутастої форми, у якому, власне, були знайдені численні оленячі роги. Під ним залягали декілька стерильних шарів. Найбільший інтерес дослідників викликав шар кутастого щебеню зовнішньої камери печери. У ньому були знайдені фрагменти рогів від 480 особин північного оленя і невелика кількість оленячих кісток. Інші культурні рештки були представлені лише окремими фрагментами вугілля. Роги були скинуті і належали виключно дорослим самицям та молодим особинам. Жоден із рогів не мав слідів обробки. Деякі мали сліди погризів хижаками. Роги були фрагментовані внаслідок постдепозитних процесів, які відбувались у печері. Радіокарбонна дата оленячих рогів становить 10080±70 р. ВР [Morrison, Bonsall, 1989,с.36].

Т.Лаусон і К.Бонзал запропонували три гіпотези наявності такої значної кількості рогів у печері: 1) північні олені приходили до печери і скидали там роги; 2) роги були принесені до печери хижаками, наприклад, вовками; 3) роги були зібрані і складені людиною [Lawson, Bonsall, 1986].

Вірогідність перших двох гіпотез заперечується самим К.Бонзалом [Lawson, Bonsall, 1986] та його співавтором А.Морісоном в іншій публікації [Morrison, Bonsall, 1989, p.137]. Першим контраргументом є відсутність на рогах слідів обгризання іншими оленями або хижаками. По-друге, якби олені мали звичку скидати роги у печерах, такі скупчення рогів мали б бути й у сусідніх двох печерах, розташованих усього за кількох метрів праворуч та ліворуч від Печери Північного Оленя (рис. 2, *2*) і цілком доступних для тварин. Проте, під час розкопок, проведених у названих печерах, були знайдені, головним чином, кістки дрібних тварин та птахів.

Отже, К.Бонзал і А.Морісон схиляються до думки, що оленячі роги були принесені до печери людиною. Версію антропогенного походження рогів автори аргументують їх важливістю для фінальнопалеолітичних груп мисливців на північного оленя, які використовували роги для виготовлення знарядь і зброї, та знахідками в культурному шарі фрагментів вугілля. Утім, вони заперечують можливість використання печери як житла, а інтерпретують пам'ятку як сховище для сировини. Згідно з їх гіпотезою, члени мисливської групи приходили в Печеру Північного Оленя щорічно для того, щоб поповнити свої запаси. Автори вважають, що Печера Північного Оленя є однією з господарських складових у комплексі стоянок на теренах шотландського Есінту, пов'язаних із пізньо-весняною або ранньо-літньою експлуатацією оленячих стад, що складалися з самиць із телятами. Ці стоянки датуються фіналом плейстоцену [Lawson, Bonsall, 1986, p. 85-88].

На наш погляд, гіпотеза про те, що велика кількість оленячих рогів була принесена до печери людиною, також є найбільш вірогідною. Але викликає сумнів припущення, що роги призначались для виготовлення з них знарядь праці. Щоб зібрати 480 пар скинутих рогів, первісній людській общині знадобилося б щонайменше декілька років. Самиці північного оленя скидають роги навесні, у квітні та травні. Отже, у весняно-літній час, а саме в час мисливської експлуатації теренів навколо Печери Північного Оленя, оленячі роги можна було вільно збирати у тундрі в необхідній кількості. При цьому, складання рогів про запас було недоцільним. Згідно з етнографічними та історичними реконструкціями моделі річного господарського циклу мисливців на північного оленя, вони перебували у зоні літніх пасовиськ лише декілька місяців, а на зиму відкочовували услід за оленями на південь [Симченко, 1976; Залізняк, 1991 та ін.].

Не узгоджуються з інтерпретацією Печери Північного Оленя як складу сировини й археологічні дані з обробки рогу. Скинуті оленячі роги можуть бути використані як сировина для виготовлення знарядь протягом короткого часу. Після довгого зберігання роги втрачають вологість, вкриваються мікро-тріщинами, стають крихкими й малопридатними для обробки. Отже, зберігання такої значної кількості сировини не мало сенсу.

Для фінального палеоліту та мезоліту півночі Європи, зокрема, на стоянках Штельмоор, Мейєндорф та Стар Кар, відомі інші прийоми зберігання рогів [Gronnow 1987 c. 152-161; Bodil, 1999. c. 52-54]. Так, на стоянці Штельмоор були знайдені роги північного оленя у кількості 1241 екз. Більшість із них були зрізані з черепів убитих тварин, і лише 29 скинутих. Рогів самців було удесятеро більше, ніж рогів самиць. Велика частина з них знаходилась на дні мілкого озера біля берега. Б.Гронноу проаналізував колекцію рогів і прийшов до висновку, що перед затопленням вони деякий час перебували на суходолі – роги мали сліди погризів оленями та гризунами. На дні озера були затоплені великі, міцні стовбури без відростків та крон – так звані "очищені стовбури", які слугували заготовками для виготовлення рогових знарядь аренсбурзької культури. На думку Б.Гронноу, зберігання в озері повинно було захистити роги від звіриних зубів та полегшити наступну обробку [Gronnou, 1987, p.144]. На стоянці Стар Кар було знайдено 65 рогів, знятих з убитих тварин, та 51 скинутий ріг благородного оленя. Роги слугували сировиною для виготовлення зубчастих наконечників (barbed points) та мотик. Роги, як і інші фауністичні залишки, знаходилися переважно в болоті, у зоні повалених беріз. Дослідники Стар Кар дотримуються гіпотези, що роги складались у воді спеціально, скоріш за все для пом'якшення або для захисту від хижаків та людей [Rowley-Conwy, 1988 p.106]. Деякі автори вважають, що численні оленячі роги були принесені на стоянку для їхньої обробки з інших місць [Pitts, 1979,c. 32-41]. Отже, дані щодо зберігання та обробки рогу зі стоянок Штельмоор та Стар Кар указують на те, що оленячі роги, які використовувались для виробництва знарядь, зберігалися поряд із стоянкою, і для їх захисту від руйнування та хижаків первісні мисливці вдавались до спеціальних заходів. Ці факти не узгоджуються з припущеннями щодо збирання скинутих рогів і

створення запасів сировини у віддалених і не захищених від природного руйнування та хижаків місцях – печерах.

Період пізньої весни, коли були зібрані роги, (час отелення самиць північного оленя й скидання ними рогів) збігається з часом проведення тотемістичних обрядів у народів, які мають культ оленя, наприклад, у лопарів. Тож, можна припустити, що у Печері Північного Оленя складались роги, які були використані для проведення ритуалів. На користь цієї гіпотези може свідчити відсутність яскраво вираженого культурного шару у печері, знарядь праці та інших кісток оленя – залишків мисливської здобичі. Якщо порівняти ці матеріали з матеріалами Уньїнської, Ведмежої печери та печери Ашенштайн, які трактуються їх авторами як ритуальні, гіпотеза про сакральний характер Печери Північного Оленя має право на існування. На її користь, крім того, свідчить і віддалене, важкодоступне місцезнаходження печери, що є характерним для сакральних місць. З літератури відомо, що у традиційних суспільствах "святилища не тільки містились у важкодоступних, заповідних місцях, а й охоронялися" [Оятева, 2005, с.134].

Печера Труа де Блеро знаходиться у Південній Бельгії. Досліджувалась К.Беллієром та П.Катленом [Bellier, Cattelain, 1983]. Культурний шар пізнього палеоліту (шар III) датується 13790±50 р. BP (Lv-1314) та 13850±335 р. BP (Lv-1309D) [Bellier, Cattelain, 1983, p.45], містив поодинокі крем'яні артефакти, значну кількість рогів північного оленя, залишки тундрової фауни, включаючи зайця, арктичну лисицю та лемінга. Роги були скинутими і належали виключно молодим самицям. Головним чином, зустрічалися фрагменти основи чи секцій стовбурів, в той час як рогові відростки та фрагменти крони були представлені меншою кількістю. Деякі фрагменти мали сліди зламу, але не було слідів від зубів тварин. Стоянка інтерпретується як регулярна стоянка мисливців, пов'язана із збиранням скинутих рогів самиць північного оленя. Утім, слідів обробки рогів на стоянці не виявлено.

Отже, з археологічної літератури відома низка пам'яток, на яких були знайдені великі скупчення рогів північного оленя. Як правило, роги були складені у печерах. Найдавніші пам'ятки з оленячими рогами датуються пізнім палеолітом, але відомі і пам'ятки доби бронзи-заліза, які функціонували як святилища до середньовіччя. [Павлов, 1996, Гуслицер, Канивец, 1965, Tromnau, 1991, с.32-34]. Практично у всіх печерах містились скинуті роги самиць та молодих особин, що свідчить про те, що їх збирали у весняно-літній час.

Інтерпретація печер з оленячими рогами є суперечливою. Частина дослідників, зокрема Б.І.Гусліцер, В.І.Канівець, інтерпретують велику кількість рогів північного оленя як залишки житлових конструкцій (Ведмежа печера), що суперечить їхньому ж таки зауваженню про відсутність у печері доказів існування житла [Гуслицер, Канивец, с. 99]

Існує ще одна версія господарського призначення оленячих рогів. К.Белліер, П.Катлен, Т.Лаусон, К.Бонзал і А.Морісон трактують західноєвропейські пам'ятки виключно як сховища сировини, навіть не згадуючи про можливість культового використання печер. Автори мало обізнані з матеріалами Північно-Східної Євразії і не залучають матеріали стоянок, на яких оленячі роги збирались задля виготовлення знарядь праці. Згідно ж цим матеріалам, відомо, що роги, які використовувались як сировина, зберігались безпосередньо на стоянках (Стар Кар, Штельмоор, Мейєндорф). Для їх захисту від руйнування та хижаків первісні мисливці вдавалися до спеціальних заходів, зокрема, зберігали роги у воді. Це було зручно для мешканців стоянки і забезпечувало недоторканість сировини. [Gronnow 1987; Bodil, 1999, Rowley-Conwy, p.106]. Факти збору та зберігання такої значної кількості рогів, як у розглянутих вище печерах, у якості матеріалу для виготовлення знарядь невідомі ні в археології, ні в етнографії. Ще більші сумніви викликає інтерпретація західноєвропейськими авторами печер із рогами як сховищ сировини, з огляду на розташування їх у місцях, віддалених від стоянок мисливців на північного оленя і, водночас, доступних для тварин. У той же час, тотемістичні обряди, як правило, відбувались саме в утаємничених, віддалених від помешкання людей місцинах.

Отже, не виключаючи можливості використання окремих печер як господарських комплексів, ми вважаємо більш вірогідною інтерпретацію їх як місць, де відбувались сакральні дії з використанням оленячих рогів.

П.Ю.Павлов, Б.І.Гусліцер, В.І.Канівець та Г.Тромнау припускають, що печери (Уньїнська, Ведмежа і Ашенштайн) використовувались як сакральні і підтверджують свої припущення деякими археологічними та етнографічними аналогіями [Гуслицер, Канивец, 1965, с. 79-81, Канивец, 1964, с. 30-32, Павлов, 1996, с. 78,

Tromnau, 1991, p.32]. Для обґрунтування цієї гіпотези ми провели детальний порівняльний аналіз матеріалів зі згаданих печер, та залучили більш широкі етнографічні свідоцтва, невідомі авторам наведених публікацій.

Визначаючи функціональне призначення печер з оленячими рогами, ми користувалися критеріями, запропонованими І.П.Русановою, за якими можна відрізнити святилища від житлових і господарський об'єктів. Це, в першу чергу, розташування об'єкту у незвичному місці, наприклад, осторонь від заселеної території; явно жертовний характер знахідок – кістки багатьох тварин, наявність амулетів чи ідолів; аналогії серед достовірно культових об'єктів; співставлення з етнографічними даними або описами у давніх джерелах [Русанова, 2002, с. 11].

На користь гіпотези про сакральність печер з оленячими рогами свідчать такі археологічні факти:

1. Відсутність у більшості з розглянутих печер (пізньопалеолітичні шари Уньїнської печери, Ажурна печера та печера Північного Оленя) вираженого культурного шару стоянки, тобто, будь-яких решток житлових конструкцій, вогнищ, знарядь праці, решток мисливської здобичі тощо. У Ведмежій печері та печері Ашенштайн культурні шари та скупчення рогів могли становити "палімпсест", тобто належати до різних археологічних комплексів – сакрального та побутового. Іншим поясненням такого співіснування стоянки та святилища може бути нероздільність у часі і просторі сакрального і профанного в уявленнях первісної людини. Це знаходить відображення у деяких етнографічних матеріалах. Наприклад, у чукотському святі "поклоніння оленячим рогам" – "кілвей", яке справлялося після отелення самиць оленів, у квітні-травні, коли вони скидають роги. Чукчі збирали ці роги, складали позаду яранги і приносили їм у жертву м'ясо та сало [Богораз, 1939, с. 78]. Можливо, на ранніх стадіях розвитку культу оленя різниця між сакральним і профанним була ще менш вираженою і святилища та стоянки могли утворювати єдині комплекси.

2. Печери з рогами знаходились в ізольованих від людських помешкань місцях, що може свідчити про утаємниченість ритуалів, які там відбувались.

3. У печері Ашенштайн був знайдений предмет, інтерпретований автором як шаманське калатало.

4. Особливе значення мають знахідки скинутих оленячих рогів у плейстоценових та голоценових шарах Уньїнської печери. Автори розкопок, нагадаємо, припускають антропогенне походження рогів, але у палеолітичних шарах не було інших артефактів, які б свідчили про господарську діяльність людини. Отже, роги могли бути занесені до печери з культовою метою. У шарах, що містили матеріали бронзи, заліза і середньовіччя, скупчення оленячих рогів уже супроводжуються вотивними предметами – наконечниками списів, срібними монетами та виробами так званого "пермського звіриного стилю", які є загальновизнаними атрибутами жертовних місць Уралу та Півночі. На підставі цих даних ми можемо припустити, що Уньїнська печера являла собою визначне сакральне місце, яке функціонувало упродовж плейстоцену – голоцену. Контекст залягання скинутих рогів північного оленя у плейстоценових шарах Уньїнської печері є подібним до всіх розглянутих нами печер із рогами оленів, що дозволяє об'єднати усі ці пам'ятки в одну категорію культових місць.

Запропонована нами інтерпретація печер із рогами оленів пізнього палеоліту Євразії як сакральних місць культу оленя, підтверджується також численними етнографічними аналогіями. Перш за все, привертає увагу збіг часу функціонування розглянутих пам'яток – печер з рогами оленів – із часом проведення тотемістичних ритуалів у народів півночі Євразії. Він припадає на весну та літо. Зокрема, у лопарів навесні – у час народження оленят, і восени – в період гону оленів, справлялись обряди Інтічууму, спрямовані на стимулювання плодючості. Такі ритуали відображені у писемних джерелах: "Однажды в день Петра и Павла Тимофей Чупров проезжал мимо Сейдозера. Подъехав ближе, он увидел много лопарей; все были нагими, и мужчины и женщины. Мужчины на головах имели оленьи рога. Они боролись между собой из-за женщин" [Харузин, 1890, с.383]. День Петра і Павла святкується 14 червня, в час отелення важенок. Подібні обряди справлялись і восени: "На Оленьем острове происходит нечто вроде древнего жертвоприношения. Лопари складывают в пещере привезенные с собой оленьи рога. В древности, рассказывали старики, на этом острове происходили состязания молодых людей. Они выходили на бой голыми, с оленьими рогами на головах." [Чарнолусский, 1966, с.312]. Ще одна складова обряду плодючості – імітація забиття жертовного оленя, також була зафіксована у фольклорних джерелах. "Играющие делятся на две партии; по одну сторону становятся мужчины, по другую девушки; каждый из играющих берет

в руки по оленьему рогу и прикладывает к уху, наподобие настоящего рога. Вслед за этим девушки берутся за руки попарно, то же делают и парни; девушки изображают важенок (оленей-самок), парни хирвасов (оленей-самцов). ...Затем парни садятся на девушек верхом, погоняя их... Когда игра в полном разгаре, выходят парни, изображающие охотников... Они стреляют в бегущих "оленей", и тот, кого поразит стрела, падает, притворившись мертвым; охотники... принимаются "свежевать" оленя, снимают с него "шкуру" (обувь или косынку)... И это до тех пор, пока все олени не будут "убиты" [Харузин, 1890, с.340].

Внаслідок проведення тотемістичних ритуалів культу оленя у народів півночі Євразії утворювались святі місця, за всіма параметрами подібні до палеолітичних печер із рогами оленів. Зокрема, печери із залишками оленячих рогів, пов'язані з обрядом Інтічиуму, зберігалися у саамі ще на початку XX ст. Опис однієї з них, на скелястому острові Уконсаарі в Лапландії, наводить Г.Тромнау. "На межі століть перед цією печерою знаходили численні оленячі роги та кістки інших тварин, які утворювали велику напівкруглу купу. Такі жертовні місця з оленячими рогами шанувалися саамі як святині і повинні були сприяти мисливському талану" (рис. 2, *2*) [Tromnau, 1991, p.34]. Лопарі приносили роги у жертву оленячому божеству Мяндашу-господарю у знак прохання допомогти у полюванні (рис. 2,*1*). Великі купи оленячих рогів з прикрасами і подарунками були розкидані по лапландським землям – наприклад на Кольському півострові, неподалік від неолітичного комплексу скельного мистецтва Чалми-Варре, де відомі зображення людей і лосів [Чарнолусский, 1966, с. 308, Гурина,1978, с. 90-95].

Святилища з оленячими черепами й рогами були відомі на всій території північної Євразії. Святилище Хейбідя-Педар у Большеземельській тундрі з черепами, рогами та кістками оленів, фрагментами посуду та зброї є свідченням безперервної традиції від неоліту до пізнього середньовіччя. Серед артефактів пам'ятки вирізняються вироби так званого "Пермського звіриного стилю", із зображеннями людей з головою лося. [Чернов, 1955, с.305]. Серед матеріалів святилища, відомого під назвою "Гляденівського костища", яке функціонувало з доби заліза до середньовіччя, "серед кісток інших тварин вражала численність... уламків лосячих рогів" [Спицын, 1901,с. 37]. Загальновідомі жертовники ненців – "гібедеї" (від ненецького "хебидя я" – священне місце) на півночі Західного Сибіру. Найвидатніші "гібедеї" знаходяться на півострові Ямал та о-ві Вайгач, де утворюють цілі жертовні комплекси. [Успенський, 1979]. В інших народів Північної Євразії жертовники з оленячими рогами (рис.2, *5*) маркували місця, важливі для життєдіяльності оленів – пасовиська, місця отелення, поколок, шляхи міграцій північних оленів та ін. [Симченко, 1976, с.256-257].

Традиція зберігати у святилищах оленячі роги побутувала й у більш розвинутих народів Євразії, навіть у тих, що давно перейшли до землеробства. Наприклад, в Осетії аграрному святому Ніколі було присвячене святилище, в якому поруч із черепами биків та турів, на почесному помості знаходилось близько тисячі рогів благородного оленя (рис. 2, *4*) [Басилов, Кобычев, 1976].

Привертає увагу, що у згаданих етнографічних святилищах оленячі роги супроводжувались залишками інших тварин. Це, на нашу думку, пояснює, чому в палеолітичних печерах – свідоцтвах культу оленя (Ведмежа, Уньїнська, Ашенштайн, Труа де Блеро) поруч із рогами північного оленя були знайдені інші фауністичні матеріали.

Таким чином, структура розглянутих нами пам'яток відповідає наведеним вище критеріям культових місць. Печера Північного Оленя, Уньїнська, Труа де Блеро, Ажурна печера і, вірогідно, Ашенштайн та Ведмежа, знаходились у віддалених від людського помешкання місцях. Склад знахідок (оленячі роги та кістки тварин) мають жертовний характер. Вагомим аргументом є наявність вотивних предметів у голоценових шарах Уньїнської печери та в Ашенштайні. Скупчення оленячих рогів мають широкі аналогії серед достовірно культових об'єктів – давніх святилищ Північного Уралу та Сибіру, а також багаті етнографічні свідоцтва народів Півночі Євразії та Кавказу і описи самовидців обрядів відтворення оленів. Отже, можна стверджувати, що палеолітичні печери з оленячими рогами були давніми святилищами і становили елемент культу оленя. За етнографічними аналогіями можна припускати, що вони були пов'язані з обрядами Інтічиуму – стимулюванням плодючості оленів, та/або вшануванням сакральних "господарів" оленів – тотемних предків або покровителів місць полювання.

ЛІТЕРАТУРА

Бадер О.Н. Жертвенное место под Писаным каменем на р. Вишере // СА. – XXI. – 1954. – С. 241-259.

Бадер О.Н., Оборин В.А. На заре истории Прикамья. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1958. – 244 с.

Басилов В.Н.,Кобычев В.П. Николайи Кувд (Осетинское празднество в честь патрона селения) // Кавказский этнографический сборник. – ТИЭ, Новая серия. – T.VI. – М. – Л., 1976. – С.149-151.

Богораз В.Г. Чукчи. Ч.II. – Ленинград: Издательство Главсевморпути, 1939. – 196 с.

Гуслицер Б.И., Канивец В.И. Пещеры Печорского Урала. – Москва-Ленинград. :Наука, 1965. –134 с.

Гурина Н.Н. Новые наскальные изображения советской Арктики // Природа. – 1978. – №7.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – Киев. :Наукова думка, 1989. -174 с.

Канивец В.И. Канинская пещера. – Москва.: Наука, 1964. – 136 с.

Кобычев В.П. Дигори-Зад // Полевые исследования Института этнографии 1974. Москва, 1974. –с. 132-141.

Кузнецова В.Г. Материалы по праздникам и обрядам амгуэмских оленных чукчей // Сибирский этнографический сборник. – Вып.II. – Москва-Ленинград, 1957.

Оятева Е.И. О назначении предметов художественной металлической пластики в жизни народов Прикамья I – начала II тысячелетия н.э. // Археологический сборник Государственного Эрмитажа – Т.37 – Санкт-Петербург, 2005.

Павлов П.Ю. Палеолитические памятники Северо-Востока Европейской части России. – Сыктывкар, 1996.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества. – Черновцы. :Прут, 2002. –172 с.

Симченко Ю.Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии. Москва. :Наука, 1976. – 311 с.

Спицын А. Гляденовское костище. – Санкт-Петербург, 1901. – 42 с.

Туголуков В.А. Кто вы, юкагиры? – Москва. :Наука, 1979. –151 с.

Харузин Н. Русские лопари // Известия общества любителей естесствознания, антропологии и этнографии Московского Университета. –Москва, 1890. –472 с.

Чарнолусский В.В. О культе Мяндаша // Скандинавский сборник. – XI, –Таллин, 1966. – С. 301-315.

Успенский С.М. Гибидеи – ритуальные жертвенники ненцев // Природа. – №7. М., 1979.– С. 36-40.

Хомич Л.В. Шаманы у ненцев // Проблемы истории общественного сознания аборигенов Сибири. – Ленинград. :Наука, 1981. – 284 с.

Чернов Г.А Хэйбидя-Пэдарское жертвенное место в Большеземельской тундре. // СА. – XXIII. – 1955. – С.291-321.

Шаповалова Г.Г. Северорусская легенда об олене // Фольклор и этнография русского Севера. – Москва, 1973.

Bellier C., Cattelain P. Fouilles au "Trou des Blaireaux" a vaucelles (Doische –prov. Namur) Campagnes 1981-1982 // Notae praehistoricae. –№ 3. 1983.— P. 42-49.

Bodil B. A survey of the Aurensburgian faunal assemblage of Stelmoor // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, :Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 1999. – P. 47-76

Callender J.G.,Cree J.E, Ritchie J. Preliminary report on caves containing Palaeolithic relics, near Inchnadamh, Sutherland. // Proc. Soc. Antiq. Scotland. – V.61. – 1927. – P.169-172.

Gronnow B. Meiendorf and Stellmoor revisited. An Analysis of Late Palaeolithic Reindeer Exploitation // Acta Archaeologica, V.56. – Kobenhavn, 1987. – P. 131-166

Itkonen T.J. The Laps of Finland // Southwestern Journal of Anthropology. – 1951. – V.7. – №1. – P. 32-69

Lawson T., Bonsall C. The Palaeolithic in Scotland: a reconsideration of Evidence from Reindeer Cave, Assynt // Quaternary Newsletter. – 1986. – V.49. P.1-7.

Legge A.J., Rowley-Conwy P.A. Star Carr Revisited: a Re-analysis of the Large Mammals. -- London, : Birkbeck College, 1988.

Morrison A., Bonsall C. The Early Post-Glacial Settlement of Scotland: a Review // The Mesolithic in Europe (Papers presented at the Third International Symposium, Edinburgh, 1985). – Edinburgh, :John Donald Publishers Ltd, 1989. –P.134-143

Pitts M. Hides and antlers: a new look at the gatherer-hunter site at Starr Carr North Yorkshire, England // World Archaeology. – 1979. – V.11. – №1. – P.32-43

Tromnau G. Archaologische Funde und Befunde zum Schamanismus // Schamanen. Mittler zwischen Menschen und Geistern. – Duisburg, 1991. – P.22-38

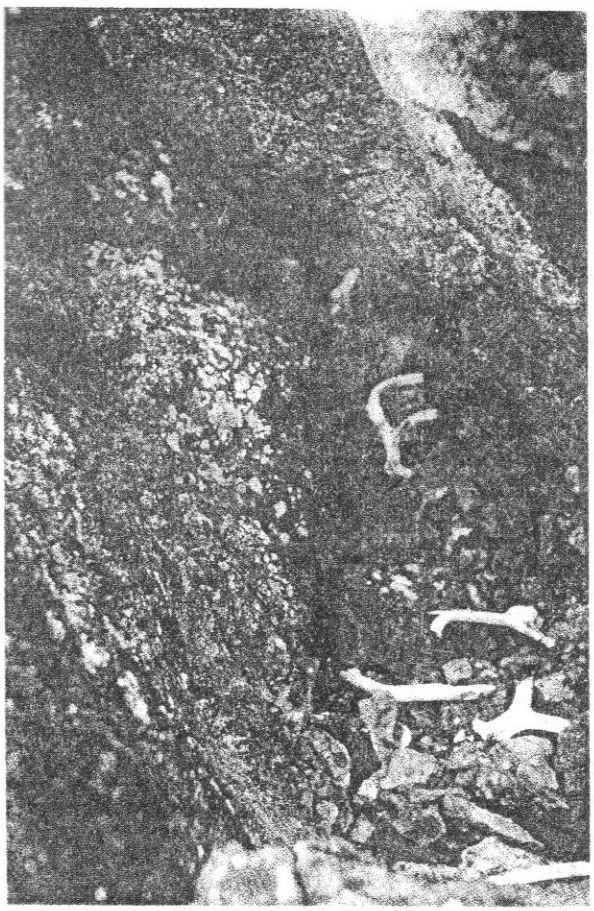
Rust A. Die Alt- und mittelsteizeitlichen Funde von Stelmoor. – Newmunster, 1943. –P.216-220

Street M. Jager und Schamanen. Bedburg-Konigshoven – ein Wohnplatz am Niederrhein vor 10000 Jahren. – Mainz. : Verlag fes Romisch-Germanischen Zentralmuseums1989. –55 S.

Mikhailova N.R.

THE CAVES WITH DEER ANTLERS OF THE ANCIENT HUNTERS OF NOTHERN EURASIA

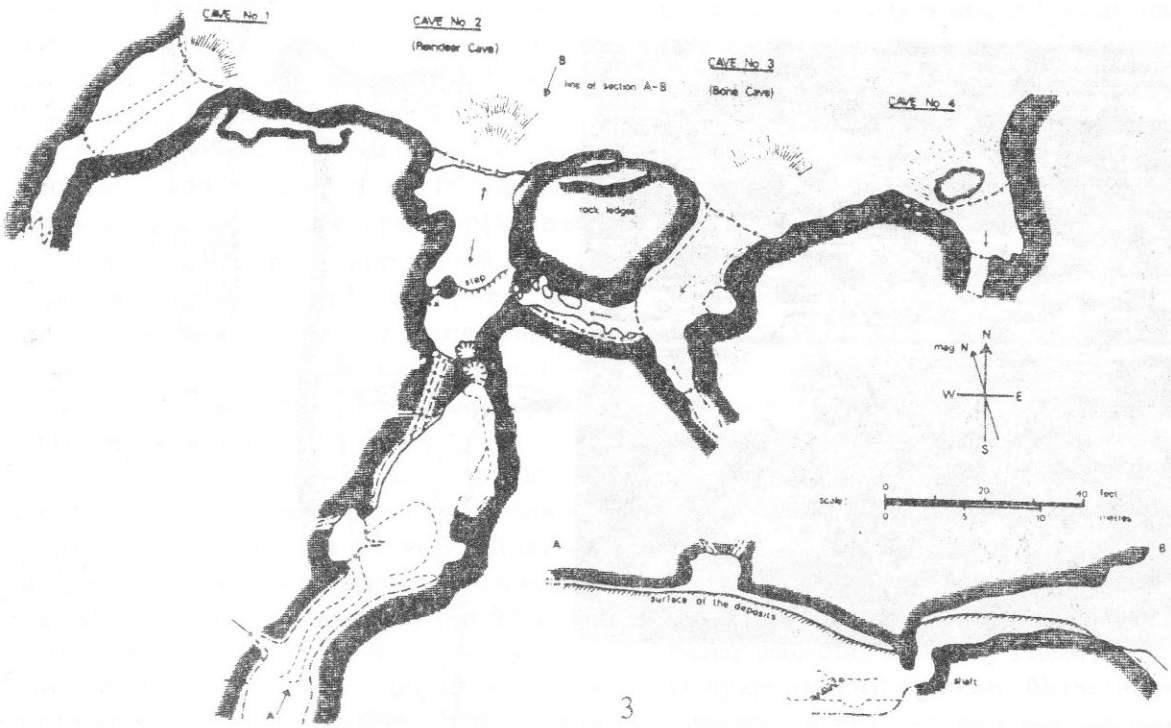
The article discusses the accumulations of shed reindeer antlers recovered in caves of Great Britain, Belgium and Northern Eurasia and dated to Palaeolithic, Bronze, Iron and Medieval age. The author compares these data with etnographical evidence of totemistic rituals accompanied with offerings of reindeer antlers in caves and reported for Northern and Caucasian peoples. Interpretation of archaeologically recorded antler accumulations in caves as sacral places connected with the cult of deer is proposed.

1

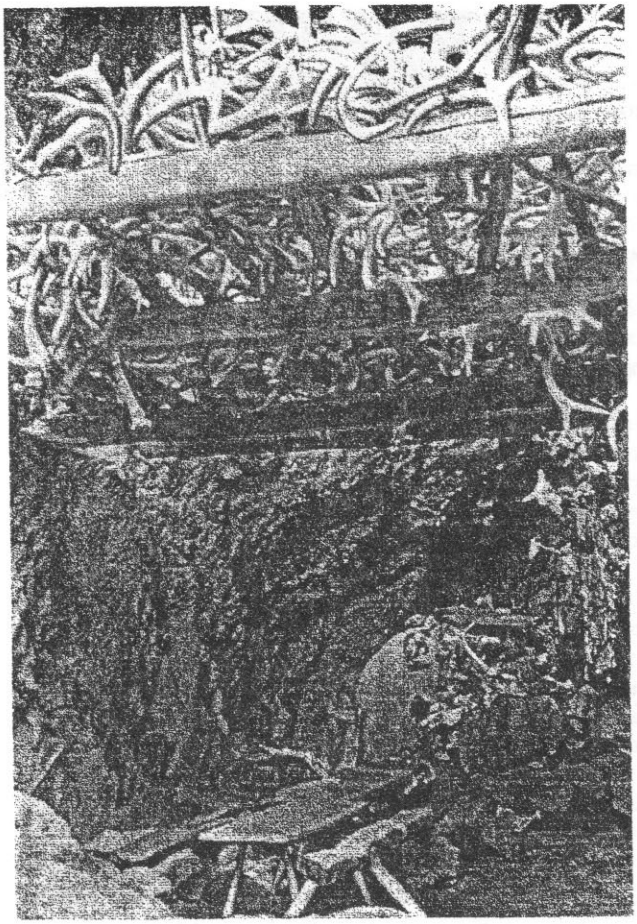

2

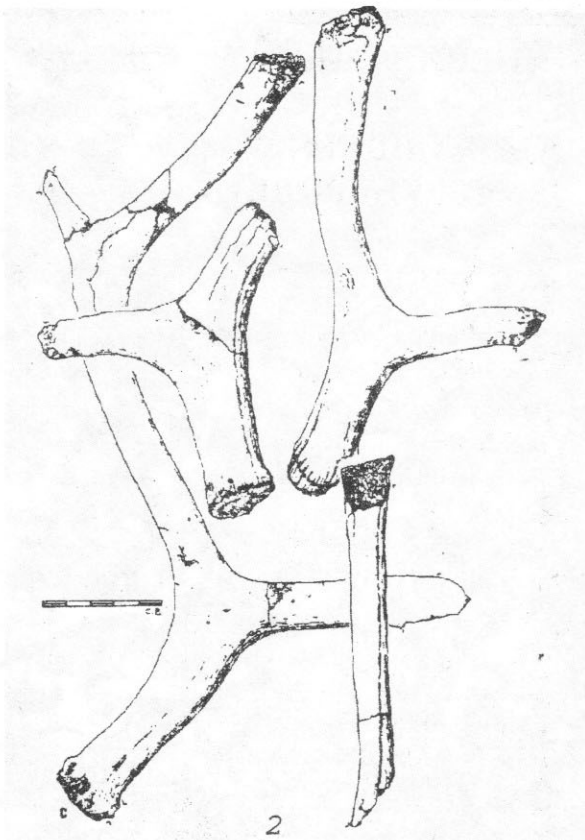

3

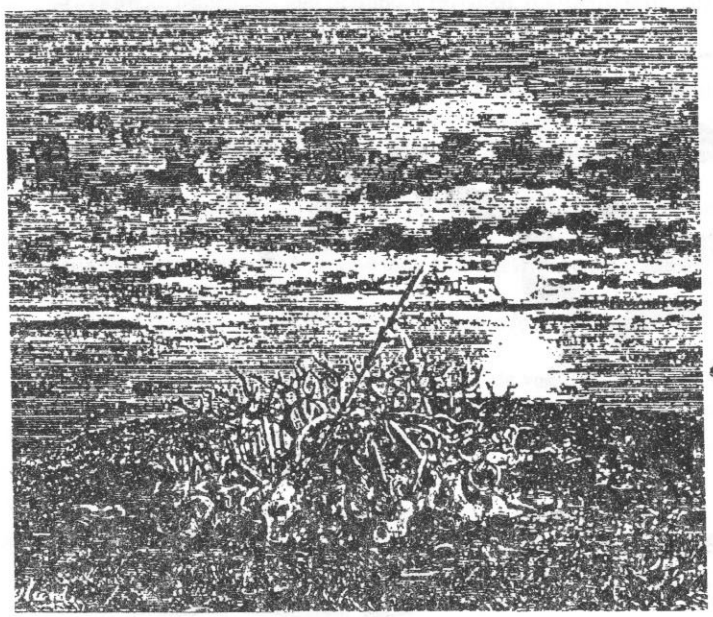
Рис. 1. Печери з рогами оленя: *1* – середньовічне святилище у печері Уконсаарі, Лапландія (за Tromnau, 1991); *2* - Ведмежа Печера (за Гуслицер, Канивец, 1965); *3* – Печера Північного оленя (за Lawson, Bonsall, 1986).

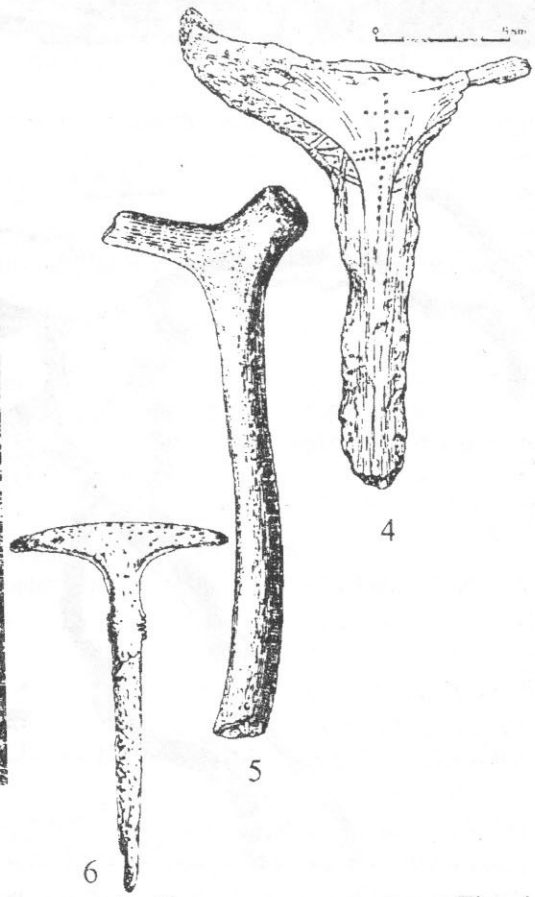
1

2

3

4 5 6

Рис.2. Археологічні та етнографічні свідоцтва культу оленя: *1* – Осетинське святилище Дігорі-Зад (за Кобычев, 1974), *2* – Роги оленя з печери Труа де Блеро, Бельгія (за Bellier, Cattelain, 1983); *3* - Святилище на острові Вайгач (за Rust, 1943); *4* – калатало з шаманського поховання Куунсало-Лентоніемі, Фінляндія (за Tromnau, 1991); *5* – Калатало з печери Ашенштайн, Німеччина (за Tromnau, 1991); *6* - Шаманське калатало з Оленеострівського могильника у Баренцеві морі (за Tromnau, 1991).

ЯНЕВИЧ О.О.

ОЛЕКСІЇВСЬКА НЕОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА РІВНИННОГО КРИМУ

YANEVICH O.O.

OLEXIIVKA NEOLITHIC CULTURE OF CRIMEAN PLAINS

Стаття присвячена неолітичним пам'яткам Рівнинного Криму, аналізу їхнього крем'яного інвентарю і керамічного комплексу, визначенню їх хронології і культурної атрибуції, зокрема обґрунтуванню приналежності до окремого культурного явища – олексіївської культури. З'ясовуються генезис, еволюція та історичні долі цієї культури.

Вступ.

Основні риси кримського неоліту вперше були визначені у 1940 р. за матеріалами розкопок гірськокримських стоянок [Бибиков, 1940; Бадер, 1940]. Довгий час вивчення неоліту обмежувалось переважно Гірським Кримом [Крайнов, 1960; Формозов, 1962]. Дослідження Рівнинного Криму розпочалось лише з середини 50-х років минулого сторіччя. Перші неолітичні пам'ятки в цій частині півострова були відкриті розвідками Ю.Г.Колосова [1955; 1956; 1957; 1962; 1964] та А.О.Щепинського [1954; див.: також Формозов, 1959; 1962]. В 60–70-ті рр. у Рівнинному Криму провадяться активні археологічні роботи у зв'язку з будівництвом Північно-Кримського каналу. У результаті були відкриті та розкопані нові неолітичні стоянки в Присивашші [Щепинский, Черепанова, 1969, с.26-38; Кубышев, Станко, 1981 та ін.]. На Керченському п-ові інтенсивні роботи з вивчення неоліту провадяться Л.Г.Мацкевим. Їх результати опубліковані монографічно [Мацкевой, 1977]. У Присивашші протягом майже чверті сторіччя провадяться регулярні дослідження пам'яток кам'яного віку М.П.Оленковським. Вони стали найбільш вагомим внеском останніх десятиліть у вивчення неоліту цього регіону [Оленковський, 1988; 1999; 2000].

Питання щодо визначення культурної приналежності неолітичних пам'яток Рівнинного Криму постало одразу після їх відкриття. Д.О.Крайнов виділяв єдину для всього півострова таш-аїрську неолітичну культуру [Крайнов, 1960, с.98]. Він включив до неї також кукрецькі пам'ятки, причому не тільки неолітичного, але й мезолітичного часу [Крайнов. 1960, с.100]. Подібних поглядів дотримувався й О.О.Формозов, вважаючи, що неолітичні пам'ятки Гірського та Рівнинного Криму належать до єдиної культури [Формозов, 1962, с.123].

Інша схема культурного поділу неоліту Криму була запропонована Ю.Г.Колосовим. Ґрунтуючись на відмінностях у типах крем'яних знарядь неолітичних стоянок, дослідник поділив їх на дві групи: гірськокримську, пов'язану з місцевою гірськокримською мезолітичною культурою, та степову, кукрецьку [1971; 1985]. Втім, до степової неолітичної групи він включив усі кукрецькі пам'ятки, в тому числі й пізньомезолітичні. Це пояснювалось підтримкою Ю.Г.Колосовим точки зору В.М.Даниленка в дискусії, що розгорнулась у 60-70-х рр. навколо проблеми Кукреку. В.М.Даниленко розглядав появу й поширення Кукреку на півдні України як "...розселення нових, прийшлих зі Сходу етнокультурних масивів..." неолітичного населення, згідно із запропонованою ним гіпотезою "приазовсько-кукрецького імпульсу" і первинно притаманного кукрекцям скотарства [Даниленко, 1969, с.176]. Натомість більшість дослідників визначали кукрецькі пам'ятки як виключно пізньомезолітичні [Векилова, 1951; 1966; Телегин, 1966, с.106; Мацкевой, 1977, с.157; Станко, 1977, с.49, Зализняк, 1979, с.5-14 та ін.].

Цілком очевидно, що в "кукрецькій дискусії" сталася підміна понять – ототожнення історичної інтерпретації Кукреку і хронології пам'яток. Відкриття нових кукрецьких пам'яток та аналіз типологічного складу всіх кукрецьких комплексів Криму дозволили з'ясувати, що Кукрек як культурне явище існував надзвичайно тривалий час, протягом усього мезоліту та неоліту, і зазнав певної еволюції. У зв'язку з цим, для комплексів із кукрецькими рисами, безвідносно до їх хронології, було запропоновано визначення "пам'ятки кукрецької культурної традиції". У розвитку Кукреку на півострові було виділено три етапи: ранньомезолітичний, пізньомезолітичний та неолітичний. Пам'ятки останнього, неолітичного етапу, за складом крем'яних

комплексів суттєво відрізняються як від більш ранніх, пізньомезолітичних, так і від синхронних їм неолітичних посткукрецьких культур (сурська, ранній етап бузького варіанта буго-дністровської культури та ін.). Вони були визначені як окреме культурне явище – "пам'ятки типу Олексіївської Засухи" [Яневич, 1981; 1987а; 1987б, Janevic, 1995].

Розподіл пам'яток кукрецької культурної традиції на мезолітичні та неолітичні і виокремлення у Рівнинному Криму окремої групи посткукрецьких неолітичних пам'яток загалом знайшли підтримку серед фахівців [Залізняк, 1998, с.179; 2005, с.82, 151; Оленковський 1999, с.185; Гаскевич, 2003, с.8 та ін.]. Утім, були висловлені й певні заперечення. На думку В.Ю.Коена, частина неолітичних пам'яток Рівнинного Криму та Приазов'я з виразними кукрецькими рисами являли собою не окреме культурне явище, а лише неолітичний етап приазовської культури. Ті ж стоянки, у крем'яних комплексах яких гірськокримська складова переважає над кукрецькою, слід включати до таш-аїрської неолітичної культури Гірського Криму [Cohen, 1996, p.426,427]. М.П.Оленковський також інтерпретує окремі пам'ятки Присивашшя як таш-аїрські і припускає існування в цьому регіоні кількох відмінних у культурному відношенні груп неолітичних пам'яток [Оленковський, 1988; 1999].

Пропонована стаття присвячена розгляду неолітичних пам'яток Рівнинного Криму – аналізу їх культурного шару, крем'яного та вірогідного керамічного комплексів, визначенню їх хронології та культурної атрибуції, в тому числі обґрунтуванню приналежності до окремого культурного явища – олексіївської культури*, з'ясуванню генезису, еволюції та історичної долі цієї культури.

Пам'ятки.

Пам'ятки олексіївської культури представлені стоянками Олексіївська Засуха [Колосов, 1957], Долинка, Ішуньська [Колосов, 1964], Мартинівка [Щепинский, Черепанова, 1969], Фронтове I, III, Лугове I, II, Ленінське I, Чорна Балка, Кой-Асан, Горностаївка I [Колосов, 1962; Мацкевой, 1977], Су-Ат 3, Ала-Чук [Моисеев, 1920; Колосов, 1957; Яневич, 1987б], Балін-Кош [Степаненко, 1977], Сергіївка II [Оленковський, 1988], можливо Олексіївка I [Мацкевой, 1977] (рис.1). Вони поширені у двох природно-географічних зонах: у Рівнинному Криму та на Першому пасмі Кримських гір. У Рівнинному Криму стоянки розташовані в його східній частині – на Керченському півострові та в Присивашші. На Керченському півострові пам'ятки знаходяться в місцях прориву невисокого Парпачського гірського пасма (Фронтове I, III, Лугове I, Ленінське I). У Присивашші, Південному (кримському) та Північному (материковому), вони розташовані на берегах давніх подів-долин, які нині являють собою затоки Сивашу (Мартинівка, Сергіївка II, Олексіївська Засуха) або на берегах балки Чатирлик, колишнього русла р.Салгір (Ішуньська, Долинка). На плато Першого пасма гір – яйлах, пам'ятки олексіївської культури, подібно до пам'яток інших мезолітичних та неолітичних культур, пов'язані з балками, що врізаються у край плато (Балін-Кош) або з гірськими сідловинами (Су-Ат 3, Ала-Чук).

Сезонна циклічність мисливського господарства мезоліту та неоліту призводила до формування кущів пам'яток або окремих значних за площею пам'яток із надзвичайно насиченим культурним шаром. Як правило, вони однокультурні і являють собою сліди функціонування однієї общини [Залізняк, 1998, с.57]. Типовим прикладом подібного роду кущів пам'яток є численні та ґрунтовно досліджені Л.Г.Мацкевим неолітичні стоянки Керченського п-ова [Мацкевой, 1977]. Вони знаходяться, як відзначалось вище, в місцях прориву невисокого Парпачського гірського хребта. За ним зазвичай була водойма. Стоянки розташовані на добре виражених площадках або терасоподібних уступах одного із берегів водойми. В районі кожного з проривів знаходилось, як правило, по декілька неолітичних стоянок. У безпосередній близькості від проривів відомі також поселення інших епох. Але, як відзначає Л.Г.Мацкевий, в силу певних причин вони знаходились в дещо інших місцях, і на жодній із неолітичних стоянок не простежено перекривання її поселенням доби бронзи [Мацкевой, 1977, с.14]. З цими спостереженнями слід погодитись. На неолітичних пам'ятках Керченського п-ова, за їх монографічною публікацією, не тільки відсутня кераміка енеоліту та бронзи, але й ті поодинокі двобічно-оброблені знаряддя, що були знайдені, типологічно не виходять за межі раннього

**Назва культури є похідною від першої відкритої в Рівнинному Криму та найбільш відомої і цитованої у літературі неолітичної пам'ятки – Олексіївської Засухи.*

енеоліту материкової України, синхронного заключному етапу олексіївської культури.

Основна проблема дослідження неоліту Рівнинного Криму полягає у поганій збереженості культурного шару. На частині пам'яток він відсутній і колекції крем'яних виробів представлені підйомним матеріалом (Олексіївська Засуха, Сергіївка II). Але й на тих стоянках, де культурний шар зберігся (Мартинівка, Ішуньська, Фронтове I, III, Ленініське I, Лугове I та ін.), він значною мірою зруйнований природними процесами ерозії та педотурбації – руйнацією ґрунту природними процесами, серед яких основну роль відігравали землерийні тварини. Будь-які структури культурного шару не простежені і знахідки залягають не у вигляді вираженого житлового горизонту. Артефакти неоліту починають зустрічатись практично з сучасної поверхні і залягають у всій товщі ґрунту та верхньої частини підґрунтя, утворюючи лише виражений за концентрацією горизонт від 10 до 25 см в нижньому голоценовому ґрунті [Щепинский, Черепанова, 1966, с.26,27; Мацкевой, 1977, с.20-24, рис.4-6]. Такі умови залягання артефактів дають всі підстави сумніватися в запропонованому Л.Г.Мацкевим виділенні кількох культурних шарів пізнього мезоліту та неоліту на деяких пам'ятках Керченського п-ва. Зокрема, присутність в пізньомезолітичних культурних шарах, за Л.Г.Мацкевим, типових для неоліту геометричних мікролітів з пласкою ретушшю, трапецій типу Олексіївської Засухи та окремих пізньонеолітичних-ранньоенеолітичних виробів простежується за публікацією комплексів цих пам'яток [Мацкевой, 1977, с.68, рис. 11, *26,39*; с.13, рис. 13, *39,43*; с. 83, рис.21, *57*; с.84, 85, рис. 22, *16-19,54*].

Горизонт з неолітичними артефактами на пам'ятках Рівнинного Криму, на нашу думку, пов'язаний з атлантичним ґрунтом і утворився на багатьох із них в результаті багаторазових заселень, на деяких – із надзвичайно високою насиченістю артефактами (Фронтове I, Лугове I, Ленінське I), не виключено, на протязі всього неоліту. Але в подальшому був зруйнований наступними пост-депозитними процесами, насамперед педотурбацією. Саме цим і пояснюється залягання неолітичних артефактів від сучасної поверхні до нижнього рівня підґрунтя із певним вираженим горизонтом підвищеної концентрації знахідок в нижній частині ґрунту. Слід відзначити, що така стратиграфія пам'яток, стан культурного шару та постдепозитні процеси на них є типовими для пізнього мезоліту та неоліту степової зони Північного Надчорномор'я та зандрових рівнин Східної Європи [Залізняк, 2005, с.24,25; Сорокін, 2006 та ін.].

На Першому пасмі Кримських гір – яйлах, де також є пам'ятки олексіївської культури (Су-Ат III, Ала-Чук та Балін-Кош), дефіцит джерел води та топографічні умови спричиняли використання одних і тих самих зручних для життя місць різними групами населення і в різні періоди кам'яного віку, а інтенсивні ерозійні процеси призводили часом до повної руйнації голоценових відкладів. Відтак колекції стоянок складаються з матеріалів не лише олексіївської, але й інших культур – шан-кобинської (Ала-Чук), шпанської (Су-Ат 3, Балін-Кош, Ала-Чук?), мурзак-кобинської (Балін-Кош) та, можливо, таш-аїрської. Крім того, на всіх із них є поодинокі двобічно-оброблені вироби енеоліту – бронзи.

Крем'яний інвентар та керамічний комплекс.

Розглянутий вище стан культурного шару переважної більшості олексіївських пам'яток, на жаль, унеможливлює статистичний аналіз їх крем'яних комплексів. У зв'язку з цим, ми обмежимося техніко-типологічною характеристикою крем'яної індустрії олексіївської культури.

Техніка розколювання орієнтована на одержання мікроплатівок та вузьких платівок шириною 7-11 мм. Це наочно відображають графіки розподілення ширини платівчастих сколів трьох комплексів, які за складом знарядь репрезентують, на нашу думку, різні етапи розвитку олексіївської крем'яної індустрії – Долинки, Фронтового III та Ішуньської (рис. 6). Примітно, що на всіх трьох графіках крім дуже вираженого основного піка, який припадає на мікроплатівки шириною 7-10 мм, простежується другий, який відповідає платівкам шириною 13-16 мм (рис. 6). Подібне розподілення ширини платівчастих сколів з основним і менш вираженим другим піком характерне також для всіх кукрецьких пізньомезолітичних пам'яток. Щоправда, обидва піки припадають на меншу ширину мікроплатівок та платівок. Зокрема, це демонструє графік ширини платівок Кукреку (рис. 6). На нашу думку, таке розподілення ширини платівчастих сколів відбиває специфіку їх сколювання з мікролітичних нуклеусів з опуклою поверхнею сколювання, яка охоплює від 1/2 до 3/4 периметра виробів. Другий, менш виражений пік відображає ще етап формування поверхні

сколювання, на якому ударом сколювались відносно широкі платівки. Натомість перший, основний, пов'язаний із серійним сколюванням основного типу заготівок – мікроплатівок, після створення призматичного рельєфу робочої поверхні. Примітною є також крива першого піку, яка стрімко зростає і так само стрімко падає. Вона виразно демонструє особливості отримання мікроплатівок із нуклеусів з опуклою робочою поверхнею, яка охоплювала до 3/4 периметру у пірамідальних нуклеусів або весь периметр – у олівцеподібних. Створення такої великої поверхні сколювання дозволяло отримувати велику кількість мікроплатівок із заданими параметрами і надзвичайно економно витрачати сировину.

Платівчасті сколи в олексіївській крем'яній індустрії отримували з двох типів нуклеусів: пірамідальних одноплощинних, та призматичних одноплощинних. Абсолютно домінують пірамідальні нуклеуси (рис. 2, *32*; 3, *48,49;* 5, *26-30*), які складають в окремих комплексах до 96% нуклеусів для платівок. Вони мають опуклу видовжену площину сколювання, яка займає від 1/2 до 3/4 периметру виробу, із прямим або злегка опуклим повздовжнім рельєфом. Ударні площадки прямі, несуть сліди частої підправки зі сторони площини сколювання. Зони розщеплення інколи редуковані дрібною ретушшю. Загалом нуклеуси цього типу подібні до кукрецьких. Судячи з відносно неправильних негативів на нуклеусах більших розмірів та регулярними на менших, подібною до кукрецької була і техніка одержання платівок – по всьому опуклому периметру, ударами м'яким відбійником на початкових етапах спрацьовування і відтиском – на останніх. Разом із тим, слід відзначити, що типові олівцеподібні ядрища видовжених пропорцій на пам'ятках олексіївської культури представлені поодинокими екземплярами або відсутні зовсім. Другий, менш поширений тип нуклеусів – призматичний. Вони, на відміну від пірамідальних, більш короткі. Площина сколювання в них – широка, трапецієподібна, з трохи опуклим поперечним та прямим або злегка опуклим поздовжнім профілем – займає максимум половину периметру виробу. Негативи сколотих платівок – регулярні та ширші ніж у пірамідальних нуклеусів. Багато серед них спрацьованих – із пласкою поверхнею сколювання та максимально використаним тілом нуклеуса, із співвідношенням ширини до товщини 1 : 3. Ударні площадки прямі або злегка скошені [див.: Щепинский, Черепанова, 1969, с.31, рис. 7,*1-7,9,10;* Мацкевой, 1977, с.63, рис.7, *2,11,5,9,* с.67, рис. 10, *1-3,4-6*]. Параметри нуклеусів цього типу дозволяють припускати знайомство носіїв олексіївської культури з технікою посиленого відтиску платівок.

Мікронабор складається з геометричних мікролітів, мікроплатівок зі скошеним кінцем, мікроплатівок з двома ретушованими кінцями, мікроплатівок із притупленим краєм.

Геометричні мікроліти представлені трапеціями та сегментами. Трапеції (рис. 2, *2-4*; 3, *2-15;* 4, *1-5, 11-20*) практично всі – симетричні. Домінують середньовисокі вироби, хоча одна з ознак олексіївських пам'яток – виразні серії низьких трапецій (рис. 2, *2*; 3, *3,7,13;* 4, *2,4,19*). Слід відзначити також, хоча й нечисленні, але дуже діагностичні для визначення культурних зв'язків неолітичного населення степового Криму ромбоподібні трапеції (рис. 2, *3*). За технікою виготовлення трапеції поділяються на виготовлені за допомогою стрімкої (рис. 2, *3,4*; 3, *2-8,11,12;* 4, *3-5,8-16,18,19*), похилої (рис. 2, *2*; 3, *9;* 4, *16,20*) або пласкої ретуші (рис. 3, *13-15; 4, 1,17*). Переважають трапеції зі стрімкою ретушшю. Сегменти – середньовисокі, симетричні (рис. 3, *16-20;* 4, *21-23*). Оформлені, як правило, пласкою ретушшю, рідше стрімкою. Окрему за функціональним призначенням групу мікролітів олексіївських пам'яток складають мікроплатівки зі скошеним кінцем, мікроплатівки з двома ретушованими кінцями та платівки з притупленим краєм. Усі вони слугували вкладнями до пазових кістяних наконечників списів. Мікроплатівки зі скошеним кінцем – типово кукрецькі, виготовлені з вузьких (6-8 мм завширшки) платівок скошуванням стрімкою ретушшю одного з кінців під кутом біля 45° (рис. 2, *7,8;* 3, *21;* 4, *26,27*). Мікроплатівки з двома скошеними кінцями, так звані „трапеції типу Олексіївської Засухи" (рис. 2, *1*; 3, *1;* 4, *6,7*), зроблені також на мікроплатівках шириною 7–9 мм. Вони видовжені, обидва кінці ретушовані стрімкою ретушшю під кутом 90°-75°. Часто на верхній основі є дрібна ретуш і декілька невеликих виїмок. Усі платівки з притупленим краєм виготовлені за допомогою стрімкої ретуші, яка знімає значну частину краю платівки-заготівки (рис. 2, *5,6*; 3, *22-24;* 4, *28,30*).

Окрему групу знарядь становлять вкладні кукрецького типу (рис. 2, *9-16*; 3, *26,27;* 4, *33-39,43,44*). Вони притаманні всім без виключення олексіївським комплексам, але в різній кількості. В одних комплексах кукрецькі вкладні представлені серіями (Олексіївська Засуха, Долинка, Фронтове III та ін.), в інших (Ішуньська, Мартинівка, Сергіївка) – окремими екземплярами.

Характерною їх ознакою, в порівнянні з мезолітичними, є менші розміри (табл. 1).

Скребачки пам'яток олексіївської культури виготовлені переважно на відщепах. Вони невеликі або середнього розміру. Переважають вироби кінцевого типу (рис. 2, *17-19;* 3, *32-34;* 4, *12,13,15,16*). Дещо менше підокруглих та округлих (рис. 2, *20,21,26*; 3, *43,45,47,58; 4, 11,14,15*). Скребачки на платівках складають близько чверті загальної кількості скребачок. Представлені вони виробами кінцевого типу (рис. 3, *39-41,44;* 4, *4-10*), в тому числі зі скошеним робочим краєм. Подвійні та бокові скребачки на платівках поодинокі. Однією з характерних ознак крем'яного інвентарю пам'яток олексіївської культури є „мигдалеподібні" скребачки – стрільчасті замкнуторетушовані або ретушовані на 3/4 периметра (рис.3, *35-37,38;* 4, *1-3*). Вони представлені серіями (Мартинівка, Ішунська) або поодинокими виробами (Олексіївська Засуха, Долинка, Фронтове 3), але присутні майже у всіх олексіївських комплексах.

Різців у пам'ятках олексіївської культури небагато. Переважна більшість їх – кукрецького типу (рис. 2, *27,28,30,31*; 3 *28,29;* 4,*18-25*). Вони виготовлені на відщепах або уламках кременю і оформлені широкими різцевими сколами. Як правило, один різцевий окрайок має декілька різцевих сколів, а сам різець – по декілька різцевих окрайок. Біля чверті загальної кількості різців перепадає на вироби на платівках. Вони, переважно, кутового типу (рис. 2, *23-25*; 3, *31; 4, 17*). Окремими екземплярами представлені бокові різці на платівках (рис.2, *22; 3,30*).

Платівки з ретушшю та виїмками виготовлені на відносно тонких платівках-заготовках і мають неглибокі виїмки, чим відрізняються від типових мурзак-кобинських та кукрецьких пізньомезолітичних анкошів.

Кераміку пам'яток олексіївської культури можна охарактеризувати лише в найзагальніших рисах – у зв'язку з поганою збереженістю або руйнацією культурного шару стоянок вона представлена лише на окремих пам'ятках ще й незначною кількістю дрібних фрагментів стінок посудин. Судячи з цих фрагментів, посудини були темно-сірого або коричневого кольору з невеликою домішкою рослинних залишків та шамоту (Су-Ат 3, Ала-Чук) або кварцового піску (Мартинівка) у керамічній масі.

Можливо, з комплексами олексіївської культури пов'язані фрагменти першого типу (за Л.Л.Мацкевим) кераміки з Фронтового I [Мацкевой, 1977, с.73, 81]. Представлені вони двома підтипами. До першого належать пористі уламки коричневого кольору з рослинними залишками, що вигоріли, та невеликою домішкою товченої черепашки у керамічній масі. Посуд, згідно уламків стінок та денець, був слабко профільований, з прямими вінцями та округлим або пласким дном. Орнаментованих фрагментів немає. Керамічні фрагменти другого підтипу також темно-коричневого кольору, але більш щільні, з меншою кількістю вигорілих органічних домішок, дрібним кварцовим піском та шамотом у керамічній масі. Посуд був із прямими вінцями та пласким дном. Один із фрагментів орнаментований п'ятьма горизонтальними лініями та двома овальними ямками під краєм вінця. Цей тип кераміки, судячи зі схожості домішок, є подальшим розвитком більш ранньої місцевої кераміки. Наведена характеристика керамічного комплексу олексіївської культури ґрунтується на відносно пізніх знахідках і, внаслідок цього, відбиває тільки заключні етапи його розвитку.

Скласти уяву щодо загальної еволюції керамічного виробництва олексіївської культури можна виходячи з аналізу характеристик керамічного комплексу сусідньої таш-аїрської культури Гірського Криму. Він майже повністю повторює розвиток керамічного комплексу сурсько-дніпровської культури Надпоріжжя та Приазов'я, але зі значним відставанням у часі [Яневич, 2004]. Приймаючи до уваги проміжне географічне положення олексіївської культури між цими двома неолітичними культурами та тісні зв'язки з ними, можна припустити, що розвиток її керамічного комплексу також повторював еволюцію кераміки Надпоріжжя та Приазов'я. Олексіївська культура була в цьому відношенні реципієнтом прийомів та стилів керамічного виробництва по відношенню до більш розвиненої сурської культури і водночас донором для південнішої таш-аїрської культури Гірського Криму. Зважаючи на мисливську економіку олексіївської культури та рухливий спосіб життя її носіїв, для керамічного комплексу, як і для таш-аїрського, слід припускати його нерозвиненість, консервативність і довге переживання архаїчних рис, зокрема, шиподонних посудин [Яневич, 2004].

Проблема гомогенності крем'яного інвентарю та культурної атрибуції.

У колекціях крем'яних виробів усіх, без виключення, пам'яток олексіївської культури виразно представлені дві основні складові:

кукрецька та "геометрична". До першої належать пірамідальні нуклеуси з опуклою поверхнею сколювання, мікроплатівки зі скошеним кінцем, платівки з притупленим краєм, трапеції типу Олексіївської Засухи, кукрецькі вкладні, скребачки на відщепах та кукрецькі різці на відщепах. Друга складається з призматичних нуклеусів із широкою поверхнею сколювання, геометричних мікролітів – трапецій та сегментів, скребачок та різців на платівках. За типологічним складом та морфологією геометричних мікролітів найближчою аналогією "геометричній" складові олексіївських комплексів є таш-аїрська неолітична культура Гірського Криму.

Цілком природно постає питання: наскільки органічне таке сполучення складових різних культурних традицій? Чи не є воно результатом механічної суміші відмінних за часом та культурною приналежністю археологічних матеріалів? Слід відзначити, що проблема гомогенності крем'яного інвентарю окремих пам'яток або культур є однією з найбільш складних в джерелознавстві мезоліту та неоліту зандрових рівнин та степів, де голоценові відклади зазнали інтенсивної руйнації внаслідок перевівання або педотурбації [Залізняк, Манько, 2004, с. 144-148; Сорокин, 2006 та ін.]. Утім, і при розкопках печерних пам'яток з їх надійною, здавалося б, стратиграфією, дослідник у більшості випадків має справу з культурним шаром – "палімпсестом", утвореним у результаті багаторазових відвідин грота однією або різними групами населення протягом тривалого часу. Культурний шар, залишений общиною при разовому поселенні, є, швидше, щасливим винятком, ніж правилом. Отже, проблема гомогенності крем'яних комплексів олексіївської культури є типовою для мезоліту та неоліту.

Одним із найбільш поширених і простих доказів засобів перевірки "чистоти" крем'яних комплексів культури, у тому числі й органічності поєднання, є їх повторюваність. "Чим більше ми маємо на певній території подібних комплексів, зібраних на поверхні, тим менш вірогідно, що вони – результат простого змішування" [Зализняк, 1984, с. 21]. Крем'яні комплекси всіх 16 пам'яток, що визначаються як олексіївські, подібні за основним типологічним складом знарядь і у всіх без винятку представлені кукрецька та "геометрична" – таш-аїрська, складові. Отже, ми маємо всі підстави припускати органічність їх сполучення в неолітичних пам'ятках Рівнинного Криму. Але, сама лише повторюваність типологічного складу комплексів, або їх основної частини, ще не убезпечує від сприйняття механічно змішаних колекцій як гомогенних комплексів. Адже, як удало сформулював проблему О.М.Сорокін, замість змішування традицій може скластися традиція змішування [Сорокин, 2006].

Очевидно найбільш вірогідну відповідь щодо гомогенності крем'яного інвентарю неоліту Рівнинного Криму можна отримати, по-перше, шляхом типолого-морфологічного аналізу кукрецької та гірськокримської складових і співставлення їх зі своїми чистими аналогами – крем'яними індустріями пізньомезолітичної кукрецької та неолітичної таш-аїрської культур, а по-друге, визначивши наскільки органічно вони поєднані технологічно.

Кукрецька складова олексіївських пам'яток за своїми основними техніко-типологічними покажчиками загалом подібна до крем'яної індустрії пізньомезолітичного етапу кукрецької культури, але водночас має суттєві відміни. Схожість простежується, насамперед, у техніці одержання платівок, що демонструють подібні графіки розподілення платівчастих сколів (рис. 6) та основний тип нуклеусів – пірамідальний з опуклою поверхнею сколювання. Але для неолітичних пам'яток Рівнинного Криму, у порівнянні з кукрецькими, характерне загальне зростання ширини мікроплатівок та платівок, а серед нуклеусів поодинокі або зовсім відсутні типові олівцеподібні видовжених пропорцій із сколюванням по всьому периметру. Суттєво відрізняється від типово кукрецького склад мікролітів-вкладнів із вторинною обробкою. У пізньомезолітичному Кукреку вони представлені серіями мікроплатівок з притупленим краєм, оформленим дрібною краєвою ретушшю, та мікроплатівок зі скошеним кінцем, окремими мікроплатівками з двома скошеними кінцями тощо. В олексіївських комплексах ці мікроліти складаються з мікроплатівок та платівок з притупленим краєм, обробленим стрімкою ретушшю, трапецій типу Олексіївської Засухи та поодиноких мікроплатівок зі скошеним кінцем. Особливо цікавими в плані порівняння кукрецької складової пізньомезолітичного Кукреку та неоліту Рівнинного Криму є трапеції типу Олексіївської Засухи. Їх прототипи – мікроплатівки з двома скошеними кінцями – з'являються ще в пізньомезолітичних кукрецьких комплексах, зокрема в Кукреку [Векилова, 1966, с.151, рис. 5, *17,18*] та Ігрені 8 [Телєгін, 2002, с.47, рис. 28, *2,3*]. Але, ці вкладні ще поодинокі, вони є лише варіантом мікроплатівок з одним скошеним кінцем – мають видовжену форму і кінці, скошені

під кутом біля 45°, часом у протилежних напрямках, що надає їм ромбоподібної форми. Натомість, трапеції типу Олексіївської Засухи – уже сталий за морфологією тип вкладня. Вони зроблені на ширших платівках, із кінцями, ретушованими під кутом 75°-90°, та додатковими виїмками або ретушшю на верхній основі. В неолітичних олексіївських комплексах меншими за розмірами стають вкладні кукрецького типу. Середня ширина платівок, на яких вони виготовлені, становить 12,0 – 13,2 мм (табл. 1). Суттєві зміни, як за складом, так і за розмірами виробів, простежуються серед скребачок. На відміну від кукрецьких комплексів, у неолітичних олексіївських крупні скребачки на відщепах поодинокі, переважно – це вироби малих та середніх розмірів. З'являються також мікроскребачки і мигдалеподібні скребачки, які повністю відсутні в Кукреку. Нарешті, в жодному з олексіївських комплексів не знайдені анкоші, які типові для пізньомезолітичних кукрецьких пам'яток. Таким чином, при всій подібності, кукрецька складова олексіївських пам'яток не ідентична пізньомезолітичним кукрецьким комплексам і тому ні в якому разі не може розглядатись як механічна домішка. Вона відбиває наступний, неолітичний етап кукрецьких культурних традицій кременеобробки.

Гірськокримська складова олексіївських комплексів за типологічним складом знарядь та їх морфологією практично не відрізняється від свого аналога – крем'яної індустрії таш-аїрської неолітичної культури. Але її відмінною рисою є значно менші розміри всіх знарядь – від геометричних мікролітів до скребачок та різців, що пояснюється використанням для їх виготовлення вужчих платівок. Найбільш виразно це демонструє порівняння висоти та ширини геометричних мікролітів. В олексіївських комплексах Фронтового III, Ішуньської та Олексіївської Засухи їх висота дорівнює 7-15 мм, в той час як в еталонних таш-аїрських комплексах Таш-Аіру I та Заміль-Коби II – 10-15 мм в нижніх шарах і 10-20 мм в верхніх (рис. 7). Примітним при цьому є збіг ширини платівок, на яких виготовлені геометричні мікроліти в кожному із означених комплексів олексіївської та таш-аїрської культур із шириною основної маси платівок (рис. 6). Це є свідченням їх гомогенності, в тому числі органічності поєднання геометричної складової та техніки платівчастого розколювання неолітичних комплексів Рівнинного Криму.

Отже, в олексіївських комплексах поєднані неолітичні посткукрецький та таш-аїрський компоненти. З технологічної точки зору подібне поєднання не є нормальним явищем. Адже в кожній крем'яній індустрії, як цілісній технологічній системі, повинні відповідати один одному два її основні, системоутворюючі, елементи: мікроліти – складові метального озброєння та технологія отримання платівок – заготівок для мікролітів [Нужний, 1992]. Але кукрецька та таш-аїрська складові крем'яної індустрії олексіївської культури все ж таки належать до двох відмінних технокомплексів.

Центральним, визначальним, елементом технологічної системи Кукреку був кістяний наконечник з вузьким глибоким пазом і мікроплатівками-вкладнями [Даниленко, 1969, с. 10; Яневич, 1987а; 1987 б; Нужний, Яневич, 1987 та ін.]. На одержання вкладнів до нього була орієнтована техніка сколювання мікроплатівок з одноплощинних пірамідальних нуклеусів. Вкладнями пазових наконечників слугували мікроплатівки без вторинної обробки шириною 5-10 мм і товщиною 1-2 мм, мікроплатівки з притупленим краєм та мікроплатівки зі скошеним кінцем або двома скошеними кінцями. Для виготовлення самих наконечників призначалися кукрецькі вкладні, визначені як стругальні ножі для кістки й дерева [Сапожникова, Сапожников, 1992], та специфічні кукрецькі різці із широкими робочими окрайками. Відсутність або нечисленність у кукрецьких комплексах інших типів крем'яних виробів, які можна було б інтерпретувати як метальне мисливське озброєння, свідчить, що кістяні наконечники з пазом були якщо не єдиним, то у всякому разі переважаючим типом мисливського озброєння носіїв кукрецької мезолітичної культури [Яневич, 1987а].

Олексіївська крем'яна індустрія за основними параметрами належала до кукрецького технокомплексу, орієнтованого на виготовлення мікроплатівок вкладнів до пазових наконечників. На це вказує абсолютне домінування серед платівчастих сколів мікроплатівок (рис. 6), а серед нуклеусів – виробів пірамідального типу з опуклим фронтом сколювання, пристосованих для їх отримання. Кукрецький пазовий технокомплекс, цілком імовірно, був пануючим в олексіївській крем'яній індустрії протягом усього її існування. Навіть у комплексі Ішунської, де вторинні елементи технокомплексу Кукреку (вкладні кукрецького типу та кукрецькі різці на відщепах) ледве представлені (рис. 3), платівчаста техніка розколювання все ж таки була спрямована на отримання саме мікроплатівок-вкладнів (рис. 6).

Таш-аїрська складова олексіївської крем'яної індустрії репрезентує типовий для периферійного неоліту технокомплекс, орієнтований на

виготовлення геометричних мікролітів – наконечників стріл на середньоширокихплатівках, отриманих відтискним способом із нуклеусів з широкою сплощеною поверхнею сколювання. Наявність великої кількості середньоширокихплатівок обумовлювала широке використання їх як універсальної заготівки і опосередковано визначала основні типи скребачок – кінцевих на платівках, та різців – кутових на платівках.

Виникає питання, яким чином поєднувались в одній олексіївській крем'яній індустрії два відмінних технокомплекси, і чи поєднувались взагалі?

Цілком очевидно, що кукрецький технокомплекс неоліту Рівнинного Криму зазнав значних змін, у порівнянні з пізнім мезолітом. Перш за все, привертає увагу певне зростання ширини мікроплатівок – основного типу вкладнів до пазових наконечників. Воно притаманне всім трьом проаналізованим комплексам – Долинки, Ішуньської та Фронтового III (рис. 6). Водночас з'являються нові типи вкладнів – трапеції типу Олексіївської Засухи та платівки з краєм, притупленим стрімкою ретушшю. Ще більших змін зазнали вторинні елементи кукрецького технокомплексу – вкладні кукрецького типу та різці на відщепах, знаряддя, пов'язані з виготовленням наконечників. Їх кількість у пізніх комплексах (Ішуньська, Мартинівка, Сергіївка II та ін.) різко зменшується. Імовірно, що ці вироби функціонально були заміщені платівками з пласкою вентральною ретушшю (рис. 3, 50,51), кількість яких в пізніх комплексах, навпаки, зростає.

Зазначені зміни кукрецького технокомплексу в олексіївській крем'яній індустрії частково можна визначати як його подальше вдосконалення. Насамперед воно проявилось в появі спеціального вкладня з вторинною обробкою – трапецій типу Олексіївської Засухи, стандартизованих за розмірами та пропорціями, з дрібною ретушшю та виїмками на верхній основі, які поліпшували їх кріплення в пазу. Але цілком очевидно, що максимуму своєї досконалості кукрецький пазовий технокомплекс досяг уже в пізньому мезоліті, у Криму, зокрема, в індустрії типу Кукрек. Крім абсолютної гомогенності самої індустрії на це вказує передусім орієнтація техніки розколювання на одержання мікроплатівок із мінімальною шириною – 5–6 мм, очевидно, найоптимальнішою для використання в вузькопазових наконечниках (рис.6).

Зміни в олексіївській крем'яній індустрії і, насамперед, в техніці розколювання, орієнтованій на отримання ширших мікроплатівок і платівок, були в цьому контексті відхиленням від "ідеального" стандарту кукрецького технокомплексу, а отже, їх причини слід шукати поза межами самого технокомплексу. Безумовно, вони не були пов'язані з потребою в універсальній заготівці – параметри основної маси мікроплатівок та платівок олексіївських комплексів не підходили для виготовлення скребачок та різців, свідченням чого є нечисленність цих категорій знарядь на платівках. Зміщення акцентів у платівчастій техніці олексіївської індустрії були викликані, на наш погляд, передусім потребами виготовлення геометричних мікролітів. На це вказує збіг висоти абсолютної більшості трапецій і сегментів проаналізованих комплексів Фронтового III та Ішуньської із шириною основної маси платівчастих заготівок (рис. 6, 7). Таким чином, певна трансформація кукрецької платівчастої техніки розколювання олексіївських пам'яток ще дозволяла зберігати традиційний вкладневий технокомплекс, використовуючи основну, "пікову", частину платівчастих сколів – мікроплатівки шириною 7-10 мм. Про застосування їх саме у якості вкладнів свідчить ширина спеціалізованих вкладнів–трапецій типу Олексіївської Засухи, яка у всіх олексіївських комплексах дорівнює 7-9 мм (рис. 7). Водночас тренд кукрецької платівчастої техніки олексіївської культури в напрямку отримання дещо ширшої заготівки, в порівнянні з класичною пізньомезолітичною, уможливлював використання її як бази для впровадження основного елементу іншого технокомплексу – геометричних мікролітів. При цьому використовувалась як "пікова" частина платівчастих заготівок отриманих відтискним способом – мікроплатівки, так і доволі численна периферійна – платівки шириною 10-13 мм. (рис.6, 7). Отже, олексіївська крем'яна індустрія з технологічної точки зору була цілком гомогенним явищем, в якому органічно поєднувався основний кукрецький вузькопазовий вкладневий технокомплекс із провідним елементом «геометризованого» мікролітичного технокомплексу – геометричними мікролітами – наконечниками стріл.

Підсумовуючи типолого-морфологічний та технологічний аналіз крем'яної індустрії олексіївських стоянок, можна зробити наступний висновок. У неоліті в степовій частині Криму складається група пам'яток, генетично пов'язаних з місцевою пізньомезолітичною кукрецькою культурою, але із своєрідною крем'яною індустрією. Її основою був трансформований кукрецький технокомплекс. У ньому зберігались традиції виробництва вузькопазових кістяних наконечників з мікроплатівками-вкладнями та орієнтована на їх виготовлення техніка отримання мікроплатівок з нуклеусів з опуклим фронтом сколювання, і,

частково, комплекс знарядь з обробки кістки (кукрецькі вкладні та кукрецькі різці на відщепах з пласким сколом). Але, водночас, певні зміни в техніці платівчастого розколювання дозволяли виготовляти геометричні мікроліти – трапеції та сегменти. Вони слугували наконечниками стріл, були запозичені у неолітичного населення Гірського Криму і належали до іншого технокомплексу. За цими характеристиками, крем'яні комплекси неолітичних пам'яток Рівнинного Криму відрізняються як від пізньомезолітичного Кукреку, так і від крем'яних індустрій синхронних неолітичних культур. Наявність в них також окремих специфічних типів знарядь (трапеції типу Олексіївської Засухи) та чіткого ареалу, який включав Рівнинний Крим та яйли Першого пасма Кримських гір, дозволяють об'єднати їх в окрему олексіївську культуру.

Періодизація та хронологія.

Джерелознавча база олексіївської культури надто обмежена для розробки скільки-небудь аргументованої періодизації. Єдиними її засадами є тенденція до поступового зменшення з часом середньої ширини кукрецьких вкладнів (табл.1) [Яневич, 1987а, с.10, 11] та співвідношення кукрецької і гірськокримської складових у крем'яних комплексах [Гаскевич, 2003б, с.99] тощо. За цими ознаками умовно можна виділити більш ранні пам'ятки з ширшими кукрецькими вкладнями та вираженими кукрецькими рисами (Олексіївська Засуха, Фронтове III та Долинка) та пізніші, з вкладнями найменшої ширини та мінімальною кукрецької складовою (Ішуньська, Мартинівка, Сергіївка II та ін.).

Хронологічні межі олексіївської культури на сьогодні теж можна визначити лише орієнтовно. Нижній хронологічний рубіж культури обмежують радіовуглецеві дати заключного періоду мезолітичної кукрецької культури. В Криму вона передує олексіївській і становить її генетичну основу. Для останнього, пізньомезолітичного періоду кукрецької культури отримані радіовуглецеві дати для Мису Трійці 1 та Кукреку. Мис Трійці 1, зокрема, має дві дати – 7800±60 р. ВР (Кі-6341) та 7450±70 р. ВР (Кі-6340) [Zaitseva et al., 2000]. Для Кукреку одержані дати із літологічного шару 6 – 9600±150 (Кі-954) та 5 – 7320±65 (Bln-1799-1) та 7285±70 (Bln-1799-2) [Телегін, 1982, с.46]. Вони підстилають літологічний шар 4 з кукрецьким культурним шаром [Телегін, 1982, с.102-104]. Отже, олексіївська культура формується щонайменше після 7000 р. ВР.

Певним хронологічним покажчиком для ранньої пори олексіївської культури можуть слугувати геометричні мікроліти з пласкою ретушшю. Вони присутні на переважній більшості олексіївських пам'яток, за виключенням лише Долинки та Лугового I. У Північному Причорномор'ї трапеції з частково або повністю струганою спинкою безумовно є стадіальною ознакою середини – другої половини неоліту [Гаскевич, 2002; 2003а; Манько, Телиженко 2002, с.11-14; Товкайло, 2003, с.201 та ін.]. У найближчій географічно сурській неолітичній культурі мікроліти з пласкою ретушшю ще відсутні в Сурському 2, який має дати 7195±55 р. ВР (Кі-6690) та 7245±60 р. ВР (Кі-6691), але вже є в Семенівці 1 з датами 7125±60 р. (Кі-6688) та 6980±65 р. (Кі-6688) [Котова, Тубольцев, 1996; Ковалюх, Тубольцев, 1998]. В нео-енеолітичній азово-дніпровській культурі трапеції зі струганою спинкою присутні серед крем'яного інвентарю вже найдавнішого періоду 1а, який датується від 7030 до 6530 р. ВР [Котова, 2002, с.25, 97, табл.3.]. Отже, відповідно цим датам, формування олексіївської культури і запозичення її носіями такої новації, як оформлення геометричних мікролітів пласкою ретушшю, могло відбутися в часовому проміжку від 7000 до 6500 р. ВР. Але, слід відзначити проблеми, пов'язані з використанням появи мікролітів з пласкою ретушшю у якості абсолютного хронологічного репера. Вони обумовлені неоднозначним сприйняттям фахівцями дат, отриманих для неоліту півдня України останнім часом [Товкайло, 2004].

Хронологія пізнього етапу олексіївської культури простежується за міграцією до Рівнинного Криму носіїв азово-дніпровської культури, безумовними свідченнями якої є могильник маріупільського типу поблизу с.Долинка у Північному Присивашші [Щепинский, 1966, с.70-71; Телегин, 1991, с.87; Котова, 2002, с.24] та комірцева кераміка з коротким гребінчастим орнаментом у Фронтовому I [Мацкевой, 1977, с.80, рис.20, *2*]. Подібна кераміка типова для пам'яток періоду 1б азово-дніпровської культури за Н.С.Котовою [Котова, 1994, с.30,31,46,124, рис.14, *8*, с.125, рис.15, *2*, с.133, рис.23, *6*; 2002, с.25]. і датується, за похованнями Василівського 5-го могильника, часом близько 6300 р. ВР [Котова, 2002, с.97]. Але судячи з нечисленності азово-дніпровських пам'яток періоду 1б і відсутності пам'яток наступного періоду цієї культури, міграції її носіїв до Рівнинного Криму носили спорадичний

характер і не призвели до зміни складу неолітичного населення регіону. У районах Рівнинного Криму, розташованих далі від материкової України, та на Керченському півострові олексіївська культура, очевидно, продовжує існувати.

Покажчиком верхнього хронологічного рубежу олексіївської культури є поширення в Криму, в тому числі в його передгірській частині, гостродонного посуду з довгим гребінчастим орнаментом та безкомірцевим вінцем. Вперше він з'являється ще на пізньому етапі таш-аїрської культури – в шарі Va Таш-Аїру I, шарі V Замільчі-Коби II [Крайнов, 1960, с. 34; Яневич, 2004, с.188, рис.5, с.190, рис.7] та в Петровській Балці [Cohen, 1996, p.424] – і пізніше стає типовим для раннього енеоліту Криму [Щепинский, 1985, с.320-324]. Такий посуд подібний до кераміки ранньої середньостогівської культури Надпоріжжя [Добровольський, 1927; Телегін, 1973, с.81-89], де за радіовуглецевими визначеннями для Дереївки датується від 5500 до 4900 р. ВР [Telegin et al., 2003, p.465-466]. У Передгірському Криму він має дещо пізніший вік, що, вірогідно, пов'язано із його пережитковістю. Зокрема, для Петровської Балки отримано чотири радіовуглецеві дати – 4410±50 р. ВР (Ki-2979), 4530±40 р. ВР (Ki-2931), 4670±50 р. ВР (Ki-2930) та 4670±80 р. ВР (Ki-2981). [Cohen, 1996, p.423; Telegin et al., 2003, p.462, 465-466]. Дещо пізніше в степовій частині Криму з'являються енеолітичні пам'ятки північнокавказського походження [Rassamakin,]. Очевидно, з міграцією в Рівнинний Крим цього населення і пов'язаний кінець існування олексіївської культури.

Олексіївська культура в контексті фінального мезоліту та неоліту півдня України.

Формування олексієвської культури, безумовно, відбувалось на основі пізньомезолітичного Кукреку. Про це свідчить приналежність її крем'яної індустрії до видозміненого кукрецького вузькопазового технокомплексу. Скоріш за все, безпосередньою генетичною базою олексіївської культури був кримський пізньомезолітичний варіант Кукреку. Не виключена також участь приазовського пізньомезолітичного варіанту кукрецької культури.

Імовірно, кукрецький субстрат олексіївської культури включав в себе також шпанську складову. Це припущення ґрунтується на постійній присутності в крем'яних колекціях олексіївських пам'яток шпанських мікролітів: платівок та вістер з краєм, притупленим стрімкою обрубуючою ретушшю, вістер з мікрорізцевим сколом та відходів їх виробництва – мікрорізців. В окремих випадках (Олексіївська Засуха, Су-Ат 3, Балін-Кош, Ала-Чук) вони численні та архаїчних типів і, безумовно, являють собою механічну домішку. Але в більшості олексіївських комплексів шпанські типи мікролітів нечисленні і належать до пізніх типів [Яневич, 1993, с. 9, рис. 4, *32-38,54-61*]. Часом вони представлені окремими вістрями з мікрорізцевим сколом та відходами їх виробництва – мікрорізцями. У переважній же більшості олексіївських комплексів шпанська складова проявляється у вигляді платівок з краєм, притупленим стрімкою притуплюючою ретушшю. Вони є обов'язковим елементом практично всіх неолітичних пам'яток Рівнинного Криму. Цей тип вкладню відсутній в класичному пізньомезолітичному Кукреку і дисонує з вузькопазовим кукрецьким технокомплексом. Його появу можна було б пояснити змінами в посткукрецькій неолітичній техніці платівчастого розколювання, орієнтованій на отримання ширших платівок-заготівок, і їх адаптацією до використання в пазових наконечниках. Проте, вперше мікроліти, оформлені стрімкою ретушшю, з'являються ще в пізньому мезоліті, в комплексі Абузової Балки, яка вважається типовою кукрецькою пам'яткою. Це – мікроплатівки з притупленим краєм та мікроплатівки з притупленим краєм і скошеним кінцем – так звані вістря типу Абузової Балки. У пізньому та фінальному мезоліті вони стають невід'ємною частиною кожного кукрецького комплексу Надпоріжжя та Північно-Західного Причорномор'я. Таким чином, мікроліти зі стрімкою обрубуючою ретушшю не можна розглядати як вдосконалення вузькопазового кукрецького технокомплексу. Вони є, очевидно, результатом асиміляції носіями кукрецької культури шпанського населення Нижнього Подніпров'я та Надпоріжжя. Результатом цієї асиміляції і стало запозичення подібного до кукрецького вузькопазового наконечника з мікроплатівками-вкладнями, але технологічно простішого, типу шпанського мисливського озброєння – широкопазового та/або безпазового наконечника з мікролітами-вкладнями, оформленими стрімкою обрубуючою ретушшю

На формування та розвиток крем'яної індустрії олексієвської культури вплинули також суміжні культури: неолітична таш-аїрська Гірського Криму та неолітична сурська Надпоріжжя.

Гірськокримський культурний компонент у неоліті Рівнинного Криму найбільш виражений передусім у вигляді геометричних мікролітів. На підставі переважання в деяких олексіївських пам'ятках геометричної складової над кукрецькою вони навіть визначаються як таш-аїрські. Це – Фронтове I [Мацкевой, 1977, с.156], Ішуньська, Долинка, Мартинівка, Фронтове I, [Cohen, 1996, p.376,427], Сергіївка II [Оленковський, 1988]. Але така культурна атрибуція безпідставна навіть з суто формальних позицій. Кукрецькі типи знарядь **цілковито відсутні** в дійсно таш-аїрських пам'ятках Гірського Криму: Таш-Аїрі I та Заміль-Кобі II [Крайнов, 1960; Яневич, 2004], Ат-Баші [Формозов, 1962], Алимівському Навісі [Столяр, 1961], Аджи-Кобі II [Яневич, 1984], Буран-Каї 3 та ін. Ще більше необґрунтованість подібного визначення культурної приналежності перелічених олексіївських пам'яток як таш-аїрських демонструє проведений нами вище технологічний аналіз їх крем'яних комплексів.

Окремі типи геометричних мікролітів олексіївсько-засухської культури, зокрема ромбоподібні трапеції (рис. 2, *3*), були запозичені в пізнього гребениківського або сурського населення, пам'ятки якого відомі в Приазов'ї (Кам'яна Могила 3 [Тубольцев, 1995]). Скоріш за все, із впливами гребениківської або сурської культур пов'язана також поява „мигдалеподібних" скребачок. Нарешті, керамічний комплекс олексіївської культури, безумовно, був запозичений у носіїв сурської культури.

Знахідки окремих знарядь з кавказького обсидіану та мікролітів з двобічною обробкою (так званою „гелванською" ретушшю) в олексієво-засухських комплексах, можливо, є свідченням зв'язків із неолітом Кавказу [Мацкевой, 1977, с.7, рис.17,*32*, с.162]. Проте вони, судячи з поодинокості цих знарядь, не відігравали суттєвої ролі.

Олексіївська культура являє собою заключний, неолітичний, етап розвитку Кукреку Криму [Яневич, 1981; 1987а; 1987б; Janevic, 1995]. За походженням, основними покажчиками крем'яного інвентарю та тенденціями його розвитку, її можна віднести до кола неолітичних посткукрецьких культур та груп пам'яток півдня України. Крім олексієвської культури до нього входили також ранній етап бузького варіанту бугодністровської культури, ранній етап сурської культури, києво-черкаський варіант дніпродонецької культури, стоянки Лазарівка, Добрянка 1 та ін. [Даниленко, 1969; Залізняк, 1979; Гаскевич, 2001; 2003а; Залізняк, Манько, 2004 та ін.]. Генетичною основою їх також була кукрецька культура. Подібними був, судячи з ранньосурських пам'яток, і напрямок трансформації крем'яної індустрії – запозичення геометричних мікролітів при тривалому збереженні трансформованої кукрецької техніки розколювання.

Спадкоємність культурного розвитку кукрецького населення в мезоліті та неоліті у Рівнинному Криму була обумовлена приналежністю до одного й того самого типу мисливського господарства. Він був орієнтований на використання відкритих ландшафтів півострова – степів Рівнинного Криму та нагірних степів яйл. Очевидно, в неоліті, як і в мезоліті, визначальну роль у ньому продовжує відігравати полювання на травоїдних відкритих та напівзакритих біотопів: турів, зубрів, ослів та коней. Зберігається вертикальний сезонний цикл використання відкритих ландшафтів Криму: степів рівнинної частини в холодну пору року та яйл – у теплу. Неолітичне олексієвське населення успадковує пов'язане з цим типом господарства основне мисливське озброєння своїх пізньомезолітичних кукрецьких попередників. Її крем'яна індустрія, подібно до мезолітичної кукрецької, загалом була спрямована на виготовлення кістяного пазового наконечника та мікроплатівок-вкладнів до нього.

Разом із тим, контакти з носіями інших культурних традицій та, насамперед, природно-кліматичні зміни атлантичного періоду і викликані ними переміни в фауністичному комплексі Рівнинного Криму, обумовили появу в крем'яній індустрії олексіївської культури нового типу мисливського озброєння – луку та, можливо, нових методів полювання. Використання луку та поступове зростання його ролі простежується за появою геометричних мікролітів – наконечників стріл, у більш ранніх комплексах та зростанню їх кількості в пізніших.

На пізніх етапах існування олексіївської культури її носії, можливо, були вже знайомі із скотарством – на деяких пам'ятках знайдені кістки домашніх тварин, зокрема, домашнього бика, кіз та овець (Мартинівка, Фронтове I). Але їх приналежність до неолітичних комплексів не беззаперечне, з огляду на поганий стан культурного шару. Дійсний перехід до відтворювальних форм господарства в Рівнинному Криму відбувається, очевидно, вже після можливої міграції на півострів носіїв середньостогівської культури та, дещо пізніше, енеолітичного населення з Північного Кавказу, які, мабуть, і асимілювали місцеве посткукрецьке неолітичне населення.

ЛІТЕРАТУРА:

Бадер О.Н. Изучение эпипалеолита Крымской яйлы // СА. – № 5. – 1940. – С.93–110.

Бибиков С.Н. К вопросу о неолите Крыма // КСИИМК. – Вып. IV. – М., 1940. – С.26–31.

Векилова Е.А. Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму // КСИИИМК. – Вып.36. – 1951. – С.87-95.

Векилова Е.А. К вопросу о связях населения на территории Крыма в мезолите // МИА. – №.126. – 1966. – С.144-154.

Гаскевич Дмитро. Неолітизація Південного Полісся: характер та напрямки міжкультурних контактів // Od neolityzacji do pocz№tkyw epoki br№zu. Przemiany kulturowe w mikdzyrzeczu Odry i Dniepru mikdzy VI i II tys. przed Chr. – Poznac, 2001. – С. 61–72.

Гаскевич Д.Л. Трапеції зі струганою спинкою: деякі закономірності виникнення та поширення // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одеса: Друк, 2002. – С. 73–74.

Гаскевич Д.Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. – К., 2003. – 20 с.

Даниленко В.Н. Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.

Добровольський А.В. Звіт про археологічні досліди на території Дніпрельстану року 1927. // Збірник Дніпропетровського історико-археологічного музею. – Т.1. – Дніпропетровськ, 1929.

Зализняк Л.Л. О влиянии северопричерноморской кукрекской культуры на мезолит Полесья // Памятники древних культур Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1979. – С.5-14.

Зализняк Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. – К.: Наук.думка, 1984. – 119.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 306 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт та мезоліт континентальної України. – Кам'яна доба України. Вип.8. – К., 2005. – 180 с.

Залізняк Л.Л., Манько В.О. **Стоянки біля с. Добрянка на р.Тикич та деякі проблеми неолітизації Середнього Подніпров'я .// Кам'яна доба України. – Вип.5. – 2004. – С.137-169.**

Колосов Ю.Г. Археологические разведки в степной части Крыма // КСИА АН УССР. – Вып.4. – 1955 – С.129-130.

Колосов Ю.Г. Разведки памятников неолита и бронзы в степном Крыму // КСИА. – Вып. 6. – 1956. – С. 22–26.

Колосов Ю.Г. Новые неолитические стоянки Крыма (по данным археологических разведок 1955 г.) // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып.7. – С.13-16.

Колосов Ю.Г. Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові // Археологія. – Т. XIV. – К., 1962. – С. 156–166.

Колосов Ю.Г. Дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму в 1958 – 1959 рр. // Археологія. – Т. XVI. – К., 1964. – С. 223–231.

Колосов Ю.Г. Неоліт Криму // Археологія Української РСР. – Т. 1.– К.: Наукова думка, 1971. – С. 129–137.

Колосов Ю.Г. Неолит Крыма // Археология Украинской ССР. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 150–156.

Котова Н.С. Мариупольская культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. – Вип.1. – Луцьк, 1994. – 168 с.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Крайнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. – № 91. – Москва-Ленинград: Наука, 1960. – 191 с.

Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – С.-Петербург, 1992. – 177 с.

Кубышев А.И., Станко В.Н. Следы мезолита и неолита в Присивашье // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – К., 1981. – С.85-91.

Манько В.О. Неоліт Південно-Східної України: Автореф. дис. … канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. – К., 2005. – 20 с.

Манько В.А., Телиженко С.А. Мезолит, неолит и энеолит Подонечья: Каталог радиокарбонных дат. – Луганск: Шлях, 2002. – 40 с.

Мацкевой Л.Г. Мезолит и неолит Восточного Крыма. – К.: Наукова думка, 1977. – 180 с.

Моисеев А.С. Предварительный отчет о находках следов каменного века на Яйле и на Южном берегу Крыма // Известия Таврийской ученой архивной комиссии. – 1920. – № 57. – С. 297–303.

Нужний Д.Ю. Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка, 1992. – 188 с.

Нужный Д.Ю., Яневич А.А. О хозяйственной интерпретации памятников кукрекской культурной традиции // КСИА. – Вып.189. – 1987. – С.38-41.

Оленківський М.П. Сергіївка II – неолітична пам'ятка у Північному Присивашші // Археологія. – Вип. 64. – 1988. – С. 68–73.

Оленковський М.П. Нові палеолітичні та неолітичні пам'ятки в Присівашші // Археологічна збірка Херсонської•обласної державної інспекції•охорони пам'яток. – N.1. – 1999. – С.179-198.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігравету України. – Херсон, 2000. – 170 с.

Сорокин А.Н. Проблемы мезолитоведения. – Москва, 2006. – 146 с.

Станко В.Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА АН СССР. – №149. – 1977. – С.46-53.

Степаненко В.А. Кукрекский компекс стоянки Балин-Кош в Крыму // Новые исследования археологических памятников на Украине. К.: Наукова думка, 1977. – С.5-23.

Столяр А.Д. Мезолитические комплексы Алимовского Навеса в Крыму (Предварительное сообщение) // КСИА АН СССР. – 1961. – Вып.184. – С.34-44.

Телегин Д.Я. Мезолит левобережной Украины и его место в сложении днепро-донецкой неолитической общности // МИА. – №.126. – 1966. – С.99-107.

Телегін Д.Я. Середньо-стогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – 168 с.

Телегин Д.Я. Неолитические могильники мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 93 с.

Товкайло М.Т. Крем'яний інвентар пізньонеолітичних пам'яток Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип.2. – 2003. – С.187-206.

Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. – Вип.5. – 2004. – С.236-247.

Тубольцев О.В. Новое неолитическое поселение Каменная Могила III //Старожитності Причорномор'я. – Вип.1. – 1995. – С.1-7.

Формозов А.А. Исследования по каменному веку Крыма в 1959 г. // КСИИМК. – Вып. – С.39-47.

Формозов А.А. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа // МИА. – № 102. – М.: Наука, 1962. – С. 89–149.

Щепинский А.А. Археологические разведки в долине в долине р. Салгира // Изв. Крымск. Отд. Географич. Общ. СССР – Вып.3. – 1954. – С.81-96.

Щепинский А.А. Во тьме веков. – Симферополь, 1966. – 67 с.

Щепинский А.А. Ранний энеолит Крыма // Археология Украинской ССР. – Т.1. – К.:Наукова думка, 1985. – С.320-324.

Щепинский А.А., Черепанова Е.Н. Северное Присивашье в V – I тыс. до н. е. – Симферополь: Крым, 1969. – 328 с.

Яневич А.А. Основные типы крымских памятников кукрекской культурной традиции // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К., 1981. – С.13.

Яневич О.О. Нові дослідження стоянок Аджі-Коба в Криму // Археологія. – Вип. 46. – 1984. – С. 97–101.

Яневич А.А. Поздний мезолит и неолит Крыма (Вопросы становления неолитической культуры): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1987. – 16 с.

Яневич О.О. Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. – Вип. 58. – 1987. – С. 7–18.

Яневич О.О. Таш-Аїрська неолітична культура Гірського Криму (сучасний стан дослідження) // Кам'яна доба України. – Вип.5. – 2004. – С.169-191.

Cohen Vadim. Neolithization of the Crimean Mountains // Prehistoire Europienne. – Vol. 9. – 1996. – p. 477–433.

Janevich Alexander. Die Neolithisierung auf der Krim. Kulturaspekte // Praehistorische Zeitschrift. – № 70. – 1995.- S. 2–35.

Telegin D.Ya, Lillie M., Potekhina I.D., Kovaliukh M.M. Settlement and economy in Neolithic Ukraine: a new chronology // Antiquity. – 2003. – V.7. – № 297. – P.456-471.

Yanevich O.O.

OLEXIIVKA NEOLITHIC CULTURE OF CRIMEAN PLAINS

Proposed paper considers Neolithic sites localized in area of Crimean plains. Their cultural levels, flint, and, probable ceramic complexes are analyzed. The chronology and cultural attribution are defined, including the validity of their belonging to Olexiivska culture. The questions of genesis, evolution and historical fates of this culture are ascertained.

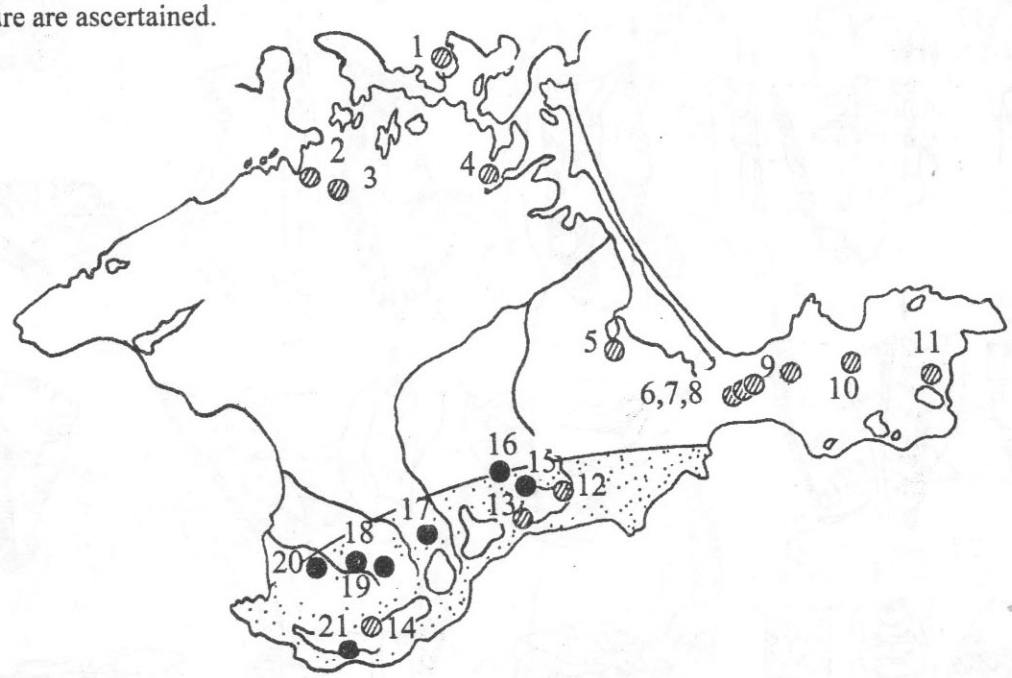

Рис. 1. Карта неолітичних стоянок Криму: 1. – Сергіївка II; 2. – Ішуньська; 3. – Долинка; – 4. – Мартинівка; 5. – Олексіївська Засуха; 6. – Фронтове I; 7. – Фронтове III; 8. – Кой-Асан; 9. – Лугове I; 10. – Ленінське I; 11. – Горностаївка I; 12. – Ала-Чук; 13. – Су-Ат III; 14. – Балін-Кош; 15. – Аджи-Коба II; 16. – Буран-Кая III; 17. – Денисівка; 18. – Кая-Араси; 19. – Таш-Аір I; 20. – Заміль-Коба II; 21. – Ат-Баш.

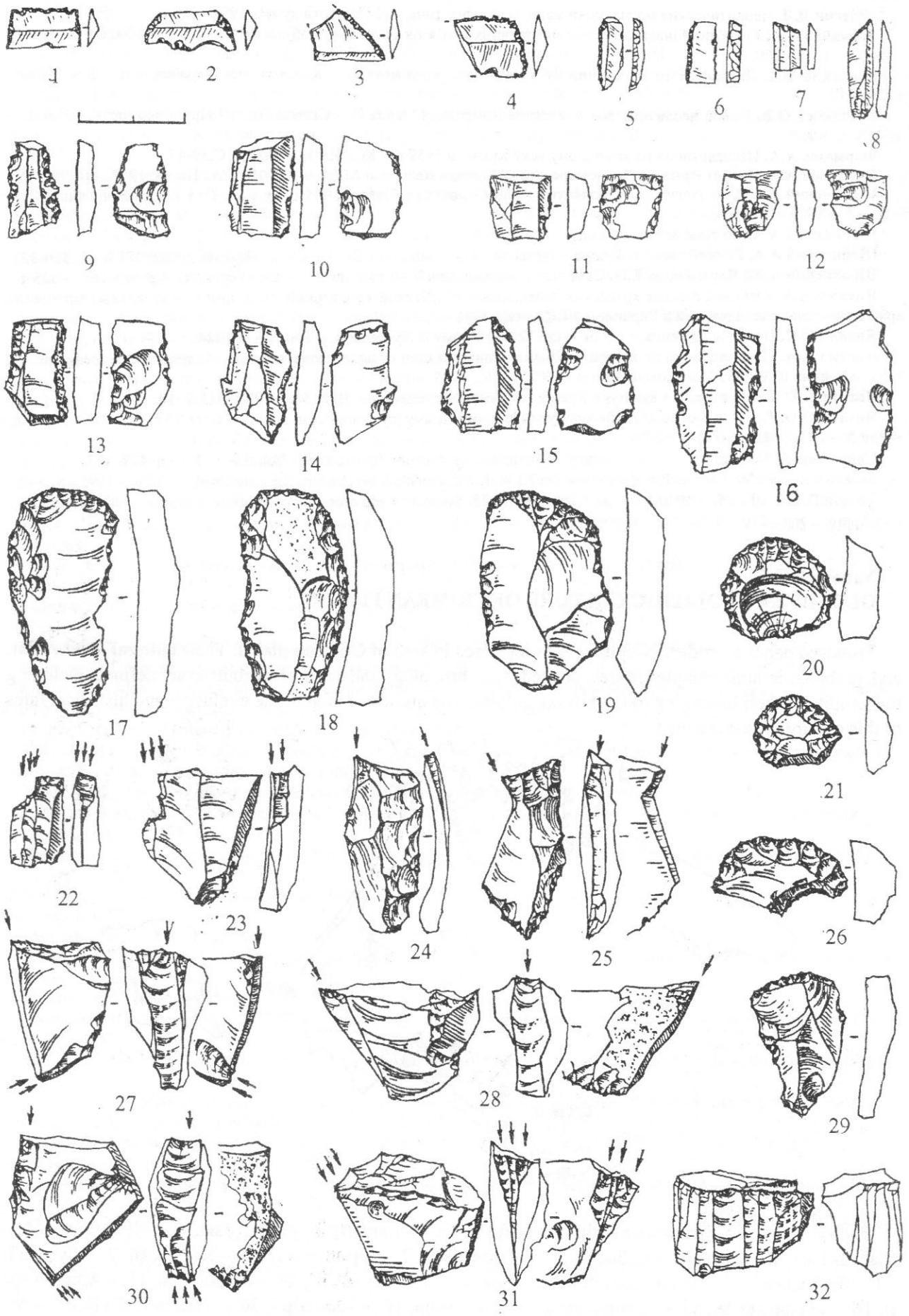

Рис. 2. Долинка. Крем'яний інвентар.

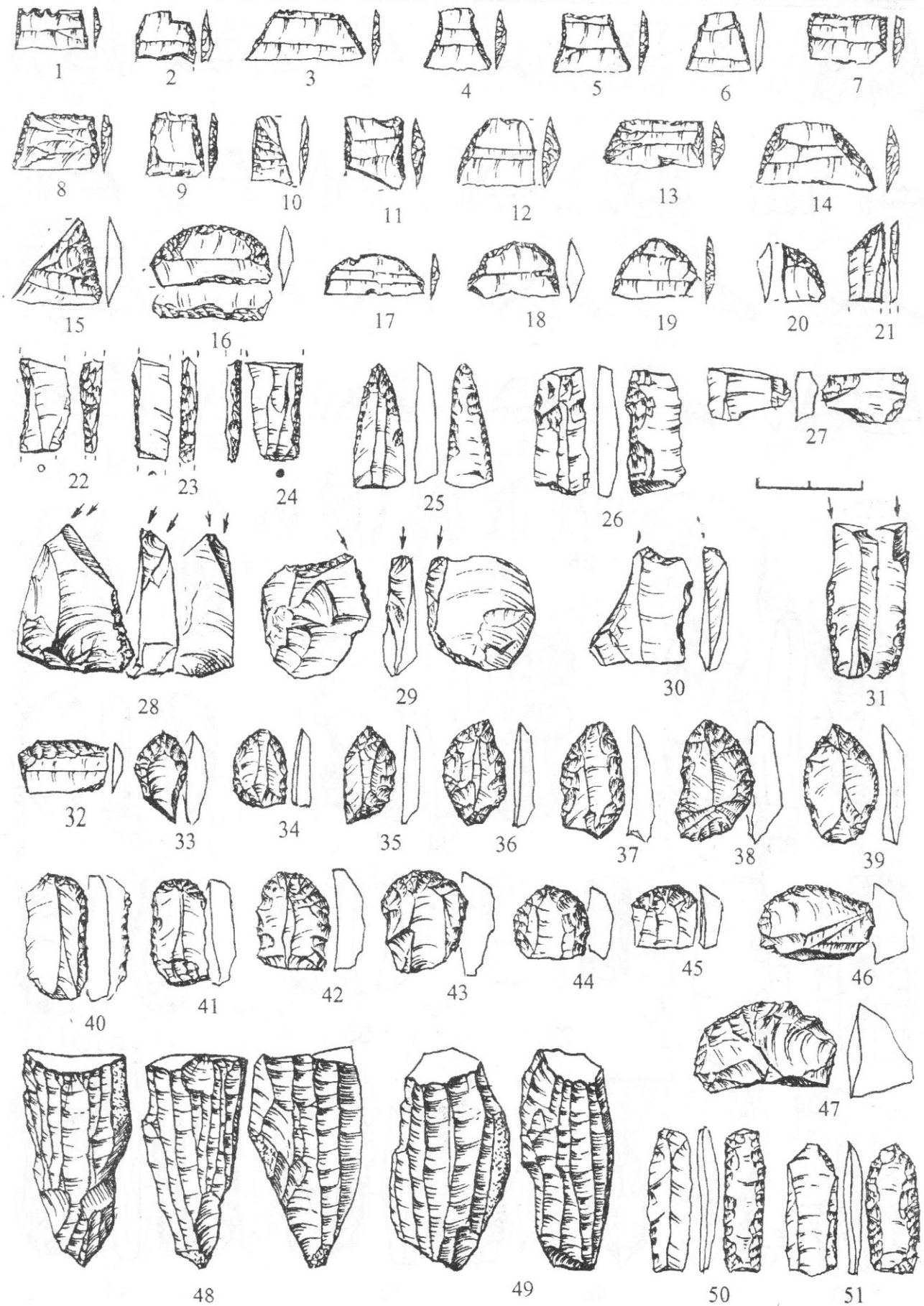

Рис. 3. Ішуньська. Крем'яний інвентар.

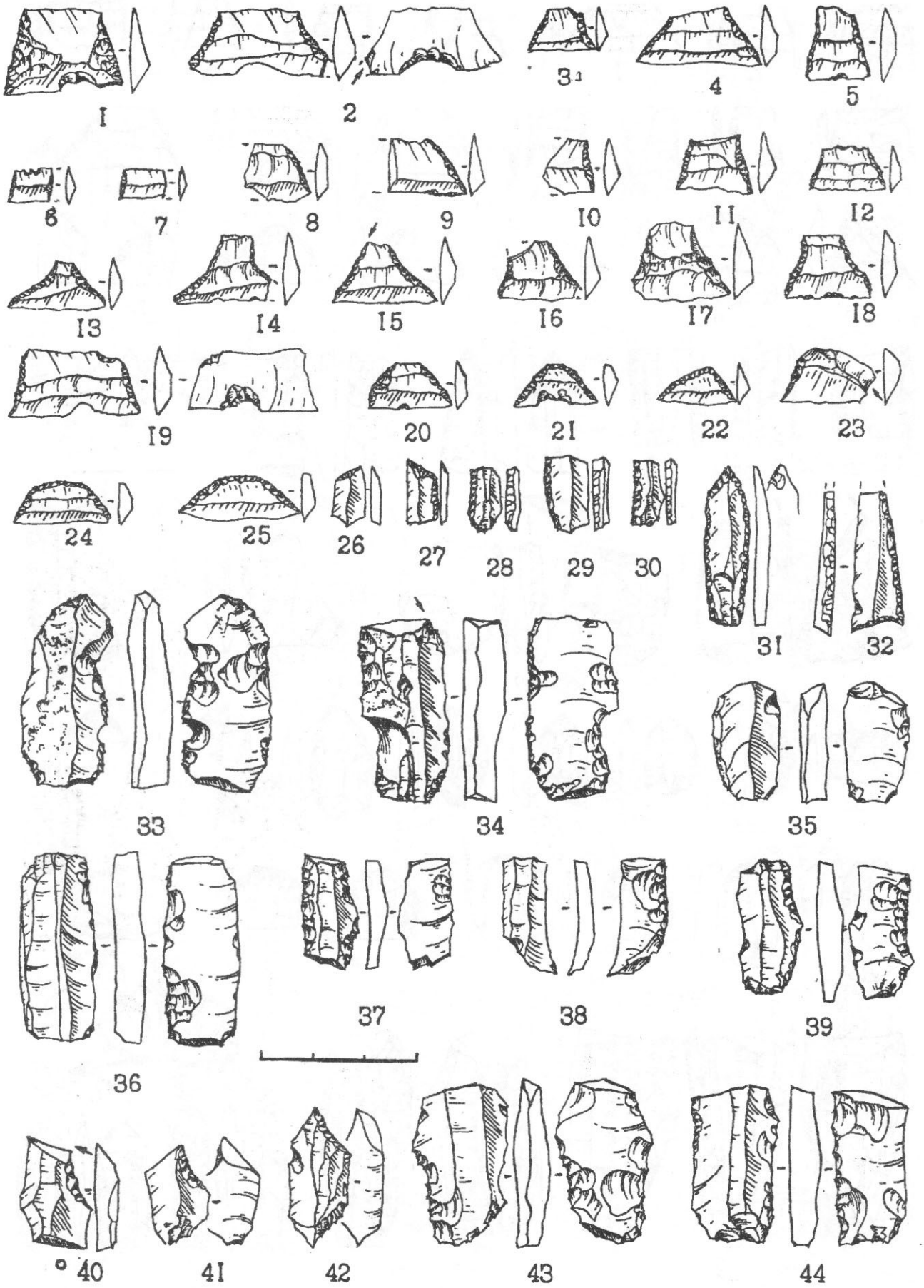

Рис. 4. Фронтове III. Крем'яний інвентар.

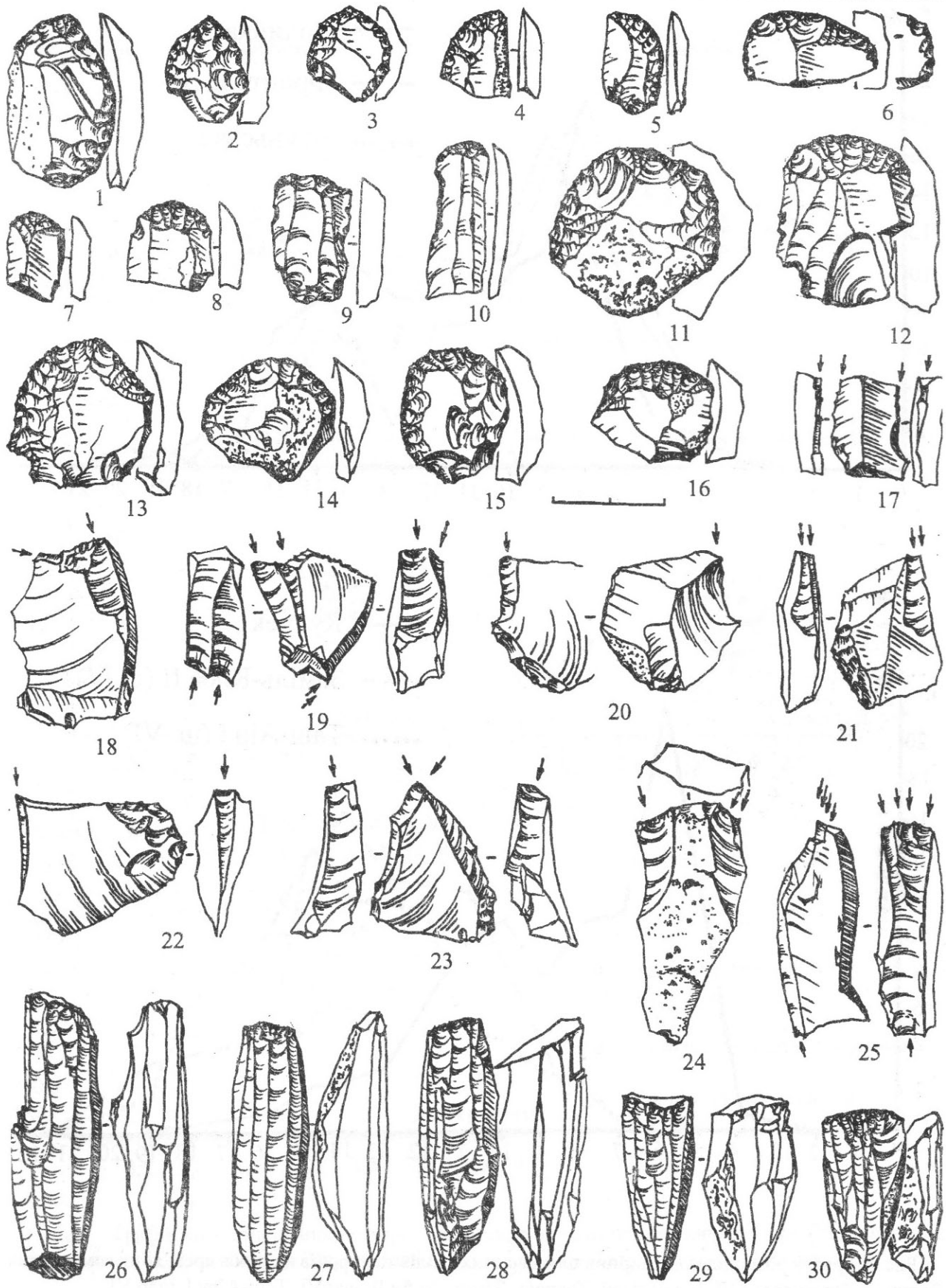

Рис. 5. Фронтове III. Крем'яний інвентар.

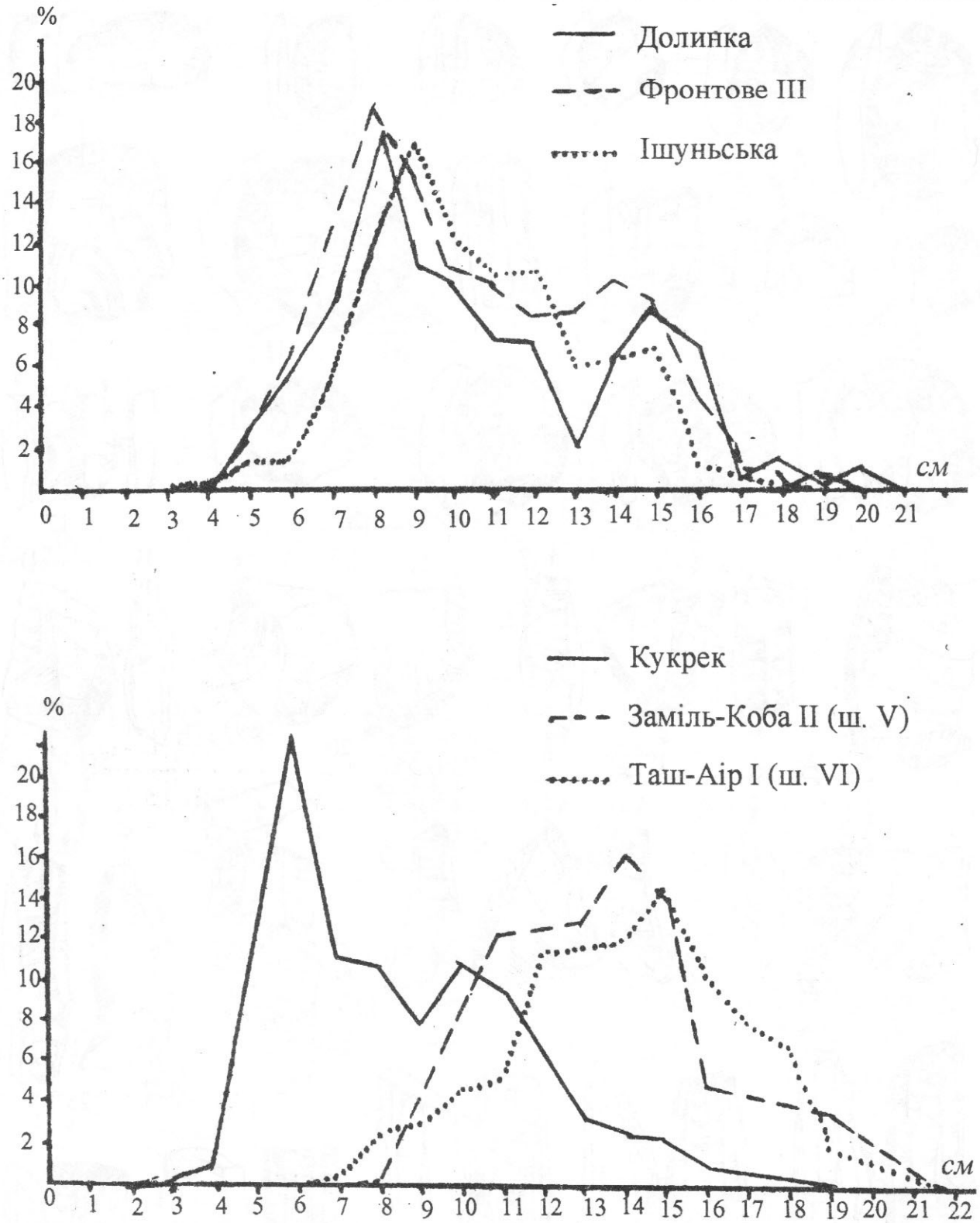

Рис. 6. Графік розподілення ширини платівчастих сколів та виробів на них в крем'яних комплексах Долинки, Фронтового III, Ішуньської, Кукреку, Заміль-Коби II, шарVI, Таш-Аіру I, шар VI.

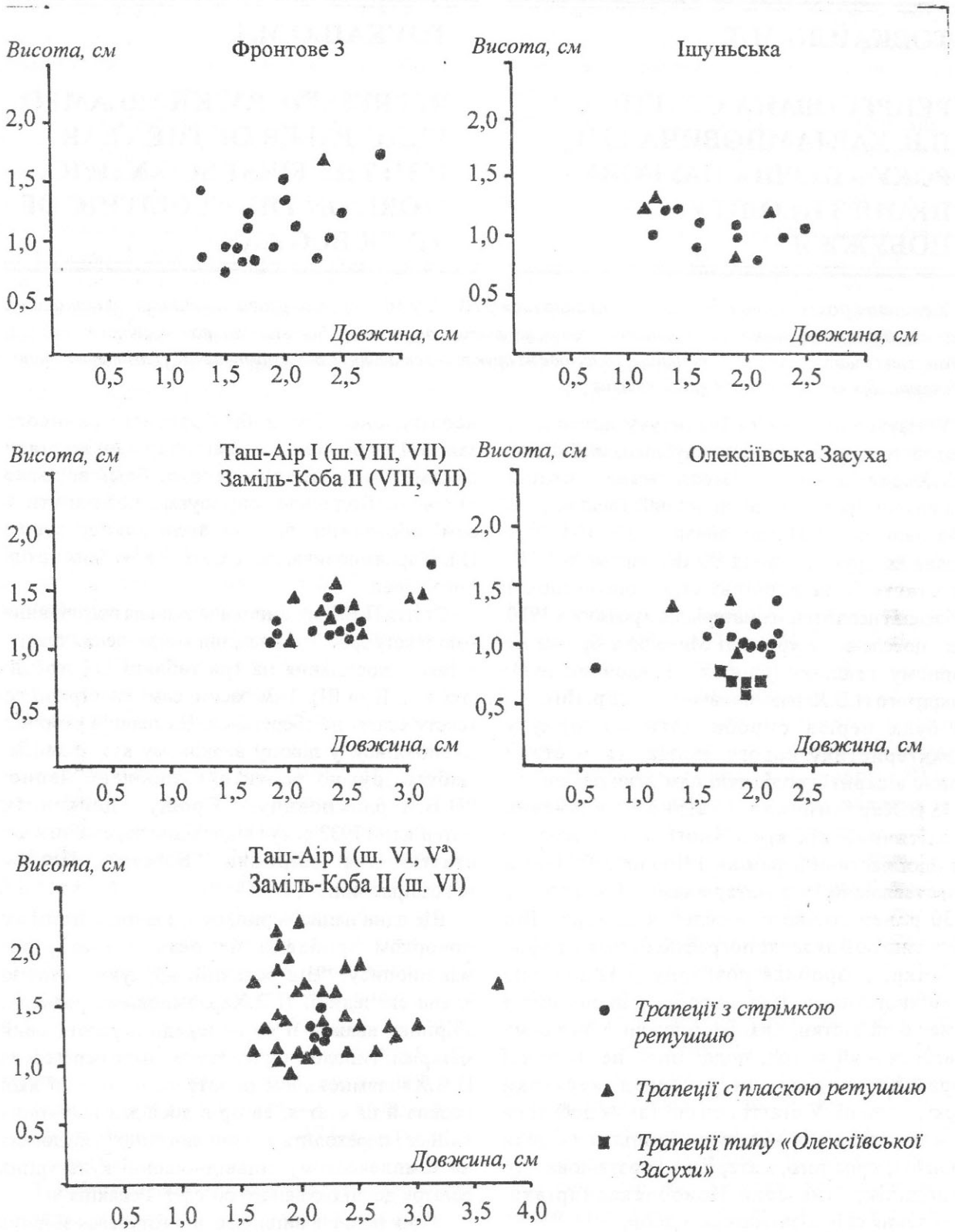

Рис.7. Графік співвідношення розмірів довжини та висоти геометричних мікролітів Ішуньської, Фронтового III, Олексіївської Засухи, Таш-Аїру I (шари VIII-V) та Заміль-Коби II (шари VIII-V).

ТОВКАЙЛО М.Т.

РЕПРЕСОВАНА СТАТТЯ П.В. ХАРЛАМПОВИЧА 1931 РОКУ – ПЕРША НАУКОВА ПРАЦЯ З НЕОЛІТУ ПОБУЖЖЯ

TOVKAILO M.T.

REPRESSED P.V. KHARLAMPOVICH' PAPER OF THE YEAR 1931: THE FIRST SCIENTIFIC WORK ON THE NEOLITHIC OF RIVER BUG AREA

У статті розглянуто обставини, що склалися у ВУАК у 30-х рр. минулого століття, які стали на заваді публікації збірника праць, присвяченого результатам досліджень Богесівської археологічної експедиції. Публікується написана до цього збірника і досі ніде не друкована стаття П.В.Харламповича "Неолітична стація "Миколина Брояка" на річці Чорний Ташлик".

У Науковому архіві Інституту археології зберігається машинопис неопублікованої статті П.В.Харламповича "Неолітична стація "Миколина Брояка" на річці Чорний Ташлик", яка була написана в Первомайську 5.III. 1931 р. і подана до друку [9, фонд ВУАК, справа № 574]. Ця стаття була першою спробою широкої публікації неолітичних матеріалів з розкопок 1930 року поселення в урочищі Миколина Брояка на Чорному Ташлику (Синюха, Південний Буг), відкритого П.В.Харламповичем у 1928 р. По суті, це була перша спроба дати розгорнуту характеристику нового явища, яким стали щойно відкриті неолітичні пам'ятки регіону.

П.В.Харлампович вірно визначив неолітичний вік крем'яного інвентарю та більшої частини кераміки з Чорного Ташлика, співставляючи їх з матеріалами відкритого у 1930 р. неолітичного поселення на Ґарді. Він докладно розглядає топографію і стратиграфію стоянки, розробляє розгорнуту типологію крем'яного інвентарю, виробів з інших порід каменю та кістки, використовуючи при цьому статистичний метод, подає опис неолітичної кераміки, виділяючи її серед кераміки інокультурної. У статті подано також добуті на стоянці матеріали культури Трипілля та доби бронзи і, крім того, матеріали з розташованого неподалік, біля села Новоолександрівки, поселення скіфо-сатматської доби.

В силу трагічних для української науки обставин, ця стаття П.В.Харламповича не була опублікована на початку 1930 років. Невідомою для широкого загалу вона залишається й досі. Тому, пропонуючи її до друку тепер, через 76 років після написання, ми прагнемо не лише відновити історичну справедливість, але й поповнити джерелознавчу базу українського неоліту, енеоліту, доби бронзи та раннього заліза. Тим більше, що самі матеріали, які стали предметом розгляду вченого, безповоротно втрачені. Водночас, спробуємо розглянути й самі обставини, що завадили виходу статті П.В.Харламповича, як і багатьох наукових праць його колег.

Стаття П.В.Харламповича зазнала редагування – по тексту зроблені численні виправлення тексту, а також посилання на три таблиці ілюстрацій (табл.. I, II та III). Тим часом, самі ілюстрації до тексту статті не збереглися. На першій сторінці машинопису, у лівому верхньому куті олівцем, мабуть, рукою редактора зроблено напис: "П.В.Харламповичу. Прошу доповнити матер'ялом 1932 року і відповідно переробити цю статтю для збірника "Богесу". Підпис нерозбірливий.

Ще один напис чорнилом і, здається, й тим же почерком зроблено на останній сторінці машинопису: "Від редакції: друкуючи статтю члена експедиції П.В.Харламповича, редакція збірника вважає її як попередній розвідковий матеріал. Типологічну методу, за якою переведена П.В.Харламповичем робота та на основі якої подана й ця стаття, автор в дослідах наступних змінює і переходить до соціологічних побудовань на комплексовому співвідношенні культурних решток досліджуваного об'єкта. Редакція".

З цих написів випливає, що готувався збірник статей, присвячений результатам досліджень археологічної експедиції НКО на території Богесу (Бозької районної гідроелектроцентралі) між містами Первомайськом та Вознесенськом. Судячи з проекту листа Ф.А.Козубовського від 22 лютого 1931 р. до авторів Бозького збірника, готувався він на кінець 1930 чи початок 1931 року. „Оскільки всі терміни для подання матеріалів

минули, - пише Козубовський, - то видавництво ВУАН знімає цей збірник і заміщає іншою роботою". Можливо, тут йдеться про „Збірник ВУАК, ч. 1", що був присвячений „Підсумкам радянської археології за останні 15 років". Рішення про його видання Президія ВУАК приймала 4 квітня 1932 р. [4, фонд ВУАК, справа 420, аркуш 3]. Він був підготовлений до друку, але пізніше знищений.

У цьому ж листі Ф.А.Козубовський також повідомляє, що на вимогу НКО він змушений подати до друку попередній звіт про роботу експедиції [7, фонд ВУАК, справа № 450, аркуш 22]. У тому ж році він надіслав до редакції журналу „Хроніка археології та мистецтва" рукопис статті „Археологічні дослідження на Середньому Бозі в районі будівництва Богесу". Ця стаття мала бути надрукована у 6 числі журналу, але в березі 1932 р. Ф.А.Козубовський відкликав її з метою доповнення та внесення змін [5, фонд ВУАК, справа № 421, аркуші 3, 5, 9]. Але й після цього від ідеї видання такого збірника не відмовилися, про що свідчить і згаданий тут лист Ф.А. Козубовського, і його ж план роботи як наукового співробітника ВУАК'у на 1932-1933 роки, згідно якого він готував до збірника статтю: „Середнє Побужжя та його найдавніші суспільства (підсумки робіт Бугської археологічної експедиції НКО 1930-1931 років) [1, фонд ВУАК, справа № 372, аркуш 6]. Статті до збірника повинні були подати також Т.М.Мовчанівський та О.Ф.Лагодовська, про що йдеться на сторінках рукопису статті П.В.Харлампoвича. Однак, чи були вони підготовлені і подані до друку невідомо, але збірника, присвяченого результатам досліджень Богесівської експедиції, так і не було видано. Зате в 1933 р. Ф.А.Козубовський подав до друку монографію „Археологічні дослідження на території Богесу" (фактично, це друкований звіт експедиції) і в тому ж році вона була надрукована [8, фонд ВУАК, справа № 493-а, аркуш 9; Козубовський, 1933].

З поміток редактора також випливає, що у 1932 році планувалося продовження досліджень стоянки на Чорному Ташлику. У 1932 році П.В.Харлампович отримав Відкритого листа [3, фонд ВУАК, справа № 419, аркуш 15], однак, немає переконливих даних про те, чи в цьому році він проводив розкопки Чорноташлицькій стації. Єдиним підтвердженням цьому є схематичний план розкопів на стоянці, опублікований у згаданому звіті експедиції, на якому, поруч з розкопом 1930 р., позначено й „ділянку 1932 р." [Козубовський, 1933, табл. 2}. У вересні 1932 р. П.В.Харлампович брав участь у розкопках поселення в Сабатинівці, які було проведено на кошти музею [Там само, с. 71]. Тож можна допустити, що дослідження Чорноташлицької стоянки також могли бути проведені коштом музею. Але, чому про це не сказано у друкованому звіті експедиції? Що стосується ВУАК'у, то, внаслідок фінансової кризи, самостійних польових робіт у 1932 р. він не організовував, беручи лише участь в експедиціях Сектору науки ВУАН, а тому незакінченими за планом цього року залишилося ряд тем, у тому числі й „Бугес" [6, фонд ВУАК, справа № 429, аркуші 3-4].

Щоб зрозуміти причини кризового стану в археологічній науці, порушення дослідницьких та видавничих планів, треба розглянути загальну ситуацію, що склалася в Академії наук на початок 30-их років минулого століття.

Як відомо, головним і постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. було застосування масового терору [Політична історія, 2003, с. 203, 207-208; Субтельний, 1993, с. 512-513]. У 1929-1930 рр. прокотилася чергова хвиля фізичного і психологічного терору, спрямованого проти провідних учених, письменників та інших представників інтелігенції (процес СВУ), яким було завдано страшного удару ВУАН: заарештовано і засуджено двох академіків – С.О.Єфремова, М.Є.Слабченка та кілька сот наукових співробітників [Полонська-Василенко, 1993, частина 1, с. 74; Полонська-Василенко, 1962, с,17; Касьянов, 1992, с. 110-114].

Далі власті перейшли до широкого наступу на інтелектуальну еліту, у якому головного удару було завдано Всеукраїнській академії наук. Від літа 1930 р. розпочалася компанія „чисток" апарату ВУАН, під час яких відібрані співробітники Академії (а таких за даними Н.Полонської-Василенко було від 120 до 150 чоловік) повинні були привселюдно каятися у всіх своїх „гріхах" – визнавати свої ідеологічні, методологічні, політичні помилки, помилки своїх керівників, а також відповідати за „гріхи" своїх родичів. Більшість із тих, хто пройшов цю процедуру публічних допитів не лише втратили роботу, а закінчили своє життя в таборах. Арешти та заслання супроводжувалися реорганізацією діяльності академії, спрямованої на обмеження самостійності, масовим введенням до її складу академіків-комуністів, які, зрештою, фактично перебрали на себе керівництво у ВУАН. Після процесу СВУ уряд увів цензуру на її видання, став

закривати найдіяльніші секції й виганяти „буржуазних націоналістів". У 1931 р. розпустили історичну секцію М.Грушевського, а її членів репресували. Протягом 1931-1933 років було знищено історико-філологічний, соціально-економічний відділи ВУАН та всі комісії. Паралельно з цим нищилися бібліотеки, що були при цих комісіях, рукописи співробітників, архівні матеріали, фотознімки, карти, етнографічні записи тощо. Ліквідація академічних установ супроводжувалася масовим звільненням їхніх співробітників із визначенням категорій: „за ворожу ідеологію", „за шкідництво", „за зв'язки з ворогами народу" і т.п., що було підставою для подальших репресій проти них. Решту співробітників гуманітарних установ Академії наук було звільнено протягом 1934 р. [Полонська-Василенко, 1993, частина 1, с. 102-107; частина 2, с. 9-29; Полонська-Василенко, 1962, с. 21-27; Касьянов, 1992, с. 110-115; Історія Національної ..., 2000, с. 193]. Уже саме звільнення з Академії наук було для співробітників страшною карою, бо в більшості випадків вони отримували „вовчий пашпорт", з яким не могли влаштуватись на іншу роботу не лише в Києві, а й узагалі в Україні [Полонська-Василенко, 1993, частина 2, с. 70].

Певна річ, ці катастрофічні для Академії наук події не могли оминути й ВУАК'у. Судячи з тогочасних документів Археологічної комісії [6, фонд ВУАК, справа № 429], ще в 1931 році почалися спроби „марксівської критики підвалин буржуазної археології", які у 1932 р. переросли у процес заперечення старих „буржуазних" методів археологічних досліджень „на ґрунті марксо-ленінської методології". Тому вся діяльність ВУАК'у 1932 р. зводилася до боротьби „за чистоту марксо-ленінської теорії", „обговореннння листа генерального секретаря ВКП(б) тов. Сталіна" і наступної за ним „внутрішньої критичної роботи", „концентрації нових сил, зокрема марксівських, навкруги ВУАК для праці на нових засадах". Протягом року цей процес розвинувся й оформився у вигляді цілковитої реорганізації ВУАК'у: у комісії відібрали помешкання, змінили керівництво, на 50 % оновили його склад – частину старих членів ВУАК'у було вигнано й обрано 42 нових членів [Там само, арк.. 1-5]. У результаті цих трагічних перетворень ВУАК „...зрушив з старих академічних буржуазних позицій в своїй дослідчій роботі і твердо йде під уважним проводом партії до мети – стати бойовим закладом координації марксо-ленінського дослідження критичної історії матеріального виробництва та техніки" [Там само, арк.. 4]. У 1933 р. ВУАК було ліквідовано, а замість нього створено спочатку Секцію історії матеріальної культури (СІМК), а на початку 1934 р. - Інститут історії матеріальної культури (ІІМК) [Шовкопляс, 1969, с. XVIII; Полонська-Василенко, 1993, частина 2, с. 24].

Але й після реорганізації „класова боротьба на ідеологічному фронті, боротьба проти націоналізму, класово-ворожих концепцій" тривала, тепер уже проти тих співробітників ВУАК'у, що прийшли до складу СІМК у 1933 р. Їх, зокрема, звинувачували в тому, що (цитую за звітом СІМК 1933 р.): „... ВУАК стояв на виразно петлюрівських та кулацько-попівських позиціях, продукуючи „наукові" розвідки з виразним націоналістичним, формально-механістичним та еклектичним оформленням – „Хроніка ВУАК'у", „Збірник ВУАК, ч. 1" й інші видання ВУАК складають чітку ілюстрацію до цього твердження. ВУАК систематично скупчував старі націоналістично-буржуазні кадри „археологів" та „мистецтвознавців", запекло борючися проти залучення до роботи радянських, марксівсько підготовлених фахівців, зокрема, партійців та комсомольців. Будь-яких серйозних спроб методологічно переозброїтися, або хоч би змінити відповідним чином заскорузлу тематику на більш актуальні теми, - ВУАК не переводив. У 1932 р. основні робітники ВУАК'у (Курінний, Козловська, Ткаченко) переводять лише наївні спроби замилювання очей ультра-революційними передмовами до старих і реакційних по суті видань ВУАК'у („Збірник ВУАК, ч. 1", „Хроніка ВУАК'у, ч. 4-5"). Із співробітників ВУАК, що прийшли до складу СІМК у 1933 р. із тими класово-ворожими концепціями, що їх носіями були Козловська, Ткаченко та інші, - керівництво й актив СІМК повели запеклу боротьбу й у цій боротьбі було досягнуто рішучої перемоги радянських і марксівських основ так у науково-дослідчій, як і в організаційно-науковій справі" [8, фонд ВУАК, справа № 493 а, арк. 9].

"Рішуча перемога" комуністів обернулася для української археологічної науки, крім усього, й розгромом редакції журналу „Хроніка археології та мистецтва" і нищенням уже готових до друку, а може й уже надрукованих, його 4 та 5 чисел, так само і згаданого у звіті „Збірника ВУАК, ч.1".

У 1933-34 роках репресії проти колишніх співробітників ВУАК'у, музеїв та пам'яткоохоронних установ ще більше посилюються, що виявляється у різних формах: усуненням з роботи, засланням до концтаборів, розстрілами [Полонська-Василенко, 1993, частина

2, с. 67-68; Міллер, 1962, с. 112]. За твердженням М.Міллера, „... в Україні не залишилося жодного археолога, музейного працівника або інспектора охорони пам'яток, який не був би репресований в якійсь формі" [Міллер, 1962, с. 116]. Засудження автоматично викликало репресії проти членів його родини, яких позбавляли всіх громадянських прав: дружину звільняли з роботи, дітей звільняли зі школи, могли позбавити права мешкати в Києві, Харкові чи взагалі у великих містах. На додачу до цього нищилися здобутки наукової праці репресованих: нищили рукописи, затримували випуск видань, а вже надруковані праці вилучали з користування [Полонська-Василенко, 1993, частина 2, с. 70-80]. Н.Полонська-Василенко подає далеко неповний список того, що було знищено у видавництві Академії наук, який лише по Історично-Філологічному Відділу складається з 27 видань [Там само, с. 195-199]. І все це відбувалося на тлі масового терору проти усіх верств українського суспільства, на тлі нечуваного, страшного голодомору 1932-1933 років, який кваліфіковано сьогодні як геноцид проти української нації.

М.Міллер наводить відомості про 50 фахових археологів, працівників музеїв та інспекторів охорони пам'яток, з яких 14 осіб було розстріляно, замордовано в катівнях НКВД, або вони покінчили життя самогубством, 22 особи - заарештовано і заслано і ніхто з них додому не повернувся, 14 осіб – знято з посади, звільнено після арешту та повернено з заслання після відбуття покарання або по війні. З тих, хто вижив у цьому пеклі, 9 археологів виїхали з України за кордон під час останньої війни [Міллер, 1962, с. 124]. Після війни до археологічної праці в Україні повернулося лише декілька археологів. Такими катастрофічними для української археології були наслідки „боротьби за чистоту марксо-ленінської теорії" у 30-их роках минулого століття, що й досі даються в знаки. Фактично це означало знищення української археологічної школи.

Репресій зазнали й наукові співробітники Богесівської археологічної експедиції. У кінці 1933 р. було заарештовано В.В.Дубровського, професора, завідувача музейною секцією в Управлінні Науки НКО УСРР [Маньківська Руслана, 1997, с. 121], у січні 1934 р. – М.Ф.Болтенка, ще раніше звільненого з посади директора Одеського історико-археологічного музею [Нестуля, 1991, с. 150-152; Київ: жертви репресій, 1997, с. 60; Міллер, 1962, с. 122], а на весні 1934 р. - Г.П.Крисіна, інспектора Одеської крайової інспектури охорони пам'яток культури [Нестуля Олексій, 1995, с. 161]. Їх було звинувачено в приналежності до сфабрикованого органами ДПУ УСРР, так званого „російсько-українського фашистського блоку", куди причислили співробітників музеїв, пам'яткоохоронних органів та установ м. Харкова, і заслано [Нестуля Олексій, 1995, с. 160-161; Маньківська Руслана, 1997, с. 265-267]. Було заслано також і співробітника експедиції географа Ф.О.Петруня [Полонська-Василенко, 1993, частина 2, с. 173, 178].

Пізніше, уже в кінці квітня 1936 р. заарештовано керівника експедиції, а згодом - директора ІІМК, Ф.А.Козубовського. Внаслідок допитів у застінках НКВД він збожеволів і перебував у Лук'янівській психіатричній лікарні. Розстріляний 2 вересня 1938 р. [Білокінь Сергій, 2005, примітка 21 на стор. 176; Маньківська Руслана, 1997, с. 269; Полонська-Василенко, 1993, частина 2, с. 173]. Ще один співробітник експедиції, а пізніше - вчений секретар ІІМК, Т.М.Мовчанівський - заарештований 17 лютого 1938 р. і в грудні того ж року розстріляний [Нестуля, 1991, с. 213-214].

Як склалася подальша доля директора Первомайського краєзнавчого музею Павла Васильовича Харламповича, обраного у 1932 р. членом ВУАК'у [6, фонд ВУАК, справа № 429, арк. 2], невідомо. Погроми українських музеїв розпочалися уже в 1932 р. після публікації програмної статті „Всі музеї - на службу соціалістичному будівництву", у якій музеї звинувачувалися в дотриманні застарілих, негативних тенденцій, перетворенні своїх експозицій на „кладовище старих речей", „демонстрації куркульських ідеологій" замість відображення планів перших п'ятирічок і пропаганди директив партії [Історія Національної Академії наук, 2000, с. 196]. У музейну практику почали впроваджувати гасло компартії: "Музеї не для експозиції речей, а для експозиції ідей". Старих директорів музеїв скрізь усунуто з посад і здебільшого арештовано, наукових співробітників розігнано, а на їхнє місце призначено комуністів, працівників політосвіти чи просто малописьменних людей з виробництв, при цьому велика кількість цінних у науковому відношенні матеріалів загинула [Міллер, 1962, с. 115]. О.Нестуля пише, що важко знайти хоча б один музей України, якого б уже в 1933-1934 рр. не торкнулися репресії; тоді ж були репресовані фактично всі члени Українського комітету краєзнавців та більшість керівників краєзнавчих

організацій на місцях [Нестуля Олексій, 1995, с. 161].

Що стосується Павла Васильовича Харламповича, то є підстави вважати, що він не був засуджений. Однак, знайти якісь документи, за якими можна було б простежити його долю після 1932 р., мені не вдалося. За існуючими уривчастими даними, П.В.Харлампович, молодший брат дійсного академіка ВУАН (з 1919 р.) Костя Васильовича Харламповича, народився 4 лютого 1884 р. у с. Рогачі колишнього Берестейського повіту Гродненської губернії. У другій половині 1920-х років він обіймав посаду директора Білоруського державного музею у Мінську, був членом історико-археологічної та етнографічної секцій Інституту білоруської культури та викладачем Білоруського державного університету [Скаладан, 1993, с. 632; 10, фонд № Р-6214, справа 1, арк.. 18]. Коли Харлампович переїхав в Україну невідомо, але в травні 1929 р. він уже працює в Первомайському краєзнавчому музеї [Харлампович, 1930, с. 83, 84]. За час роботи у музеї він провів дослідження низки археологічних пам'яток та опублікував кілька статей з археології та нумізматики Первомайщини [Харлампович, 1930 а; 1930 б; 1931]. Рукопис ще одної статті „Нумізматичні знахідки на Первомайщині" (1930-1931 рр.), який П.Харлампович надіслав до редакції „Хроніки" у лютому 1932 р. [5, справа 421, арк..11], загинув, мабуть, разом із журналом.

Доля здобутих на Чорноташлицькій стоянці матеріалів достеменно невідома. Після закінчення польового сезону 1930 р. ці матеріали разом з графічним і фотоматеріалом нібито було подано на звітну виставку в Одесі, а згодом перевезено на Всеукраїнську археологічну виставку ВУАН, яка відбулася з 10 липня по 10 вересня 1931 року [Козубовський, 1933, с. 46; 2, фонд ВУАК, справа 380, арк. 25; В.К, 1932, с. 193]. За твердженням В.Даниленка, матеріали з розкопок Миколиної Брояки зберігалися в Первомайському музеї, де вони й загинули під час другої світової війни [Даниленко, 1969, с. 135]. Однак, ці матеріали могли загинути ще в 1930-их роках під час погромів українських музеїв комуністичним режимом, коли експонати, що не відповідали пропаганді ідей соціалістичного будівництва і висвітлення ролі партії, просто знищували [Історія Національної Академії наук, 2000, с. 196].

Отже, зважаючи на втрату матеріалів з довоєнних розкопок Миколиної Брояки (Чорноташлицької стації), виявлена в архіві Інституту археології стаття П.В.Харламповича варта того, щоб бути опублікованою сьогодні, через 76 років після її написання. Уважно вивчивши опублікований у 1933 р. звіт Богесівської експедиції та публікацію В.М.Даниленком матеріалів Миколиної Брояки, я прийшов до висновку, що дві з таблиць ілюстрацій (№№ I та III), на які зроблено посилання в рукописі П.В.Харламповича, були опубліковані Ф.А.Козубовським у своїй монографії, присвяченій результатам роботи Богесівської експедиції. Зокрема, таблиця I – це подана у монографії таблиця під № 22, однак, тут вона помилково підписана як: "Характерні типи крем'яних виробів з Гардової стоянки (нуклеуси, різаки, скребачки тощо)" [Козубовський, 1933, табл.. 22]. Інша таблиця, що на неї частково посилаються в рукописі П.В.Харламповича (№ III), також надрукована у книзі Козубовського під № 4 як "Орнаментовані фрагменти посуду з Чорноташлицької стації родової громади" [Там само, табл.. 4]. На ній подано фотографії фрагментів кераміки, частину з яких (№№ 1, 5, 7, 8, 10, 14-16) можна віднести до буго-дністровської культури, іншу частину (№№ 2-4, 6, 13) – до культури Трипілля, ймовірно етапів BII-CI, фрагмент (№ 12) - також до Трипілля, але її раннього етапу А і ще два фрагменти (№№ 9 та 11), ймовірно, належать культурі Середній Стіг 2. Значну частину рисунків обох таблиць В.М.Даниленко справедливо публікує у своїй монографії, як матеріали Миколиної Брояки з розкопок П.В.Харламповича [Даниленко, 1969, рис. 110, 3-9; 113, 1-6]. Що стосується згадуваної в рукописі П.В.Харламповича ще однієї таблиці зі зразками крем'яних виробів (№ II), то в друкованому звіті експедиції її чомусь не було подано. Не вдалося й мені розшукати її в Науковому архіві Інституту археології.

Отже, сьогодні маємо можливість повністю опублікувати текстову частину рукопису статті П.Харламповича 1931 року та дві (з трьох) таблиць ілюстрацій, прикладених до тексту і, таким чином, поповнити джерелознавчу базу українського неоліту, енеоліту, доби бронзи та раннього залізного віку. Насамперед, це важливо тому, що самі матеріали, які стали предметом розгляду вченого, втрачені. Крім цього, стаття П.В.Харламповича цікава й з погляду історії становлення української археологічної школи, вироблення методики розкопок та принципів класифікації археологічного матеріалу, які з успіхом застосовуються й тепер. Значний інтерес для сучасного дослідника має також і розроблена

на початок 30-их років минулого століття археологічна термінологія українською мовою, що пізніше, після розгрому української археологічної школи, була ґвалтовно замінена російською.

Стаття П.В.Харлампoвича написана у формі наукового звіту з детальним описом виявлених знахідок. Тому вступну та висновкові частини цієї статті ми подаємо без змін, а середню, описову частину, з метою скорочення тексту – з деякими скороченнями та узагальненнями. При цьому зберігаємо тодішній правопис, виправляючи в тексті лише явні граматичні помилки.

ЛІТЕРАТУРА

Білокінь Сергій. Останні роки життя Федора Ернста // Київ і кияни. Матеріали грудневої 2005 року науково-практичної конференції. Випуск 5. - К., 2005. – С. 173-188.

В(алерія) К(озловська). Нові напрями в археологічній роботі Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН у 1931 році // Україна. - № 1-2. - 1932. - С. 193.

Даниленко В.Н. Неолит Украины, - К, 1969.

Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті 1918-1938. – К., 2000.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-их – 30-их років: соціальний портрет та історична доля. – Київ-Едмонтон, 1992.

Київ: жертви репресій. Т.1. – К., 1997.

Козубовський Ф.А. Археологічні дослідження на території Богесу 1930-1932 рр.- К., 1933.

Маньківська Руслана. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-30-х рр.. // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1/2 (4/5). – 1997. – С. 263-271.

Міллер М. Доля українських археологів під совєтами // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1962. - Том CLXXIII. – Париж-Чікаго. – С. 112-126.

Нестуля О.О. Неспокій серця (Ф.М.Мовчанівський) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 209-215.

Нестуля О.О. Реабілітація прийшла посмертно (М.Ф.Болтенко) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991.

Нестуля Олексій. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941. – Частина 2. Кінець 20-их – 1941 рр. – К., 1995.

Політична історія України. Т. 3. Утворення радянського ладу в Україні (1921-1938). – К., 2003.

Полонська-Василенко Н.Д. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1962. - Том CLXXIII. – Париж-Чікаго. – С. 7-111.

Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. Частини 1 та 2. – К., 1993.

Скаладан В.У. Харлампoвіч Павел Василевіч // Археология і нумізматыка Беларусі. Энциклопедыя. – Мінск, 1993. – С. 632.

Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993.

Харлампович П. В. Матеріали з археології та історії Первомайщини // Вісник Одеської комісії краєзнавства, 1930 а. - №№ 4-5. Секція археології. - С. 65-85. – Одеса.

Харлампович П.В. Монетні знахідки на Первомайщині // Вісник Одеської комісії краєзнавства. - 1930 б. - № 4-5. Секція археології. – С. 153-154. – Одеса.

Харлампович П.В. Нумізматичні знахідки на Першомайщини, що надійшли до Краєзнавчого округового Першомайського музею за час з 18. XII 1927 по 18. XII 1929 // Хроніка археології та мистецтва. – 1931, № 3. – С. 57-65.

Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966). – К., 1969.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

1. Плян праці наукового співробітника ВУАК Академії наук Козубовського Ф.А. на 1932-33 р. / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 372.

2. Звіт ВУАК'у за роботу 1931 р. / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа 380.

3. Про переведення р. 1932-го дослідів пам'яток культури та видачу на ці досліди відкритих листів / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 419.

4. Виписка з протоколу засідання президії ВУАК; з 4.IУ.1932. № 5. § 5 / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 420.

5. Редакція „Хроніка археології та мистецтва" на 1932 р. / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 421.

6. Звіт ВУАК'у ВУАН за 1932 р. / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 429.

7. Проект листа Ф.А.Козубовського до авторів Бозького збірника / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 450.

8. Звіт за роботу Секції історії матеріальної культури в 1933 р / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 493-а.

9. **Харлампович П.В.** Неолітична стація "Миколина Брояка" на річці Чорний Ташлик / Архів ІА НАНУ. – Фонд ВУАК. – Справа № 574.

10. Переписка К.В. Харлампoвича с родными, близкими и различными учреждениями. 1910-1931 / Ніжинська філія Чернігівського державного архіву. – Фонд № Р-6214. Харлампович Костянтин Васильович – Справа 1.

Tovkailo M.T.

REPRESSED P.V. KHARLAMPOVICH' PAPER OF THE YEAR 1931: THE FIRST SCIENTIFIC WORK ON THE NEOLITHIC OF RIVER BUG AREA

Proposed paper is devoted to the presentation of many decades ago submitted for publication but – due to political causes - not published paper of P.V. Kharlampovich, written in 1930th. P.V. Kharlampovich' paper is of great interest as it is the first attempt of scientific characterization of Neolithic of the basin of Southern Bug. Certain concepts and ideas of this paper is still actual and valuable for current studies of the Neolithic of the given area.

ДОДАТОК ДО СТАТТІ М.Т.ТОВКАЙЛА

ХАРЛАМПОВИЧ П.В.

НЕОЛІТИЧНА СТАЦІЯ „МИКОЛИНА БРОЯКА" НА РІЧЦІ ЧОРНИЙ ТАШЛИК

Кілометрів на п'ятнадцять на північ від м. Первомайського, з лівого боку річки Синюхи в ню вливається її доплив р. Чорний Ташлик.

Невеличка річка в'ється поміж скель, прориває собі ґрунт, то через камінь – то поволі, тихо, то де – поміж каміння, хутенько щось булькотить та дзвонить. Є місця, де пішки можна перейти річку, не змочивши ніг, а де є глибокі ямини завширшки 5-10 метрів, а колись раніш, видно, це була річка значно багатоводніша.

Кілометрів на три вище гирла Ташлика, поміж селами Калмазівкою та Ново-Олександрівкою, вздовж річки, на протязі до 300 метрів, все дно її всипано силою великого каміння від розмитої Ташликом скали, що колись перегороджувала річці дорогу. Це місце має назву серед населення „Миколина Брояка". Брояка* поросла травою і кущами так, що буває не видно води. Поміж камінням є декілька місць для переходу з одного берега на другий, але найзручніше місце для цього – нижча частина брояки.

В районі брояки правий берег річки високий, скелястий, обривчасто спадає до річки, утворюючи невелике плято (долину, що весною заливається водою). Лівий берег також високий, навіть вищий за правий, але гребінь його лежить від річки на 0,5-1 км і положисто спускається до неї, утворюючи 2-3 тераси. По спадах де-ніде виходять з під ґрунту скелі. Понад лівим берегом річки розкидано 5-6 садиб, що утворюють хутір під назвою „Чорний Ташлик" на ім'я річки, а на височині розташовано 6 могил, дуже розораних, що з них найвища сягає лише 1,2 м, останні від 1 м і до 0,3-0,2 м.

Над низовою частиною брояки розташована садиба С.Ф.Рябченка. Ще восени 1928 року він приніс до Первомайського музею декілька фрагментів посуду і уламків кременю, що він знайшов їх над річкою. В травні 1929 р. під час мого короткотермінового перебування на брояці

ХАРЛАМПОВИЧ П.В.

НЕОЛІТИЧНА СТАЦІЯ „МИКОЛИНА БРОЯКА" НА РІЧЦІ ЧОРНИЙ ТАШЛИК

виявилося, що тут безумовно залягає доісторична стація[1]. Тоді ж Рябченко знайшов у себе на садибі кремінну сокиру.

Під час складання планів по дослідженню Побожжя археологічною експедицією, Первомайський музей висунув пропозицію про одночасове дослідження і Чорного Ташлика в районі Миколиної Брояки, що науковою радою було й ухвалено.

17-го травня 1930 р. експедиція в повному складі переводила огляд стації і місцевості навколо неї. Нарада, що відбулася того ж дня, винесла пропозицію – дослідження стації відкласти до закінчення робіт на р. Бозі і розвідку доручити мені.

Розвідку було переведено протягом 8 діб – 3-7/VII та 19-22/IX 1930 р. За об'єкт дослідження було взято на лівому березі долішнє плято над річкою, що від брояки і нижче по річці – метрів на 80, досить круто скочується до річки і над нею закінчується урвищем. Якраз навпроти переходу через брояку частина урвища трохи осунулася і там було виділено площу, розподілену на 84 дільниці, кожна розміром один квадратовий метр, з окремою нумерацією кожного квадрата[2]. Завданням розвідки було упевнитися в існуванні культурного шару та здобути, по можливості, вичерпуючі матеріяли для характеристики стації. Розкопка переводилася шляхом поступового, приступками, здіймання ґрунту. Перший горішній шар складався з дерну, завтовшки від 0,15 до 0.39 м.; другий шар – чорноземля, дуже чорного кольору, завтовшки 0,27-0,67 м.; третій щар – теж складався з чорноземлі, але злегка сіруватого кольору, завтовшки 0,63-0,99 м. Так в другому, як і в третьому шарові знаходилися уламки кременю, фрагменти посуду і кістки тварин – це все матеріял, що безумовно мав намивний характер, знесений дощовою водою з горішньої частини плято. Четвертий шар – культурний, складався з

1) П.В.Харлампович. „Матеріяли з археології та історії Первомайщини", стор. 83-84. Вісник Одеської Комісії Краєзнавства, ч. 4-5, Секція археологічна, Одеса, 1930.

2) Користуючись наступною нагодою, висловлюю щиру подяку художникові В.И.Демчинському, що брав жваву участь в розвідці, лісникові В.П.Лихошерстову і техніку І.П.Лихошерстову за сприяння в цій роботі.

чорноземлі такого-ж самого кольору, як і другий шар, перемішаний з великою кількістю черепашок, що місцями лежали цілими гніздами. Іноді біля них було скупчено і кістки тварин, риб'ячі в'язкі**, кремінні скалки і приладдя та черепки від посуду. Зрозуміло, що ці речі знаходилися також і окремо. В одному місці було знайдено щось із 11 кісток тварин (на жаль, кістки до цього часу не визначено), що лежали купкою, а на них і біля них було розташовано три кремінних скалки і черепок від посуду. Отже, відразу видно, що тут не випадкове скупчення нанесених водою з іншого місця кісток, черепашок та кременя, а саме місце, де людина давнього часу живилася черепашками та рибою, що їх ловила отут у річці, варила й пекла м'ясо тварин (оленя, дикої свині та інших), вироблювала знаряддя з кременю і кісток і ліпила з глини посуд. Цей культурний шар – четвертий має завтовшки від 0,40 до 1,12 м і залягає на глибині від 1,60 до 1,85 м від поверхні плято, піднімаючись над рівнем річки не більше, як на метр-півтора метра. Весною це місце, без сумніву, колись заливалося річкою, і мешканець брояки піднімався трохи вище, залишивши там після себе такі-ж покидьки, як і над берегом, але згодом значну частину останніх було змито водою.

Для виявлення межів стації було закладено на схід і східний південь від розкопу 4 шурфи, розміром 1 х 1 м, 2 – роозміром 1,75 х 0,75 м., завглибшки до 1,5-2 м. Ці шурфи дали невеличкий інвентар. На південь від розкопу на 15 м було закладено шурф розміром 3 х 1 м і завглибшки 3м. Тут було так само знайдено кістки тварин, кремінь, черепки, але в меншій кількости, ніж в основному розкопі і майже без черепашок. Це дає право зробити висновок, що головна частина стації залягає нижче, ближче до річки і вздовж неї.

А проте, це питання залишається не розв'язаним.

До цього треба додати, що місце біля брояки було, видно, дуже зручним для населення з давніх аж до наступних часів, і тут знаходяться фрагменти посуду від неолітичних часів і до пізніших – скито-сарматської доби, римської і татарської.

І. СКЛАД ТА ТИПОЛОГІЧНІ ВІДМІНИ КРЕМІННОЇ ІНДУСТРІЇ[1].

Звідкіля добувала миколоброякська людина для своїх потреб кремінь, сказати важко. В найближчих околицях кремінь не здибається, а взагалі на Первомайщині поклади його досі не відомі, а тому можна признати, що він був довізного походження, а, базуючись на різний колір чорноташлицької кремінної індустрії, - походження з різних міст. Проте-ж, необхідно зауважити, що в с. Тишківці Ново-Архангельського району, кілометрів за 35-40 на північ від стації, селяни знаходять досить великі кремінні ядра (що з них два переховуються в Первомайському Музеї[2]); цей кремінь має колір жовтувато-сірий, декілька подібний до кольору кремінних відщепів на стації. Здається, поклади кременю виявлено року 1930 під час робіт археологічної експедиції на р. Бакшала Благодатнівського району, але ці попередні дані вимагають дальшої перевірки.

Колір кременю миколоброякської стації має переважно сіро-бурий відтінок, з пігментацією, сіруватий – теж з пігментацією, молошно-сіруватий та в незначній кількості темно-сірий з переходом до чорного кольору, жовтий та темно-сіруватий непрозорий.

Щодо кременю, як матеріялу, то він був досить кепський, так з боку величини, як і з боку якости. Величінь нуклеїв не перевищує 7,2 см (з загальної кількости 78 нуклеїв і нуклеїподібних розмір від 7,2 см до 6,5 см мають 7 примірників – 9%), величінь відщепів не перевищує 9 см (з загальної кількости 871 відщепів розмір від 9 до 6,5 см мають тільки 19 примірників – 2,18%). Кепська якість кременю міститься головним чином в ніздреватості його і скоринуватості. Так, з загальної кількости 78 нуклеїв і нуклеїподібних, скоринуватих 51 примірник, себто 65,4 %, з загальної кількости 775 відщепів різної форми – 448 скоринуватих, себто 57,8 %. Навіть серед подовжних відщепів маємо 26 % (25 з 96), правда, незначно скоринуватих. Всі ці дані стверджують і порівняно невеликі розміри кременю, як об'єкта для обробки, і його досить погану якість.

Індустрія миколоброякської стації носить типовий мікролітичний характер і витримана на подовжних відщепах. Нуклеї переважно мають

1) Під час опрацьовки миколоташлицьких матеріялів, значну допомогу і цінні вказівки я одержав від О.Ф.Лагодовської, за що складаю їй щиру подяку.

2) За оповідання с. Доброго, Ольшанського району, на 15 км на північний схід від брояки, там теж іноді здибаються желваки кременю, але останніх нам не пощастило бачити. Року 1929 було зібрано біля села щось із 60 кремінних відщепів, що, проте, на колір вони відрізняються від чорноташлицьких.

сліди відбивання саме подовжних скалок. Це підтверджується %% співвідношенням поміж собою нуклеїв, відщепів і платівок Нижчеподана таблиця дає такі підсумки:

Нуклеї	53 тобто	4,73 %
Нуклеїподібних	25	2,24 %
Відщепи скоринкуваті	448	40,07 %
Відщепи без скоринки	327	29,24 %
Відщепи подовжні	96	8,60 %
Скалки (lames)	169	15,12 %
Разом:	1118	100 %

Щодо типології кремінної індустрії, то її можна поділити на такі розряди:

А. Нуклеї:

1) Нуклеї зі слідами сколювання подовжних призматичних скалок. Звичайно, обробка желвака кременю, щоб визволити ядро, як видко, переводилася шляхом сколювання з желвака скоринки з одного боку. Якщо матеріял був здатний до опрацьовки, починалося сколювання подовжних скалок. Таким чином, більшість нуклеїв мають пласку форму зі слідами сколювання з одного боку та скоринкою з другого. Всі нуклеї розподіляються на:

а) великі, грубі – 21 примірник (розмір їх від 7,2 до 6,5 см) (див. табл. I, 1);

б) середні і малі – 31 примірник (від 6,4 до 2,8 см), з них 29 однобічних, а два призматичних, використаних зі всіх боків (див. табл. I. 2).

2) Нуклеїподібні – 25 примірників, желваки кременю зі слідами несистематичного обтесування, досить скоринуваті, - розміром своїм наближаються до нуклеїв.

3) Іноді вживалися поновлення нуклея – відбивалася вершина його; таких знайдено лише один, червоного кольору, кремінь побував в огні.

Б. Відщепи

1) Відщепи різних форм:

а) скоринуваті: великі – 34 прим. (від 9 до 6,5 см), середні – 349 (від 6,5 до 3 см), малі – 65 (від 3 до 1,1 см);

б) без скоринки: великі – 13, середні – 172, малі - 142.

2) Відщепи подовжні:

а) з незначними рештками скоринки - 25 прим.;

б) без скоринки – 71 прим.

В. Відщепи – скалки.

Відщепи–скалки мають вид платівок призматичних в перекрої (169 прим.), звичайно на три або на чотири грані (див. табл. I, 4, 5). Скалок пласких, рівних, з рівнобіжними гранями не багато.

Ретушованих скалок теж не багато (11), ретуш не глибока, або з одного краю, або з двох. Пересічні розміри: 7,2-3,3 х 2-4 см.

Г. Скребачки. Загальна кількість – 54.

1) Кінцеві скребачки, з півколястим робочим кінцем та ретушем переважно з лівого краю (див. табл. I, 6, 7), в т.ч.: на уламку призматичної подовгуватої скалки - 1; на подовжному відщепі - 3; на нуклеївидному відщепі зі скісним робочим краєм - 1.

2) Скребачки геометризованих форм. Серед них: підпрямокутньої форми, з майже прямим робочим кінцем та ретушем з правого боку - 3 (див. табл. I, 8); овальної форми (3 прим.), з ретушем з трьох боків (див. табл. I, 11); мініатюрна у формі півкола - 2; скребачка циркульного типу, надзвичайно ретельно ретушована по краях - 1 (див. табл. I, 10).

3) Скребачки стругові.

Скребачки стругові увігнуті (5 прим.), на подовгуватих скалках мікролітичного типу, з поглибленням з одного боку (3 прим.), або з двох боків (2 прим.), з ретушем з двох-же боків.

4) Скребачки на відщепах:

а) невеличкі скребачки (5 прим.) на вкорочених широких відщепах, з дрібним ретушем з робочого краю і боків;

б) скребачки середньої величини, на відщепах випадкової форми (28 прим.), з ретушем на кінці і по краю.

5. Скребачки (7 прим.) нуклеївидні, з високими краями, ретушовані по краях (див. табл. I, 12).

6. Скребачки (4 прим.) подібні до нуклеївидних, овальні в плані, невисокі, ретельно ретушовані (див. табл. I, 9).

7. Скребла (3 прим.) великі, для грубої роботи.

Д. Проколки-шильця:

а) серединного типу, на подовжних скалках, з ретушем з правого чи лівого боку (2 прим.), з сильно розвиненим робочим кінцем (1 прим.) та на трьохгранчастій подовжній скалці, з масивним коротким вістрям (1 прим.);

б) серединного типу, на великому відщепі, з масивним зламаним вістрям. Ретуш має оббивний характер. Кремінь чорного кольору напівпрозорий.

Е. Вістря на стрілку (1 прим.) пласке, трикутної форми, ретуш ретельна з боків, частково на основі (3 х 2 см).

Є. Трапеції мікролітичного типу (2 прим.) (1,7 х 1,4 см).

Ж. Відтискувачі (2 прим.) на масивних подовгуватих відщепах з дуже затупленим робочим кінцем (4,7 х 2,5 см; 5,5 х 2,1 см).

3. Різці:

а) на широкому відщепі, з висунутим з правого краю робочим кінцем – зубцем. Зверху над зубцем край відщепа добре ретушований так, що зручно брати при роботі. З боку відбивної поверхні біля самого зубця три невеличких сколи (див. табл.. I, 14);

б) кутнього типу на кінці зламаного потовщеного відщепка (див. табл.. I, 13).

I. Різні знаряддя:

а) знаряддя на короткому широкому відщепі, з двосхилим робочим кінцем, ретушоване по краях. Знаряддя цього ж типу зустрічаються в Усатівській кремінній індустрії (див. табл.. I, 3);

б) невеличке комбіноване знаряддя, на короткому широкому відщепі, з крутою кінцевою хвилею, що робить край відщепа заокругленим. Ретушоване з боку відбивної поверхні в такий спосіб, що створює робочий кінець скребачки, на обох боках якої невеличкі проколкуваті вістря;

в) 15 уламків знарядь різної форми з ретушем.

II. КАМІННЯ

В процесі розкопок знайдено було до 20 невеличких камінців круглих, пласких, подовгуватих чотирьохкутньої форми та інші, що, можливо, відігравали якусь службову ролю в виробництві. Ця думка тим правдоподібніша, що ці камінці знаходилися лише в культурному шарі, в якому іншої форми камінців зовсім не було. Серед цих камінців звертає на себе увагу невеличкий шлихувальний камінець чотирьохкутньої форми з дуже гладкою поверхнею з одного боку (5 х 3 х 2 см).

III. КІСТЯНА ІНДУСТРІЯ.

Кістяних приладь, вірніше, уламків їх і кісток зі слідами оброки знайдено не багато, а саме:

а) уламків вістря шила або проколки всього чотири, з них одне дуже гарно шлиховане (2,6 до 4,9 см);

б) ручка від шила (?) одна – без вістря (8,5 см);

в) проколок з рогу оленя дві (9,8 і 1,9 см);

г) уламків з рогу оленя, зі слідами пилення – чотири (7,5 –1,2 см);

ґ) 7 відщепів кісток зі слідами нарізів;

д) уламок (1) кістки з трьома широкими неглибокими паралельними смужками;

е) уламок (1) ікла дикого кабана зі слідами обробки.

IV. КЕРАМІКА.

1. Кераміка трипільського типу.

Частина посуду (5 фрагментів) виготовлена з червоної, рожево-червоної, ясно-рожево-жовтої, добре вимішаної та випаленої глини. Поверхня посуду добре загладжена, на частині фрагментів помітно сліди ангоби рудовато-охристого кольору. Орнамент мальований. В одному випадку це широка смужка чорною фарбою, з двома вузькими паралельними (див. табл.. III, 3); в іншому – зовнішня поверхня вкрита фарбою жовтувато-брунастого кольору, на ній густа сітка брунастого кольору (див. табл.. III, 4);

Ще чотири фрагменти посуду, виготовлені з рожувато-жовтої глини з домішкою шамоту або грубої рудої глини, неорнаментовані.

Один фрагмент краю циліндричної шийки, сіро-жовтого кольору, з домішкою кварцу, з опуклою бордюрою по краю і ямочним орнаментом по ній, а по самій шийці типові неглибокі вертикальні риси, нанесені гребінцем (див. табл.. III, 2).

2. Кераміка неолітичного типу з ритованим орнаментом.

Це посуд сіро-жовтої чи брунасто-чевоної глини з домішкою жорстви з загладженою чи бугристою поверхнею. Орнамент різноманітний, в тому числі:

а) ритований орнамент, очевидно, по всьому посуду, трьохкутньої форми, овальної форми, грецької сігми, паралельними рядками;

б) орнамент, зроблений гострим знаряддям, складається з вертикальних подовжних рисок – один рядок, нижче два паралельних рядки з точок;

в) геометричний гребінчастий орнамент, складений з косих паралельних ліній;

г) грубий орнамент з паралельних ліній, з точок і косих ліній;

д) поміж паралельними смужками косі лінії, що їх зроблено досить глибоко якимсь тупим знаряддям.

Посуд сіро-жовтої глини з домішкою товчених скоєк. Орнамент складається з паралельних смужок, що їх нанесено знаряддям з невеличкою квадратовою поверхнею.

Фрагмент стінки посуду, чорного кольору, з внутрішнього боку помітно сліди згладжування гребінцем; зовні орнамент зроблено перевитим мотузком у вигляді комірок (ячеєк) овальної форми (див. табл.. III, 6).***

3. Група фрагментів посуду.

Здебільшого з червоною поверхнею зовні, з внутрішньою поверхнею сірого і чорного кольору. Невеличка частина фрагментів має вигладжену гребінцем зовнішню поверхню. До глини домішано жорству. Частина вінець від широкогорлого посуду, зі злегка вигнутою на зовні вершиною, з внутрішнього боку мають поглиблення. Трапляються наскрізні отвори. ****

Орнамент різноманітний. Лінійний орнамент складається з паралельних ліній навколо посуду, косих паралельних ліній, зигзагоподібних рисок, нижче яких ідуть паралельні лінії, неглибоких смужок. Орнамент гребінчастий – це групи з чотирьох-шести, інколи поставлених трохи навскіс, неглибоких точок *в* два рядки один над одним. Орнамент наколотий – вертикальні лінії з п'ятьох точок, під ними другий рядок таких самих ліній, що їх поставлено поміж перших .

4. Посуд місцевого типу.

До цього типу належить 19 фрагментів. Всі вони зроблені з графітної глини, густо-сірого, майже чорного кольору, іноді сірого, з блискучими цятками. Як терти черепок, на пальцях залишається сіра блискуча пляма. Помітно сліди згладжування травою.***** Можна гадати, що посуд з цієї глини місцевого походження, бо цю глину можна добувати зі дна річки в самій брояці.

Орнамент складається з трьох, або двох подовжних косих поглиблень, на недалекій віддалі один від одного, під ними тягнеться одна смужка з чотирьохкутніх заглиблень, друга – з дрібних заглиблень невиразної форми (див. табл. III, 5), а також з паралельних ліній, досить нерівних і не на однаковій віддалі одна від одної, косих та зигзагоподібних ліній.

5. Кераміка часу бронзової доби.

Це посуд червоної та жовтої глини. Внутрішню поверхню вигладжено травою. Зовнішня і внутрішня поверхні темно-сірого кольору. Орнамент складається з паралельних і косих перехрещуваних ліній, паралельних та хвилястих ліній

Три уламки прямого вінця від посуду, зверху грязно-сіро-жовтуватого кольору, з низу темно-сірого кольору, глина з домішкою товчених скоєк. По вінцю зверху йдуть дві паралельні лінії, боки посуду відходять від вінця майже під простим кутом; орнамент – паралельні лінії, що їх зроблено гребінцем (височінь вінця зовні 2 см, товщина 0,7 см).******

6. Метрів на 50 від місця розкопок було знайдено три черепки, мабуть від миски, з чорної глини, римської доби, а також фрагмент посуду пізніших часів.

Підводячи підсумки дослідам на Миколиній Брояці, що мали поки-що розвідковий характер, необхідно констатувати надзвичайно велику наукову значимість нашої стації. Характер кремінної індустрії, що генетично щільно зв'язується з кремінною індустрією мікролітичного типу, так з боку техніки обробки (характер ретуші), як і з боку типології провідних форм, наявність імпортної кераміки трипільського типу поруч з керамікою неолітичного типу з ритованим орнаментом твердими штампами, а також розвинена технічна обробка кости – все це ставить надзвичайно важливі наукові проблеми (особливо, приймаючи на увагу матеріял стації на Гарду – див. Т.М.Мовчанівський „Правим берегом р. Богу") для середнього Побожжя. Ці матеріяли дають можливість дослідити стик різних культур так з боку генетики, як і з боку географічного обміру їх поширення.

Крім розкопки на Миколиній Брояці, одночасно було переведено огляд Карпенкової Балки, що розташована на два кілометри на південь від села Ново-Олександрівки. Там, на східному схилу балки, біля невеличкого хутора було піднято з поверхні поля щось із 60 фрагментів посуду скито-сарматської доби. Черепки переважно сірої глини і декілька червоної, досить грубої роботи, частково з орнаментом у вигляді опуклої бордюри з поглибленням через деякі перемежки, що подібні до пиптів; опуклої бордюри з глибокими на ній косими нарізами; піптя, що в ній дірка для підвішування посуду.

5.III.1931.
Первомайське

ПРИМІТКИ УПОРЯДНИКА

** Брояки – місцеві назви кам'яних порогів на річці.*

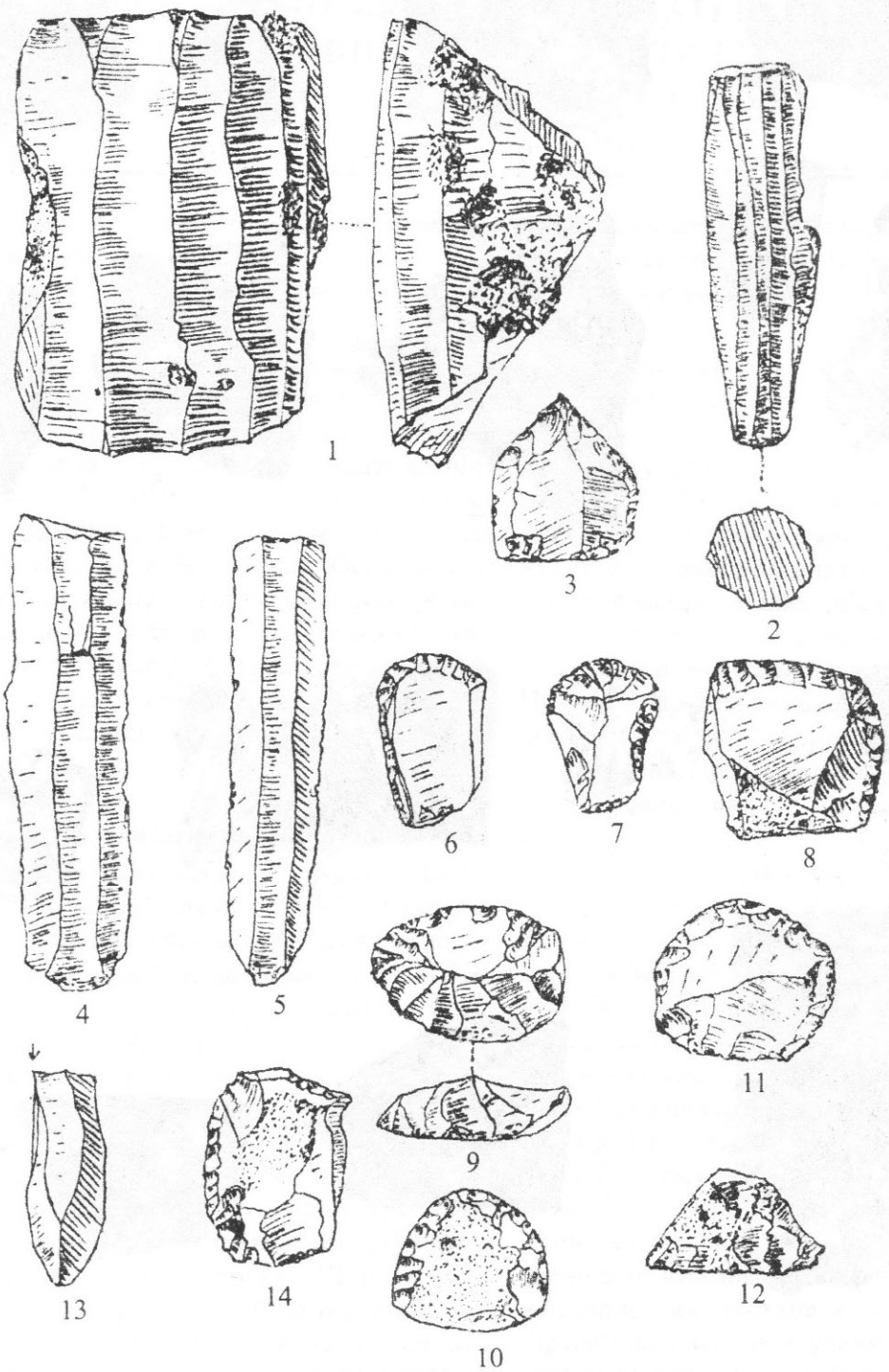
*** Слово незрозуміле. Можливо, маються на увазі рибячі луски.*

**** Цей фрагмент відноситься до культури Трипілля, ймовірно етапів В2-С1.*

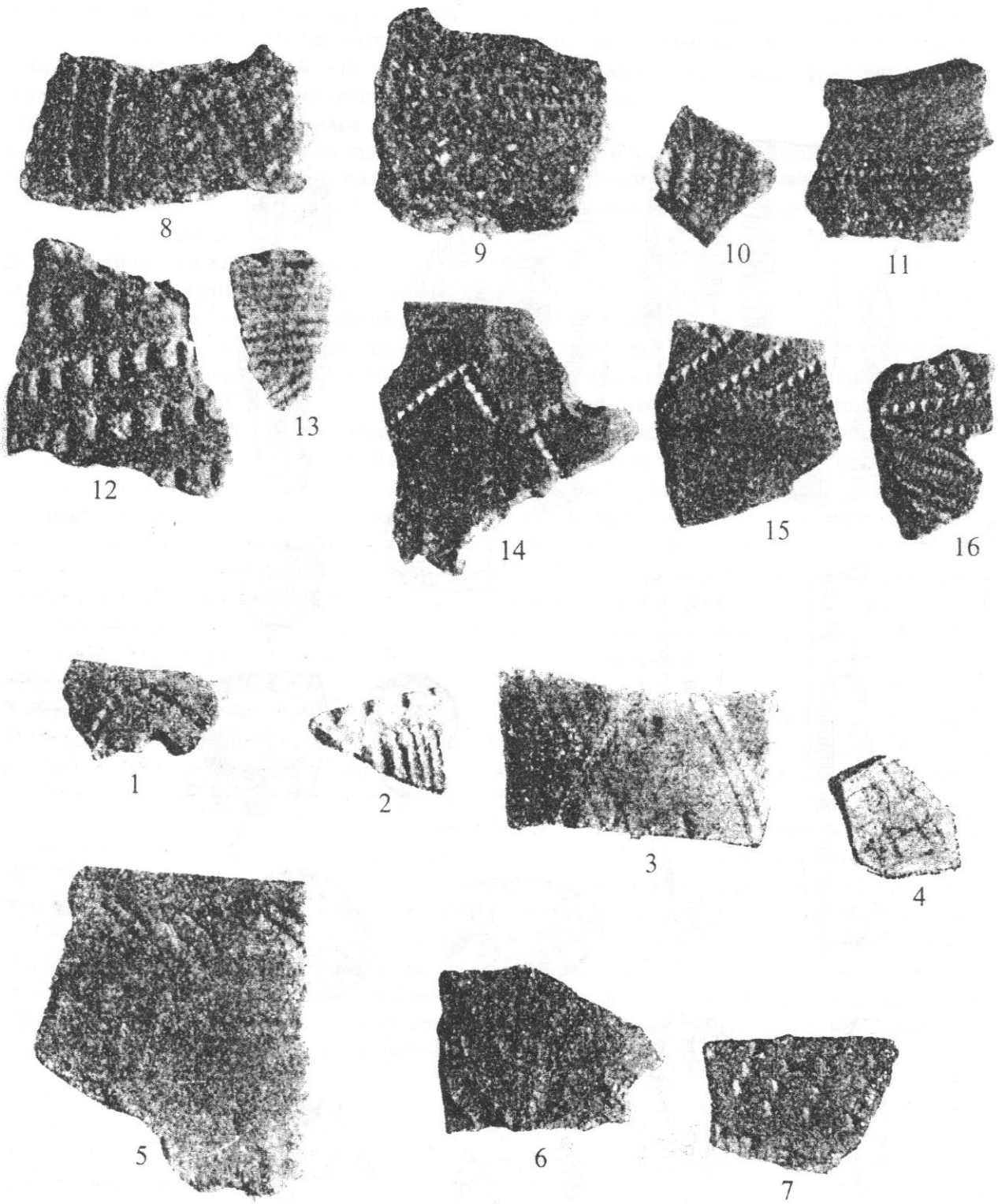
***** За описом формових мас та орнаментації – це типовий для буго-дністровської культури пізнього етапу посуд.*

****** Ця кераміка з домішкою графіту є типовою для буго-дністровської культури пізнього етапу.*

******* Описані в цьому абзаці фрагменти посуду найімовірніше належать культурі Середній Стіг 2.*

Таблиця І. Характерні типи крем'яних виробів з Чорноташлицької стації (нуклеуси, різаки, скребачки тощо).

Таблиця III. Орнаментовані фрагменти посуду з Чорноташлицької стації родової громади.

МАНЬКО В.О.,
САПОЖНИКОВ І.В.

НЕОЛІТИЧНИЙ ГОСПОДАРЧО-ПОБУТОВИЙ КОМПЛЕКС ПЛЮТОВИЩЕ І У ЧОРНОБИЛЬСЬКОМУ ПОЛІССІ

MANKO V.O.,
SAPOZHNIKOV I.V.

NEOLITHIC ECONOMIC-HABITATED COMPLEX PLIUTOVISCHE I IN CHORNOBIL POLISSYA

Стаття присвячена публікації одного з комплексів неолітичної стоянки Плютовище І, дослідженого авторами у 2003 році. На підставі аналізу матеріалів він віднесений до придніпровської культури дніпро-донецької культурно-історичної області та датується кінцем VI тис. до н.е.

У травні 2003 року стоянка Плютовище була відкрита В.О.Маньком, а у жовтні того ж року досліджена Чорнобильською експедицією ІА НАНУ. Стоянка знаходиться на надзаплавній терасі (висота 2,6 м), у 1 км за захід від правого берегу р. Прип'ять (на березі стариці), у 7 км на північний схід від м. Чорнобиль. Особливості геоморфології району дозволяють припускати, що у свій час стоянка знаходилася на правому березі р. Уж, основне русло якої (внаслідок занесення піском) поступово зміщувалося на північ, залишаючи після себе цілу низку заболочених стариць.

Шурфовка берегу стариці на ділянці до 200 м у довжину дозволила виявити три локальних ділянки культурного шару (скупчення). Вони займали територію довжиною 60-70 м вздовж берега. Середнє скупчення було досліджене. У шурфах і у розкопі (площа 30 кв. м), який був закладений у 5 м від краю тераси, була встановлена така стратіграфія.

1. Дерновий шар – 0-0,1м.
2. Пісок сірий гумусований – 0,1-0,3м.
2. Пісок темно-помаранчевий – 0,3-0,5м.
4. Пісок жовтий – 0,5м і нижче.

Культурний шар знаходився у третьому літологічному горизонті на глибині 0,35-0,4м з нахилом у сторону берега. Шар не був пошкоджений і розтягнутий по вертикалі, а у плані вироби з кременю і розвал горщика утворювали скупчення підокруглої форми діаметром біля 5-5,5м (рис.1:1). Тут же були знайдені залишки двох круглих (діаметр 0,6м) ям, одна з яких є, без сумніву, вогнищем, а друга містила в заповненні вуглецеву масу і кальциноване деревинне вугілля.

Загальна характеристика кременевого комплексу (215 виробів) представлена у табл. 1 і 2.

Техніку розщеплення характеризують 6 нуклеусів. Всі вони – від відщепів, середньої та наближеної до прикінцевої спрацьованості. Три нуклеуси – двоплощинні (рис.2:1-2), інші – багатоплощинні, з яких знімалися відщепи без будь-якої системи. Зняття заготовок було пов'язано з використанням жорсткого відбійника. Нуклеуси, що були знайдені під час розкопок, не відображують у всій повноті особливості техніки розщеплення. Про це свідчить наявність крупних зколів, серед яких є і зколи підправлення площадок.

Пластинчастих заготовок 21 екз. Всі вони – грубі, з недосконалою огранкою, переважають вироби з двоскатними спинками. Крупних пластин (ширина більше 1,5 см) 7 екз. (1 ціла, 6 уламків). Пластинок середніх розмірів (ширина 0,9-1,5 см) – 14 екз. (8 цілих, 6 фрагментів). Мікропластини відсутні. Відщепів 138 екз. Більшість з них має діаметр 3-4 см.

Виробів із вторинною обробкою – 40 екз. (табл.2). Дуже цікавими є наконечники стріл. Один з них – на пластині з виділеним черешком, який був оформлений протилежною крутою ретушшю; можливо, його робоча частина була повторно використана як свердло (рис.2:4). Другий наконечник – уламок на дистальному перетині пластинки з черешком, виділеним крутою ретушшю (рис.2:6).

Скребків лише 2 екз. – кінцевий з прямим лезом на відщепі з коркою і кінцевий на пластинці з кінцевим опуклим лезом (рис.2:8).

Є у комплексі 1 скобель – відщеп з двома круторетушованими виїмками (рис.2:21).

Табл. 1. Кременеві вироби

Нуклеуси	6	2,8 %
Поперечні сколи з нуклеусів	4	1,9 %
Пластинчаті заготовки	21	9,8 %
Відщепи	138	64,2 %
Різцеві сколи	6	2,8 %
Вироби із вторинною обробкою	40	18,6 %
Всього	**215**	**100 %**

Різців – 21 екз. Бічних різців – 3 екз., один — косоретушний на перетині пластини (рис.2:5), ще два – виїмчаторетушні на відщепах (рис.2:16). Кутових різців – 6 екз., всі вони на зламах пластинчатих заготовок (рис.2:11,14-15,17). З наявністю подібних різців пов'язана серія з 8 різцевих сколів, два з яких мали крайову ретуш (рис.2:7). Виділяється також білатеральний кутовий різець зі сплощеними різцевими сколами, причому, край, від якого вони зняті, злегка підретушований (рис.2:13). Типологічно цей вироб близький до знарядь, які мають назву різці-струги. Ще один різець у комплексі – поперечний на відщепі. Знайдені також два комбінованих різця. Перший – на відщепі, білатеральний, кутовий, комбінований з серединним різцем (рис.2:10). Другий – бічний косоретушний, комбінований з поперечним різцем (рис.2:9). Всі інші різці – на відщепах, досить грубі двогранні поперечно-кутові.

Пластинчатих сколів з ретушшю і їх фрагментів – 6 екз. Одна ціла пластинка і один перетин пластинки – з фрагментарною ретушшю утилізації. Два перетини мають пологу ретуш по краям (рис.2:18), ще два – мають ретуш на кутах, що може характеризувати метод виготовлення перетинів заготовок шляхом їх зламу у місцях з круторетушованими виїмками (рис.2:19).

Відщепів з ретушшю – 5 екз. Два мають фрагментарну скребкову ретуш, ще два – ділянки з ретушшю утилізації по краях. На одному відщепі є похила струменista зустрічна підтеска з черевця, яка характерна для стругальних ножів по кістці і рогу (рис.2:20), але морфологічно це знаряддя не є типовим кукрецьким вкладнем [Сапожникова, Сапожников, 2002].

Єдиний макроліт комплексу – тесло на кремезному відщепі з лезом, яке було сформовано уступчастою ретушшю (рис.2:3).

Більшість часток ліпного горщика (рис.1:2) були знайдені у межах одного квадрату (Г-6; рис.1:1). Це гостродонна банка світло-коричневого кольору з домішками трави у глині. Вінець – напівкруглий у профілі, його діаметр – біля 20 см, висота – не менше 27 см. Орнамент був нанесений дрібним 5-6-зубчастим штампом. У якості штампу, скоріше за все, виступав зубчастий край черепашки. Відбитки гребінця нанесені дуже недбало, у відступаючій манері. Відбитки гребінця згруповані у горизонтальні і вертикально скошені рядки. Після нанесення орнаменту поверхня горщика була загладженою до блиску. Його внутрішня сторона вкрита гребінцевими розчосами. У передвінцевій частині – наскрізний отвір.

Наявність органічних залишків (деревинного вугілля і кераміки з домішками трави) дозволила виконати серію аналізів у Київській радіокарбонній лабораторії (зав. – М.М.Ковалюх). Радіокарбонний аналіз дозволив оцінити час існування стоянки – 52-51 ст. до н.е. Всі три датування виявилися дуже близькими, що свідчить про гомогенність матеріалів стоянки.

Табл. 2. Вироби із вторинною обробкою

Наконечники стріл	2	5 %
Скребки	2	5 %
Різці	21	52,5 %
Скобелі	1	2,5 %
Пластинки з ретушшю	6	15 %
Відщепи з ретушшю	5	12,5 %
Різцеві сколи з ретушшю	2	5 %
Тесло	1	2,5 %
Всього	**40**	**100%**

В цілому, ГПК Плютовища площею біля 24-25 кв.м слід розглядати як слід короткочасового сезонного перебування на цьому місці однієї територіально-виробничої групи людей. Такі об'єкти добре відомі у кам'яній добі України. Серед них представлені ГПК як з одним, так і з двома вогнищами [Залізняк, 1998, с.45-53; Сапожников, Сапожникова, 2002].

ГПК Плютовища відрізняється невеликою кількістю кременевих виробів, хоча серед них є як знаряддя мисливства (наконечники стріл), так і знаряддя, пов'язані з переробкою мисливської здобичі і, можливо, інших матеріалів. Виходячи з аналогій, можна відзначити, що у ГПК могли входити як площа якогось наземного житла, так і площина перед його входом. При цьому, північна лінза, скоріше за все, була в межах житла, а вогнище – за його межами. Останнє, мабуть, використовувалось для виготовлення їжі, про що свідчить знахідка біля нього розвалу горщика і великого об'єму зольної маси (рис.1:1). Фауністичні рештки не збереглися, тому важко зробити висновок про сезон функціонування ГПК. Однак, судячи з наявності досить великої серії різців і дуже малої кількості скребків, слід припустити його використання у теплий період року [Сапожников, 2003, с.135-187, 222-223].

Культурній інтерпретації кременевого комплексу заважає його невеликий обсяг, а також відсутність у межах України стоянок, які можна було б порівнювати з комплексом Плютовища. Знайдений горщик має всі ознаки, які були характерними для посуду дніпро-донецької культурно-історичної області (ДДКІО): гребінцева орнаментація, наявність трави у тісті, гостродонна форма. Таким чином, комплекс слід розглядати у колі археологічних культур ДДКІО.

З іншого боку, наявність аналогій горщика з Плютовища дозволяє припускати можливості зв'язку з комплексом Хутір Тетерівський (Вустя Гнилоп'яті) [Непріна, 1970, с.100-111; Котова, 2002, с.33-34], який традиційно пов'язують з волинською культурою (ВК) ДДКІО. Однак використати цю аналогію ми не маємо права. По-перше, кременевий інвентар Хутора Тетерівського свідчить про його повну протилежність як кременевим комплексам ВК, так і матеріалам Плютовища. По-друге, ми в принципі не згодні з методикою виділення археологічної культури неоліту виключно за матеріалами керамічних комплексів.

Так, кременевий інвентар Хутора Тетерівського по складу мікролітів є постаренсбурзьким. Про це свідчать високі трапеції на відщепах і великих пластинах, а також два черешкових наконечники. Для комплексів же ВК звичайним є кременевий інвентар яніславицької традиції. Тому ми не можемо пов'язати з ВК ні Хутор Тетерівський, ні Плютовище 1. До того ж, останні не можуть відноситися також до однієї культури. Хутір Тетерівський відрізняється розвинутою технікою розщеплення, в тому числі й методом відтиску. В Плютовищі 1 нам вдалося знайти сліди лише використання жорсткого відбійника. Геометричний набір Хутора Тетерівського більше нагадує комплекси яніславицької культури [Манько, 2007, с.165-179].

Як бачимо, аналогії Плютовища слід шукати в іншому місці. Найбільш перспективним, як здається, порівняння комплексу Плютовище з пам'ятками неоліту Білорусі, де зараз виділяються східно-поліська і придніпровська культури.

Східно-поліську культуру ряд вчених зараховує до складу пам'яток ДДКІО [Гурина, 1996, с.157-162; Телегин, 1996, с.53-58]. Її ранні комплекси характеризуються черешковими наконечниками, в тому числі і з черешками, які оформлялися протилежною ретушшю. Це зближає їх з Плютовищем 1. Однак наявність розвинутої техніки отримання платівок, а також широке використання носіями цієї культури геометричних мікролітів, не дозволяє ототожнити комплекс Плютовища 1 зі східно-поліськими. Тим не менш, наявність якихось культурних контактів важко заперечити: так, у східно-поліському комплексі Юревичі знайдений горщик, який по формі і орнаментації подібний горщику з Плютовища (рис.3:7).

Дуже перспективним є порівняння комплекса Плютовища з комплексами верхньодніпровської культури. Найяскравішою пам'яткою цього етапу є стоянка Федоткина Грива у Добрушскому районі Гомельської області, кременевий комплекс якої налічує більш ніж 10000 предметів. Техніка розщеплення заснована на використанні жорсткого відбійника, нуклеуси – в основному одноплощинні та аморфні для безсистемного зняття відщепів. Вироби на платівках – з неровною огранкою, досить недбалого вигляду. Серед наконечників стріл – черешкові з крутою ретушшю зі спинки чи з черевця, досить часто ретуш протилежна. Є наконечники з необробленими перами, у деяких колючи частини оформлені ретушшю, яка сходиться, а також протилежною ретушшю. Серед небагатьох геометричних мікролітів – трикутники з пласкою ретушшю на черевці тарденуазького вигляду. Є

Таблиця 3. Радіокарбонні дати

№	Матеріал	Лабораторний №	Вік за С14	
			BP	BC (cal, 1Ф)
1	Стінка горщика	Кі-10882	6055±170	5210-4775
2	Вугілля з вогнища 1	Кі-10883	6205±90	5295-5055
3	Вугілля з вогнища 2	Кі-10884	6120±90	5209-4857

також макроліти на масивних відщепах [Калечиц, 1987, с.40-48].

В цілому, слід відзначити подібність кременевих комплексів Плютовища 1 і Федоткиної Гриви. Їх відрізняють наявність у другій геометричних мікролітів, а також серії скребків при відсутності різців. Однак, цю різницю можна легко пояснити перш за все невеликою кількістю кременевих виробів Плютовища. Що ж до різних показників їх різцевих і скребкових наборів, то це може пояснюватись фінкціональною специфікою стоянок. Як ми вже говорили, Плютовище 1 є короткочасною весінньо-літньою стоянкою мисливців, а Федоткина Грива може бути осінньо-зимовим „базовим табором".

Горщик з Плютовища також знаходить аналогії у матеріалах верхньодніпровської культури. Ми маємо на увазі горщик зі стоянки Ходосовичі – банку з косими і горизонтально орієнтованими рядками гребінцевого штампу (рис.3:3) [Калечиц, 1987, с.105]. Це посилює аргументацію про необхідність розглядання комплексу Плютовища у колі пам'яток верхньодніпровської культури.

Щодо інших аналогій цієї кераміки, підкреслимо наявність подібної кераміки на інших пам'ятках ДДКІО. Горщики з подібною орнаментацією серійно відомі у комплексі Туба 2 у Подонеччі [Манько и др., 2001, с.27-53] (рис.3:5,6), горщик зі стоянки Серебрянське (рис.3:2) [Санжаров та інші, 2000, с.18] (теж на Сіверському Дінці), горщик з села Козловка у Сумській області (рис.3:4) [Неприна, 1986, с.175], а також вже згадувані горщики з комплексів Хутір Тетерівський (рис.3:1) і Юревичі (рис.3:7). Як бачимо, ареал розповсюдження подібного посуду охоплює практично всю територію ДДКІО від Сіверського Дінця до правобережжя Середнього і Верхнього Дніпра, що дозволяє розглядати як комплекс Плютовища, так верхньодніпровську культуру взагалі, у рамках цієї області.

Наш висновок не протирічить точці зору, яка сформувалася ще у 1960-70-х роках. Ще у 1967 р. І.М.Тюрина висловила думку про виділення верхньодніпровської культури [Тюрина, 1967]. Це викликало зауваження Д.Я.Телегіна, який прийшов до висновку про належність верхньодніпровського неоліту до одного з варіантів дніпро-донецької культури (поняття ДДКІО тоді ще не вживалося) [Телегін, 1968, с.103-106]. Однак, пізніше В.П.Третьяков зробив висновок, що верхньодніпровську культуру слід розглядати як окрему, не пов'язану з дніпро-донецькою. З цього часу це положення стало хрестоматійним, незважаючи на те, що аргументація В.П.Третьякова була надзвичайно слабкою: основною тезою дослідника була відсутність могильників у Білорусі [Третьяков, 1975, с.9-19], що зовсім незрозуміло – невже він вважав, що носії вехньодніпровської культури неоліту час не вмирали?

Таким чином, знахідки у Плютовищі дозволяють повернутися до дискусії тридцятирічної давнини і визнати, що Д.Я.Телегін був цілком правий. Зв'язок верхньодніпровської культури з ДДКІО досить чітко простежується по кераміці, в орнаментації якої переважають елементи гребінцевих відбитків і зроблені під кутом наколи, а також наявність на багатьох горщиках рядка ямок під вінцями (рис.3). Але очевидно й те, що верхньодніпровська культура має свої особливості, в першу чергу – у кременевому інвентарі,– які ще потрібно буде у подальшому з'ясовувати.

ЛІТЕРАТУРА

Гурина Н.Н. Восточно-полесский вариант неманской культуры // Неолит Северной Евразии. - М., 1996. - С. 157-162

Залізняк Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. - К., 1998.

Калечиц Е.Г. Памятники каменного и бронзового веков Восточной Белоруссии. - Минск, 1987.

Котова Н.С. Неолитизация Украины. - Луганск, 2002.

Манько В.А., Телиженко С.А., Журавлев О.П., Ковалюх Н.Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // ДСД. - 2001. - Вып. 5. - С. 27-53.

Манько В.О. Проблеми неоліту Житомирщини // Дослідження первісної археології в Україні. - К.: Шлях, 2007.- С.165-179.

Неприна В.И. Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. - К., 1986. - С. 143-213.

Непріна В.І. Неолітичне поселения в гирлі р. Гнилоп'яті // Археологія. - 1970. - Вип. 24. - С. 100-111.

Санжаров С.Н., Бритюк А.А., Котова Н.С., Черных Е.А. Поселения неолита – ранней бронзы Северского Донца. - Луганск, 2000.

Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. К., 2003.

Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Пізньопалеолітичні господарсько-побутові комплекси та житла Степової України // КДУ. - 2002. - С. 82-95.

Сапожникова Г.В., Сапожников И.В. Вкладыши кукрекского типа и их функциональное назначение // ДСПК. - 1992. - Т. III. - С. 3-7.

Телегин Д.Я. Локальные культуры и типы памятников днепро-донецкой этнокультурной общности // Неолит Северной Евразии. - М., 1996. - С. 53-58.

Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура. - К., 1968.

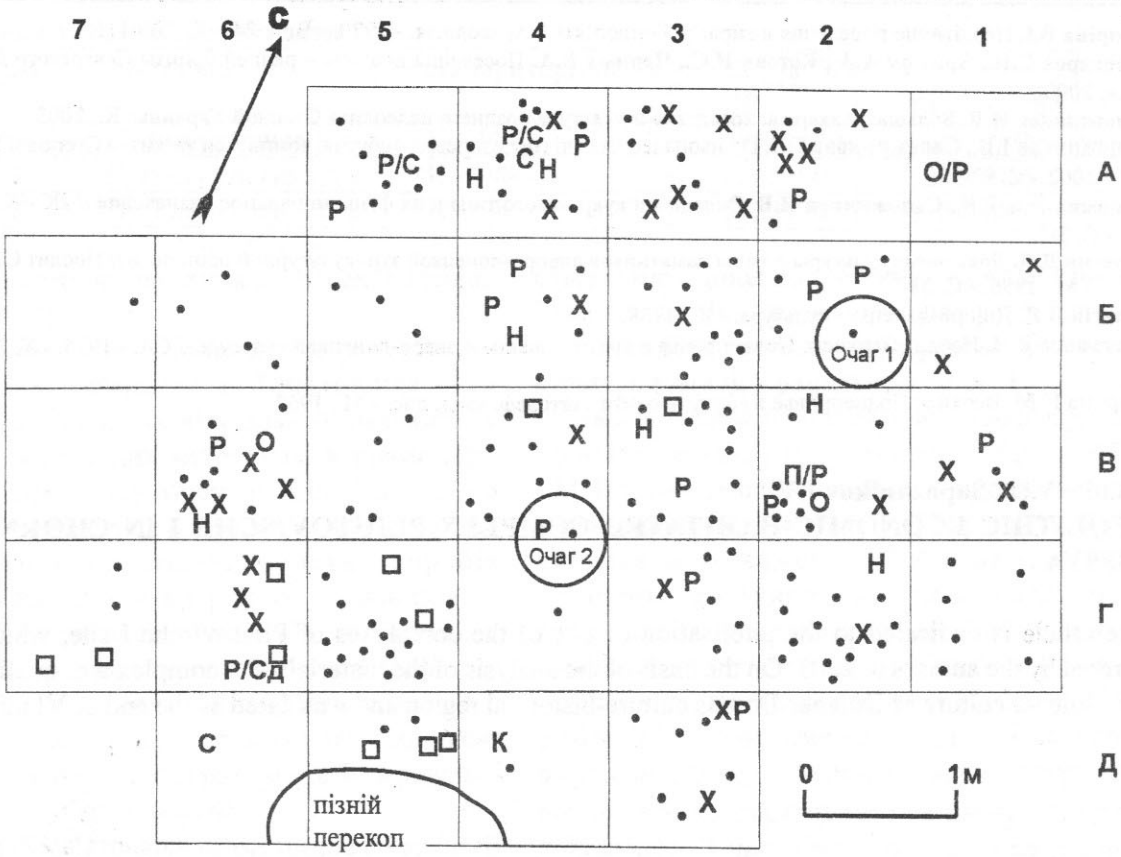
Третьяков В.П. Неолит Верхнего Поднепровья и его отношение к днеро-донецкой культуре // СА. - 1975. - № 2. - С. 9-19.

Тюрина И.М. Верхнее Поднепровье в эпоху неолита. Автореф. канд. дис. - М., 1967.

Manko V.O., Sapozhnikov I.V.

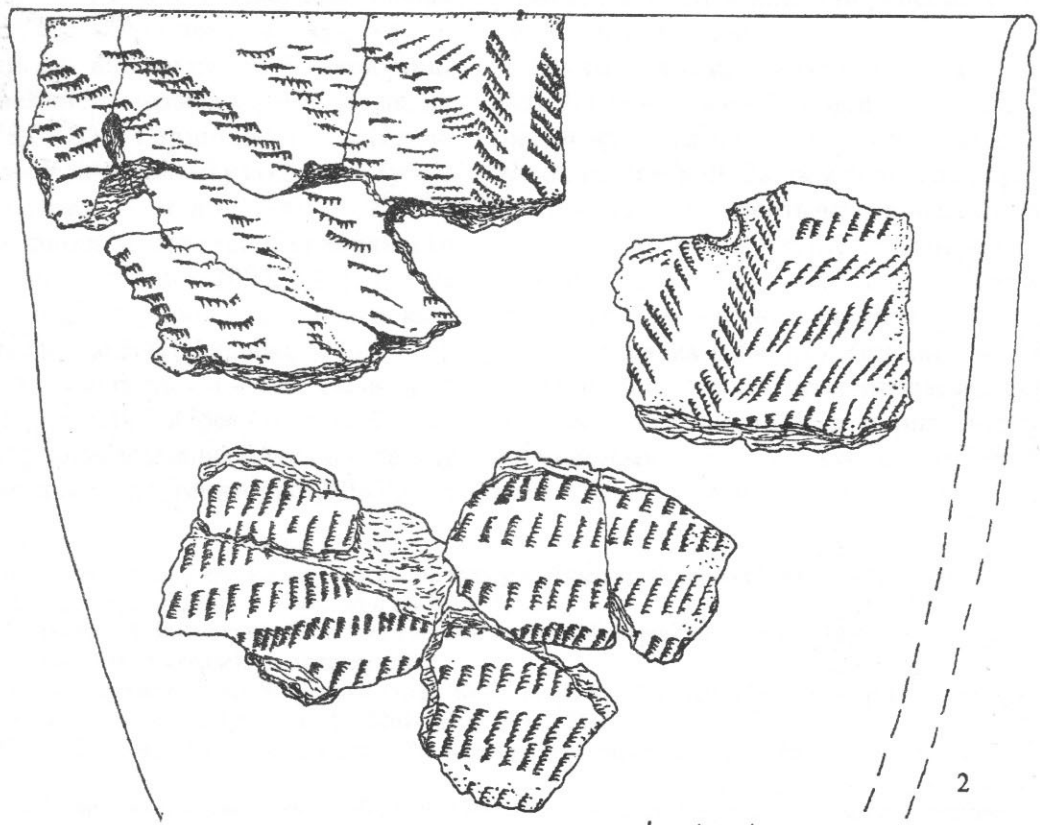
NEOLITHIC ECONOMIC-HABITATED COMPLEX PLIUTOVISCHE I IN CHORNOBIL POLISSYA

The article is dedicated to the publication of one of the complexes of Pliutovische I site, which was explorered by the authors in 2003. On the basis of the analysis of the materials, the complex was qualified as Upper-Dnieper culture of Dnieper-Donets culture-historical region and was dated as the end of VI mill. BC.

Н - нуклеус
Х - пластина
. - відщеп
Р - різець
С - скребок
Р/С - різцевий скол
П/Р - пластина з ретушшю
О/Р - відщеп з ретушшю
□ - кераміка
Р/Сд - розвал горщика

1

2

Рис.1. Плютовище 1. 1. План розкопу. 2. Горщик.

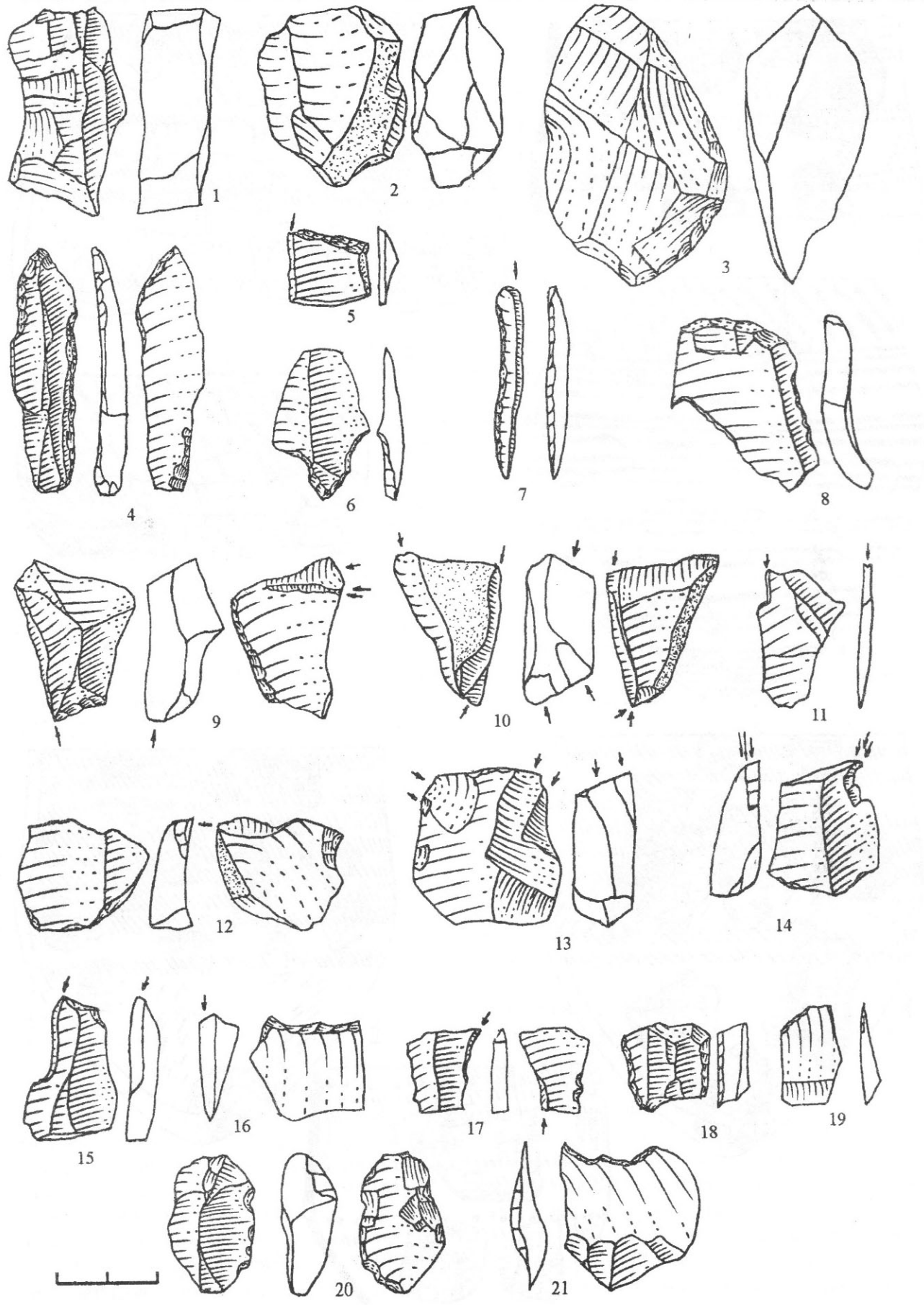

Рис.2. Плютовище 1. Кременевий інвентар.

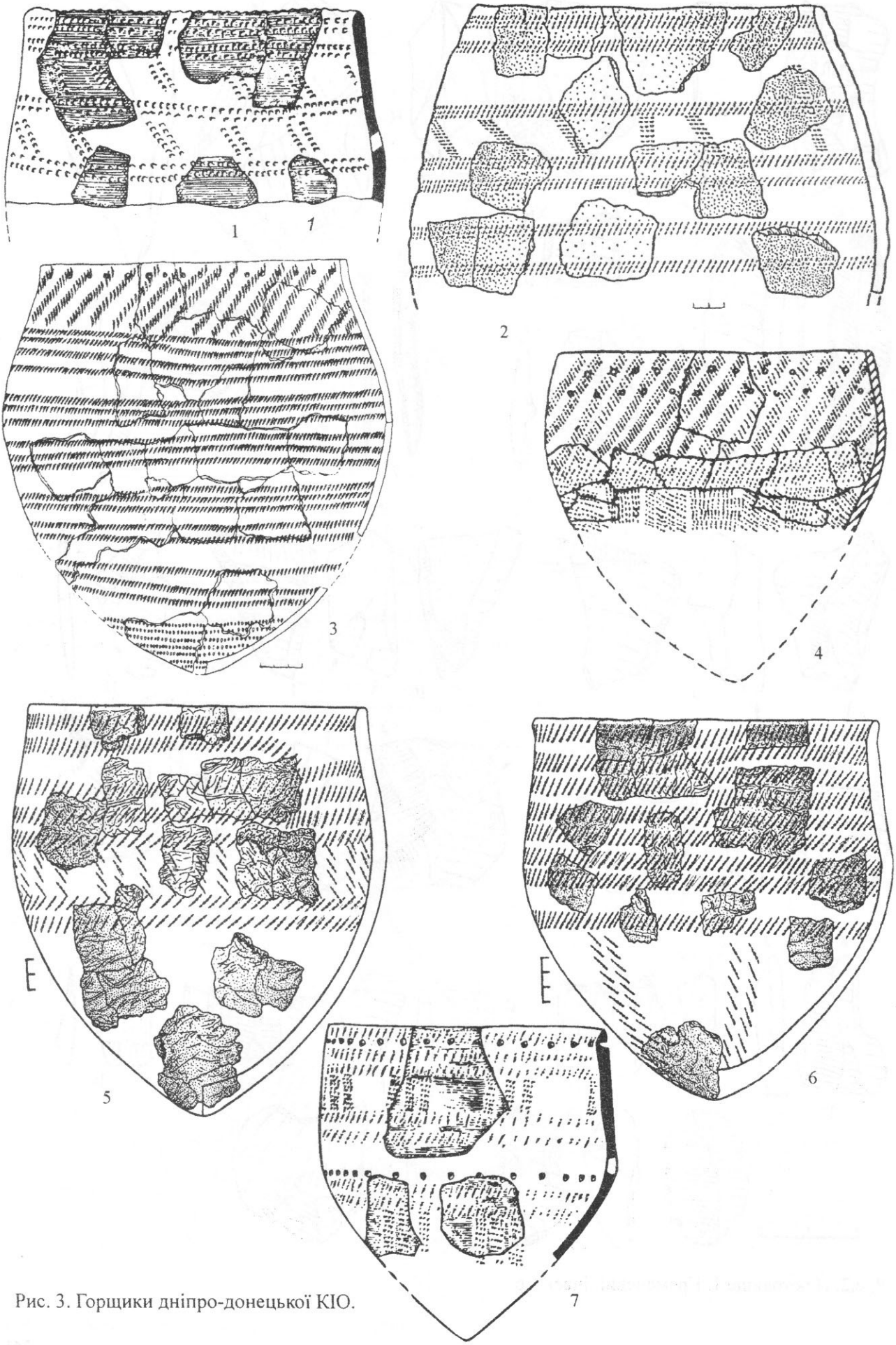

Рис. 3. Горщики дніпро-донецької КІО.

ПЕРЕВЕРЗЄВ С.В.

ПРО ПЕРІОДИЗАЦІЮ МАТВІЄВОКУРГАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

PEREVERZEV S.V.

CONCERNING PERIODIZATION OF MATVEEVOKURGANSKAYA CULTURE

Стаття присвячена періодизації та території розповсюдження пам'яток неолітичної Матвієвокурганської культури, створеною за допомогою аналізу матеріалів нещодавно виявленої С. А. Теліженком ранньонеолітичної стоянки Середнього Подоння Туба 5.

В 2003 році в результаті розвідок лівого берега озера Туба, на південній околиці с. Боровське Попаснянського району Луганської області, С. А. Теліженком була виявлена неолітична стоянка Туба 5. Стоянка розташована на боровій піщаній терасі стариці лівого берега р. Сіверський Донець оз. Туба на висоті до 9 метрів від сучасного рівня води в озері.

Протягом 2004-2006 років пам'ятку було досліджено на площі 34 мІ С.А. Теліженком та С.В. Переверзєвим. Джерелознавча цінність та унікальність цієї пам'ятки полягає в тому, що майже вся її площа вкрита щільним прошарком мушель молюска (Unio або Anodonta та Viviparus) потужністю до 30 см, що забезпечило його відносну консервацію від різноманітних педотурбацій. Більшість знахідок відноситься до шару мушляних скупчень. Артефакти розташовані, як правило, in situ.

Хоча вже були спроби публікації матеріалів Туби 5 [Телиженко, Переверзев, 2006], я вважаю за необхідне ще раз дати їх опис.

Кременевий комплекс Туби 5 характеризується наступними рисами:

1. Техніка розщеплення грунтується на розколюванні конічних, підконічних та сплощених нуклеусів для отримання пластинок та відщепів середньої ширини (рис. 2). Велика кількість первинних відщепів вказує на те, що процес первинної обробки кременевої гальки проходив в межах пам'ятки. Окремо в комплексі присутній олівцеподібний нуклеус, який використовувався в якості ретушера, і, як здається, був принесений на стоянку з сусідньої донецької пам'ятки Туба 6.

2. Комплекс мисливського озброєння представлений низькими та середньовисокими симетричними та асиметричними трапеціями з круторетушованими сторонами, деякі зі слідами макроізносу. Виготовлені без використання мікрорізцевої техніки (рис. 6: 1-13, 17-24).

3. Присутні два основні типи скребків: кінцеві та кінцевобокові на перетинах пластин та підовальні на відщепах (рис. 6: 25-33).

4. Невелика кількість різців, в основному, кутових форм (рис.7: 8-13).

5. Серія виробів на перетинах пластин із зустрічною та паралельною ретушшю та пластин з виїмками (рис. 7: 1-7).

6. Серія біфасів, в тому числі дві підшліфовані сланцеві сокири (рис.5).

Крім того, на стоянці знайдено два кам'яних грузила (рис. 7: 14-15), ретушери, стамеска, велика кількість відщепів та пластин з ретушшю, вироби з кістки та кістки зі слідами обробки, а під час промивки седіменту – велика кількість уламків кістяних гарпунів або острог (рис. 8, 9).

Завдяки щільним мушляним скупченням, органіка з яких виступила в якості консерванта, на пам'ятці добре представлена остеологічна колекція: кістки тварин та птахів, панцири черепах та хребці риб. На жаль, результатів визначення фауни та іхтіофауни ще не отримано. Абсолютний вік комплексу визначений за радіокарбонним аналізом мушель із культурного шару, він становить 6950±80 BP.

Керамічні вироби, представлені незначною кількістю фрагментів кераміки з дніпро-донецькими рисами, які знайдені за межами мушляних скупчень або в кротовинах, не пов'язані з комплексом мушляних скупчень. Це підтвердили дані радіовуглецевого аналізу (5200±110 BP).

Безперечно, комплекс Туба-5, що пов'язаний з шаром мушляних скупчень, є тимчасовою спеціалізованою стоянкою, можливо неодноразового відвідування, представниками культурно однорідного населення.

Аналіз кременевого комплексу та техніки розколювання Туби 5 виявив майже повну подібність за всіма ознаками з пам'ятками матвієвокурганської культури (далі - МК) (рис.

2,3). Практично всі риси кам'яних індустрій аналогічні:

1. Відтискна техніка розщеплення зосновується на розколюванні сплощених та конічних нуклеусів для отримання відщепів та пластинок.
2. Геометричний комплекс представлений низькими та середньовисокими трапеціями з круторетушованими сторонами, які виконані без використання мікрорізцевої техніки.
3. Велика кількість скребків, кінцевих на пластинчастих заготовках та овальних на відщепах, при значно меньшому відсотку різців, що представлені кутовими, та, як виключення бічними формами.
4. Серія пластин та їх перетинів з ретушшю (в тому числі – з пласкою з брюшка) та виїмками.
5. Серійно представлені біфаси, в тому числі шліфовані сланцеві.

Ті ж результати показав і порівняльний аналіз виробів з кістки (рогу), які є дуже близькими за технікою виготовлення та формами (рис. 3: 6-10).

За своїм виглядом Туба 5 та Матвієв Курган 1 і 2 є культурно ідентичними пам'ятками. Отримані в Київській лабораторії дані радіовуглецевого аналізу (табл.1) підтвердили припущення щодо майже одночасного їх існування. Беззаперечно, кременевий комплекс Туби 5 необхідно відносити до кола пам'яток МК.

Таким чином Туба 5, як мені здається, є пам'яткою, яка суттєво змінює та дещо упорядковує попередні уявлення про культурно-хронологічну мапу Середнього Подонеччя та Північно-Східного Приазов'я, прояснює та уточнює напрямки міграцій населення регіону на межі VII-VI тис до н.е. Аналіз комплекса Туби 5 дає підстави для створення нової відносної і абсолютної періодизації МК та середнього і пізнього неоліту Сіверського Донця. Крім того, є підстави для перегляду складу пам'яток, які необхідно відносити до кола МК Східної України, перш за все я маю на увазі пам'ятки нещодавно виділеної В. О. Маньком тубинської культури (далі - ТК).

У 1998-2000 роках В. О. Манько та С. А. Теліженко досліджували вузол пам'яток біля оз. Туба, аналіз матеріалів яких дав підстави В. О. Маньку виділити ТК (спочатку під робочою назвою "орільсько-донецька культура") в складі дніпро-донецької культурно-історичної області (далі - ДДКІО), вирішивши таким чином проблему співвідношення специфічної кераміки тубинського типу та кременевого комплексу, який не має жодних спільних рис з донецькою індустрією [Манько і др, 2001, с. 27-29]. До круга пам'яток ТК В. О. Манько відніс Тубу 1, Тубу 2, Підгоровку, Новосіловку, Зановське, дещо пізніше Старобільськ, та декілька менш інформативних комплексів Подонеччя. Співпадають практично всі параметри кременевих комплексів цих пам'яток. Так, для них характерні: наявність пласких та конічних нуклеусів (при відсутності олівцеподібних), низьких та середньовисоких трапецій, двох груп скребків – кінцевих на подовженій пластинчастій заготовці, а також підовальних та стрільчастих на відщепах, пластин з виїмками, пластин із зустрічною та паралельною ретушшю, відсутність слідів мікрорізцевої техніки.

На підставі типології археологічних матеріалів, головним чином, мікролітичних комплексів, а також результатів радіовуглецевого аналізу було виділено три хронологічні етапи розвитку ТК. Опорними, в даному випадку, є найбільш повні та достовірні пам'ятки: Старобільськ, Туба 2, Туба 1. Керамічний комплекс пам'яток тубинського кола, специфічний та нестабільний на різних етапах розвитку тубинської традиції, В.О. Манько справедливо вважає можливим використовувати в якості додаткового джерела при визначенні хронології [Манько, 2006, с. 52].

В. О. Манько дуже близько підійшов до вирішення проблеми генези ТК. Він грунтовно пов'язує походження ТК з пам'ятками МК (і взагалі з колом культур гребеніківської культурно-історичної області (далі - ГКІО)), які мають технологічно та типологічно подібні кременевої індустрії, стверджуючи про провідну роль матвієвокурганського населення в формуванні тубинської культурної традиції [Манько, 2006, с. 55]. Робиться це впевнено, але В. О. Манько досить застережливо говорить про можливість прямих зв'язків між двома культурами. Туба 5, в даному випадку, є сполучною ланкою між матвієвокурганськими та тубинськими пам'ятками, та вирішує проблему генези тубинської культури (за В. О. Маньком) і включення останньої до кола МК.

На рубежі VII-VI тис. до н.е. носії матвієвокурганського населення ГКІО мігрують на північ та досягають басейну Середнього Подонеччя, що ми і бачимо на прикладі Туби 5. Стосунки з автохтонами були складними, може навіть ворожими. Співіснуючи протягом тривалого часу з носіями донецьких традицій, кукрецьких за походженням, взаємний вплив двох культур виявився мінімальним, як в техниці розщеплення кременю, так і за складом виробів

із вторинною обробкою. Головними відмінностями донецької культури (далі - ДК) та МК (ТК за В.О. Маньком) є:

1. Відсутність в кременевих комплексах МК олівцеподібних нуклеусів, що обумовило нерозвиненість технології отримання мікропластинок та, як слідство, - технології виготовлення мікропластинок з притупленими краями.
2. Значна кількісна перевага в кременевих комплексах МК скребків над різцями (на пам'ятках ДК ситуація діаметрально протилежна). Відсутність різців-стругів – білатеральних виямчисторетушних різців на нуклеподібних або масивних пластинах та відщепах.
3. Наявність серій пластин з виїмками.
4. Повна відсутність слідів використання мікрорізцевої техніки та, звичайно, відсутність вістер донецького типу.

Єдиним загальним елементом кременевих комплексів ДК та МК є наявність у першої, на деяких пам'ятках (Клішня 2, 3, 4, Зелена Горниця 1, 5), сплощених нуклеусів, але наврядчи цей факт може казати про якусь спорідненість культур. За такою логікою генетичний зв'язок можна вивести на основі подібності поодиноких скребків або відщепів з ретушшю. На ранніх етапах МК в знаряддевих комплексах серійно представлені біфаси, шо Л. Я. Крижевська пояснює можливим впливом ДК [Крыжевская, 1992, с. 59, 115-116]. Але чому вони зникають в комплексах МК вже у другій чверті VI тис. до н. е., коли матвієвокурганське населення співіснує поряд з донецьким, і чому донецьке населення, в свою чергу, не запозичило у матвієвокурганців техніку шліфування? Можливо тому, що відношення у них були дуже "напруженими" і про культурний взаємовплив не могло йти й мови. Це не дивно, враховуючи, що мігранти з півдня дуже швидко витіснили автохтонів з середньої течії Сіверського Донця.

Дещо інші стосунки, як здається, були у «тубинців» з представниками пізнього ракушечноярського населення. Якщо прийняти до уваги невизначений стан кераміки Матвієва Кургана [Крыжевская, 1992, с. 85-93], матеріальний комплекс стоянки Старобільськ є найбільш раннім із відомих керамічних пам'яток МК. Аналіз старобільської кераміки дає підстави для проведення аналогій з пізніми ракушечноярськими комплексами, хоча деякі фрагменти кераміки мають аналогії з ранніми комплексами ДДКІО, посудом буго-дністровської культури (далі – БДК) та культурно-історичної області Криш-Кереш-Старчево [Манько, 2006, с. 58-62]. Таке унікальне різноманіття керамічних виробів не є чимось незвичайним, якщо прийняти до уваги те, що кераміка для старобільського населення МК є інновацією. Кременевий комплекс, як і раніше, має ярко виражений матвієвокурганський вигляд. Єдина принципова відміна – відсутність шліфованих сланцевих сокир, що можливо пояснюється господарською специфікою або відсутністю сировинної бази.

Ставши складовою частиною ДДКІО, про що говорить зміна техніки виробництва кераміки, як слідство зміни напрямків культурних контактів, населення Туби 2 та Туби 1 також зберегло свою культурну ідентифікацію. Хочу коротко зауважити, що така зміна керамічного комплексу в рамках однієї культури не повинна насторожувати. Це звичайне, розповсюджене явище для неолітичного часу, коли кераміка є інноваційною та, як слідство, нестабільною формою матеріального комлексу. Ті ж процеси ми бачимо на прикладах БДК [Маркевич, 1974], [Товкайло, 2005], Таш-Аірської культури [Крайнов, 1960], культур ДДКІО [Телегин, Титова, 1998].

Таким чином, принципово погоджуючись з В. О. Маньком в питаннях періодизації та хронології пам'яток матвієвокурганської традиції в Середньому Подоненні, я вважаю некоректним запровадження терміну "тубинська культура". Більш вдалим, з точки зору їх походження та розвитку, складу кременевого комплексу, було б включення пам'яток останньої до складу МК.

Враховуючи вищезазначене, на основі мікролітичних та керамічних комплексів, а також даних радіовуглецевого аналізу, є підстави для вирішення питань відносної хронології пам'яток МК.

Перший етап (остання третина VII тис. до н. е. - перша третина VI тис. до н. е.): Матвієв Курган 1, 2, Стороріччя 1, 2, Туба 5 . Безкерамічні комплекси, що характеризуються наявністю трапецій з круторетушованими сторонами та розвиненою сланцевою індустрією. Цей етап пов'язаний безпосередньо з ГКІО. Необхідно дещо зауважити з приводу використання автором терміну "безкерамічні комплекси". Л. Я. Крижевська достатньо переконливо доводить, що знайдена на Матвієвих Курганах 1, 2 кераміка органічно пов'язана із загальним комплексом знахідок [Крыжевская, 1992, с. 85-93], і доводи її опонентів звучать не дуже впевнено [Телегин, 1977]. Втім, невелика кількість фрагментів керамічного посуду та їх повна

безінформативність обумовлює, на мій погляд, необхідність додаткових аргументів, наприклад, проведення датування кераміки радіовуглецевим методом. Тому термін "безкерамічні комплекси" є достатньо умовним і, можливо, тимчасовим.

Викликає деякі питання матеріальний комплекс Грунтовського 2, який є майже аналогом Матвієвих Курганів 1 та 2. В кременевому комплексі присутня трапеція з пласкою ретушшю по спинці. В. О. Манько вважає це достатнім аргументом для синхронізації пам'ятки з часом існування старобільського населення [Манько, 2002, с. 147]. Не заперечуючи В. О. Маньку я, всеж-таки, хочу зауважити, що остаточно це питання може вирішити радіокарбонне датування.

Другий етап (друга третина VI тис до н. е.): Старобільськ. Характеризується розвиненим керамічним комплексом, який має ярко виражені ракушечноярські риси, а також елементи посуди БДК та деякі – ДДКІО, з використанням домішок черепашок у тісті. Кременевий комплекс характеризується присутністю трапецій з круторетушованими сторонами при наявності поодиноких геометричних мікролітів, які мають пласку ретуш, що частково заходить на спинку; зникає сланцева індустрія (рис. 10). Цей період ілюструє процес деградації та загибелі ГКІО та ракушечноярської культури (далі – РК).

Ще однією пам'яткою, яка може констатувати деякі напрямки міграцій матвієвокурганського населення, є Кам'яна Могила 3 [Тубольцев, 1995]. Комплекс слабоінформативний, не продатований, але, на мій погляд, є підстави для віднесення її до другого періоду існування МК. Кременевий комплекс майже ідентичний (рис. 11: 2-7, 9-39). Визиває деяки сумніви техніка розщеплення – присутні, крім плаского нуклеуса, торцевий нуклеус та сплощені нуклеуси з негативами безсистемного зняття пластин та подовжених відщепів (рис. 11: 8). Цікавим є фрагмент кераміки, нажаль неорнаментований, який за фактурою тіста (домішок мілкотолченої черепашки), характером випалення та кольором зовнішньої поверхні (червоний) подібний до старобільської (рис. 11: 1).

Третій етап (остання третина VI тис. до н. е.): Туба 2. Змінюється керамічний комплекс. Посуд має значну домішку трави в тісті, переважно гребінцеву та лінійно-накольчасту орнаментацію при наявності елементів старобільської орнаментації. Кременевий комплекс майже незмінний, значно збільшується кількість трапецій з пласкою ретушшю, що заходить на спинку (рис. 12).

Четвертий етап (перша третина V тис. до н. е.): Туба 1. Характеризується незначними змінами керамічного комплексу. На даному етапі, на відміну від попереднього, лінійно-накольчаста орнаментація переважає над гребінцевою. Серед геометричних мікролітів переважають трапеції, в яких спинка повністю вкрита пласкою ретушшю (рис. 13).

Третій та четвертий етапи МК характеризують процеси інтеграції з дніпро-донецьким населенням та входження до складу оновленої ДДКІО.

П'ятий етап МК (межа VI-V тис. до н. е.): Занівське. "Характеризує процес зникнення традицій тубинської культури, інтеграцію її у склад середньостогівсько-хвалинської культурно-історичної області енеоліту" [Манько, 2006, с.109].

Матеріали пам'яток Серебрянське та Чернікове озеро, які В. О. Манько відносить до другого періоду існування ТК, а також пам'яток зі змішаними тубинсько-маріупольськими рисами (за В.О. Маньком) Новоселівка 1, Підгорівка та Верьовкінські Хутори ставлять більше питань, ніж дають відповідей. При вирішенні проблеми співвідношення вищезгаданих комплексів з матеріалами ТК В. О. Манько чомусь, всупереч собі, приймає до уваги тільки аналіз керамічних виробів, тому не дуже зроміло, яке відношення мають керамічні комлекси з ознаками дніпро-донецьких та маріупольських рис до ТК. На мій погляд, зараз немає підстав пов'язувати вищезгадані індустрії з жодним етапом розвитку МК.

Деякі питання генези матвієвокурганської культури

Остаточно невизначеним лишається питання генези МК. Ця проблема, на мій погляд, обумовлена декількома причинами. І, перш за все, це невелика кількість пам'яток, що можна безперечно ототожнювати з першим періодом існування культури та відносно невелика географія їх розташування взагалі. Це ускладнює можливість серйозного порівняльного аналізу матеріального комплексу МК з можливими "попередниками". Своєрідність матеріальної культури ускладнює цю проблему. Зараз існує два основних погляди щодо генези МК, які розглядаються в рамках вирішення питання пріоритетних напрямків неолітизації Південно-Східної Європи.

Південно-Східна версія. Вперше цю концепцію висловив В. М. Даниленко [1969, с. 137, 176-183], вважаючи, що під впливом скотарів "протонеолітичної" кукрецької культури, які

просунулись з Передкавказзя та Прикаспію до Подніпров'я та Південного Бугу, сформувалися найдавніші скотарські приазовська та сурська культури. Д. Я. Телегін теж вважає, що неоліт Південно-Східної України має кавказькі корені, але неоліт Правобережної України, на його думку, був сформований під впливом Балкано-Дунайського регіону. Цієї ж думки з деякими нюансами додержується і Н. С. Котова [2002, с. 76-80]. Не заперечуючи балкано-дунайські впливи на розвиток неоліту України, вона вважає їх пізнішими і віддає пріоритет південно-східному імпульсу. На її думку пам'ятки МК необхідно пов'язувати з раннім неолітом Анатолії, про що, на її погляд, свідчать дані хронології, палеоекономіки та археології.

Балкано-Дунайська версія. Достатньо аргументованою та обгрунтованою на цей час є версія балкано-дунайського походження матвієвокурганського населення, де стоянка Матвієв Курган розглядається як крайній пункт просування протонеолітичних мігрантів з Подунав'я на схід [Залізняк, 2005, с.120-126]. Переважна більшість дослідників пов'язує МК безпосередньо з колом пам'яток ГК: В.Н. Станко, Л. Я. Крижевська, Л. Л. Залізняк, Д. Л. Гаскевич, О. В. Тубольцев.

Дещо окремою від обох вищезгаданих версій є позиція В. О. Манька, який також пов'язує МК з колом пам'яток ГК і, навіть, обгрунтував приналежність обох культур (разом з БДК) до однієї КІО [Манько, 2006, с. 54-56]. З цим важко не погодитись, зважаючи на однакові технологічні прийоми розщепленя кременю та основні статистично-типологічні дані кременевих комплексів. До того ж відомі нам пам'ятки першого періоду існування МК є синхронними пам'яткам ГК (7050-7505 ВР) та раннім етапам БДК (7160-7540 ВР). При цьому, В. О. Манько, схиляючись до прибічників першої версії, наполягає на південно-східному походженні носіїв ГКІО, що мігрували на докерамічному на ранньокерамічному етапах територією України на Балкани.

Не вважаю за необхідне більш ретельно зупинятися на висвітлюванні вищезгаданих теорій, дуже добре викладених їх авторами.

Нажаль, обидві версії походження МК мають серьозні вади. Недоліки першої версії докладно виклав Л. Л. Залізняк, тому хочу лише сказати про неможливість ігнорування аналізу кременевого інвентарю при аналізі пам'яток, де він є найбільш масовим.

Головна проблема теорії балкано-дунайського походження МК – питання хронології. Якщо прийняти до уваги, що надавніші пам'ятки культури Криш датуються близько 7100 ВР [Biadgi, Spataro, 2005, p. 35-40], стає дуже сумнівним можливість криського походження МК. Вперше на це звернув увагу В. О. Манько, побудувавши (досить грунтовно) свою теорію східного впливу на Балкани [Манько, 2006, с. 101-107]. Проте, на мій погляд, це єдиний, хоча і вагомий, дійсно безперечний аргумент на користь цієї версії.

Погоджуючись з В. О. Маньком в питаннях щодо єдиної ГКІО, до складу якої, безперечно, слід відносити МК, необхідно пам'ятати про важливу суттєву відмінність між першими мезолітичними КІО, генетично спорідненими, та КІО неолітичного часу, що створювались різними групами населення. КІО доби неоліту – це достатньо аморфні, нестійки угруповування нерідко різнокультурного населення. Таким чином, досить застережливо треба казати про якусь генетичну спорідненість МК та інших культур ГКІО, не відкидаючи таку можливість взагалі. Якщо матеріали ГК та докерамічного періоду БДК за всіма ознаками майже ідентичні, то ситуація з МК дещо інша. При порівняльному аналізі матеріальної культури МК та ГК важлива частина археологічного матеріалу матвієвокурганської традиції більшістю дослідників чомусь залишається поза увагою. Розвинена сланцева індустрія, технологія виготовлення шліфованих сокир не властиві ні ГК, ні БДК, ні жодній з оточуючих МК культур (найближчи аналогії відомі на декількох стоянках культури Криш). Ці явища не мають витоків і в місцевому мезоліті. Порівняльний аналіз кістяних виробів МК та ГК також показує значну відмінність за формами та технікою. Специфічні матвієвокурганські остроги не мають аналогів в жодній з неолітичних культур Східної Європи. Приймаючи до уваги невизначеність першої групи кераміки, унікальним для регіону явищем є кераміка другої групи [Крыжевская, 1992, с. 88-93], яка можливо ілюструє початок власного гончарського виробництва, спочатку в формі антропо- та зооморфної скульптури та експериментального посуду. В результаті, відмінних рис між хронологічно сінхронними МК та ГК виявляється більше ніж подібностей.

На мою думку, зараз слід констатувати неможливість остаточного вирішення проблеми генези МК. В першу чергу, за браком достатньої для цього джерельної бази. Безперечно, немає

Таблиця 1

Радіовуглецеві дати матвієвокурганської культури

Пам'ятка	Індекс	BP	BC (cal)	
Перший етап (ранньонелітичний, докерамічний)				
Матвієв Курган 1, вугілля	Ле-1217	7180±70	5980±70	Крыжевская, 1992
Матвієв Курган 1, кістка тварини	GrN-7199	7505±210	6265±205	Крыжевская, 1992
Туба 5, мушлі	Ki-13986	6950±80	5815±85	Вперше
Другий етап				
Старобільськ, кераміка	Ki-9437	6800±120	5656±107	Манько та ін., 2002
Старобільськ, кераміка	Ki-9438	6570±120	5494±94	Манько та ін., 2002
Старобільськ, кераміка	Ki-8290	6700±200	не калібр.	Манько та ін., 2002
Третій етап				
Туба 2, кістки тварин	Ki-8253	6220±90	5152±104	Манько, 2003
Туба 2, кістки тварин	Ki-8254	6270±90	5180±115	Манько, 2003
Туба 2, кістки тварин	Ki 8255	6095±90	5058±130	Манько, 2003
Туба 2, кістки тварин	KI-8259	6360±90	5336±82	Манько, 2003
Туба 2, кістки тварин	Ki-8260	6070±90	4950±133	Манько, 2003
Туба 2, кістки тварин	Ki-8262	6215±80	5152±95	Манько, 2003
Туба 2, кераміка	Ki-10389	6260±150	5460-5000	Манько, 2003
Туба 2, шлак	Ki-10388	6170±180	5305-4855	Манько, 2003
Туба 2, шлак	Ki-10390	6290±180	5470-5045	Манько, 2003
Четвертий етап				
Туба 1, поховання 1	Ki-8251	5975±80	4868±96	Манько, 2003
Туба 1, яма 2, кістки тварин	Ki-8404	5970±110	4865±100	Манько, 2003
Туба 1, кістки тварин	Ki-8407	5870±120	4700±109	Манько, 2003
П'ятий (нео-енеолітичний) етап				
Занівське, кістки тварин	Ki-8257	5460±90	4322±99	Манько, 2003
Занівське, кістки тварин	Ki-8258	5420±80	4253±90	Манько, 2003

підстав шукати підгрунтя МК у місцевому мезоліті. Але також немає сенсу міркувати про походження матвієвокурганської традиції проводячи паралелі на основі знайдених за тисячі кілометрів кількох трапецій або анкошів. Відповідь на питання генези МК повинні дати подальші польові дослідження Північно-Східного Приазов'я та, в першу чергу, суміжних з ним регіонів.

Досягнувши Північно-Східного Приазов'я, матвієвокурганське населення деякий час за якихось обставин існувало достатньо ізольовано та законсервовано. Мешкаючи поряд з населенням керамічної РК, матвієвокурганці протягом першого періоду свого існування так і не запозичили технологію виготовлення керамічного посуду. В той же час відсутні факти розповсюдження в регіоні високорозвиненої сланцевої індустрії та специфічної обробки кістки, що властиві МК. Ці факти можуть бути свідоцтвом певної консервативності та самодостатності матвієвокурганської спільноти.

Висновки

На межі бореалу-атлантикуму, наприкінці VIII-початку VII тис. до н.е., степові та лісостепові райони Східної Європи стали регіоном, в якому розпочався процес неолітизації, головним результатом якого стало, перш за все, виникнення перших неолітичних культурно-історичних областей. В другій половині VII тис. до н.е.

виникають єлшанська культурно-історична область (в складі єлшанської та ракушечноярської культури), нижньоволзька культурно-історична область (платовоставська та сіроглазовська культури), рання дніпро-донецька культурно-історична область (донецька, яніславицька та керамічна фаза кукрецької культури (так зв. сурська культура), гребеніківська культурно-історична область (буго-дністровська культура, гребеніківська культура, матвієвокурганська культура). Ровиток раннього неоліту продовжується до початку VI тис. до н. е., коли починається період розвинутого неоліту, який продовжувався до середини VI тис. до н. е. Цей період характеризується трансформацією "старих" КІО, виникненням нових культур та КІО. Розвивається маріупольська КІО, з'являються самарська, азово-дніпровська та нижньодонська культури; зникають єлшанська, нижньоволзька та гребеніківська культури..

Тубинський вузол пам'яток та стоянка Старобільськ яскраво ілюструє деякі етапи розпаду "старої" гребеніківської культурно-історичної області, інтеграції частини її, а саме, матвієвокурганського населення, до складу оновленої дніпро-донецької культурно-історичної області.

Pereverzev S.V.

CONCERNING PERIODIZATION OF MATVEEVOKURGANSKAYA CULTURE

The author of the article proposes a new periodization of Matveevokurganskaya neolithic culture based on comparative analysis of material complexes and radiocarbon method datas of neolithic sites group of North-East territories near Azov sea and Middle Donets territories. Some disputable questions as for origin of Matveevokurganskaya tradition are discussed in the article also.

ЛІТЕРАТУРА

Гаскевич Д. Л. Крем'яний інвентар неолітичних культур України // автореф. Канд. Дис. – К., 2003. – 19 с.

Даниленко В. Н. Неоліт України. – К.: Наукова думка, 1969. – 260 с.

Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. Культурний поділ та періодизація // Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К.: Шлях, 2005. – 184 с.

Котова Н. С. Неолитизация Украины. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.

Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир 1 как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 190 с.

Крыжевская Л. Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. – С. Петербург, 1992. – 177 с.

Манько В. А., Теліженко С. А., Журавлев О. П., Ковалюх Н. Н. Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца. – Вып. 5. – Луганск: Шлях, 2001. – с. 27-53.

Манько В. О. Старобільська стоянка // Кам'яна доба України. – Вип. 1. – К.: Шлях, 2006. – с. 132-153.

Манько В. О. Неоліт Південно-Східної України // Кам'яна доба України. – Вип. 9. – К.: Шлях, 2006. – 280 с.

Маркевич В. И. Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 176 с.

Михайлов Б. Д., Тубольцев О. В. Раскопки поселения Каменная Могила 3 в Северном Приазовье // Археологія полтавщини, 4.2. – Полтава, 1991. – с. 37-40.

Телегин Д. Я. О критериях выделения мезолитических памятников на юго-западе Европейской части СССР // КСИА. – Вып. 149. – М., 1977.

Телегин Д. Я., Титова Е. Н. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности неолита. – К.: Наукова думка, 1998. – 144 с

Теліженко С. А., Переверзев С. В. Исследование неолитической стоянки Туба 5 в Среднем Подонечье // Археологическое изучение Центральной России. Тезисы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. П. Левенка.—Липецк, 2006. – с. 113-115.

Товкайло М. Т. Неоліт Степового Побужжя // Кам'яна доба України. – Вип. 6. – К.: Шлях, 2005. – 160 с.

Тубольцев О. В. Старожитності Причорномор'я // Вип. 1. – Одеса, 1995. – с. 1-6.

Biadgi P., Spataro M. New observations on the radiocarbon chronolodgy of the Starchevo-Kris and Koros kultures // Prehistoric Archaeolodgy & Anthropological Theory and Education. RPRP 6-7.2005. – P. 35-40.

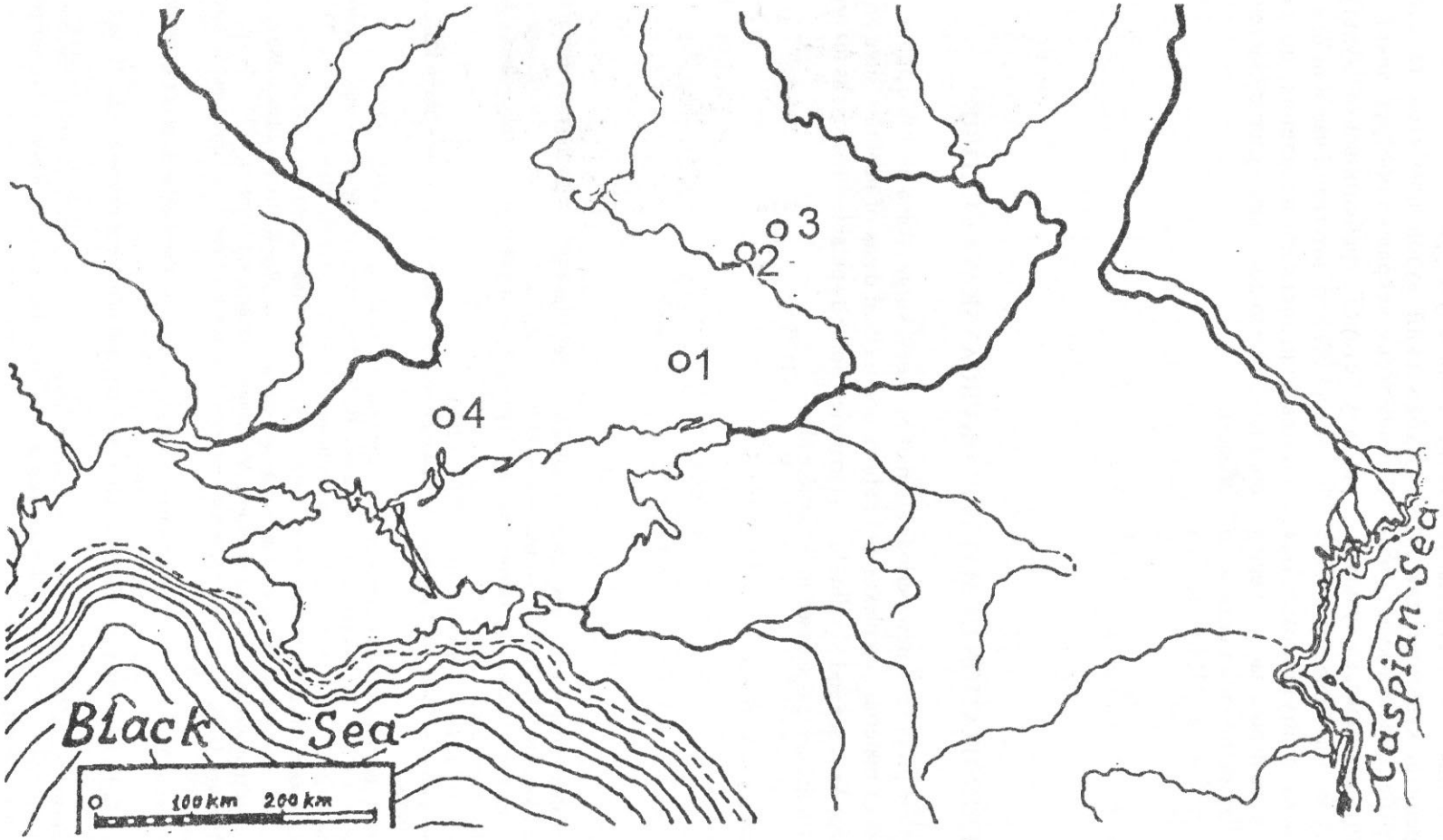

Рис.1. Пам'ятки Матвієвокурганської культури. 1. Матвієв курган 1,2; Староріччя 1,2; Грунтовський 1,2. 2. Тубинський вузол пам'яток. 3. Старобільськ. 4. Кам'яна Могила 3.

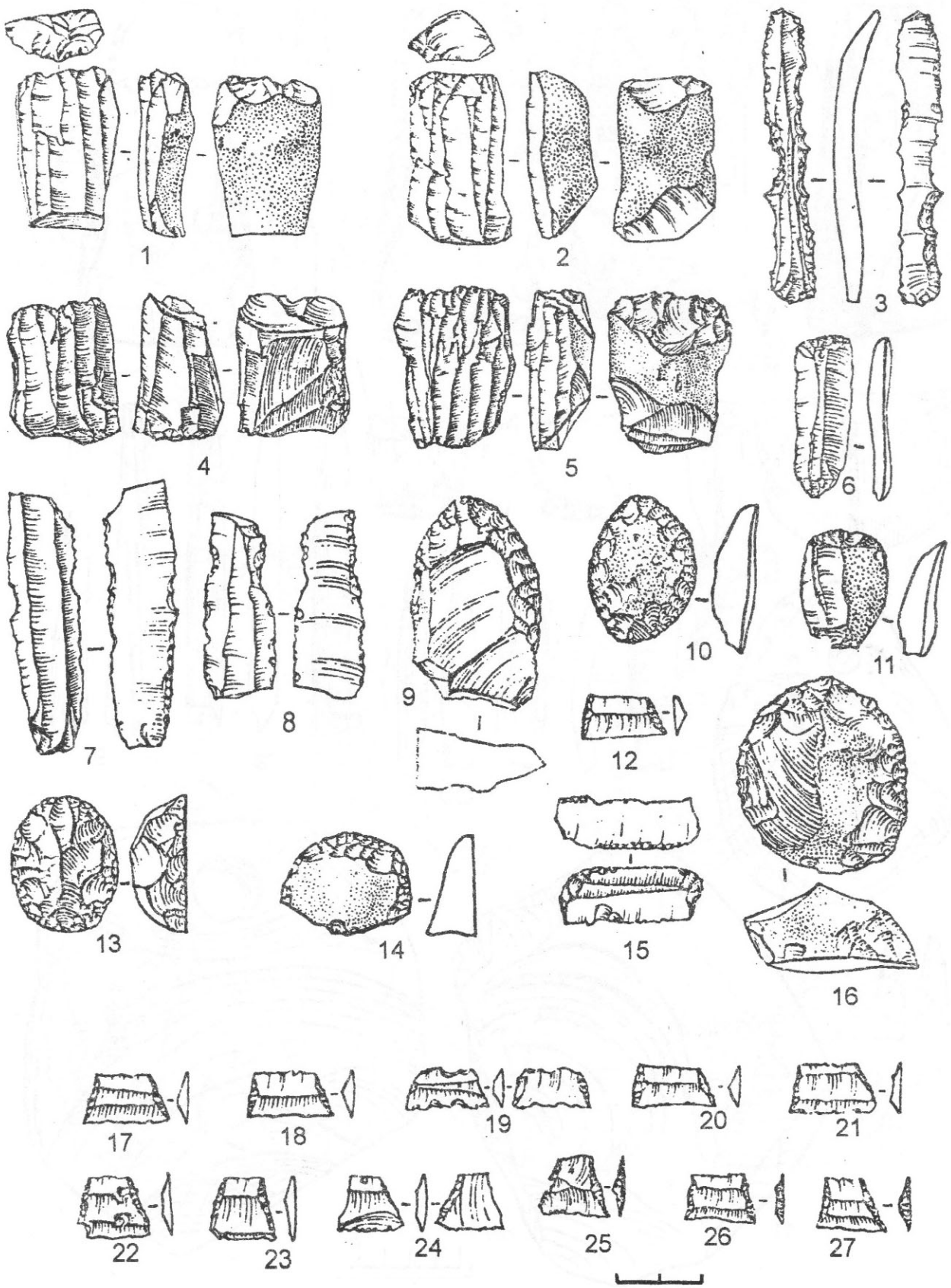

Рис.2. Матвієв Курган 1 і 2. Крем'яний комплекс (за Л.Я.Крижевською).

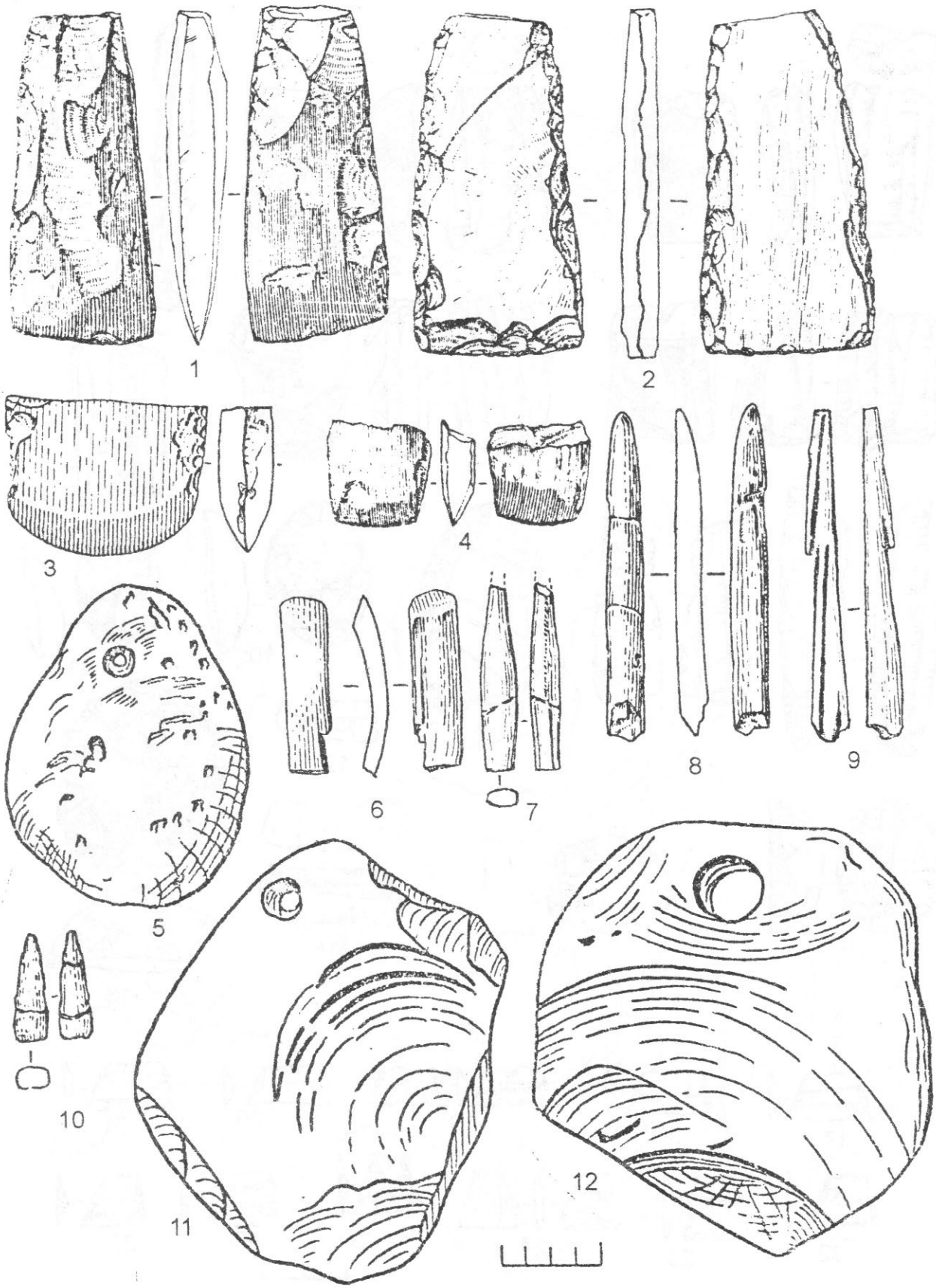

Рис.3. Матвієв Курган 1 і 2. Шлифовані сланцеві сокири (1-4), вироби з кістки (6-10), грузила (5,11-12) (за Л.Я.Крижевською).

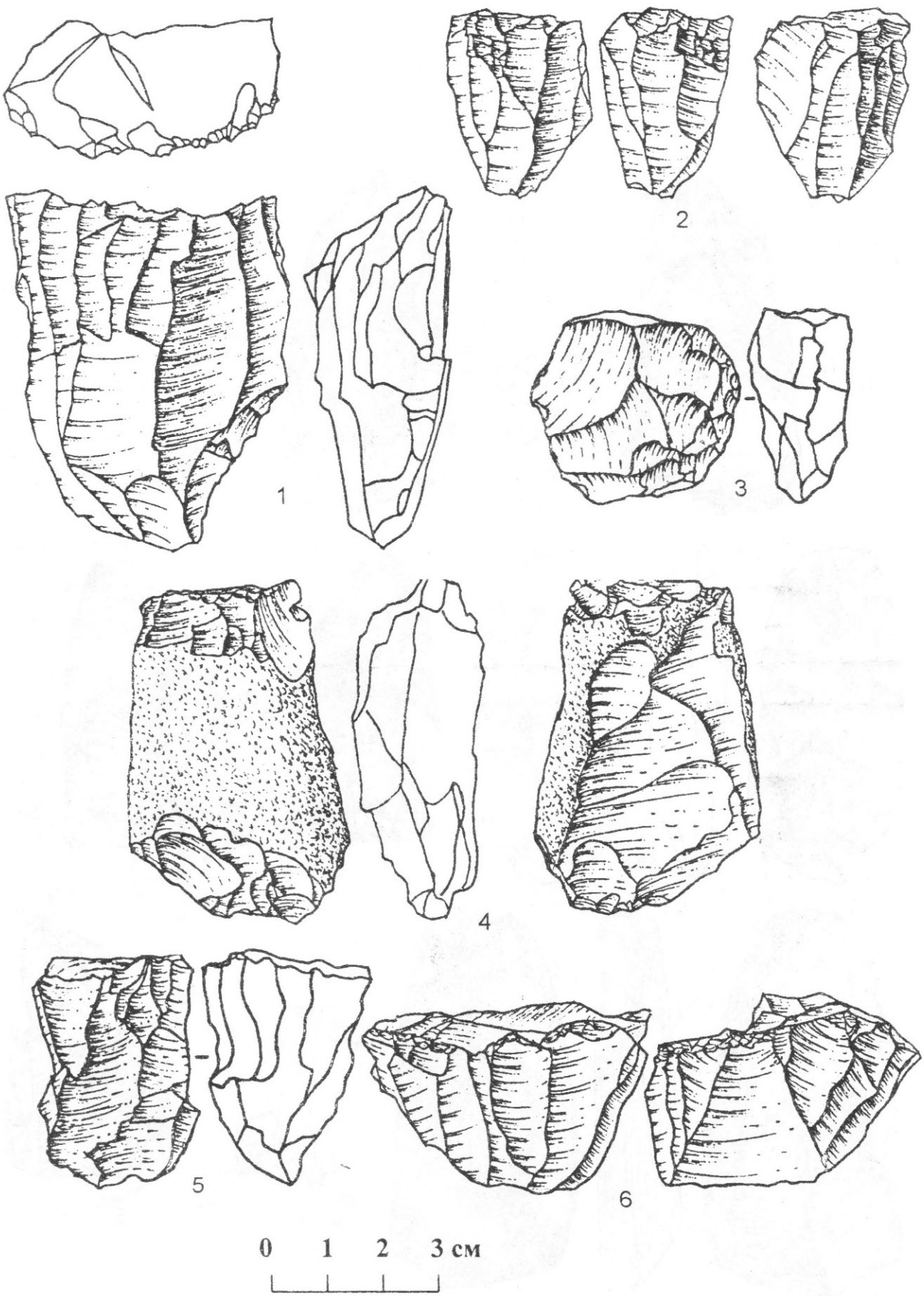

Рис.4. Туба 5. Нуклеуси (за С.А.Теліженком).

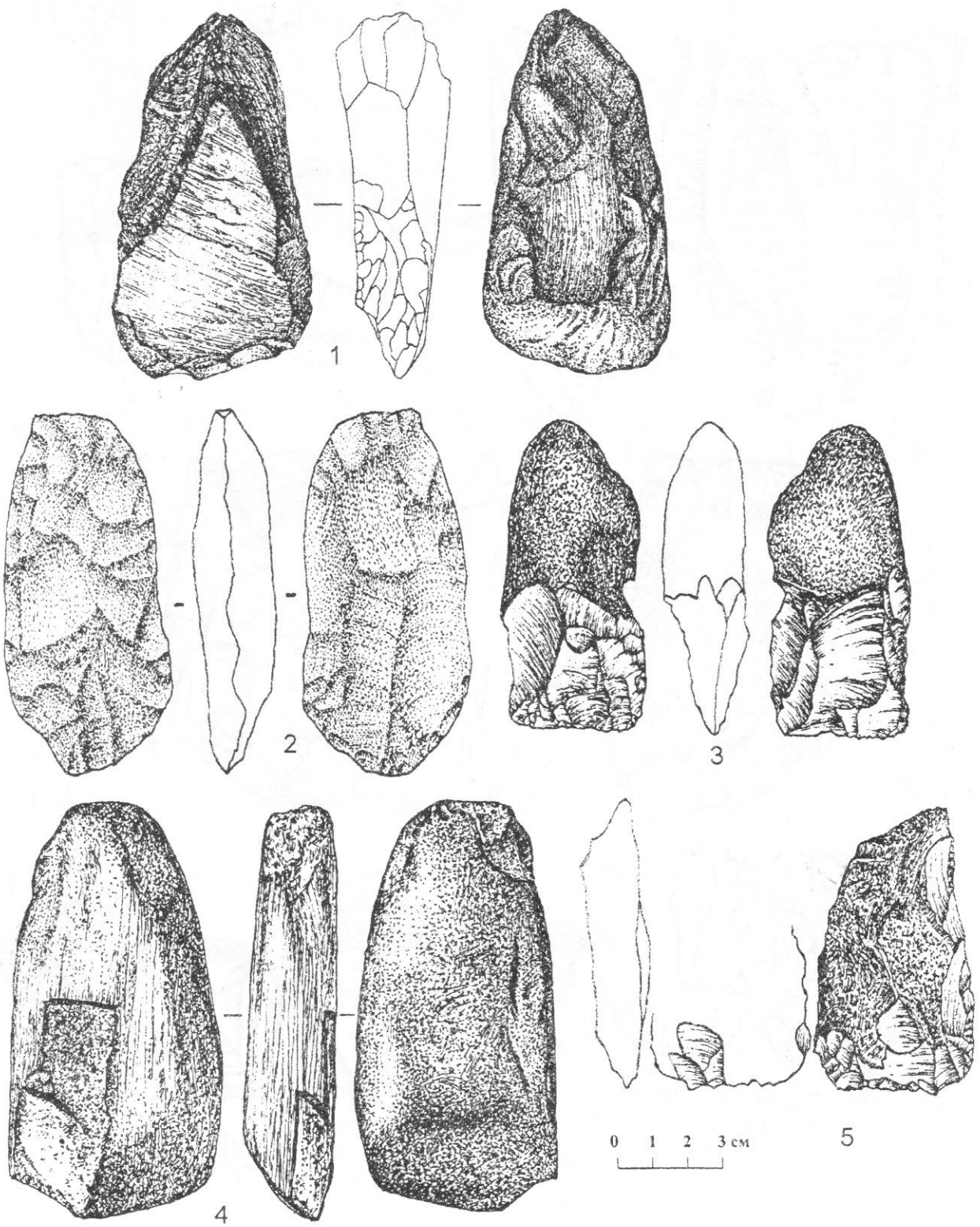

Рис.5. Туба 5. Біфаси (за С.А.Теліженком).

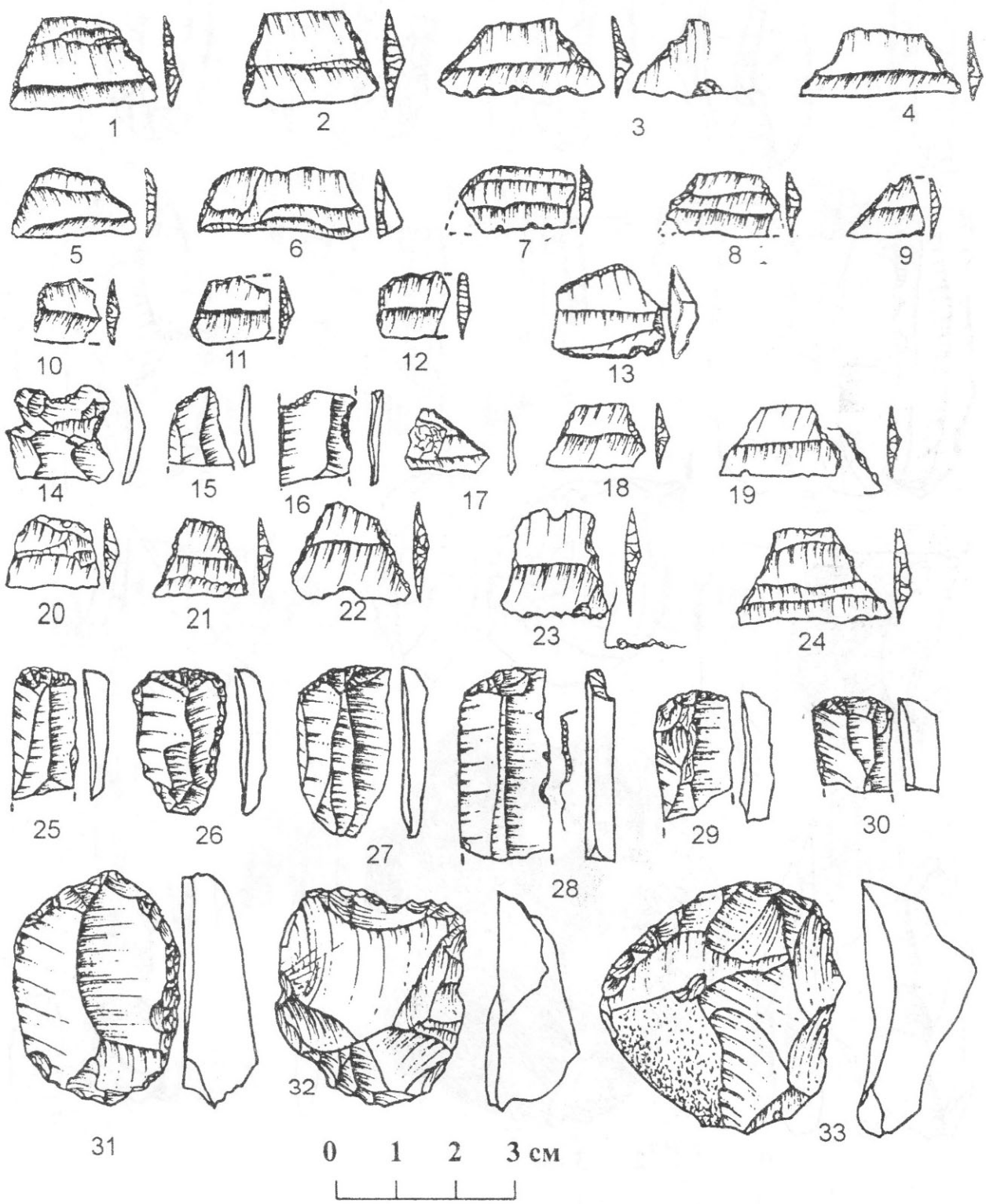

Рис.6. Туба 5. Трапеції (1-13, 17-24), скобелі (14,16), косотронкована пластина (15), скребки (25-33) (за С.А.Теліженком).

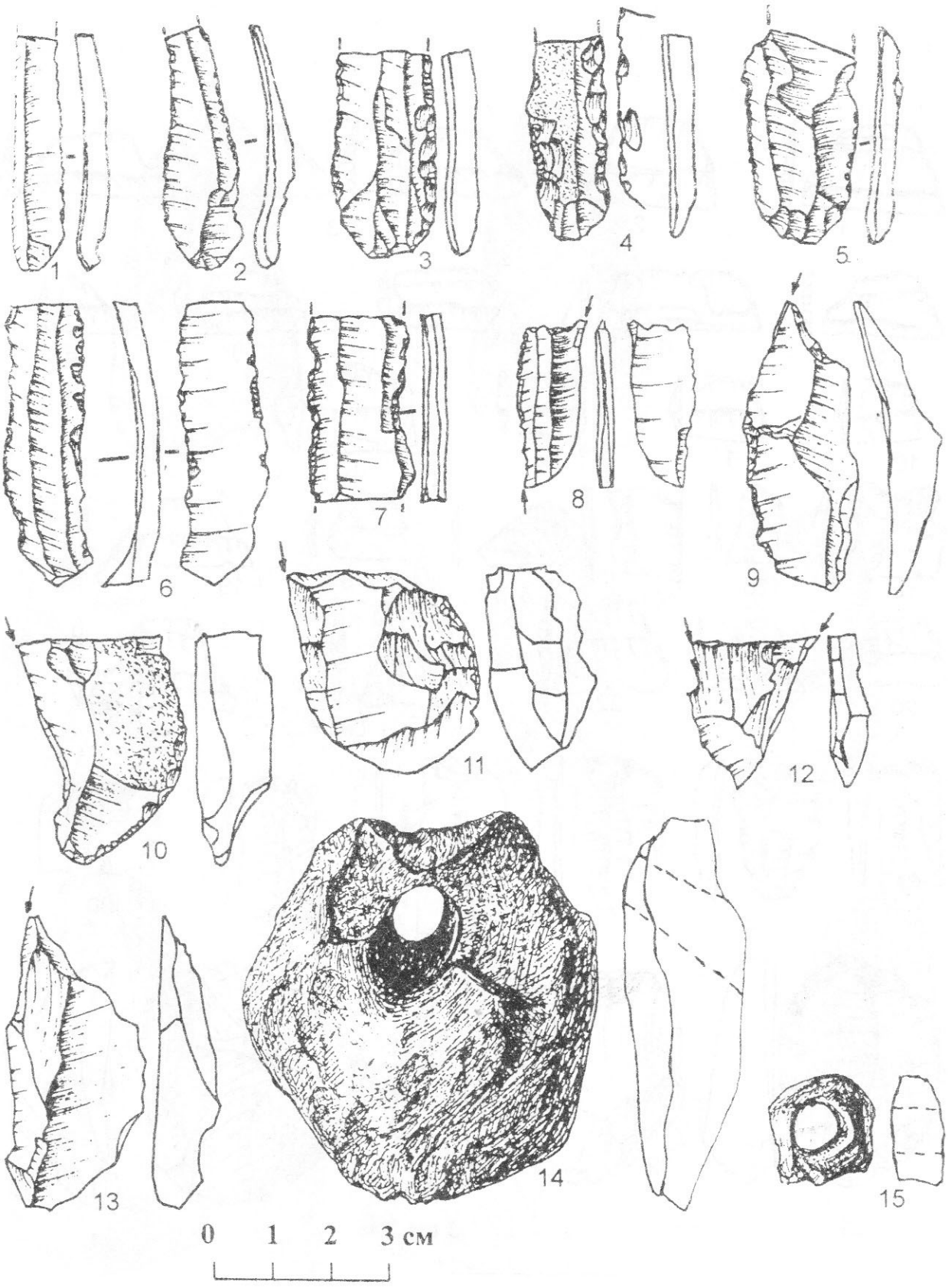

Рис.7. Туба 5. Пластини з ретушшю (1-7), різці (8-13), грузила (14-15) (за С.А.Теліженком).

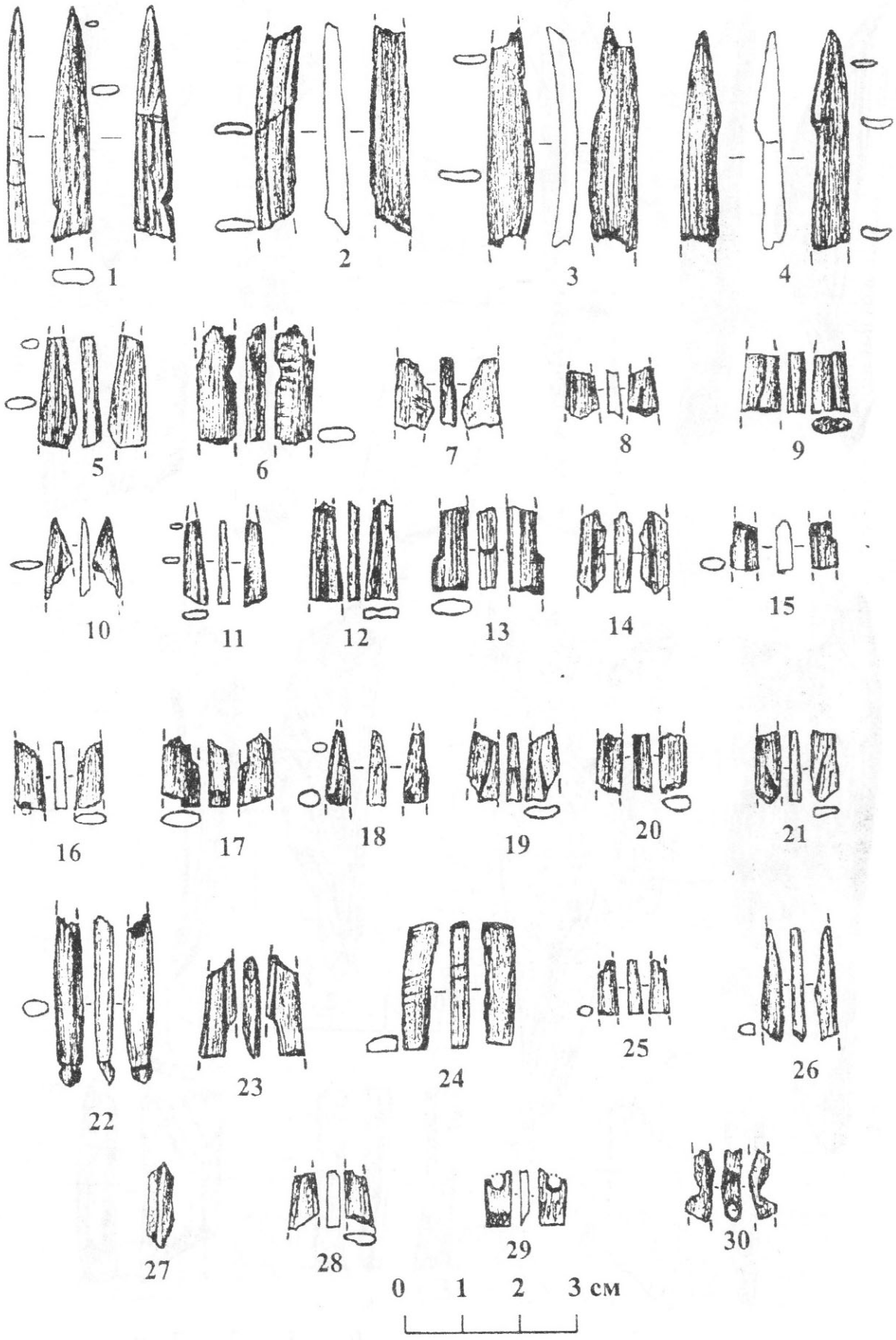

Рис.8. Туба 5. Вироби з кістки (за С.А.Теліженком).

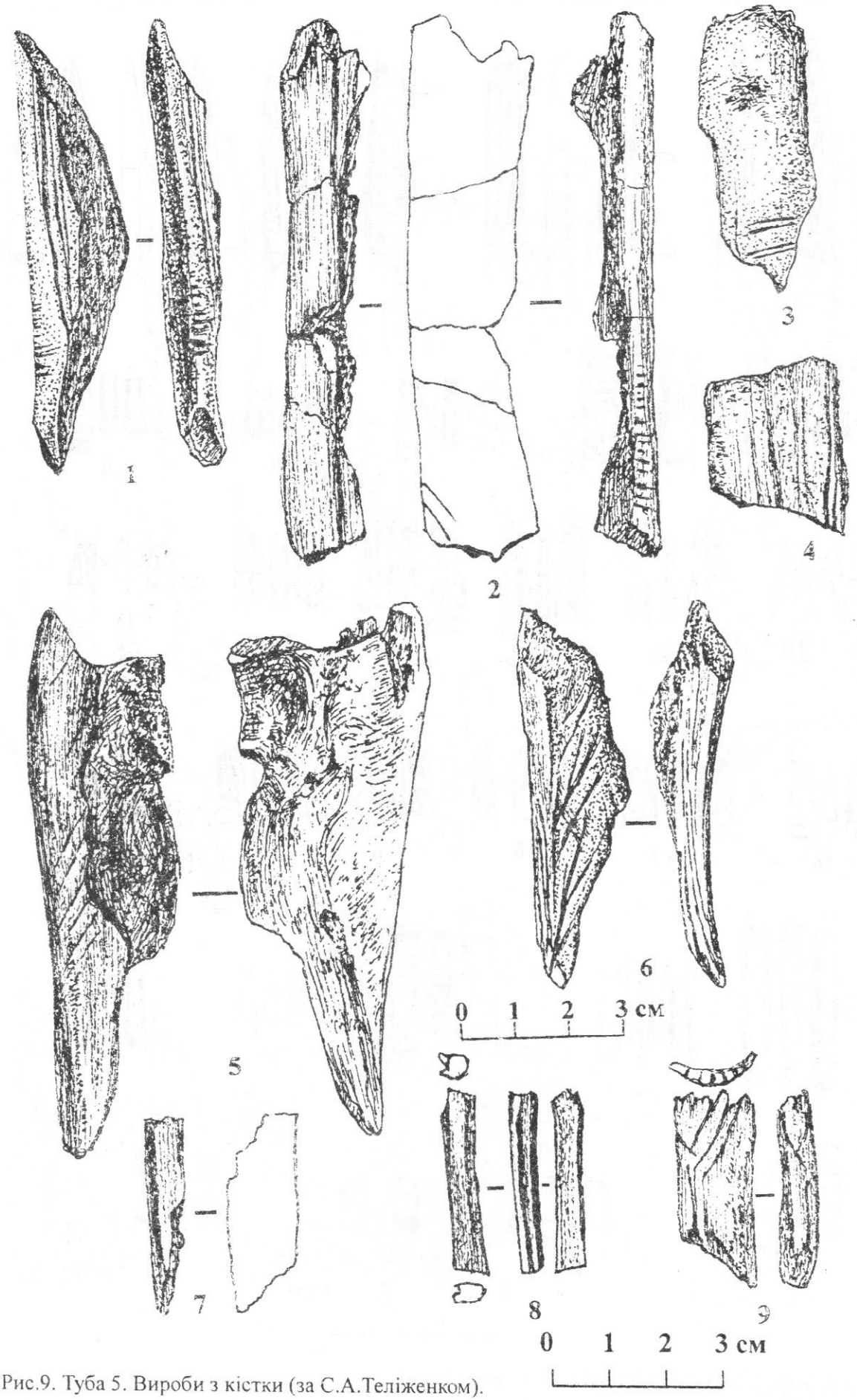

Рис.9. Туба 5. Вироби з кістки (за С.А.Теліженком).

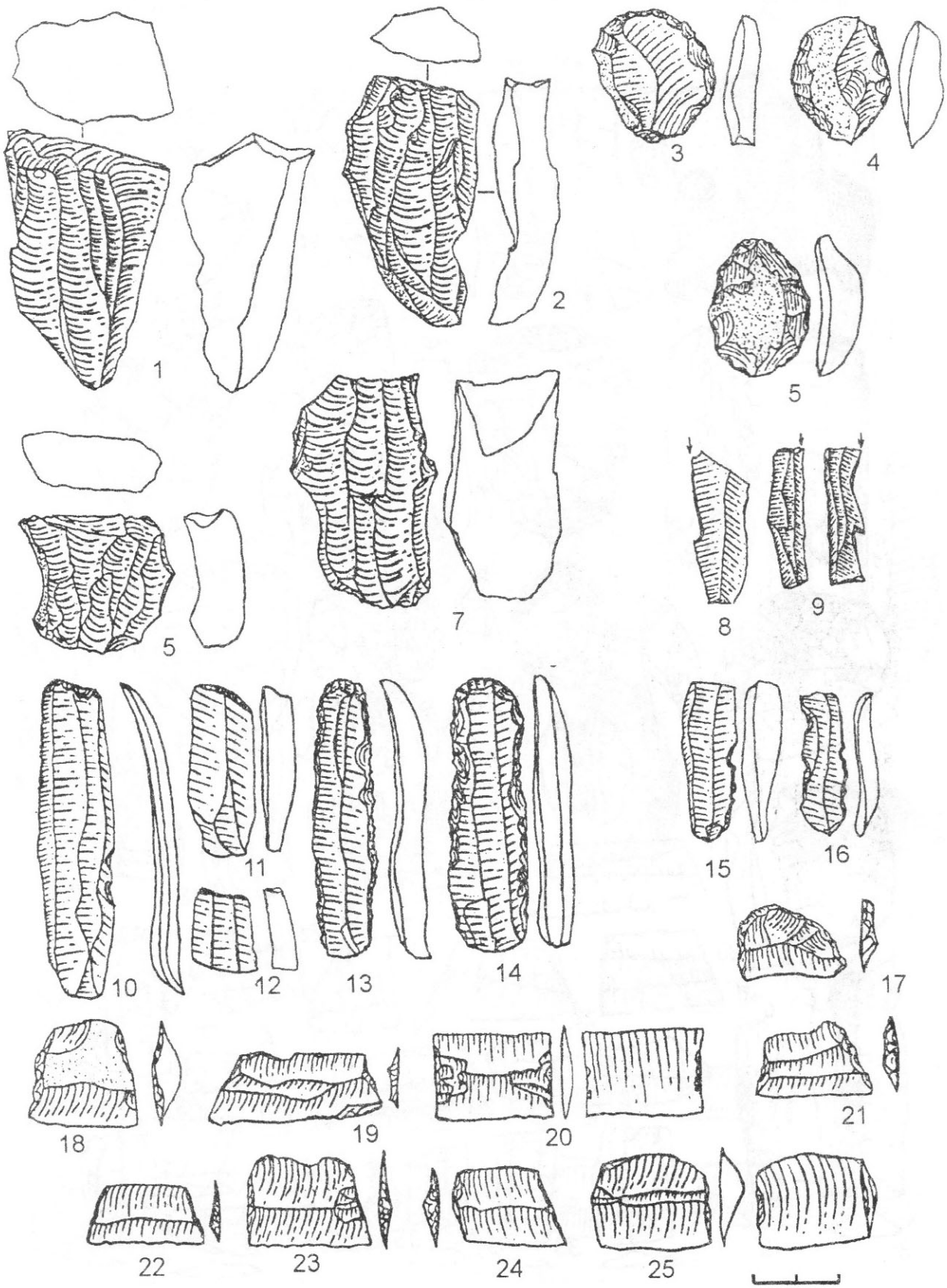

Рис.10. Старобільськ. Крем'яний комплекс.

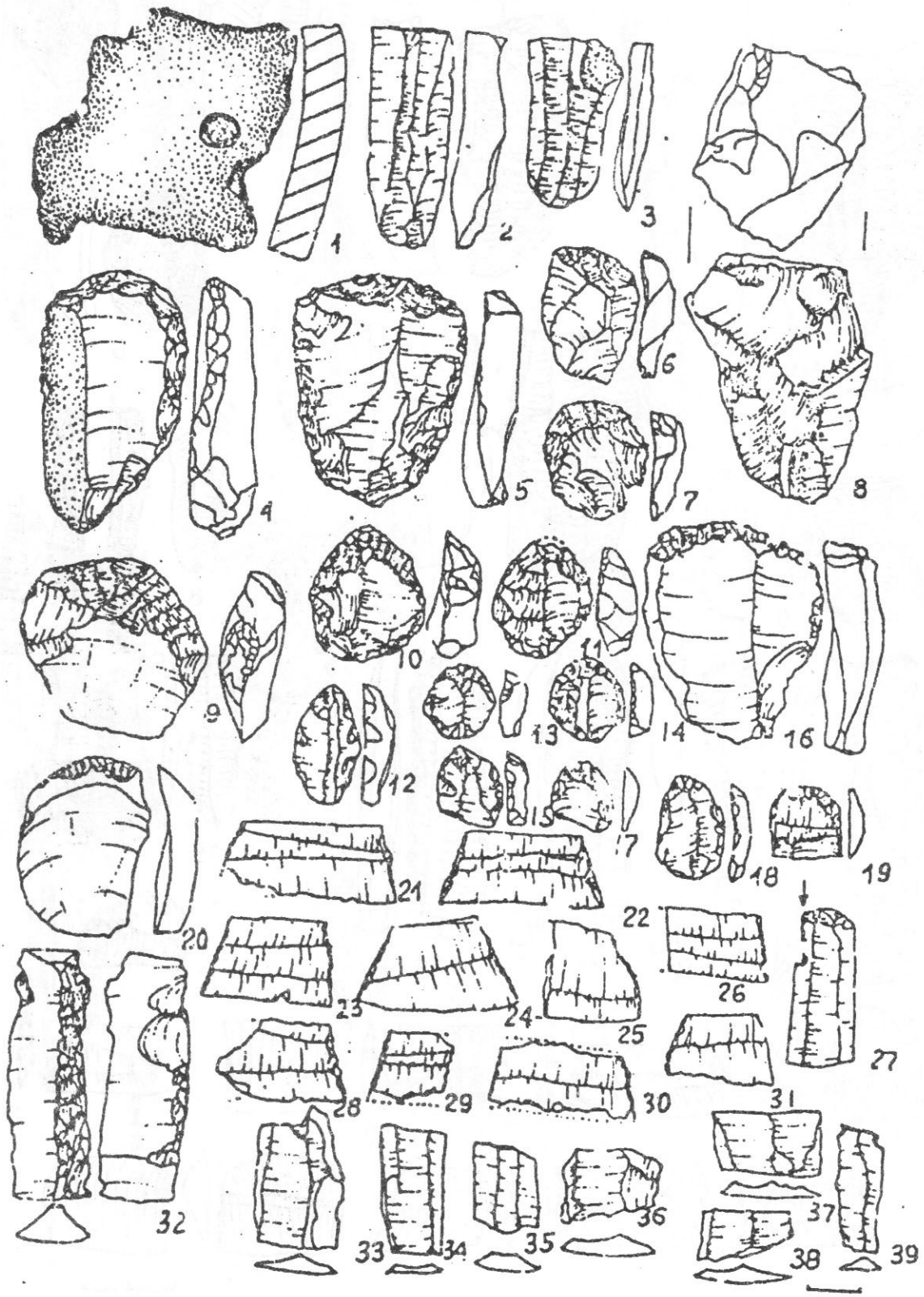

Рис.11. Кам'яна Могила 3. Кераміка (1), Крем'ний комплекс (2-39) (за О.В.Тубольцевим).

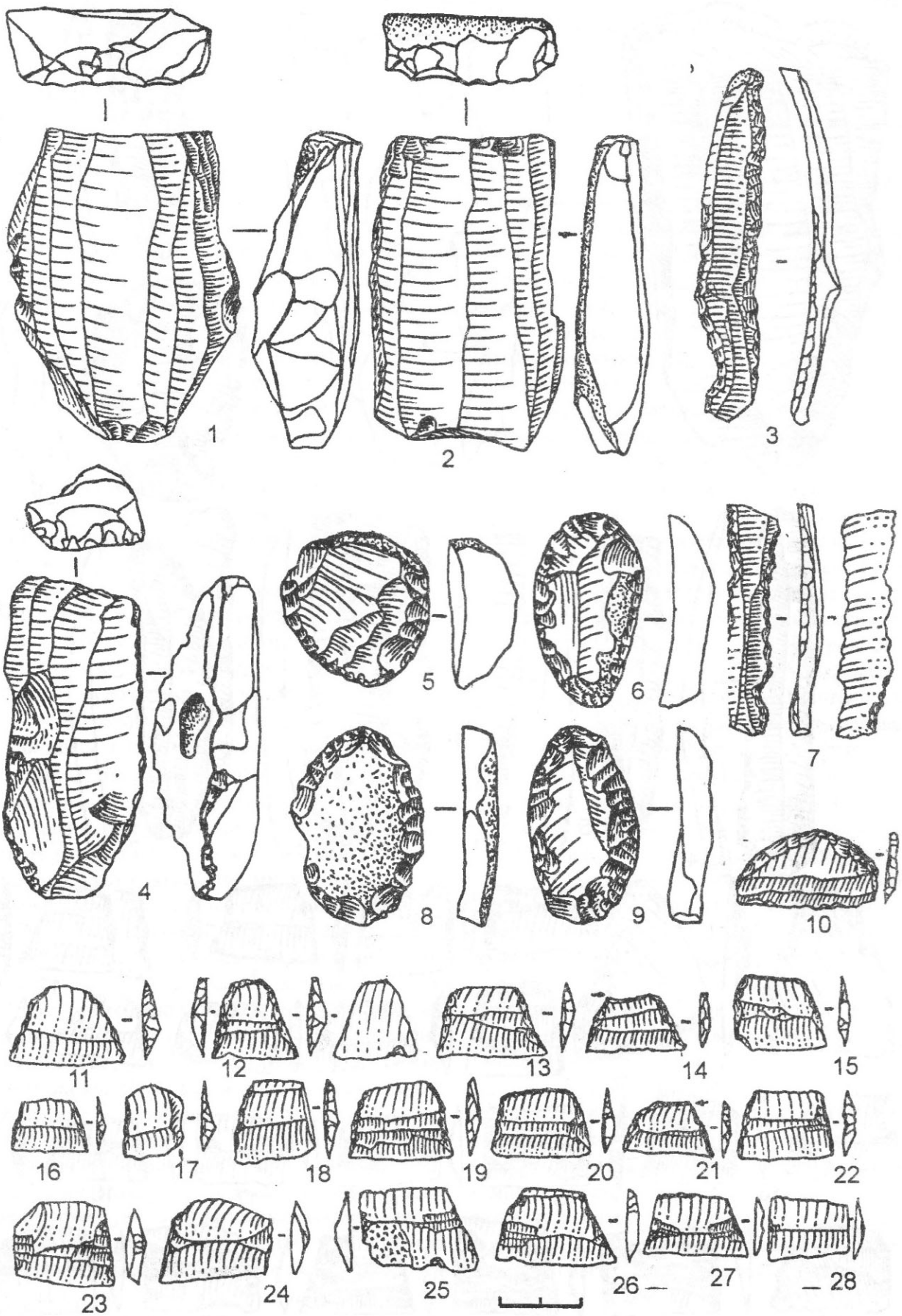

Рис.12. Туба 2. Крем'яний комплекс (за В.О.Маньком).

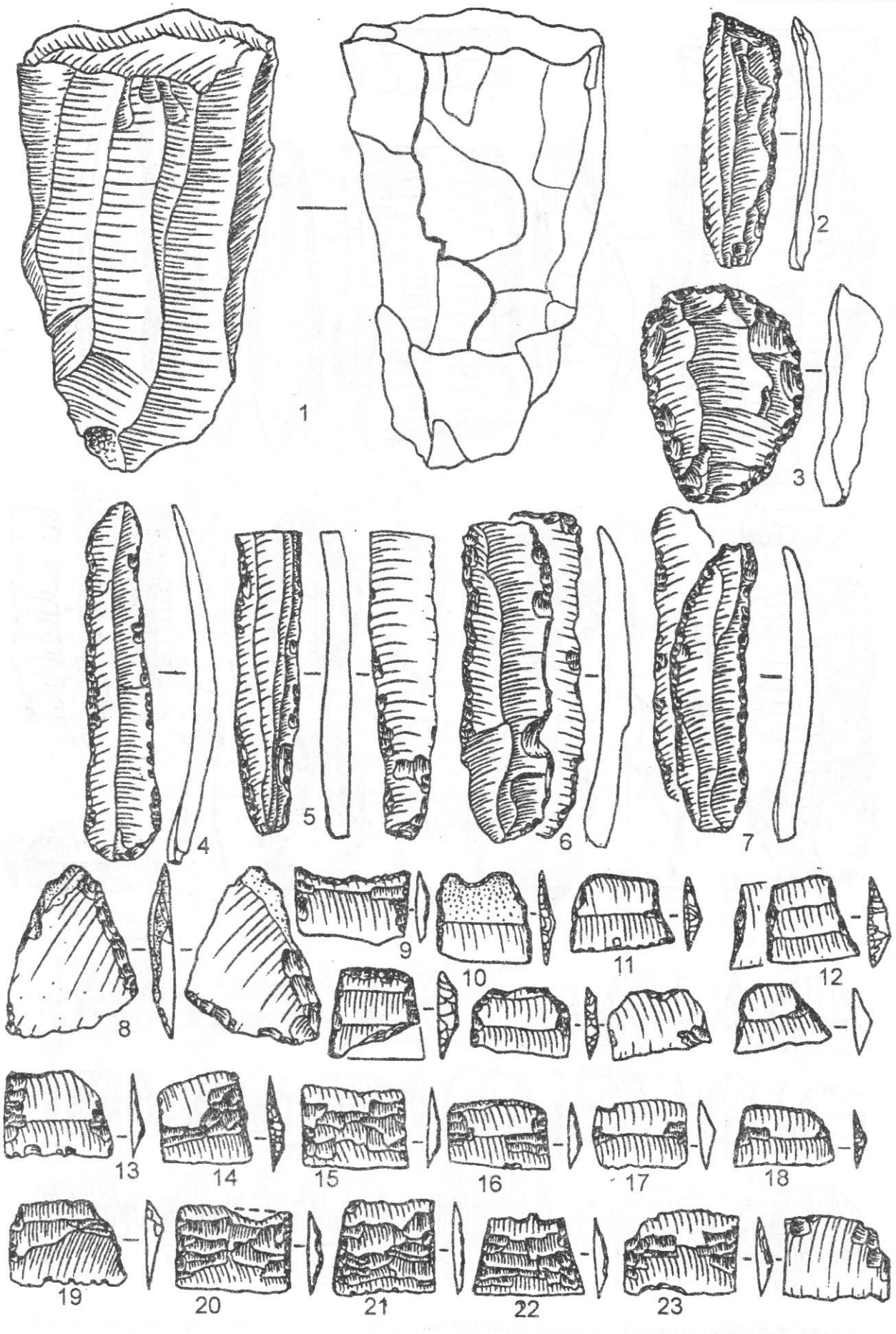

Рис.13. Туба 1. Крем'яний комплекс (за В.О.Маньком).

ГЛАДКИХ М.І.

УЧИТЕЛІ ТА УЧНІ

Моїм науковим керівником в аспірантурі і, таким чином, офіційно – вчителем, був Іван Гаврилович Шовкопляс. Говорячи про офіційний статус вчителя І.Г.Шовкопляса, я не бажаю будь-якою мірою зменшити його фактичний великий вплив на мою професійну підготовку. Водночас я думаю, що життя надає будь-кому значно ширше коло вчителів і особистостей, які впливають на долю молодої людини. Треба тільки жити з відкритою душею, готовою до широких доброзичливих контактів і сприйняття досвіду.

Уперше я побачив Івана Гавриловича в серпні 1962 р. на Дону, в Костьонках Воронезької області, де був в експедиції О.М.Рогачова після першого курсу навчання на історико-філософському (тоді) факультеті Київського університету. На той час у Києві був один університет – імені Т.Г.Шевченка. Знайомство в палеолітичній експедиції надавало мені певний кредит довіри у відомого палеолітознавця з точки зору серйозності намірів і підготовки до польових досліджень.

До 1963 року, коли І.Г.Шовкопляс взяв мене в Радомишль, я мав за плечима вже три польові сезони. А оскільки вони були першими, то справили надзвичайне враження.

Першим моїм учителем археології був молодий викладач англійської мови в Київському суворовському військовому училищі, де я виховувався з 1954 по 1961 рік, Юрій Вікторович Тулуб'єв. Він закінчив інститут іноземних мов, але дуже любив і добре знав споріднені науки – етнографію, антропологію, археологію – до яких я тоді інстинктивно тягнувся, сприймаючи їх як єдину комплексну науку про стародавнє суспільство, як зараз розуміють термін „антропологія" в західноєвропейській науці. Отже, зовсім не випадково я дійшов пенсійного віку, викладаючи курс „Історія первісного суспільства". Юрій Вікторович знайшов у моїй особі вдячного слухача, із захопленням розповідав мені про свої улюблені науки, постачав спеціальну літературу, дав зрозуміти, що тоді в Києві найбільш реальним для мене було б зайняття археологією. Саме він супроводив мене до Інституту археології, який тоді розташовувався у сучасному Жовтому корпусі Університету на бульварі Т.Г.Шевченка, 14.

GLADKIKH M.I.

TEACHERS AND STUDENTS

Нас доброзичливо прийняв С.М.Бібіков – директор Інституту, поговорив, поміркував і спрямував мене до Д.Т.Березовця, який збирався в поле як керівник Пеньківського загону Кременчуцької давньоруської експедиції. З Дмитром Тарасовичем я провів два польові сезони (1959, 1960 рр.). У другому сезоні була велика експедиція з кількома загонами по обидва береги Сіверського Донця з центром у Салтові. В цих експедиціях я побачив надзвичайно виразні розкопки в Пеньківці, Салтові, Новодонівці: поля поховань, стародавній Воїнь, Салтівська фортеця та поселення в її околицях, катакомбний і грунтовий могильники, зокрема з кінськими похованнями, неолітичні поселення; розвідки по дну майбутнього Каховського моря та Харківській області. З цього складались мої уявлення про археологічні джерела і методику досліджень. А з якими людьми я зустрівся! В.П. Петров, Д.Я. Телегін, В.К. Гончаров, Р.О. Юра, А.Т. Сміленко, Г.М. Шовкопляс, Н.В. Лінка, Р.Й. Ветштейн, І.Ф. Ковальова, Валентина Непріна, Ярослав Шаповал, Світлана Жиляєва (Круц) – та ще багато кого узнав і про кого почув. Віктор Платонович Петров вразив мене тим, що вчив в експедиції готську мову. Йому тоді було 65 років, як мені зараз, а я думав: „Бач, який дідок! Йому ще готська потрібна." То я пізніше усвідомив, що готська йому таки була потрібна для розуміння етногенетичних процесів (слов'яни, скіфи і т. ін.) А тоді я не тільки мало що розумів, але й мало що вмів.

На щастя С.М.Бібіков направив мене до Д.Т.Березовця, думаю, не випадково, бо Дмитро Тарасович мав досвід учительської праці, досвід педагога. Він поставив мене біля себе начебто ад'ютантом. Я носив за ним польову сумку, рейку, канцелярське та вимірювальне приладдя, креслення. І почалося методичне навчання: ось компас – так спрямовується розвідкова траншея, так вона копається, ось на дні траншеї пляма порушеного ґрунту, так закладається розкоп, визначаються квадрати для фіксації; так пишуться етикетки під матеріал; так робиться польове креслення, не забудь про орієнтацію креслення, адресу, мірило, умовні позначення (скільки потім бачив я польових креслень без цієї інформації –

не вчили!), так робиться нівелювання поверхні та визначається глибина знахідок за допомогою рейки та рівня; не переплутай матеріал та поквадратні етикетки. Переходимо до камеральної обробки: мити так; вапняковий наплив зі знахідок змивати кислотою так; сушити до суха; слідкуй, щоб не змішувався матеріал з різних квадратів; шифрувати так, зверни увагу на повноту запису шифру; польовий опис знахідок; нарешті – запакетуй. А далеко не всі археологи вміють правильно пакетувати матеріал!

Та настала завершальна фаза експедиції. Збираємось. Завів мене Дмитро Тарасович у клуню, де зберігав матеріал, дав молоток та цвяхи і просить скласти пакети у дерев'яні ящики, переклавши соломою, та забити кришки. А я й цвяха як слід не вмів забити: де по гвіздку вдарю, де по пальцю. У Дмитра Тарасовича від споглядання моїх марних зусиль урвався його педагогічний терпець, і він мовив: „Ну, Міша, бути тобі професором – більше ти нічого не вмієш!" Як у воду дивився.

Та все ж на той час я вже пройшов початкові класи археології і, завдяки Дмитру Тарасовичу, дечому навчився, за що йому безмежно вдячний.

В Університет я поступав свідомо, знав чого хотів. А хотів я, як не дивно, палеоліту. І це після розчисток у Салтівських катакомбах та ґрунтових поховань з кіньми! Тут дав себе знати фундаментальний потяг до початкових етапів первісного суспільства.

Серед студентів різних курсів, яких об'єднував археологічний гурток студентського наукового товариства, були такі майбутні професіонали, як Леонід Мацкевий, Борис Мозолевський, Станіслав Смирнов, Валентина Корпусова, Світлана Пачкова, Іван Мовчан, Віталій Отрощенко і, зрозуміло, моя однокурсниця, майбутня дружина – Тома Кокойло.

Університетські археологи – Л.М. Славін, М.М. Бондар, Г.Г. Мезенцева – не займалися палеолітом, отже до них за консультаціями я не звертався. З вдячністю пам'ятаю демократичний характер навчання та стосунків між викладачами і студентами на кафедрі археології та музеєзнавства. Наприклад, більшість студентів їхала на археологічну практику в Ольвію та Канів, де наші викладачі мали свої експедиції, але, коли я попросився в палеолітичну експедицію в Костьонки, в наказі про практику з'явився відповідний параграф.

Протекцію в Костьонки до О.М.Рогачова надав мені студент п'ятого курсу Ленінградського університету Микола Анісюткін, який приїхав до нас на студентську наукову конференцію. До речі, зі студентських наукових конференцій я знайомий з Марком Щукіним, Михайлом Кучинком та багатьма іншими.

На кафедрі існувала хороша традиція запрошувати на лекції співробітників Інституту археології. Пригадую як лекторів С.М. Бібікова, О.І. Тереножкіна, В.Й.Довженка, М.Ю. Брайчевського. Найбільш тісний зв'язок з кафедрою мали Д.Я. Телегін, який видав надзвичайно корисний альбом ілюстрацій до курсу „Основи археології" та І.Г. Шовкопляс як автор першого в Україні підручника „Основи археології" (1962 р.). Студенти, в свою чергу, запрошувались на засідання відділів інституту. Я часто відвідував відділ первісної археології на вул. Кірова, 4 і добре знав усіх його співробітників, регулярно бував у читальному залі бібліотеки Інституту, працював у фондах над матеріалами Радомишля, Амвросіївки. Більше всіх у розумінні кременю дав мені Валентин Миколайович Даниленко, якого ми постійно зустрічали у фондах.

Експедиція в Радомишль з І.Г. Шовкоплясом дала мені можливість порівняти різні методики дослідження палеолітичних пам'яток. В Костьонках основною метою розкопок були геолого-стратиграфічні спостереження: глибокий розкоп, ідеальна зачистка стінок, пошук похованих ґрунтів та прошарків вулканічного попелу в розрізі; у плані – розчистка кількох культурних горизонтів багатошарових пам'яток, одночасно мінімум двох. Знахідки різних горизонтів залишаються на „попах", тому перше враження від розкопу – „ліс" земляних стовпчиків зі знахідками на вершечку кожного такого стовпчика. Детальна фіксація знахідок у плані і за глибиною. Сітка метрових квадратів за шахматним принципом нумерації (наприклад, Е-4). Кінцеве завдання – простежити розвиток різних культур пізньопалеолітичного часу на фоні динамічного розвитку антропогенезу. В експедиції постійно працювали геологи. При мені був М.М.Грищенко з командою помічників.

В Радомишлі один культурний шар залягає близько до сучасної поверхні, знахідки починаються з рівня оранки, багато підйомного матеріалу, що свідчить про часткове руйнування культурного шару. Стратиграфія практично відсутня. Кістковий матеріал зберігся погано. Стратегія дослідження – простежити основний горизонт знахідок з метою вивчення можливих структур поселення в плані та типологічний аналіз кам'яних виробів з точки зору культурно-

хронологічної атрибуції; з оранки матеріал вибирається без фіксації, під лопату – як картопля. Розкоп зачищається горизонтально по рівню максимальної кількості знахідок, ніяких „попиків". Сітка двохметрових (2 х 2 м) квадратів з порядковим принципом нумерації. Сітка розбивається одразу на максимальну площу з запасом. Тому крайні квадрати можуть бути не копані.

Така методика розкопок була відпрацьована на дослідженні поселень з житлами з кісток мамонтів (Мізин, Добранічівка), де важливо було зафіксувати рівень, на якому будувалось житло (давня поверхня поселення) та зафіксувати план розвалу житла з довгих і великих кісток, які „не влазять" в однометрові квадрати (про мікростратиграфію на поселеннях я скажу пізніше).

Таким чином, можна зробити висновок, що методику значною мірою розкопок обумовлюють особливості конкретної археологічної пам'ятки. У даному випадку не можу сказати, що один із названих дослідників копав краще, а другий – гірше, але очевидно, що у них були різні дослідницькі завдання і смаки. Як О.М.Рогачов, так і І.Г. Шовкопляс охоче давали відповіді на всі запитання по розкопу, розповідали цікаво і розлого, захоплюючись власною відповіддю – було б кому питати й слухати.

Не цурався І.Г. Шовкопляс і розвідок. Ми ходили в кар'єр цегляного заводу, де зафіксували оброблені кремені без культурного шару, в береговому відслоненні р. Тетерів дивились виходи крем'яної сировини.

А от цілеспрямовані тривалі розвідки мені судилося пройти з В.М. Гладиліним, того ж таки 1963 року в серпні-вересні – в Донецькій і Луганській областях. Ми пройшли правим берегом Сіверського Дінця крізь усю Луганську область, обстежуючи Сухі Яли, Кальміус, Айдар. Працювали на таких пам'ятках кам'яного віку, як Антонівка (I, II, III), Деркул, Підгорівка та інших – до середньовіччя. Широке поле археологічних досліджень! Враховуючи мою зацікавленість у палеоліті, В.М. Гладилін обстоював думку, що професіонал мусить мати ширше коло наукових зацікавлень, і якщо знайдеться пам'ятка чи коли наукова проблема дійсно актуальна і важлива в будь-якій галузі археології – нею треба займатись. Він особисто пішов цим шляхом, коли після роботи над Кам'яною Могилою, де основною темою було первісне мистецтво, почав досліджувати перспективну Антонівку, цілком переключившись на вирішення проблем раннього палеоліту.

Бажаючи особисто оглянути палеолітичні пам'ятки в інших регіонах, улітку 1964 р. (після 3 курсу), я напросився на роботу до З.О. Абрамової в палеолітичний загін Красноярської експедиції, на Єнісей, у зону затоплення Красноярської ГЕС.

По дорозі туди ми з Томою зробили зупинку в Новосибірську і відвідали академмістечко. Ідемо по коридору нової будівлі інституту гуманітарного профілю, куди нещодавно переїхали археологи. Зустрічає нас якийсь чоловік і питає „Ви хто?". Ми представляємось. А він відповідає: „А я – Окладніков Олексій Павлович. Зайдіть до мене." Прийняв нас у себе в кабінеті, люб'язно поспілкувались, і я одержав підтвердження відомого правила, що чим більш значуща людина, тим вона простіша, доступніша і більш зацікавлена в усіх проявах життя.

Друга зупинка була в районі Абакану, де Яків Абрамович Шер показав нам пам'ятки андронівської, карасукської, тагарської культур; кургани, ідоли, кам'яні ящики, ленські писаниці – усе це досліджувалось одночасно (новобудовна експедиція).

Палеолітичний загін розташовувався біля с. Кокорєво, де досліджувались Забочка, Тележний лог, Кам'яний лог, Овцевод. У цій експедиції, до речі, працювала також і Г.Ф. Коробкова. Так я побачив особливості сибірського пізнього палеоліту.

Зоя Олександрівна доручила мені вести розкопки Кам'яного логу (Кокорєво III). Я самостійно вів щоденник, робив креслення, складав описи матеріалу. Відповідальність за розкоп дуже сприяє професійному становленню. Здається, справився з роботою, бо після того ще багато років одержував від Зої Олександрівни її публікації з палеоліту Сибіру.

На основній пам'ятці регіону – Забочка (Кокорєво I) була чудова стрічкова мікростратиграфія і зручний для зачисток ґрунт. Там простежувались окремі горизонти багаторазового відвідування місцезнаходження з численними „точками". Це було для мене гарною школою мікростратиграфічних спостережень.

Того ж року у вересні мені судилося попрацювати з С.М. Бібіковим та В.Г.Збеновичем у Середньодніпровській експедиції, в зоні затоплення Могильов-Подільської ГЕС. Певний час ми базувались на території Кам'янець-Подільської фортеці, а частіше займались оглядом вже відомих пунктів та розвідками. Бачив Луку-Врублевецьку, але особливе враження на мене

справили стародавні крем'яні розробки на крутосхилі Білої Гори (Студениця). Потім вони були опубліковані Сергієм Миколайовичем. Від тієї експедиції у мене залишилось приємне враження доброзичливого ставлення співробітників один до одного та впорядкований побут, який підтримувався малопомітними зовні зусиллями В.Г.Збеновича.

Наступного польового сезону (після 4-го курсу), в липні-серпні я працював з В.М.Гладиліним в Антонівці. Тоді вже йшли розмови про можливу майбутню аспірантуру і Владислав Миколайович завбачливо запропонував мені досліджувати Антонівку-III, з авторськими правами. По цій пам'ятці у мене вийшла перша професійна публікація. Звертаю увагу спритних хлопців на те, що між моєю першою експедицією і першою публікацією пройшло 8 років. Так багато не тому, що я не міг написати щось раніше, а тому, що рано засвоїв поняття про авторське право і не хапав чужий матеріал. Крім того, я пам'ятав одну сентенцію давніх філософів: „Мовчи, поки не зможеш сказати щось таке, що буде корисніше за твоє мовчання".

Владислав Миколайович на шість років старший за мене. В молоді роки це помітна різниця: один уже професіонал, другий – початківець. Утім це не завадило нашому товаришуванню. Ми багато часу проводили разом і постійно обговорювали наукові проблеми. Часто ці розмови набували характеру „мозкового штурму": один скаже думку, другий заперечить або підхопить і розвине, і так далі, за ланцюжковим принципом. То була справжня школа теоретичної роботи. Сам ще недавній учень, В.М.Гладилін швидко став учителем.

У вересні відбулися цікаві розвідки з І.Г. Шовкоплясом у Подесенні: Оболоння, Вишеньки, Бужанка, Мізин, Чулатово, Пушкарі, Заровська круча, нарешті, Клюси – село на кордоні з Росією та Білоруссю, де, як кажуть місцеві, один півень на три республіки співає. У цьому селі нас зустрічав учитель Павло Іванович Толочко, який відкрив відому тепер пам'ятку. Чудові назви місцевих річок – Цата, Жеведа, Снов – суцільна слов'янська поезія. В цю поїздку я спізнав Івана Гавриловича як чудового краєзнавця. Його розповіді відкрили для мене географічні особливості і глибини історії краю та України в цілому.

Після випуску з Університету досліджуємо з Іваном Гавриловичем Клюси. По дорозі заїхали в Добранічівку, де, за відомостями місцевого вчителя, знов пішли кістки мамонта. За умовами залягання культурного шару Клюси нагадують Радомишль, тож і копали їх подібним методом.

Час вступати в аспірантуру. Я запропонував Сергію Миколайовичу Бібікову, як директору Інституту археології, дві теми: 1) палеоекономіка палеоліту, керівник – Сергій Миколайович, 2) пізній палеоліт Середнього Подніпров'я, керівник – Іван Гаврилович. Стосовно першої теми Сергій Миколайович сказав, що матеріалу мало, вистачить лише на статтю. І дійсно, він написав статті з палеоекономіки Мізина, а потім – трипілля. Другу тему він особливо не коментував, тож вона й залишилась. Поступово я відчув, що Сергій Миколайович та Іван Гаврилович, м'яко кажучи, не дуже приязні один до одного. Це особливо сумно з огляду на те, що як дослідники вони органічно взаємно доповнювалися. І.Г. Шовкопляс – чудовий польовик, і на його матеріалах С.М.Бібіков розробив дві блискучі ідеї – палеоекономіка та найдавніший музичний комплекс. Могли б працювати разом.

Проблема толерантності у стосунках між колегами гостра й зараз, уже між представниками молодої генерації археологів. Думаю, що вона живиться не тільки природною конкуренцією, але і загальним невисоким рівнем інтелігентності, або, як зараз сказали б – шляхетності.

В аспірантурі я вже набув певної академічної самостійності: одержав відрядження до Новгород-Сіверського. Приєднався до П.Й. Борисковського та А.О. Величка з його командою і брав участь в обстеженні Араповичів, Чулатова, Пушкарів (останні шурфував) з метою вивчення стратиграфії пам'яток по програмі „Лес – перігляціал – палеоліт" напередодні пам'ятного міжнародного конгресу. Тоді я побачив на конкретних розрізах проблему кореляції стратиграфічних колонок М.Ф. Веклича та А.О.Величка, яка не вирішена й досі.

По тій же програмі у червні-серпні працював у І.Г. Шовкопляса в Добранічівці. Туди навідувався також І.Г. Підоплічко. Співпраця І.Г.Шовкопляса й І.Г. Підоплічка – окрема тема, яка ще чекає розкриття. Вони були дуже подібні за походженням, практичним розумом, працьовитістю, адміністративним хистом, що особливо видно по їхній ролі у створенні науково-природничого музею АН України. На археологічних пам'ятках вони органічно доповнювали один одного як археолог і палеонтолог.

Родзинкою досліджень у Добранічівці було одночасне розкриття двох господарсько-побутових комплексів – другого і третього. Ми

розкрили велику площу, на якій було чітко видно залишки двох жител з кісток мамонтів та зовнішні об'єкти навколо них: господарські ями, вогнища, виробничі центри – „топталища". Територія між господарсько-побутовими комплексами була вільна від знахідок. Основною робочою силою на розкопі були місцеві дівчата (переважно) та хлопці, а також Петро Іванович Толочко з Клюсів та моя дружина Тамара. Десь за тиждень до приїзду учасників конгресу Іван Гаврилович залишив експедицію із завданням привести розкоп в експозиційний вигляд. Ми постарались. Пам'ятаю, як тоді пристосовувався розчищати місцями культурний шар не звично ножем і щіткою (що занадто повільно), а лопатою. По свіжому вологому лесу, де матеріалу було мало, я тонесенько зрізав ґрунт у горизонтальній площині від знахідки до знахідки. Ножем тільки підправляв. Виходило дуже ефективно.

Нарешті, двома автобусами та кількома машинами прибули науковці на гості на чолі з господарем – І.Г.Шовкоплясом. Великим натовпом стали вони навколо розкопу і завмерли у захваті. У більшості професіонали, вони оцінили працю розкопщиків. Павло Йосипович Борисковський зняв туфлі і в шкарпетках першим ступив на розкоп як на хатню долівку. За ним – Н.Д. Праслов у смазних польових чоботях, а далі – хто як. Іван Гаврилович щиро подякував нам за роботу. От тільки тоді я відчув, що стався як професіонал.

У Добранічівці я звернув увагу на те, що „топталище" формується з залишків багатьох виробничих епізодів: розклали багаття, побили камені, порізали кістку, щось з'їли.... Якщо в цей час геологічні процеси достатньо активні, то можуть сформуватись мікростратиграфічні прошарки. Тоді топталище перетворюється на літопис виробництва стародавніх мешканців поселення, і його можна „читати" у зворотному напрямку: від останніх епізодів до перших. Але у мене з І.Г. Шовкоплясом залишався ще тільки один сезон, і в Добранічівці втілити свою ідею я не зміг.

В останній сезон з І.Г.Шовкоплясом (1969 рік) у Добранічівці вийшли на четвертий господарсько-побутовий комплекс, який був музеєфікований. Знов хочу звернути увагу на здоровий прагматизм Івана Гавриловича. У Костьонках над аносовським житлом з кісток мамонта – бетонний палац, а у нас – сільська хата. Ніяких потьомкінських декорацій і манілівських мрій, по реальних можливостях. Вже багато років по Івану Гавриловичу працює цей скромний, але виразний, глибоко науковий музей, як живий пам'ятник його творцеві.

Колись у розмові на тему яким шляхом науковець може зайняти помітне місце в науці, Іван Гаврилович сказав: „Посій труд, а слава вродить!"

Сійте, друзі! Ми стоїмо на плечах гігантів.

Gladkikh M.I.

TEACHERS AND STUDENTS

Paper is devoted to rather informal but very important human aspects of archaeological studies, in particular to ways of person-to-person transmission of ethic spirit, knowledge, experience, and essential field and laboratory tricks. Author' meetings with known scholars, such as I.G. Shovkoplyas, S.N. Bibikov, D.T. Berezovets, V.N. Gladilin and others, are brightly described and are highly valuable for understanding of non-official Teacher-Student relations in archaeology of the 1960th.

Видавництво "Шлях"

Наукове видання

Кам'яна доба України:
Збірка наукових статей. - Вип. 10.

Українською мовою

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавничої справи ДК №47 від 28.04.2000р.

Здано до складання 20.08.2007р. Підписано до друку 01.10.2007р.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 33,5. Обл. вид. арк. 31,15.
Тираж 500 прим. Зам. №07/120.

Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул.Введенська, 32/69.
Тел. (044)4257006.